

Otto Gerhard Heldring

<https://hdl.handle.net/1874/360642>

A 911 92, 1942

OTTO GERHARD

HELDRING

DOOR

A. VAN DER HOEVEN

Utrecht
1942

A. qu.
192

OTTO GERHARD
HELDRING

STADT CL. 1111
11111111

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0416 6496

OTTO GERHARD HELDRING

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD
VAN DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID AAN DE RIJKS-
UNIVERSITEIT TE UTRECHT OP GEZAG VAN DEN
RECTOR-MAGNIFICUS L. VAN VUUREN, HOOGLEERAAR
IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE,
TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER
GODGELEERDHEID TE VERDEDIGEN OP MAANDAG

29 JUNI 1942, DES NAMIDDAGS 3 UUR

DOOR

ADRIANUS VAN DER HOEVEN
GEBOREN TE UTRECHT

AMSTERDAM - H. J. PARIS - MCMXLII

OTTO GERHARD HELDING

UNIVERSITY OF UTRACHT
DEPARTMENT OF HISTORY
P.O. BOX 80150
3508 TD UTRACHT
THE NETHERLANDS

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN MIJN VADER
AAN MIJN MOEDER

Wanneer het mij veroorloofd is hier met een enkel woord mijn erkentelijkheid uit te spreken voor het genoten onderwijs op de Marnixschool en het Christelijk gymnasium te Utrecht, stel ik er verder prijs op om aan het einde mijner academische studie gekomen, dank te brengen aan al degenen, wier onderwijs ik heb mogen genieten.

Allereerst dank ik U, Hooggeleerde van Rhijn, Hooggeachte Promotor. Met vreugde mag ik mij één van Uw oudste leerlingen noemen, met wien gij steeds op hartelijke wijze hebt meegeleefd. Toen door het plotseling overlijden van mijn collega Ds C. Zeeman te Vollenhove mijn doctoraal examen min of meer in het gedrang kwam, zijt Gij het geweest, die mij met raad en daad hebt bijgestaan. Dat U als mijn promotor hebt willen optreden was mij een groote vreugde, des te meer sinds U mij een onderwerp aan de hand deed, waarin ik mij met klimmende belangstelling kon verdiepen. Voor al Uw wenken en raadgevingen, voor Uw critiek en medewerking breng ik U mijn oprechten dank.

Hooggeleerde Noordtzij, U dank ik niet alleen voor Uw college's, waarmee ik nog met vreugde als predikant mijn winst doe, maar ook voor de wijze, waarop U door Uw trouwe vriendschap met mijn ouderlijk huis steeds belangstelling voor mijn studie hebt betoond.

Hooggeleerde Cramer, de herinnering dat gij zoo gaarne het zendingsmotief in Uw gesprekken met Uw leerlingen invlocht, geeft mij vertrouwen, dat gij met de van U bekende belangstelling aandacht zult willen schenken aan mijn proefschrift, waarin Heldring als zendingsman geteekend wordt.

Hooggeleerde Obbink, uw glashelder stellen van de problemen, die aan de orde waren, blijft, evenals bij vele van Uw oudleerlingen, ook bij mij in vreugdevolle herinnering bewaard.

Hooggeleerde Brouwer, in de jaren, dat ik het voorrecht had Uw kerkelijke college's te volgen, hebt gij allereerst in mijn bewustzijn Uw welverzorgde exegese vastgelegd. De bekende kreet „exegese, exegese!” heb ik niet van elders vernomen. Niet minder dank ik U voor de wijze waarop U de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis doceerde. Reeds op Uw college werd voor meerdere waardeering voor minister Van der Brugghen gepleit.

Met groote eerbied gedenk ik de overleden Hoogleeraren Van

Leeuwen en Plooy, bij wie ik candidaats- en doctoraal examen heb mogen afleggen. Met niet minder piëteit zal ik den overleden Hoogleraar Slotemaker de Bruïne blijven gedenken.

Van vijf der tegenwoordige Utrechtsche Hooggeleerden ben ik geen leerling geweest. Toch beveel ik, Hooggeleerde Berkelbach van der Sprenkel, Hooggeleerde De Groot, Hooggeleerde Obbink Jr, Hooggeleerde Severijn, Hooggeleerde De Vrijer, mijn proefschrift in Uw welwillende belangstelling aan.

Dat mijn proefschrift eerst tien jaren na mijn doctoraal examen het licht ziet, is daaruit te verklaren, dat het gemeentewerk o.i. geen schade mocht lijden door mijn promotie-studie.

Lange tijden moest meermalen de arbeid gestaakt worden.

Den Kerkeraad van Warnsveld ben ik dan ook zeer dankbaar, dat hij mij toestond gedurende den winter van 1940—1941 een belangrijk deel van mijn werkzaamheden over te dragen aan een hulp-prediker, waardoor het mij mogelijk werd grondig aandacht te schenken aan mijn proefschrift.

Den heer G. van Moorsel wordt dank gebracht voor de wijze waarop hij zich van zijn taak heeft gekweten en allen die deze regeling financieel hebben mogelijk gemaakt, mogen zich van mijn reuktelijkheid overtuigd houden. De Heeren J. Glas en B. Dijkstra hebben mij zeer aan zich verplicht door de verzorging van het typen van het manuscript. De Heer E. J. Berenpas is mij zeer tot steun geweest bij het persklaar maken van het manuscript en bij het nazien der drukproeven. Zijn arbeid zal ik niet spoedig vergeten. De Heeren F. van Bosheide, G. K. Dreyer, G. v. d. Meer en A. Verkuil kunnen zich overtuigd houden dat ook hun hulp door ons zeer op prijs is gesteld.

Een woord van dank tot hen, die het mij, met mijn ouders, mogelijk hebben gemaakt in vroeger jaren theologie te studeeren, is hier ook zeker ten volle op zijn plaats.

Gaarne spreken wij ook den wensch uit, dat allen, die mij den weg tot archief-studie hebben ontsloten, door het lezen van mijn proefschrift tot de overtuiging komen, dat hun alleszins gewaardeerde hulp niet te vergeefs is geweest. U, Hooggeachte Mevrouw Kluit hier met name te noemen is niet anders dan een eereplicht. Wat hebt U zich voor mij een moeite willen getroosten! Met weemoed herinner ik mij, dat mijn vader, nog enkele uren voor zijn verscheiden, belangstelling voor mijn studie aan den dag wilde leggen. Hoe noode hebben wij hem bij ons historisch

onderzoek gemist. Des te grooter is de vreugde, dat U, lieve moeder, van het begin tot het eind van dezen arbeid, Uw warme belangstelling hebt kunnen toonen.

Tenslotte noem ik met een dankbaar hart mijn vrouw, die met groot geduld de vele bezwaren en moeilijkheden gedragen heeft, die het schrijven van een dissertatie in de pastorie van één der grootste kerkdorpen van Gelderland met zich meebracht. Mogen gemeente en huisgezin nog vele jaren die belangstelling mijnerzijds genieten, waarop zij krachtens de orde der dingen ten volle recht hebben.

Warnsveld

Oudjaar 1941

Juni 1942

INHOUDSOPGAVE

Inleiding XIX—XXIV

HOOFDSTUK I

JEUGD — STUDENTENTIJD — ROEPING — SOCIALE VRAGEN — HUWELIJK

Geboorte, voorgeslacht en ouders [1] - Vroege jeugd [2] - Jongensjaren [5] - Op de Latijnsche school [4] - Belangstelling voor het Jodendom [5] - Ds J. W. Janssen [6] - Heldring doet belijdenis [8] Student [9] - Professor Heringa [13] - Professor Wttewaal [15] - Overspannen [14] - Proponent [15] - Predikant [16] - Welkom op kasteel Hemmen [17] - Geroepen tot getuige van Christus [19] - Pastor [23] - Vriend der eenvoudigen [26] - Diaken [28] - Armenzorg [29] - Kolonisatie [32] - Anna Paulowna-polder [35] - Drankbestrijder [37] - Liefde voor land en volk [38] - Archeoloog [40] - Ziek [41] - Getrouwd [42]

HOOFDSTUK II

EERSTE GESCHRIFTEN — LEVENSVERDIEPING — HOENDERLOO — CONFLICTEN — CONTACT MET HET RÉVEIL

„De natuur en de mensch” [44] - Winteravondlektuur van pachter Gerhard [45] - „De Geldersche Volksalmanak” [46] - „Waarheid en gevoel in 't leven [48] - „De zoon der natuur en de man naar de wereld” [49] - Gewaardeerd als letterkundige [50] - Levensverdieping [51] - Ds H. J. Budding [52] - Sterfgevallen in het ouderlijk huis [53] - De nimmer rustende Israëliet tot rust gekomen [54] - Hoenderloo [56] - Oudste geschiedenis [57] - Hoenderloo-put [58] - Schoolactie [61] - B. Gangel [63] - Bezoek van Koningin Anna Paulowna [64] - Breischool [65] - Aankoop van gronden [66] - Voorloopig doorgangshuis ten huize van de familie Gangel [67] - Stichting van „Hoenderloo” [68] - A. Goedhart [68] - B. Mulder [69] - W. J. Roos [70] - Ned. Mettray [71] - M. van Wijhe [72] - A. Iemhoff [73] Samenvatting [74] - Kerkbouw [75] - Kootwijk [76] - Conflict [77] - Naar de studeerkamer [80] - „Hoe Simon Barjona aan de hand van Jezus Petrus geworden is” [81] - „De schat der zielen” [83] - Overtocht van Lodewijk XIV over den Rijn [84] - Anna Maria van Schurman [85] - Onder intieme vrienden [86] - Koenen [87] - Da Costa [91] - Groen van Prinsterer [92] - Naar Den Haag [93] - Contact met predikanten [94] - Beets [95] - Huuselijk geluk [99] - Donderdagavondbijeenkomsten [100] - Reizen [101] - Heldring zoekt een uitweg [101] - Nieuwe wegen [103]

HOOFDSTUK III

DE CHRISTEN-VRIENDEN EN HUN ARBEID — REIS NAAR
DUITSCHLAND — ZENDING IN ONZE KOLONIEN

Bezoek aan Groen [104] - Rondschrijven [105] - De christenvrienden bijeen [107] - Groen ten onrechte teleurgesteld [109] - Het Réveil-tijdschrift [111] - De Zendeling-werkman [113] - Bezoek aan Wichern [118] - Diaconessenarbeid [119] - Bezoek aan Stahl [122] - Oordeel over cellulaire gevangenisstraf [123] - Bezoek aan Gossner [124] - Ontmoeting met Gützlaff [126] - I. Esser [128] - Schneider en Ottow vertrekken [130] - Hun arbeid op Nieuw-Guinea [135] - F. Kelling [135] E. T. Steller, Sangi-eilanden [138] - Gunther en Richter, Talaud-eilanden [141] - Eindindruk over den zendeling-werkman [142] - Heldring en het Nederlandsch Zendelinggenootschap [145] - Bijbelverspreiding [147] - Bezoek aan zendingsvergadering te Bremen [148] - Doopsgezinde Zending [149] - Heldring als promotor van het nationale zendingsfeest [150]

HOOFDSTUK IV

STRIJD TEGEN DE PROSTITUTIE — ZORG VOOR DE VER-
WAARLOOSDE JEUGD — VERDERE ARBEID IN DIENST
DER INWENDIGE ZENDING

Late belangstelling voor het prostitutie-vraagstuk [152] - Pionierswerk in Amsterdam [155] - Bezoek aan de vrouwengevangenis te Gouda [156] - Overspannen naar Ems [157] - Aankoop van „Steenbeek” [158] - Gebrek aan waardeering [161] - Zuster Pietje Voûte [163] - Het eerste asylbestuur aan het werk [164] - Naar „Steenbeek”, oorzaken van de prostitutie [166] - Verblif op „Steenbeek” [170] - Vertrek van „Steenbeek” [176] - Heldring roept op tot getuigenis in de kerk [178] - In het huisgezin [179] - Van staatswege [180] - Heldring en de reglementeering van de prostitutie [181] - Opening van Talitha-kumi [182] - Heldring als paedagoog [184] - Opening van „Bethel” [189] - Heldring over het beeld Gods [193] - Opening van de Normalschool [195] - Christelijk gymnasium te Zetten [198] - Bouw en inwijding van de vluchtheuvelkerk [199] - Heldring als pionier van het Nederlandsch-Jongelingsverbond [203] - Heldring als verspreider van goede lectuur [204] - Zijn houding tegenover het Schotsche Seminarie [204] en het slavenvraagstuk [205] - Heldring en aanstaande predikanten [206] - Heldring en Neerbosch [208] - Haarlem en Heemstede [209] - Heldring en Von Bodelschwing [210]

HOOFDSTUK V

HET KERKELIJK VRAAGSTUK — REORGANISATIE —
ETHISCHEN EN CONFESIONEELLEN — HELDRINGS
HOUDING

Hoe Heldring kerkelijk ging denken [211] - Predikanten-bijeenkomst te Heemstede [215] - Advies van Brummelkamp [215] - Houding van

Groen [216] - Heldring aarzelt wegens miskenning ten opzichte van zijn Steenbeek-arbeid [217] - Predikanten-vergadering te Utrecht [218] - Oordeel van Secrétan over het kerkelijk vraagstuk [219] - Heldring komt onder diens invloed [220] - Reactie van Van Toorenenbergen [223] - Vergadering van 18 Augustus 1848 [227] - Terugblik van Groen en oordeel van De Gasparin [229] - Heldring en de presbyteriale kerkorde [231] - Heldrnigs verdere kerkelijke ontwikkeling [237] - Zijn strijd tegen humanisme en spiritualisme [239] - Verhouding tot Beets en De la Saussaye [242] Pleidooi voor de belijdende kerk [243] - „De Klomp”-vergadering [245] - „Ernst en Vrede” [246] - Laatste bijeenkomst der christenvrienden [250] - Conflict met De Liefde [252] Heldrnigs kerkelijk denken in 1854 [253] - Zijn gedachten kenteren [255] - Ethisch-Irenische richting [256] - Heldring zoekt contact met het buitenland [260] - Utrechtsche Unie [262] - Heldring grijpt terug op het confessioneel standpunt [268] - Mede-oprichter van de Confessioneele vereeniging [273]

HOOFDSTUK VI

HET ONDERWIJSVRAAGSTUK — HELDRING ALS MENSCH — ZIJN LEVENSEINDE

Oordeel van de christen-vrienden over het onderwijs-vraagstuk [274] - Oordeel van Van der Bruggen [278] - Eerste schoolwet Van Reenen [281] - Tweede schoolwet Van Reenen [282] - Petitie van predikanten en gemeenteleden [283] - Samenspreking te Oud-Wassenaar tusschen Groen en Van der Bruggen [285] - Van der Bruggen kabinets-formateur, waardeering van Beets en De la Saussaye [286] - Wrijving met Groen [287] - Schoolwet van 1857 [288] - Houding van Heldring [291] - Zijn standpunt na 1857 [297] - Heldring en christelijk nationaal schoolonderwijs [301] - Zijn gedachten over het hooger-onderwijs [304] - Heldrnigs karakterschets [309] - Reis naar Zwitserland [313] - Contact met vrienden [314] - Nadere karakteristiek [316] - Otto Gerhard Heldring Jr [318] - Laatste jaren van Heldring als predikant-emeritus [321] - Sterven van mevrouw Heldring [322] - Heldring en zijn kinderen [323] - Laatste levensjaren [324] - Heldrnigs levenseinde [326] - Begrafenis en herdenking [327] - Slotkarakteristiek [328]

Die verblüffenden Erfolge von „Seehor“ (u. a. vor

ROHLEN-SERUM

DE BELANGRIJKSTE GESCHRIFTEN VAN O. G. HELDRING

- De natuur en de mensch, Amsterdam 1835.
Winter-avond lectuur van Pachter Gerhard, Amsterdam 1835.
Waarheid en gevoel in het leven (met medewerking van B. T. Lublink Weddik), Den Haag 1837.
De jenever erger dan de cholera, Arnhem 1838.
Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden, I en II, Arnhem 1838.
De nimmer rustende Israëliet tot rust gekomen, Amsterdam 1839.
De zoon der natuur en de man naar de wereld, I en II, Amsterdam 1839.
Waarom staan de middagkerken zoo ledig? Amsterdam 1841.
De Veluwe, eene wandeling, Arnhem 1841.
Schat der zielen, 's-Gravenhage 1842.
Hoe Simon Bar Jona aan de hand van Jezus Petrus geworden is, Amsterdam 1842.
De Bijbel en de mensch, I en II, Amsterdam 1842.
In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten, Arnhem 1844.
De arme bedelknappen, Arnhem 1844.
Wat te denken van, en wat te doen in den aardappelnood, Amsterdam 1845.
De nood en de hulp der armen, Amsterdam 1845.
Over het patronaat der armen, Amsterdam 1845.
Noodkreet over de belasting op het gemaal en den hoogen prijs van het brood, Amsterdam 1846.
Binnen- en buitenlandsche kolonisatie in betrekking tot de armoede, Amsterdam 1846.
Over den naam van Christen, Amsterdam 1846.
De Christen werkmán toegevoegd als medearbeider aan den zendeling, Amsterdam 1847.
Opmerkingen op een reis langs den Rijn, Amsterdam 1847.
De Anna Paulowna polder, Amsterdam 1847.
Bedenkingen over het Kerkbestuur bij de Hervormden in Nederland, Amsterdam 1848.
Christendom en armoede, Haarlem 1849.
Reis naar Hamburg en Berlijn, Arnhem 1850.
Zelf-onderzoek eens Christens naar het Woord van God, Amsterdam 1851.
Reistoeltje naar Stuttgart, Amsterdam 1851.
Twee kerkdagen, te Elberfeld en Bremen, (in samenwerking met Ds L. J. van Rhijn), Arnhem 1853.
De Nederlandsche Hervormde Kerk in Indië, Amsterdam 1855.
Is er nog slavernij in Nederland?, Amsterdam 1859.
Indrukken op een reis naar Londen, Amsterdam 1863.
Levenservaringen op de gestichten verzameld, Amsterdam 1864.
Theophile Malo Corret de la Tour d'Auvergne, zonder aanduiding van plaats en jaar.
Beknopte autobiografische aantekeningen, aanwezig te Zetten.
Bundel van 35 uitgeschreven preeken, aanwezig te Zetten.

PERIODIEKEN ONDER REDACTIE VAN
O. G. HELDRING

Geldersche volksalmanak, Arnhem 1835—1847.

De Volksbode, een tijdschrift tot nut van 't algemeen (in samenwerking met C. T. E. Robidé van der Aa), Amsterdam 1839—1847.

De Vereeniging, Christelijke Stemmen, Amsterdam 1846—1876.

Volksalmanak voor Tijd en Eeuwigheid, Arnhem 1849—1851.

Magdalena-almanak, zonder plaatsopgave, 1855—1875.

Talitha-kumi verslag, zonder plaatsopgave, 1857—1875.

Bethel-almanak, zonder plaatsopgave, 1863—1875.

Het Zettensche dorps-kronykske, Zetten 1867—1868.

Bijdragen in: I. A. Nijhoff, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde.

INLEIDING

Met vreugde mag worden geconstateerd, dat de godsdienstige opwekking in de eerste helft der negentiende eeuw, die wij gewoon zijn „het Réveil” te noemen, in de laatste jaren meer dan tevoren voorwerp van historische studie geworden is. Veel dank is Nederland hier verschuldigd aan de actieve secretaresse van de in 1930 door Dr J. Th. de Visser in het leven geroepen stichting „het Réveil-Archief”, mej. M. E. Kluit, die door het schrijven van haar alleszins belangrijk boek „Het Réveil in Nederland” baanbrekend werk heeft verricht voor allen, die zich met dit terrein van historisch onderzoek wenschen bezig te houden. Genoemde studie kan moeilijk anders dan inspireerend werken op hen, die zich ten doel stellen zich met afzonderlijke personen uit dezen interessanten tijd bezig te houden. Tot de Réveil-figuren, die voor een aparte studie in aanmerking komen, behoort naast Groen van Prinsterer stellig ook Heldring. Tot het leveren van deze studie over Heldring heeft schrijver dezes een eenvoudige poging willen ondernemen.

Bij het verzamelen der gegevens bleek reeds, dat tal van personen, waaronder meerderen van theologische eruditie, in een „In memoriam” uiting gaven aan hun waardeering van Neerlands christen-philantroop. Wij denken aan de bijdragen van Dr J. I. Doedes in de Geldersche Volksalmanak (1876), van Dr A. W. Bronsveld in „Eigen Haard” (1876), van J. van der Have in „Stemmen voor Waarheid en Vrede” (1881), van Johan van 't Lindenhout in „Het Oosten” (1876), terwijl niemand minder dan Dr P. D. Chantepie de la Saussaye bereid gevonden werd het levensbeeld van Heldring te schetsen in het Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek (deel IV). Ter completering van deze gegevens moet voorts de levensschets van Heldring genoemd worden, die Dr N. Beets in de vluchtheuvelkerk kort na diens verscheiden voordroeg en in datzelfde jaar in druk deed verschijnen (1876). Bovendien beschreef Beets het leven van Heldring in de „Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden” (1677).

Het is intusschen Heldring zelf geweest, die de eerste bouwstof voor zijn biografie geleverd heeft. Op de ledige bladzijden van oude kasboeken begon hij in de laatste jaren van zijn leven allerlei losse indrukken van zijn loopbaan neer te schrijven. Van eenig verband daarbij was meer dan eens absoluut geen sprake. Wat al schrijvende in zijn herinnering naar boven kwam, werd

vastgelegd. Stellig hebben deze autobiografische aantekeningen haar groote beteekenis. Meermalen hebben wij daar bij het vermelden van nieuwe gegevens dankbaar gebruik van gemaakt. De levendige figuur van Heldring is er zonder moeite in terug te vinden, wat niet zonder meer gezegd kan worden van het boek, dat Heldrings jongste zoon, Dr L. Heldring, mede op grond van deze aantekeningen, onder den titel „O. G. Heldring, Leven en Arbeid”, in 1880 het licht deed zien.

Uit de correspondentie tusschen Prof. Beets en Dr Heldring, die in het Archief Beets ten huize van Mr N. Beets te Amsterdam bewaard wordt, blijkt duidelijk, dat er zich reeds destijds allerlei moeilijkheden in verband met het schrijven van Heldrings biografie voordeden. Letterlijk schreef Beets, wiens hulp door Heldring juist was ingeroepen: „Doch ik kan niet ontveinzen, dat bij het verder lezen het bezwaar telkens weer gewicht bij mij krijgt, dat het beeld van uw voortreffelijken vader daaruit niet oprijst met die kracht en in die karakteristieke eigenaardigheid, waarmede het zich geprent heeft in de ziel van zijn vrienden en in het hart van zijn volk.” (Beets aan L. Heldring, 3 December 1879). Heldring Junior ging zonder meer met deze critiek accoord, hetgeen wij opmaken uit een brief, dien hij een maand te voren aan Beets schreef, waarin wij lezen: „Gulweg moet ik u echter bekennen, dat ik mij tot het schetsen van het karakterbeeld van mijn vader onbevoegd acht. Het schijnt u mogelijk vreemd, wanneer ik zeg, dat ik mijn vader als zoodanig te weinig gekend heb”. (L. Heldring aan Beets, 3 November 1891).

L. Heldring werd te zeer door zijn eigen theologische studie in beslag genomen dan dat hij oog had voor de bijzondere karakteristieken van zijn vader, die liefst zoo eenvoudig mogelijk zijn weg ging. Door de goede zorgen van Beets, die Heldring nog geadviseerd heeft met de uitgave van het boek een tiental jaren te wachten, kon „Leven en Arbeid” in 1880 verschijnen. Opmerkelijk was daarbij, dat Heldring Junior, die zonder Beets vermoedelijk niet tot publicatie van zijn boek had kunnen overgaan, met geen enkel woord den naam van dezen hoogleeraar in de voorrede noemde. Tot tweemaal toe (4 October en 25 November 1880) bood Heldring daarvoor aan Beets zijn excuus aan met de mededeeling, dat hij het beter vond geen richting-associaties bij de lezers op te wekken. Het kwam het boek te stade, wanneer het zich aan menschen van allerlei godsdienstige en kerkelijke

overtuiging zonder meer als auto-biografie van Heldring Senior kon aandienen, waarvan alleen de uitgave door den zoon was verzorgd. Beets ging met deze houding van Heldring Junior gaarne accoord, te meer, daar hij hem met klem had geadviseerd Heldring slechts in zijn philanthropischen arbeid te teekenen. Alles, wat maar eenigszins verschil van meening kon opleveren, diende als „gevaarlijk” achterwege te blijven. Met name werd daarbij gedacht aan alles, wat aan het kerkelijk en staatkundig terrein annex was (vgl. Heldring Junior aan Beets, November 1879, zonder nadere datering). Dr A. Kuyper moest even goed als andere recensenten een gunstig geluid over het boek kunnen laten hooren. Daardoor kwam het, dat met „Leven en Arbeid” een boek van de pers kwam, dat wel is waar aan vele Protestantsche gezinnen welkome lectuur bood, maar nimmer de pretentie kon dragen een volledig levensbeeld van O. G. Heldring te bevatten. Met geen enkel woord zelfs werd gerept van Heldrings houding ten opzichte van het kerkelijke vraagstuk van zijn dagen, terwijl over de schoolkwestie, die in Heldrings eeuw de gemoederen zoo intens heeft bezig gehouden, al evenmin één letter viel te lezen. Wel schreef Dr J. J. P. Valetton Senior in jaargang 1886 van „Bouwstenen” over de opvoedkunde van O. G. Heldring, maar veel nieuws bracht hij met deze studie niet aan het licht. Het is Dr P. Smit geweest, die er oog voor had, welk een belangrijke studie er nog over O. G. Heldring viel te leveren. Uit piëteit voor Dr L. Heldring gaf hij eerst na diens verscheiden, in 1922, een beknopte levensschets van 34 blz. in het licht, waarin hij O. G. Heldring ook als een kind van zijn tijd trachtte te schetsen¹. Met het schrijven van zijn brochure bedoelde Dr Smit slechts anderen tot intensieve Heldringstudie op te wekken. Wij blijven dankbaar, dat wij nog in een persoonlijk gesprek deelgenoot gemaakt zijn van de perspectieven, die naar de meening van Dr Smit in de Heldring-studie te vinden waren. Het was onze taak, na dankbare kennisneming van den arbeid van Dr Heldring Junior en Dr Smit eigen wegen te bewandelen. Behalve de bestudeering van Heldrings geschriften en zijn vele artikelen in zijn tijdschrift, diende zooveel mogelijk winst gedaan te worden met de uitgebreide correspondentie, die Heldring met tal van Réveil-vrienden onderhouden had.

¹ Vgl. Dr P. Smit, *Otto Gerhard Heldring*, in: *Lichtstralen op den akker der wereld*, Hoenderloo 1922.

Dank zij de welwillende beschikking van de familie Mr N. Beets te Amsterdam, konden alle brieven (het waren er zeer vele) van Heldring aan Beets onderzocht worden. Het lezen van al die brieven was één vreugde. Zeer veel bouwstof voor de dissertatie kwam daardoor beschikbaar. Door middel van „het Réveil-archief” kon kennis genomen worden van de brieven van Heldring aan Koenen en aan Da Costa. Menig verrassend nieuw licht kon daardoor op Heldring geworpen worden. Een bezoek aan het Rijks-archief te 's-Gravenhage leverde alleszins gunstig resultaat op. Dagen achtereen konden wij inzage krijgen in de bijna niet onderbroken correspondentie van Heldring met Groen van Prinsterer, die in 1840 reeds begonnen, eerst kort voor Groens heengaan in 1876 eindigde. Menige documentatie hebben wij aan dit archief-onderzoek voor onze biografie te danken. Het kon moeilijk anders, of het archief der Zettensche inrichtingen moest ook veel voor de bronnenstudie opleveren. Dank zij Dr Smit, die orde op zaken had gesteld, waren alle beschikbare brieven gecatalogiseerd. Zoo konden de brieven van Heldring aan zijn familie, aan J. A. Singendonck, aan J. de Liefde, en aan Freule Dedel gelezen worden, terwijl met groote belangstelling kon worden kennis genomen van de brieven aan Heldring gericht van de hand van N. Beets, A. P. A. du Cloux, J. I. Doedes, A. Capadose, I. da Costa, D. Chantepie de la Saussaye, J. de Liefde, J. J. L. van der Bruggen, O. G. Heldring Senior van Zevenaar en Mevrouw Bosboom-Toussaint. Het behoeft geen betoog, dat de figuur van O. G. Heldring ons steeds levendiger voor den geest kwam te staan bij het lezen van al deze brieven. Vanzelfsprekend leverde ook het archief te Hoenderloo allerlei studie-materiaal op.

Na het verzamelen en bestudeeren van de gegevens wees de te bewandelen weg bij het schrijven van de biografie zich vanzelf aan. Het eerste hoofdstuk zou de beschrijving van jeugd- en studietijd en de eerste zes jaren in de pastorie tot aan zijn huwelijk moeten bevatten, terwijl voorts het hoofddaccent gelegd werd op al Heldrings socialen arbeid. Dit hoofdstuk onderscheidt zich daarin van de andere, dat er minder noten in gevonden worden. De verklaring daarvan ligt voor de hand, daar wij in de eerste helft van dit hoofdstuk dankbaar gebruik gemaakt hebben van de biografische gegevens, die Dr L. Heldring in zijn „Leven en Arbeid” verwerkt heeft.

In het tweede hoofdstuk hebben wij getracht de innerlijke groei van Heldring te schetsen, die uitliep op het verlangen in contact te treden met tal van Réveil-vrienden. Dat aan „Hoenderloo” in deze belangrijke periode in Heldrings leven aandacht besteed kon worden, gaf aan den bewerker van dit deel der biografie niet anders dan vreugde. De namen van Heldring en Hoenderloo blijven immers onlosmakelijk aan elkaar verbonden!

Vanzelfsprekend werd in een volgend hoofdstuk zooveel mogelijk apart aandacht geschonken aan den arbeid van Heldring voor de uitwendige zending, omdat hij zelf zijn zendingsroeping bijkans als de belangrijkste in zijn leven verstaan heeft. Daarbij viel er o.i. veel voor te zeggen eens extra aandacht te schenken aan de vele moeilijkheden, die de eerste zendelingen op de Sangi- en Talaud-eilanden te overwinnen hebben gehad.

Na de uitwendige zending kwam in hoofdstuk vier de inwendige zending aan de orde. Dit hoofdstuk uit is al de beschikbare gegevens opnieuw opgebouwd. De lezers, die op dit terrein een goede inleiding willen hebben, doen goed het werk van Mr A. de Graaf ter hand te nemen ¹. Zij zullen er geen spijt van hebben.

De beide laatste hoofdstukken geven een blik op Heldring, die zonder aarzeling nieuw genoemd mag worden. Dat Heldring in den strijd voor reorganisatie der Nederlandsch Hervormde kerk een belangrijke plaats heeft ingenomen, is nog nimmer te berde gebracht. Met geduld hebben wij getracht ons in het kerkelijke denken van Heldring in te leven, en het heeft ons geen oogenblik berouwd. Zijn vragen zijn de onze! Zijn kreet om kerkherstel verstaan wij in onzen tijd beter dan zijn tijdgenooten. Aan Beets schreef Heldring 1 September 1848, dat de straalbreking van zijn oogen uit een anderen tijd was dan uit die, waarin hij leefde. Dat woord gaat in vele opzichten op, maar zeker ook ten opzichte van het kerkelijke vraagstuk. Wie kon zoo hartstochtelijk voor een nieuwe kerkorde pleiten als Heldring? In het laatste hoofdstuk stonden wij stil bij het school-vraagstuk.

Dat vereischte een grondige voorstudie van den schoolstrijd, dat vroeg onze houding te bepalen ten opzichte van minister Van der Bruggen. Moeilijk konden wij ons vereenigen met de bij velen, nog traditioneele opvatting, dat Groen van Prinsterer in de jaren rondom 1857 de man is geweest, terwijl Van der Bruggen

¹ Vgl. A. de Graaf, Het Réveil en de strijd tegen de onzedelijkheid, Zutphen 1932.

als een afvallige dient te worden gebrandmerkt. Heldring ging ons anders voor! En Goslinga kwam in zijn belangrijke studie over het conflict tusschen Groen en Van der Bruggen toch ook tot een andere conclusie¹. Heldrings gedachten over het bijzonder onderwijs verdienen ook verder nog onze aandacht. Voor alle tijden is het goed, dat er op de nauwe band gewezen wordt, die er moet zijn tusschen kerk en school.

Aan het eind van het boek nemen wij, na zijn karakterbeeld geteekend te hebben, van Heldring afscheid. Gods raad heeft hij gediend. Wij blijven hem gedenken. Aan ons vaderland schonk God niet vele zonen, zoo stoer van geloof.

¹ A. Goslinga, Het conflict Groen—Van der Bruggen, in: Christendom en Histoire, lustrumbundel, 1935.

EERSTE HOOFDSTUK

JEUGD - STUDENTENTIJD - ROEPING - SOCIALE VRAGEN - HUWELIJK

GEBOORTE, VOORGESLACHT EN OUDERS

OTTO GERHARD HELDRING werd 17 Mei 1804 's avonds om kwart over tien¹ als vierde kind en als derde zoon in de pastorie te Zevenaar geboren en 20 Mei daaropvolgende door zijn vader in den namiddag-dienst ten doop gehouden en „Coram Facië Ecclesiae”² gedoopt.

Als bijzonderheid van Zevenaar in dien tijd moet vermeld worden, dat het, binnen een tijd van twintig jaren, bij afwisseling tot Nederland of Duitschland behoorde, hetgeen echter geen enkel bezwaar opleverde voor de familie Heldring, daar de vader Nederlander en de moeder Duitsche van geboorte was. Het voorgeslacht Heldring diende het vaderland langen tijd in krijg en gevaren. In het midden van de 17de eeuw week de grootvader van den predikant te Zevenaar terwille van zijn geloof uit zijn geboorteland Hessen, om hier in Nederlandschen dienst te treden en in zijn verdere loopbaan Prins Willem van Oranje, den lateren Koning Willem III, nog als kapitein naar Engeland te vergezellen. De Heldrings waren echte Calvinisten.

Hun geslachtsregister stond achter in de „Institutie van Calvijn”, die Heldrings overgrootvader zeven maal doorlas³.

Ds O. G. Heldring van Zevenaar had eenerzijds wegens lichaamszwakte, anderzijds terwille van een vurigen wensch van zijn vrome moeder, Arendina van Vhelen, echtgenoot van luitenant O. G. Heldring, afgezien van een door zijn voorgeslacht steeds geambieerde militaire loopbaan, om zich aan de theologische studie te wijden. En het was voor deze, om haar godsdienstige overtuiging uit haar vaderland verdreven vrouw, een rijke dag, toen haar eenige zoon, na met grooten ernst zijn studie voltooid te hebben, zijn intree deed in het grensplaatsje Zevenaar, waar hij zich ontplooidde tot een predikant, die ernstig van karakter was en vast in het geloof stond. Hij huwde in 1796 met Louise

¹ Zijn vader legde dit vast in het doopboek.

² D.w.z. in het midden der gemeente — in tegenstelling tot den huisdoop, die in dien tijd veel voorkwam.

³ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel I, pag. 1.

Geertruida, oudste dochter van Ds Johan Wilhelm Janssen, consistoriaal-president en predikant in de kolonisten-gemeente te Pfalzdorf bij Kleef. In haar had hij een levensgezellin gevonden, die door haar piëtisme „zuiver als goud en helder als kristal” tot rijken zegen voor haar kinderen zou worden, doordat zij steeds als de haar door God geschonken taak zag, haar kinderen tot den Heiland te brengen. Met de andere kinderen werd ook de jonge Otto Gerhard door de trouw van deze christenouders omringd. Zij hebben een onuitwischbaar stempel op zijn leven gezet. Zijn moeder onderwees hem in den Bijbel, zoodat hij daarin thuis was als weinigen van zijn leeftijd, terwijl zijn vader elken morgen kinderlijke verklaringen gaf bij de huiselijke godsdienstoefening, aan de hand van het Bijbelgedeelte, dat langen tijd door Otto Gerhard werd voorgelezen. Hierdoor ontstond een eerbied in het kinderlijk hart, die nooit week, sinds zij ontwaakt was.

En terwijl het leven van zijn ouders zich kenmerkte door de overtuiging, dat de biddende weg steeds de veilige was, werd het vertrouwen in den God, die een hoorder der gebeden is, ook bij Otto Gerhard reeds vroeg gewekt en niet beschaamd.

Om Heldring in zijn latere leven te verstaan, zal men goed doen er acht op te geven, hoe, dank zij zijn opvoeding in het ouderlijk huis, groote liefde tot den Bijbel reeds in zijn jeugd gepaard ging met oprecht verlangen om met God door het gebed in contact te komen.

„Ik geloofde, daarom bad ik ook,” luidt zijn eigen getuigenis. Het laat zich dan ook volkomen begrijpen, dat hij later een geschrift, dat een wending bracht in zijn levensgeschiedenis, met innige dank opdroeg aan zijn ouders, omdat zij geloof, hoop en liefde in zijn hart geplant hadden.

Moeilijk zou hij later het bekende kerklied „Nooit kan 't geloof te veel verwachten” aan zijn gemeente opgeven, zonder aan zijn ouders te denken, die met dit lied het leven waren doorgestaan.

VROEGE JEUGD

Wat Otto Gerhard vanaf zijn vroege jeugd reeds goed typeert is zijn vriendschap voor arme menschen. Hij, die later met kracht een lans zou breken voor betere volkshuisvesting en de vriend der armen zich als een eertitel zou verwerven, voelde zich als klein kind reeds het beste thuis in de armoedige weverswoning, waar de harde aarde als vloer dienst deed en ruwe zwart-berookte

planken den zolder vervingen. Hoe genoot de jonge Heldring ook van kind af aan, als zijn fantasie vrij spel kreeg! Op hoogen leeftijd brengt hij nog warmen dank aan de oude kindermeid Hanna, die de aardmannetjes en waternimphen uit de sprookjeswereld van Grimm zoo heerlijk voor hem had doen leven.

Stellig is het opmerkelijk, dat de fantasie, de droomwereld, nimmer uit Heldrings leven verdwijnen, maar er een belangrijke rol in spelen zou. Later voelde hij zich geroepen er over te schrijven en te wijzen op de dag- en nachtzijde van die fantasiewereld in het menschelijk leven ¹.

De watersnood van 1809 maakte hij als kind van vijf jaren mee. Alles vloog op schaatsen door het stadje Zevenaar. Na het invallen van de dooi speelden er zich ontzettende tooneelen van verwoesting af, toen de Rijn zich met al zijn kracht een bedding brak door de omstreken en huizen en boomen meesleurde.

JONGENSJAREN

Zijn jongensjaren vielen in de bewogen tijden van de Napoleonische oorlogen. Duizenden soldaten, Duitschers en Kozakken, zag hij in Zevenaar doortrekken. Twaalf officieren van zijn woonplaats lieten in den krijg het leven. Eén officier, leerling van zijn vader, kwam met veel verhalen behouden uit Moscou terug. Hoe zal hij vol aandacht geluisterd hebben!

Maar met dit al viel er over de vreugde der jonge jaren een sombere schaduw, die het kinderhart vaak weemoedig stemde. Het spel bracht echter gelukkig goede afleiding. Want hij die later een helder oog had voor de paedagogische en hygiënische beteekenis van het kinderspel in de vrije natuur, werd daarin in zijn jaren door niemand overtroffen.

Pinkeren, klinkeren en knikkeren deed hij naar hartelust. In later jaren dacht hij meer dan eens aan het woord van Zinzendorf „toen wij nog als kinderen speelden, was de Geest Gods reeds in ons midden” ².

Met zijn zesde jaar werd hij gezonden naar de Hervormde school, waar hij het voorwerp werd van vele plagerijen van den kant zijner meest Roomsche mede-scholieren, terwijl de uiterst strenge meester verre van zuinig was met stokslagen. Eén voorval op die

¹ Dit opstel wordt in het archief te Zetten bewaard.

² Heldring aan Koenen, 8 Mei 1863.

school heeft indruk gemaakt voor zijn geheele leven. Herhaaldelijk werd hij door den onderwijzer tot een voorbeeld van slecht schrijven gesteld, ook als hij zijn uiterste best deed. Eens kreeg een kleine makker, die door Otto Gerhard geholpen was met het schrijven van een hoofdletter, juist voor die letter een bijzonder prijsje van den meester. De kinderen glimlachten, maar de jonge Heldring zweeg. Doch het onrecht stond hem zijn leven lang voor oogen en hij wist voor eens en voor altijd hoe belangrijk het was, al aanmoedigende, te berispen. Met zijn besten vriend van de lagere school, Speijers, die later rector werd van een Latijnsche school in België, onderhield hij de vriendschap tot aan diens dood. Trouw in vriendschap zou hem dan ook zijn leven lang karakteriseeren!

LEERLING VAN DE LATIJNSCHE SCHOOL

Na het lager onderwijs genoten te hebben, opende in rustiger tijden de Latijnsche school¹ voor hem de deuren. De daaraan verbonden rector, een Duitsch candidaat, die de gave van doceeren miste en zich in stilzwijgendheid oefende, had het meest op met leerlingen, die ijverig studeerden en zich onder zijn leiding zooveel mogelijk zelf vormden. En zeker nam de jonge Heldring onder deze een belangrijke plaats in. Van huis uit voelde hij zich moreel verplicht den tijd zoo goed mogelijk te besteden om de noodige kennis te vergaren en groot was zijn liefde daarbij voor de classieken, die hem dan ook steeds is bijgebleven. Als er 's avonds nog een uur over was, las hij met zijn vader in zijn geliefden Vergilius.

Zijn aanleg bewaarde hem echter voor eenzijdigheid, want gaarne las hij in die jaren ook boeken, waarbij zijn fantasie vrij spel kreeg. Ter onderbreking van studie en lectuur trok onze leerling van de Latijnsche school er meermalen alleen op uit, om dan aan het eind van een laan onder een hooge olm stil te staan, waar een ver uitzicht over de velden in de richting der Veluwsche heuvels veel te genieten gaf. En bij herhaling werd dan in de eenzaamheid de vraag overwogen, welke toekomst voor hem zou weggelegd zijn. Wilde hij zijn leven in hooger hand stellen?

Niemand meene intusschen, dat de jonge Heldring een eenzelve scholier was. Stellig hield hij van de eenzaamheid (en heeft hij

¹ Ds Barbas van Schaarsbergen en pastoor van Laak van Lent behoorden tot de laatste leerlingen van deze school.

daarvan, om zijn gedachten te ordenen, zijn leven lang gehouden), maar hij stelde even zoo goed prijs op het vroolijk gezelschap van zijn vrienden op de lange wandelingen naar Montferland en Elterberg. Hoe kon hij ook genieten, als hij met zijn moeder en zusters naar hartelust uit Knaps „Liederschatz” kon zingen ¹!

Ongetwijfeld was hij, wat zijn onderwijs betreft, niet zoo grondig onderwezen als andere jonge menschen van andere Latijnsche scholen, maar de drang tot zelfstandig studeeren leefde bij hem des te krachtiger, toen het einde van deze studieperiode in het zicht kwam.

Onderzoek ter plaatse ² doet ons vermoeden, dat Ds O. G. Heldring als hoofd van de Protestantsche gemeente, evenals later zijn opvolger, Ds H. J. Fijnebuik, deel uitmaakte van het curatorium van de Latijnsche school, zoodat Otto Gerhard mede onder leiding van zijn vader in de Hervormde kerk zijn „Latijnsche rede” hield, die hem op nauwelijks zestien-jarigen leeftijd reeds toegang verschaftte tot de universiteit te Utrecht.

BELANGSTELLING VOOR HET JODENDOM

Naast het onderwijs op de Latijnsche school kreeg hij van een vroom Joodsch meester onderricht in het Hebreeuwsch. Deze wist zijn belangstelling op te wekken voor het Jodendom, zoodat hij zich grondig oriënteerde op het gansche gebied der wet en der instellingen van het Oude Testament.

Als bekroning van het onderwijs werd bij alle groote Joodsche feesten een gemeenschappelijk bezoek gebracht aan de synagoge. De liefde voor de zending onder Israël werd aldus in zijn jeugd reeds gefundeerd.

PFALZDORF

De wijze, waarop de zomervacantie werd doorgebracht, heeft mede een belangrijke rol gespeeld in de jaren van voorbereiding van Heldrings leven.

Gedurende een lange reeks van jaren bracht het gemeenschappe-

¹ Heldring aan Koenen, 23 Juni 1840.

² Wij denken hier aan mondelinge mededeelingen van den Heer J. H. O. Hazewinkel, notaris te Zevenaar, die zich voor de geschiedenis van zijn woonplaats steeds geïnteresseerd heeft. Verder verwijzen wij naar: A. G. van Dalen, De Nederlandsche geschiedenis in en om de Leimers, Didam 1939.

lijke familiebezoek aan de pastorie van grootvader Janssen in den kersentijd zoowel vreugde als toenemende levensverdieping. Hoe goed herinnerde Heldring zich later alles van die feestelijke tochten naar den ouden patriarch! De sneeuw witte huifkar, die zij meestal een eind vooruit waren, het bezoek aan de leesbibliotheek te Kleef, waar de boekenvoorraad werd aangevuld, de ontmoeting met de neven Janssen op de afgesproken plaats in het oude bosch, de hartelijke ontvangst in het grootvaderlijk huis! Het was alles even vreugdevol en welk een rijke variatie bracht die vacantie in Pfalzdorf! Het leven der bijen werd bestudeerd, voor versche honing aan het ontbijt werd gezorgd. Van goede lectuur werd genoten. Hoe gaarne verdiepte de jonge Heldring zich in reis- en levensbeschrijvingen! Zijn verbeeldingskracht hielp hem, om zooveel mogelijk, in gedachten, die reizen mee te maken. En zijn intuïtie deed hem de vormende invloed verstaan van het lezen van goede biographiën, die er, naar zijn later oordeel, veel te weinig geschreven waren. Intusschen was het vooral de bijzondere figuur van zijn grootvader, die het vacantieverblijf zoo bijzonder aantrekkelijk maakte.

DS J. W. JANSSEN

Johan Wilhelm Janssen werd, na voltooiing van zijn studie in Groningen, predikant te Pfalzdorf bij Kleef. Een onafzienbare heidevlakte tusschen Kleef en Goch, die slechts hier en daar enkele landhoeven telde en hoogstens aan enkele kudden schapen eenig voedsel gaf, werd hem als arbeidsterrein aangewezen. Tot zijn groote vreugde werden hem kort na zijn ambtsaanvaarding onverwachts geheel nieuwe perspectieven voor zijn pastoralen arbeid geopend. Een menigte Pfalzers n.l., die in 1741 als emigranten op reis waren naar Noord-Amerika, waren door tegenspoed in het reisplan op de onbewoonbare heide aan hun lot overgelaten, daar de toegang tot de republiek hun verboden was en zij dus de Engelsche schepen niet konden bereiken, die hen naar hun bestemming zouden brengen. Krachtig geholpen door zijn vader ging de jonge predikant aan het werk om dezen rondzwervenden landverhuizers, althans voorloopig, door inkwartiering onderdak te verschaffen. Het vertrouwen in Ds Janssen deed bij de emigranten de gedachte aan Amerika spoedig vergeten, temeer daar met vereende krachten woningen werden gebouwd en een groote ontginning op touw werd gezet. De vindingrijke predikant

hield eerst godsdienstoefening in een schuur naast zijn woning, totdat ingezamelde liefdegaven hem in staat stelden een kerk te bouwen, die in 1795, naar aanleiding van de woorden van Jesaja 32 : 15—18, werd ingewijd. Boven den ingang der kerk bevindt zich nog een gebeitelde steen, waarop een landman is afgebeeld, die met zijn ploeg een heideveld doorkliëft en waaronder dat eene woord uit den tekst gegrift staat: „Die Wüste wird zum Acker werden”.

Op zijn sterfbed kon Ds Janssen bij de overdracht van zijn werk aan zijn zoon zeggen, dat deze profetie vervuld was. Na een arbeid van drie en zestig jaren, werd de grijze patriarch tot heerlijkheid bevorderd.

De figuur van grootvader Janssen bleef Heldring steeds voor den geest staan als van een man met een indrukwekkend uiterlijk, vol gezond verstand, waardoor hij bij uitstek geschikt was, om voor allen een raadsman te zijn. Door zijn strengheid van zeden en tucht wist hij de orde onder de kolonisten voorbeeldig te handhaven met behoud van aller achting en liefde.

Met opzet hebben wij over Heldrings grootvader eenigszins uitgeweid, omdat er buiten twijfel een parallel valt te trekken tusschen hem en zijn kleinzoon. Heldring zelf is de eerste om ons te verzekeren, dat de arbeid van zijn grootvader, die met zulk een mooie uitslag bekroond werd, hem heeft opgewekt om Gods zegen en 's menschen hulp in te roepen tot opbouw van het arme Hoenderloo op de Veluwe. De drang naar kolonisatie zat hem in het bloed. In de tweede plaats zou zijn arbeid in Zetten er bewijs van geven, hoe ook hij strengheid kon doen samengaan met tactvol, liefdevol optreden. Opvallend is in de derde plaats, dat wij de uitgesproken liefde van grootvader Janssen voor catechetisch onderwijs (hij schreef zelf een veel-gelezen catechismus) zeer beslist terugvinden bij Heldring juist in de jaren, die van beslissing zouden worden voor zijn leven. Want ook bij hem kwam het vast te staan, dat grondige bestudeering en prediking van de catechismus slechts heilzaam kon werken voor het kerkelijk en persoonlijk leven.

Tenslotte moge opgemerkt worden, dat Heldrings liefde voor archeologische studie in de omgeving van grootvader Janssen werd opgewekt. Deze bezat aan de Niers, een klein riviertje, dat door de Gochsche velden kronkelt, eenig grondgebied met oude grafheuvels uit den tijd der Cimbren en Teutonen, waarop hij

zijn jonge gasten met vreugde opmerkzaam maakte.

Hoe genoot de jonge Heldring, als nauwgezet onderzoek met de spade tal van urnen of andere oudheden opleverde!

Als predikant zou hij, ter welkome afleiding in het drukke pastorale leven, menige ontdekkingsstocht in verschillende deelen van ons vaderland maken, om aldus zijn liefde voor de oudheid wakker te houden, onder anderen met zijn neef J. J. L. Janssen, die later conservator aan het oudheidkundig museum te Leiden werd.

HELDRING DOET BELIIDENIS

Wanneer wij nu tot den jongen Heldring terugkeeren, zien wij dat hij den 27sten Augustus 1820 vóór zijn vertrek naar Utrecht belijdenis des geloofs deed in de vaderlandsche kerk. Zijn leeftijd bracht mee, dat hij in dien tijd nog sprak, zooals zijn vader sprak. Hij had nooit eenigen twijfel in zich ontdekt, maar er was bij hem nog evenmin van hartelijke instemming sprake. Het bezwaarde hem allerminst, dat hij de stille overtuiging koesterde, aan de academie de leer der kerk te onderzoeken om, tot een persoonlijke geloofsovertuiging te komen.

STUDENT

Het was voor Heldring een groote steun, dat zijn neef Wilhelm Janssen tegelijk met hem als student te Utrecht werd ingeschreven en zijn kamer met hem deelde. Zij hielpen elkaar door de moeilijkheden van den groentijd heen, waarbij Heldring, evenals zijn neef, al aanstonds karakter toonde door van het begin af aan te weigeren naar perverse gesprekken te luisteren, of er aan deel te nemen, wat stellig moed vereischte en menig hoogst onaangenaam moment bezorgde ¹.

Het leed was echter spoedig geleden toen de neven zich in stille studie terugtrokken. De Duitsche poëzie, vooral Schiller, Goethe en Wieland, stond in het centrum van de belangstelling van Heldring, terwijl Janssen vooral aan de studie der wijsbegeerte aandacht schonk.

¹ Het zedelijk peil van het studentenleven stond in het jaar, dat Heldring aan kwam, verre van hoog. Twee van zijn tijdgenooten bezweken als soldaat op Java, anderen als soldaat in Nederland. Enkelen dronken zich dood. Anderen pleegden zelfmoord. Slechts twee godgeleerden bereikten in zijn herinnering een standplaats. (Zie: O. G. Heldring, *Reis naar Hamburg*", Arnhem, 1850, blz. 27).

De neven vonden elkaar in hun gemeenschappelijke liefde voor de Duitsche filosofie. Eerst werd Herder hun held, die in zijn tijd baan brak voor een dieper verstaan van het historisch christendom en in Jezus niet langer den rationalistischen moraalprediker, maar den gever van goddelijke krachten zag. Daarna trok Jacobi sterk hun belangstelling, wiens liefde voor Goethe zij deelden en wiens godsdienstige gevoelsfilosofie zij zeer op prijs stelden. Uren wandelden zij samen om te spreken over alles wat hun aandacht had getrokken.

In het tweede studiejaar wierp Janssen zich op de studie van Spinoza en zonder zich geheel op dat terrein te wagen leerde ook Heldring de ideeën van Spinoza met den dag beter kennen. De rationalistische trias „God, deugd en onsterfelijkheid” werd steeds sterker beider hoofdgedachte, waarin zij tenslotte zóó verstrikt raakten, dat alle geloof aan de Godsopenbaring werd uitgedoofd. Zoo verliepen de propaedeutische jaren, zonder veel hoop op een vruchtbare beoefening der godgeleerde vakken op te leveren. De officieele studie voor 't examen werd intusschen goed verzorgd. De professoren Philip Willem van Heusde (geschiedenis)¹, Anthonie van Goudoever (wijsbegeerte en letteren), Johan Frederik Lodewijk Schröder (wiskunde en logica), Johannes Henricus Pareau (Hebreeuwsch enz.), konden over hun alumni tevreden zijn, die met glans voor het examen tot toelating tot de theologische studie slaagden.

Een nieuwe periode brak aan, zonder veel geluk voor Heldring met zich mee te brengen. Van de colleges ging weinig bezieling uit. Hij trof het dan ook stellig niet in de jaren 1822—1826 in Utrecht. Als Heldring als emeritus zijn academie-tijd kritisch bekijkt, komt er een glimlach op zijn gezicht bij de herinnering aan allen, die zich het praedicaat „groot” verworven hadden. Uitgezonderd Bilderdijk, dien niemand groot noemde, waren bijna allen groot, die een woord in proza of poëzie ten beste gaven.

¹ Van Heusde begroette in het christendom de hoogste „Openbaring der humaniteit”, A. M. Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, Groningen, 1905, pag. 6.

Van Heusde, die door A. J. Lakke in diens proefschrift „de vader van het humanistisch Reveil” genoemd wordt, heeft er vooral voor gezorgd dat de bibliotheek der Utrechtsche Universiteit uit de koude, vochtige gewelven van de Janskerk overgebracht werd naar het vroegere paleis van Koning Lodewijk. (vgl. A. J. Lakke, *Ph. W. van Heusde*, Leiden, 1908, pag. 40, 47 en 48).

De nullen van dien tijd werden, naar zijn geestig oordeel, al zeer snel tot tientallen en honderdtallen verheven. IJdelheid en middelmatigheid zaten op den troon. Een „edel dichter” bezweek bij het lezen van een scherpe recensie van één zijner werken, terwijl een ander stellig niet minder „edel poëet” het er niet beter afbracht, toen hem een zeldzame hulde ten deel viel. Na de tijden van onrust, beminde men de rust en de gemoedelijkheid en Nederland rustte bij een weinig diepzinnige opvatting van het christendom, wat niet wegnam, dat de theologische studenten van die dagen in hun professoren de grootste mannen van hun tijd zagen. In Utrecht doceerden: Royaards, Bouman en Heringa.

Nadat D. Huisman zijn studenten achttien jaar had „verveeld”¹ werd Herman Johan Royaards in 1823 eerst buitengewoon en in 1826 gewoon hoogleeraar in de Kerkgeschiedenis. Met zijn vriend Nicolaas Christiaan Kist, waarmee hij met een tijdsverschil van twee dagen in 1817 gelijk candidaatsexamen deed, richtte hij het bekende Archief voor Kerkgeschiedenis op. „Het plan daartoe werd geopperd, toen zij na de inaugureele oratie van Kist te Leiden, 11 October 1823, samen in de trekschuit naar Utrecht het plan bespraken².”

H. Bouman doceerde vanaf 1823 exegese van het Nieuwe Testament en de theologia naturalis. In de wereld der geleerden genoot hij een bijzonderen roep, omdat hij zoo prachtig Latijn sprak³. Daar Heldring in zijn geschriften noch over Royaards, noch over Bouman één woord gerept heeft, achten wij ons ontslagen van de vermelding van meer bijzonderheden over dit tweetal zijner leermeesters. Hij bezocht de colleges weinig of niet. Omringd als hij aan alle kanten was door twijfel tengevolge van zijn filosofische studie, had hij toch diep in zijn hart groot verlangen op de Heilige Schrift te worden gewezen. Gaarne zou hij den Bijbel in zijn diepere beteekenis hebben gekend, maar in dien tijd moest het contact met Professor Jodocus Heringa nog gelegd worden. De supra-naturalistisch georiënteerde colleges hinderden hem, omdat hij in de theologie van zijn leermeesters overal leemten en zwakheden zag. En bij gebrek aan tegenwicht, waardoor een beroep werd gedaan op zijn godsdien-

¹ J. A. Cramer, *De Theologische Faculteit te Utrecht in de 18e en het begin der 19e eeuw*, Utrecht, 1936, pag. 81.

² J. A. Cramer, *t.a.p.*, pag. 78.

³ M. v. Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming*, Amsterdam, 1940, pag. 16.

stige opvoeding in het ouderlijk huis, stelde hij zich er hoe langer hoe meer op in, het gehoorde uit critisch oogpunt te beschouwen, waardoor, wegens gebrek aan logica, veel naar het terrein der fabelen werd verwezen.

Terwijl zijn vriend Beets een tiental jaren later voor zijn geestelijke vorming te Leiden evenmin leiding ontving, maar toch met geduld en zonder klagen menig taai brok gewillig slikte ^{lede} ¹, weigerde Heldring bewust het menu zijner hoogleeraren te aanvaarden en deinsde hij er niet voor terug zich satyres op de colleges en de professoren te veroorloven. Reeds aan de Latijnsche school gewend eigen weg te vinden, zocht hij deze ook thans in de studie der geschiedenis. Met groote belangstelling doorworstelde hij de algemeene geschiedenis, om met nog intenser liefde de historie der Kerk te bestudeeren. De academische bibliotheek zag hem uren aanéén binnen haar muren, als hij zelf in de wetenschappelijke geschriften het spoor zocht. Die vrije studie-ontwikkeling beviel Heldring, evenals zijn neef Janssen, het best. Maar het regelmatig college-verzuim zou hem toch droevig te staan komen. Waar alle contact met de professoren gemist en de drempel van de college-kamer bij uitzondering overschreden werd, zag hij zijn naam op zekeren dag toegevoegd aan die van hen, die in kwade reuk bij de hoogleeraren stonden. Onverwachts voor het hooggeleerd driemanschap zijner faculteit gedaagd, kreeg hij met eenige hem onbekende mede-studenten een bestraffing over verregaand onzedelijk gedrag, om daarenboven te vernemen, dat hem eenige academische voorrechten onthouden werden.

Een storm van verontwaardiging brak los in het hart van den diep gekwetsten studiosus, te meer sinds een persoonlijk onderzoek naar de reden dezer behandeling geen enkel resultaat opleverde. Arbeidslust en levensgeluk schenen gebroken. De dwaaste en meest ongepaste wraakgedachten joegen door zijn brein. Een trouw vriend bracht gelukkig uitkomst, door hem tot kalmte te brengen. Stellig was het gedrag der professoren onverantwoordelijk, maar dit nam niet weg, dat Heldring ook terdege schuld had door op irriteerende wijze zich boven alle wetten en vormen te verheffen. Heldring boog het hoofd en nam zich voor een edele wraak te nemen door zoo goed mogelijk aan de geordende studie deel te nemen. Zijn vader gaf hem de bevrediging,

¹ P. D. Chantepie de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets*, Haarlem, 1904, pag. 16.

dat zijn verregaand onzedelijk gedrag zich niet verder had uitgestrekt dan een glimlach over een onbeduidende opmerking van één der professoren, die daaraan de wanorde op zijn college toeschreef. Het moet in die jaren meer dan eens op de colleges van sommige professoren rumoerig zijn toegegaan. Bij het oudste theologengeslacht in ons vaderland is de herinnering bewaard gebleven, dat gedurende eenigen tijd bij het uitspreken van het *judicium* van theologische examens de gebruikelijke praedicaten als „cum laude” en andere, achterwege bleven „propter hircam in cathendra”, d.w.z. vanwege een geit, die al te jolige theologen in den kathedra van Professor Heringa gestopt hadden ¹.

Na het genot van een vacantie begon Heldring een nieuwe periode in zijn studententijd. Twee theologische gezelschappen namen hem als lid op, waardoor tot eigen bevrediging zijn belangstelling voor de filosofische studie geremd en een diepere levensernst, dank zij den invloed van enkele oudere leden, in zijn hart geboren werd.

Stellig bleef de godsdienst voor hem nog veel te veel wetenschap en lagen weten en gelooven voor zijn bewustzijn nog te veel in hetzelfde vlak, doch in één opzicht onderscheidde hij zich van de meeste zijner tijdgenooten, namelijk door zijn eerbied voor den Bijbel, die bewust bij vernieuwing doorbrak, reden waarom hij scepsis ten opzichte van den Bijbel nimmer met gejuich begroette.

Die eerbied voor de Heilige Schrift zag hij later als een effect uit moeders hand, waarvan hij de coupons nog in zijn studententijd knipte. Had de kerk in haar prediking het hare gedaan om deze eerbied te versterken, dan zou Heldring dit stellig op prijs hebben gesteld. Maar het ijskoud relaas der rationalisten zijner dagen en de dorre, veel te lange prediking van het evangelie weerhielden hem al spoedig ernst met de kerkgang te maken. In het eerste gedeelte van zijn studententijd kon hij het kerkbezoek niet verder opvoeren dan één, hoogstens twee keer per jaar. Het was tenslotte Professor Jodocus Heringa, die in Heldrings kerkgang regel bracht. Toen Heldring hem eens hoorde preeken, werd hij zoo getroffen door zijn eenvoud en helderheid, dat hij sinds geen prediking van dezen hoogleeraar oversloeg. Dit bracht mede, dat hij voortaan met groote belangstelling Heringa's colleges ging volgen, die hij om hun gezonde taal en duidelijkheid

¹ Ds P. M. Eigeman, emeritus-predikant te Utrecht, was onze zegsman.

zeer kon waardeeren. Er ontstond een band van vriendschap tusschen hoogleeraar en student, die gebleven is tot aan het verscheiden van den eerste in 1840.

PROFESSOR HERINGA

Professor Heringa heeft voor Heldring veel van zijn studententijd goed gemaakt. En geen wonder. Van bevoegde zijde ¹ vernemen wij, dat hij bij de studenten door de vriendelijkheid van zijn omgang, door de pittigheid en fijnheid van zijn geest, door zijn innerlijke beschaving, maar bovenal door de degelijkheid van zijn onderwijs zeer gezien en geliefd was. Hij was gewend op zijn colleges het vóór en tegen tegenover elkander te plaatsen, en zóó de studenten tot nadenken en zelfstandig oordeelen te prikkelen. Hij gaf den krachtigen stoot tot de scheiding van Bijbelsche Theologie en Dogmatiek. Zijn leerlingen wilde hij den Bijbel doen kennen om zoodoende goede dominees van hen te maken, menschen van vroomheid en geloof. En al is zijn Bijbelsche Theologie niet meer de onze, die van den Bijbel een samenstel van geïnspireerde teksten maakte, welke men maar had te ordenen om een goede dogmatiek te krijgen, zoo blijft toch vast staan, dat zijn onderwijs een verkwikking is geweest in een tijd, waarin jonge predikanten moesten klagen, eerst door den omgang met collega's den Bijbel te hebben leeren kennen, omdat zij aan de academie niets anders dan de uiteenzetting van systemen hadden gehoord.

Den man, die in de moeilijke jaren van 1811—1816 met vaste hand aan het stuur stond der Utrechtsche Hoogeschool, hield Heldring, 't zij nogmaals gezegd, tot aan diens dood hoog.

PROFESSOR WITTEWAAL

Opmerkelijk is ook de vriendschap met Professor Gerard Wittewaal, Nederlandsche rechtsgeleerde en bekend landbouwkundige in zijn dagen ². Geboren in 1776, wees hij reeds in 1803 een leerstoel in de rechten te Deventer van de hand, om in 1822

¹ J. A. Cramer, *t.a.p.*, pag. 50 en 52.

² J. R. Thorbecke gaf het levensbericht van dezen afstammeling van Cornelis Dirkszoon, admiraal van Noord-Holland, die Bossu op de Zuiderzee gevangen nam. Vgl. J. R. Thorbecke, *Levensschets van den hoogleeraar G. Wittewaal*, Haarlem, 1838.

een professoraat in de landbouwhuishoudkunde en plantkunde te Leiden met een oratie over „de landhuishoudkunde van rijkswege” te aanvaarden. Weken achtereen logeerde Heldring bij Wittewaal, hetzij te Leiden, hetzij op zijn landgoed „Wickenburg” tusschen Houten en Schalkwijk, waar een belangrijke plantenverzameling te bewonderen viel en de praktijk van het landbouwbedrijf werd uitgeoefend.

Het latere leven van Heldring is in vele opzichten zonder dezen hoogleeraar moeilijk te verstaan. Wittewaal heeft, bekend als hij was met alle volkstoestanden, Heldrings belangstelling voor vele vragen van het practische leven wakker geroepen. Tot aan zijn dood in 1838 sprak hij met Heldring over de nood en de hulp der armen, waarbij hij als eerste eisch de opheffing van elke belasting op de consumptie stelde.

OVERSPANNEN

Intusschen kwam de Paaschvacantie van het laatste studiejaar in 't zicht. Door inspanning van alle krachten, waarbij de dagen lang en de nachten kort waren, kon Heldring de academie met een schitterend getuigschrift in alle vakken verlaten. De edele wraak was genomen. Maar de prijs was duur! Gedreven door het intens verlangen in de studie uit te blinken, was zijn zenuwgestel in Maart 1826 zóó geschokt, dat hij alle academische belangstelling moest uitschakelen om niet volkomen aan zenuwstoornis te gronde te gaan. Bij grootvader Janssen vond hij een gastvrij onderdak, waar hij, op aanraden van diens medicus Dr Rademaker, den dag met allerlei veldarbeid doorbracht. De omgang met eenvoudige, vrome menschen deed hem bij al zijn geleerdheid zijn gemis aan eeuwige vrede verstaan. Meer dan eens stond hij met den dokter, een vroom man, bij ziek- en sterfbedden, waarbij hij geroerd werd door het onwrikbaar geloof der patienten. Als reactie tegen alle wetenschap, die hij tevoren zoo hoog had geprezen, leerde hij het leven der arbeiders op prijs stellen, waarvan hij lief en leed van harte deelde. Met de overtuiging, dat het gezond verstand, zooals hij dat in den arbeidersstand had leeren kennen, dichter bij het ware geloof stond dan de wetenschap, keerde Heldring na verloop van een half jaar gezond van hart en hoofd naar zijn ouderlijk huis terug.

PROPONENT

Al had hij door zijn verblijf in Pfalzdorf zijn gezondheid herregen, zoo wilde dit echter niet zeggen, dat hij er naar verlangde om predikant te worden. Het arbeidersleven was veeleer zijn ideaal geworden. Toch deed hij, al was het met groote onverschilligheid, reeds den 5den October 1826 op aandringen van zijn vader proponentsexamen. Het resultaat was weliswaar gunstig, maar het maakte Heldring niet gelukkiger. Zijn innigste wensch bleef nimmer het ambt van predikant te bekleeden, en den winter, die op zijn proponentsexamen volgde, bracht hij dan ook wederom door met handenarbeid buiten op het veld en in den tuin.

Zijn vader achtte echter met vastberadenheid den tijd gekomen, dat hij naar een werkking als predikant zou uitzien. Daartoe bestond alle mogelijkheid. Tegenover honderd vacante plaatsen, stond Heldring als eenige proponent. Dat wil zeggen, dat hij in alle streken van ons vaderland de herderstaf kon opvatten. Vader Heldring zag hem echter gaarne in Hemmen. Ten eerste, omdat hij deze kleine gemeente sinds zijn vriend Egeling¹ er gestaan had, kende en voor zijn zoon geschikt achtte, ten tweede, omdat vanwege de niet al te groote afstand het contact met het ouderlijk huis kon aanblijven, niet het minst, omdat hij, niet ten onrechte, de verwachting koesterde, dat de edele kasteelbewoners te Hemmen een vormenden invloed op zijn nog slechts 22-jarigen zoon zouden uitoefenen. Nauwelijks had Heldring de wensch (zijns vaders) te kennen gegeven op beroep te mogen preeken, of er kwam reeds antwoord in de pastorie te Zevenaar binnen, dat hij den volgenden Zondag verwacht werd. Over Nathanaël, den Israëliet zonder bedrog, werd gepreikt, waarna onmiddellijk de toezegging van beroep volgde. In tegenstelling tot zijn ouders, die over dezen gang van zaken zeer verblijd waren, ging Heldring gebukt onder de gedachte, spoedig zijn vrijheid te verliezen. Na ontvangst van den officiëelen beroepsbrief kwam hij echter milder tegenover zijn aanstaanden werkkring te staan. Het deed hem voor zijn historisch bewustzijn goed, zich te kunnen vestigen op den oud-vaderlandschen bodem, waar volgens de oude verhalen

¹ Lucas Egeling, 1764—1835, was achtereenvolgens predikant te Hemmen, Vollenhove, Hoorn en Leiden. In zijn laatste gemeente mocht hij Da Costa en Capadose doopen. Hij was vooral bekend door zijn toewijding voor armen en gevangenen.

de Batavieren hun thuis, hun „heim” vonden, om zich vandaar te verspreiden over het land, dat sindsdien hun naam zou dragen. Zoo werd hij zonder tegenzin predikant in de Betuwe.

Voorts trok de gedachte hem aan in een landelijke omgeving te kunnen beginnen, waar hij den arbeid, gezien de nauwelijks 150 zielen, die de Hervormde gemeente telde, kon overzien en de studie, mede dank zij de uitgebreide kasteel-bibliotheek, niet in het gedrang zou komen.

PREDIKANT

Juist bij zijn komst brak de Waaldijk bij Ochten door, tengevolge waarvan een groot gedeelte van de Betuwe onder water kwam te staan. Al stond het water ook in de lage landen van Hemmen, de bevestiging en de intrede konden op den vastgestelden datum toch doorgaan en zoo werd Otto Gerhard Heldring, die als een berg tegen de ambts-aanvaarding op zag en innerlijk nog allerminst tot klaarheid was gekomen, op 25 Maart 1827 door zijn vader, die de ernst van de ziels-conflicten van zijn zoon niet verstond, bevestigd met de woorden uit Daniël 12 : 3... „De leeraars nu zullen blinken als de glans van het uitspannel en die er velen rechtvaardigen”. Hoe goed ook bedoeld, het moet gezegd worden, dat vader Heldring moeilijk een minder geschikte tekst had kunnen kiezen om zijn zoon te bevestigen.

Die morgen heeft den jongen Heldring stellig benauwde oogenblikken in de kerkeradsbank bezorgd. Naar aanleiding van 1 Johannes 4 : 7a „laat ons elkander liefhebben”, waarbij hij geen woord sprak, dat hij niet kon verantwoorden, deed de jonge prediker in het middaguur zijn intrede. Hij zag het christendom op dat uur nog als een aansporing tot de liefde, zonder te beseffen, dat het veeleer de bron daarvan en de stuwkracht daartoe was. Hij maakte dan ook een cardinale fout door met veronachtzaming van de kernprediking van den apostel Johannes van de liefde Gods in Jezus Christus, over de onderlinge liefde der menschen te handelen. De sleutel van zijn tekst, gegeven in haar aanspraak „geliefden”, liet hij ongebruikt liggen. Hij zag niet, dat de apostel Johannes zijn lezers bedoelde aan te spreken als geliefden Gods in Christus Jezus, om hen op grond daarvan, en daarvan alleen, tot onderlinge liefde op te wekken. Met de beste bedoelingen, om met Christus tot voorbeeld liefde te bewijzen, aanvaardde hij echter het predikambt, als opvolger van bekende

predikanten, waaronder Egeling en Hoog¹ genoemd moeten worden.

WELKOM OP KASTEEL HEMMEN

Wij zullen er intusschen goed aan doen, door van een dubbele intrede van Heldring in Hemmen te spreken, daar de familie Van Lynden aanstonds haar kasteel gastvrij voor den jongen pastor openstelde.

Op hoogen leeftijd herinnerde hij zich nog de vele goede uren in dit edel, intellectueel, geloovig milieu doorgebracht. Met den ouden kasteelheer, F. G. Baron van Lynden, deelde hij zijn groote voorliefde voor de geschiedenis, terwijl hij in diens zoon, W. J. E. Baron van Lynden, een landheer vond, die zich, evenals hij, grondig voor de landbouwkundige problemen interesseerde.

De vrome, diepgeloovige vrouwe Baronesse Margaretha Clara van Lynden-Munter, die met fijne tact van tijd tot tijd over de preek kon spreken, heeft door haar bijzondere persoonlijkheid mede haar stempel gezet op de godsdienstige ontwikkeling van haar jongen predikant. Haar broer, de heer C. Munter, rustend schepen van Amsterdam², die een groot gedeelte van het jaar te Hemmen doorbracht, wekte door zijn uitgesproken literaire belangstelling Heldring op, om bij vernieuwing aan het aan de academie zoo geliefd studieterrein der schoone letteren aandacht te schenken.

Op deze wijze aanvaardde Heldring, open voor tal van nieuwe indrukken, zijn werk in Hemmen. Hoe geheel anders was het destijds in de Over-Betuwe dan thans het geval is! Als Beets in 1871 nog een uitnoodiging glimlachend van de hand wijst om te komen „lezen” voor de leerlingen van de normaalschool met de verontschuldiging, dat Heldrings door ijs omringd eiland in den winter niet te bereiken valt³, kunnen wij wel nagaan, hoe het nog een halve eeuw vroeger met de communicatie gesteld moet zijn geweest. Hoe onbegaanbaar waren vrijwel alle wegen! Tot welk een isolement veroordeelde een winter op de meeste dorpen!

¹ Johannes Hoog, 1799—1827, deed als theoloog zeer veel van zich verwachten door een zeer gunstig beoordeelde dissertatie over de brief van Paulus aan de Filippenzen. Hij verwisselde reeds — binnen een jaar — Hemmen met Hoorn, waar hij spoedig stierf.

² Aan de Oostzijde van de kerk in Hemmen vindt men zijn grafsteen. Hij stierf 28 Februari 1835.

³ Beets aan Heldring, 18 Januari 1871.

De jonge pastor van Hemmen had echter lust noch tijd om aan afzondering te denken. Het werk riep aan alle kanten. Nauwelijks drie maanden na zijn intrede werden Zetten en Randwijk vacant en werd hij als consulent voor deze gemeenten aangewezen, waardoor zijn arbeid zich van Rijn tot Waal uitstrekte. Catechese en ziekenbezoek op drie plaatsen vroegen veel tijd, te meer daar alle afstanden te voet werden afgelegd. Aan ijver heeft het Heldring, in die periode evenmin als later, ooit ontbroken. Alleen de inzet van dien ijver was in den allereersten tijd zoo verre van juist. En dat begreep Heldring zelf het best. Hij betrachte er zich zelf telkens op in de trouwste plichtsbetrachting zijn eer te zoeken, en bij herhaling zag hij zich tijdens zijn lange tochten voor de vraag gesteld: „hoeveel eerezucht en ijdelheid zijn de drijfveeren van uw hart?”

Zonder zich tijd tot rust te gunnen bevond hij zich van den vroegen morgen tot den laten avond in de verschillende gemeenten om zijn ambtswerk te verrichten en ieder tot goede zeden op te wekken, steeds en overal sprekende over geloof, hoop en liefde, zonder bij ervaring de bron dezer gaven te kennen. Zelf bleef hij dan ook onbevredigd. Hij wilde door ijver innerlijk tot rust komen, maar de onrust werd met den dag grooter. De zaak was deze, dat de Heer der Kerk bezig was één zijner dienaren naar het beslissende moment van zijn leven te leiden, waardoor hij uiteindelijk tot zijn werk zou worden gevormd.

Heldring zou eerst zelf moeten buigen voor het kruis van den Verlosser, alvorens hij vrede in eigen hart en bevrediging in eigen werkkring vond. De roeping, die van boven is, in Christus Jezus den Heer, moest hem nog geschonken worden.

Het ging hem als Luther, die elken dag dichter bij de volmaking dacht te komen, om te ontdekken, dat het tegendeel in zijn hart plaats vond. Hoe intenser hij er naar streefde om naar alle geboden des Heeren te leven, des te meer leerde hij eigen zwakheid en zonde kennen. De regels uit Gezang 84, hem van huis uit bekend „hoe ik dieper poog te delven, hoe ik meer bederf ontmoet”, werden hem meer en meer levende werkelijkheid. Stellig wilde hij het gebod der liefde zoo goed mogelijk in toepassing brengen, maar bij iedere poging daartoe leerde hij inzien, hoe zondig de innerlijkste bewegingen zijns harten waren.

GEROEPEN TOT GETUIGE VAN CHRISTUS

Tevergeefs zoekende naar innerlijke rust, wandelde hij tusschen Rijn en Waal op den Zaterdag, die onmiddellijk aan zijn eerste Kerstfeest in Hemmen voorafging. Vermoeid kwam hij eerst 's avonds in zijn studeerkamer, om zich voor te bereiden voor de komende feestdagen ¹. Stellig was hij er zich geen seconde van bewust, dat hij op den drempel stond van een nieuw leven. En toch zou hij het spoedig ondervinden. Een bundel preeken, bijeengebracht door D. E. Zimmermann, werd, wie zal zeggen hoe onbewust, ter hand genomen en opgeslagen bij een kerstpreek van Friedrich Ferdinand Adolf Sack, Hof- en Domprediker te Berlijn, waarvan reeds het begin met klem op hem afkwam:

„De genade van onzen Heer en Heiland, Die zichzelf vernederde door uit liefde tot ons mensch te worden. De liefde van God, Die zijn eigen Zoon niet gespaard, maar voor ons allen overgegeven heeft, opdat wij door Hem leven en volle vreugde zouden hebben. En de gemeenschap van den Geest, Die ons van zondige menschen tot broeders van Christus, kinderen Gods en erfgenamen des hemels maakt, zij met ons allen, nu en immer, Amen.”

Een oogenblik later las hij:

„Laten ook wij, die de blijde boodschap vernomen hebben, thans alles, wat wij voor ons aardse leven te doen, te zorgen, te lijden, te hopen, te vreezen hebben op zij zetten en uit het donker, dat ons pelgrims op aarde allen meer of minder omringt, heensnellen tot de hemelsche dageraadsglans.”

Bij de behandeling van het heilig Kerstgebeuren zag hij zich voor twee vragen geplaatst, waar hij reeds lang mee bezig was geweest, zonder ooit tot een bevredigende oplossing te komen.

Waarom werd Christus als kind geboren?

Waarom werd Christus als arm kind geboren?

Op bijzondere wijze, die één der teerste snaren bij hem aanraakte, werd hem bij de beantwoording van de eerste vraag het nauwe verband tusschen Christus' geboorte en 's menschen wedergeboorte aangewezen. Wij denken aan dit treffende woord:

„O mochten de moeders, met die reine vreugde, waarmee Maria haar kind gadesloeg, heur kinderen gadeslaan, terwijl zij het heilig voor God beloven, trouw het hare te doen, dat het zondige kind, haar geboren, door het heilige kind van Maria gereinigd en geheiligd, een kind des hemels mag worden.”

¹ Op een los blad heeft Heldring dit meegedeeld in het vierde deel van zijn autobiografische aantekeningen.

Even verder las hij:

„Christus wil in ons en in alle menschen geestelijk geboren worden, totdat wij met den Apostel Paulus kunnen zeggen: „niet ik leef, maar Christus leeft in mij.” Maar deze geboorte van Christus in ons, deze onze wedergeboorte tot een leven uit Christus, is evenals de geboorte van Christus uit Maria, een wonder Gods, een geheim van de hoogste liefde.”

Hoe begon het Heldring duidelijk te worden, dat de rede des menschen plaats moest maken voor openbaring Gods, zou er ooit van eenige heilszekerheid sprake zijn!

Bij de behandeling van de tweede vraag in de preek van Sack werd in het leven van Heldring de vlag van ijdele eer, brave deugzaamheid en aanbidding van het verstand voor goed naar beneden gehaald, om voor eens en voor altijd plaats te maken voor de kruisvlag.

„Zooals door het wonder van de geboorte van den zoon Gods als een menschenkind, de trots van het verstand, dat alles omvatten wil, beschaamd en verootmoedigd wordt, zoo zal bij het zien van de nederigheid en armoede, waarin onze Heer verschenen is, de trots op voorname geboorte en bezit van aardsche rijkdom haar dwaasheid en zonde belijden, opdat wij allen, bij de gedachte aan dit kind, de brooze steun van denkbeeldige eer en geluk van ons werpen en in ware deemoed en oprecht gevoel van onze diepe afhankelijkheid, onmacht en armoede, met een heilig verlangen Hem tegemoet treden, die ons alleen kan en wil zaligen. Geen wijze komt door zijn verstand, geen rijke door zijn rijkdom, maar ook geen drager van deugden door zijn deugd in het hemelrijk. Slechts aan armen van geest wordt het evangelie gepredikt en dat zijn zij, die zich niet verlaten op wat zij bezitten, dus niet op geboorte, stand, verstand, beschaving, kennis, rijkdom, deugd en goede werken, maar die alleen steunen op de oneindige barmhartigheid van God en hun Zaligmaker en op de kracht van den Geest, die zij door geloovig bidden en leven op zich zien neerdalen... Wanneer gij gaarne bidt: God wees mij zondaar genadig, zijt gij de arme aan wien het evangelie gebracht is.”

Dit kloeke, door en door Bijbelsche getuigenis, kon niet nalaten diepe indruk op Heldring te maken. En het was dan ook geen wonder, dat hij het slot der prediking als een persoonlijke roeping beluisterde.

„Komt heden tot Hem, om uw Koning en Heer te aanbidden en terwijl gij Hem uw hart wijdt, uit zijn volheid genade op genade te ontvangen.

Wanneer gij u Hem ten eigendom geeft, zal Hij u zijn heilig en zalig leven schenken en u door vreugde en leed der aarde heen tot de blijdschap van zijn hemel leiden.

Zie, Hij heeft zich voor u daartoe gegeven in de nood en de angst van het leven, in de siddering voor den dood.

Hij verlangt slechts uw hart, om u onuitsprekelijke vreugde te bereiden. Zult gij het Hem weigeren?

Waarheen wilt gij gaan, daar Hij alleen woorden des levens heeft? Neemt Mijn juk op en leert van Mij: Want Mijn juk is zacht en Mijn last is licht.

Volgt Mij na en gij zult rust vinden voor uw ziel. Zoo roept Hij ons allen toe. En Hij, Die ons roept, is getrouw, Die het ook doen zal, Amen" ¹.

Diep klonk het Amen door in het hart van hem, die op Kerst-avond 1827 door het lezen van deze prediking Christus mocht vinden.

Van die „tiende ure" af wist Heldring zich voor zijn leven een geroepene des Heeren, die alleen bij genade wilde leven en alleen van genade wilde getuigen ².

Zijn vreugde vertolkte hij kort maar krachtig in de woorden: uitgeleden, uitgestreden, overwonnen. Alle vermoeidheid viel van hem af.

Met de diepste vreugde en vrede in Christus kon hij het evangelie verkondigen: „U is heden de Zaligmaker geboren." Het woord van den Dooper: „Hij moet wassen, ik moet minder worden," zou hij voortaan tot het zijne maken.

Bij eigen ervaring wist hij nu wat wedergeboorte was en al verstond hij zelf het beste, hoeveel hij nog in 't geestelijke zou moeten groeien, het beginsel van levensvreugde uit God was hem zeker geschonken. Hoe genoot hij nu van gesprekken met gemeentelieden, die, evenals hij, bij genade mochten leven. De figuur van den ouden schaapherder Van Ginkel staat hem aan het eind van zijn leven nog helder voor zijn geest!

Welke een goede dagen doorleefde hij ook, toen zijn moeder en beide zusters hem bezochten en gemeenschappelijk instemming des harten werd betuigd met den drie- en twintigsten Zondag van

¹ Vgl.: Fried. Ferd. Ad. Sack, Am, zweiten Christtage, Christus, ein armes, geringes Menschenkind, Lucas 2: 15—20, im: *Predigten über sammtliche Sonn- und Festtags-Evangelien des Jahres*, herausgegeben v. Ernst Zimmermann, Darmstadt, 1826.

² O. G. Heldring, *Wordt den kinderkens gelijk*: in *Volksalmanak voor Tijd en Eeuwigheid*, 1849, Arnhem, pag. 29—30.

de Heidelberger catechismus. Die dagen van zijn jong, levend geloof zou Heldring nooit vergeten. In de beantwoording van vraag zestig: „Hoe zijt gij rechtvaardig voor God”, kon hij zich volkomen thuis vinden.

Het was, of de leer der vaderen daar voor het eerst voor hem de volle kracht der waarheid openbaarde. Hij was er van vervuld en achtte het grootste, wat hij denken kon, predikant te zijn, om het „sola fide” uit te dragen.

En toch, hoe bewust Heldring ook in die dagen de rechtvaardiging alleen door het geloof beleed, er zou nog een tiental jaren voorbij gaan, eer zijn geloof zoo ver tot rijpheid kwam, dat het zijn getuigenis over de verschillende terreinen des levens kon laten hooren. In zijn eerste pastoriejaren zag hij nog niet, dat zijn reformatorisch levensbeginsel noodwendig een conflict in het leven zou roepen, zoowel binnen de kerk ten opzichte van de prediking, die in haar brandpunten afweek van de Schrift en de belijdenis, als buiten de kerk ten opzichte van de Maatschappij tot nut van het algemeen. De verklaring daarvan is niet moeilijk te geven. Het conflict van de godsdienstige overtuigingen drong zich in die dagen nog allerminst op. Wij zijn nog in den tijd van het Supranaturalisme, dat een verzoening tot stand wilde brengen tusschen de orthodoxie der 17e eeuw en het achttiende-eeuwsche rationalisme. Het bovennatuurlijke werd stellig aanvaard, maar rationeel verklaard, al mocht het zich nog op de eereplaats verheugen. Men voelde zich het meest thuis bij een Bijbelsch, niet leerstellig christendom, en men stelde het eenvoudig evangelie „gaarne tegenover de kerkleer”. En de practische doelstelling daarbij voor het gemeentelijke leven was een naarstige opwekking tot brave deugdzaamheid. Het oppervlakkig optimisme, dat in dien tijd opgeld deed, infecteerde aldus ook het kerkelijke leven en denken. Wel bevreedde het Heldring, dat hij het woord „wedergeboorte” vrijwel nimmer binnen noch buiten de kerk hoorde, maar hij was er toch allerminst aan toe te beseffen, dat zijn innerlijke verandering haar consequenties met zich mee zou brengen. Daarvoor zou hij eerst nog een belangrijke geestelijke groei moeten doormaken. De omgang met de ringpredikanten was in dien eersten tijd intusschen niet anders dan goed te noemen. Men zag den collega van Hemmen, die steeds vol humor zat, gaarne ter vergadering verschijnen en toen één der aanwezigen eens de verzuuchting slaakte, dat de Betuwe de geestelijke dood voor de

predikanten was, antwoordde Heldring scherp, maar waar: „als zij namelijk willen sterven”. Ware vriendschap sloot hij echter slechts met die collega's, met wie hij zich geestverwant voelde. Onder hen namen Ds A. C. Thieme te Zetten en later Ds J. H. van Dolder te Wageningen een belangrijke plaats in. Ten huize van Thieme leerde hij een Amsterdamsch koopman kennen, den heer Sibenga. In hem trof Heldring iemand, die met een eerlijk hart uit de rechtvaardiging door het geloof leefde. Het werd een vriendschap voor het leven. Meermalen logeerde Heldring in het koopmanshuis te Amsterdam, waar hij met allerlei kringen in aanraking kwam, wat hem later niet anders dan te stude zou komen. Menig uur bracht hij intusschen in de pastorieën der vermelde predikanten door, om meermalen gesterkt door de gemeenschap der heiligen naar eigen woning terug te keeren en zich met des te grooter vreugde aan zijn pastoralen arbeid te wijden.

PASTOR

Wie het voorrecht heeft preeken van Heldring te lezen, begrijpt al spoedig, waarom men daar zoo bijzonder op gesteld was. Allereerst waren zij beslist Christocentrisch. Kruis en opstanding des Heeren stonden in het middelpunt. Men had er van uit andere gemeenten, waar in de prediking de spanning van zonde en genade gemist werd, gaarne een groote wandeling voor over om door Heldrings bezielende Christus-prediking te worden gesterkt. Verder waren zij plastisch. Met behulp van alle gegevens van zijn tekstverhaal leefde hij zich zóó in de situatie in, dat zijn prediking een aanschouwelijkheid kreeg, die de gemeente met vreugde deed luisteren. Onverwachte wendingen waren daarbij geen zeldzaamheid. De teekening bijvoorbeeld van Maria bij het kruis van Christus bewaart ieder, die er kennis van nam, als een voorbeeld van diepe Bijbelsche prediking. Zij dateert uit 1837. Tenslotte waren zij polemisch. Hoe kan het ook anders? Als de prediking daartoe aanleiding gaf, trok Heldring met overtuiging te velde tegen de volkszonden zijner dagen en zijn krachtige oproep tot bekeering miste zijn zegenrijke uitwerking niet. In het najaar van 1841 preekte Heldring te Heteren zoo scherp tegen de begeerte naar geld en tegen genotzucht, dat men hem de kansel wilde weigeren. Kort daarop kwam de watersnood, die ieders leven in Heteren in gevaar bracht. Heldring verzuimde niet met de menschen daar mee te leven, en kreeg van menigeen met tranen in

de oogen een welgemeende hand. De preek had doel getroffen ¹. Tot stichting van eigen geloofsleven en dat zijner gemeente verzorgde hij met groote toewijding zijn catechismuspreken, waarbij hij bijvoorbeeld bij de behandeling der sacramenten een krachtig en zuiver reformatorisch geluid liet hooren. Oude preken hield hij noch 's morgens noch 's middags, daar deze hem aan „den dood in de pot” deden denken. Wel sprak hij gaarne met een vertrouwd vriend vóór en na den Zondag over zijn preek. Dit was bijvoorbeeld vaak het geval met zijn huisonderwijzer en trouwen diaken J. Bouwhuis, die hem helaas in 1848 reeds door den dood ontviel, maar tot zijn vreugde met 's Heilands woord „Het is volbracht” ontsliep.

Meestal maakte Heldring geen enkele aantekening voor zijn preken. Vijand als hij echter was van improviseeren, waarbij de prediker voortdurend in herhaling dreigt te vervallen, was hij gewoon zijn preek te voren binnens- en buitenshuis ernstig te overdenken en te ordenen, om deze daarna, geholpen door zijn buitengewoon sterk geheugen, bezielde door het oogeblik, volkomen vrij in de bewerking uit te spreken. Steeds was hij zijn onderwerp meester ².

Beets waardeerde Heldrings preken ³ en Doedes schreef, dat hij Heldrings evangelieverkondiging op Kerstfeest gaarne zou beluisterd hebben ⁴.

Door kanselgaven heeft Heldring zeker niet uitgemunt, maar wij aarzelen geen oogeblik om vast te stellen, dat hij als prediker zijn eigen, zeer gewaardeerde plaats heeft ingenomen onder de predikanten van zijn dagen. Er was een tijd, dat het dorpskerkje van Hemmen iederen Zondag te klein was om het groot getal belangstellende hoorders te bevatten, zoodat er zelfs buiten de deuren op het kerkhof zaten of stonden.

Met Wichern moet hij ook in zijn manier van preken overeenkomst vertoond hebben.

Ook aan de catechese schonk Heldring alle aandacht. Zijn hoofdgedachte daarbij was de huiselijke godsdienstoefening te bevorderen. Daartoe gaf hij wekelijks zijn leerlingen enkele hoofdstukken uit den Bijbel op, die in de gezinnen gelezen moesten

¹ Heldring aan Groen, 16 December 1841.

² O.G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel III, pag. 31 en 32.

³ Zie Heldring aan Beets, 8 Maart 1857.

⁴ Zie Doedes aan Heldring, 15 December 1854.

worden. Want de Bijbel behoorde nu eenmaal bij den christen. Een christen zonder Bijbel noemde hij een kind, dat zijn vader niet kent, een reiziger, die op 's levens zee zijn stuurman verloor, een strijder, die zijn zwaard verbrak, waarmee hij alleen strijden kon, en een erfgenaam, die zijn testament verscheurde ¹.

Daar hij het Britsch Bijbelgenootschap had weten te overreden een Bijbel uit te geven met nieuwe letter en spelling, was het bezwaar komen te vervallen, dat men den Bijbel niet lezen kon. Met groote blijdschap zag hij daardoor in den loop der jaren de godsdienstige belangstelling toenemen, die zich uitte in trouwer bezoek van kerk en bijbellezing. Hoe gaarne las Heldring aan sterfbedden zijn lievelingspsalmen 23 en 130 voor ²? Bij de catechese behandelde hij de Bijbelverhalen vaak aan de hand van spreuken, die hij dan uit het hoofd liet leeren. Op den dag, dat hij van de oude pastorie afscheid nam, in 1853, behandelde hij zeer opmerkelijk o.a. de volgende spreuken: „Bij den Heere zijn vele uitkomsten”, „De Heere zal voorzien”; „Eben-Haëzer”, tot hiertoe heeft de Heere geholpen” ³. Dit alles is een bewijs, hoe hij met zijn persoonlijk geloofsleven achter zijn catechetisch onderwijs stond. Heldring catechiseerde trouw. Wanneer hij een week voor zijn werk op reis moest, haalde hij 's Maandags de catechisatie-uren in ⁴.

Overtuigd als hij voorts was, dat de Zondag één der grootste gaven van God aan de wereld was, riep hij zijn gemeenteleden gaarne op, om dezen dag op waardige wijze te vieren. Vooral in zijn eerste jaren trad hij met kracht en succes op tegen het bezoek aan herbergen op Zondag in de naburige dorpen, waar het zoenenaamde beugelspel met inzet van een hoeveelheid jenever beoefend werd. Menig ouderpaar is hem daarvoor dankbaar geweest ⁵. Met warme bezieling kon hij pleiten voor een vreugdevolle sabbatsviering, waarbij het z.i. op de innerlijke gezindheid des harten aankwam ⁶.

Om de kerkzang te verbeteren bevorderde hij de opening van

¹ O. G. Heldring, *Reis naar Londen*, Amsterdam, 1863, pag. 64.

² Heldring aan Koenen, 12 Juli 1843.

³ Zie Heldring aan één zijner kinderen, 1853.

⁴ Heldring aan Singendonck, 20 Februari 1857.

⁵ O. G. Heldring, *Over de viering van den Zondag*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, pag. 282.

⁶ O. G. Heldring, *Over de viering van den Zondag*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, pag. 557 en vvg.

zangscholen, waar de jongeren zijner gemeente met vreugde aan deelnamen. Bij Wichern vond Heldring het een feest rhytmisch mee te zingen. Ook in dit opzicht wilde hij kind der Hervorming zijn. Tenslotte had Heldring pastoraal een nauwe band met zijn gemeente, door vóór de viering van het Heilig Avondmaal alle gezinnen te bezoeken ¹. Het kleine getal gezinnen, waaruit zijn gemeente bestond, maakte hem dit mogelijk, al mogen wij niet vergeten, dat het stellig van hem ook veel van zijn geestkracht vroeg, bij herhaling in dezelfde woningen huisbezoek te doen.

VRIEND DER EENVOUDIGEN

Daar de dijkdoorbraak in het voorjaar door een regenachtigen zomer gevolgd werd, stond aanstonds groote armoede voor de deur van menige woning, vooral in die, waarin de ontwikkeling op een laag peil stond.

In eenige buurten, die van ouds tot Hemmen gerekend werden, waaronder „de Wuust” ², trachtte Heldring hulp te bieden, maar nauwelijks was dit bekend, of een heirleger van bedelaars, soms 30 tot 40 tegelijk, bestormde zijn woning. Daar zijn tractement van f 700 per jaar geen ondersteuning in geld toeliet, was de aangewezen weg voor hem gelegen in het geven van goeden raad en in doortastend optreden. Zoo werd hij door de omstandigheden genoodzaakt in de eerste predikantsjaren een studie te maken van de praktische armenzorg. Hoe goed kwam het Heldring nu te pas, zich reeds vóór zijn intrede met arbeid en leven van de arbeiders gemeenzaam gemaakt te hebben. Als een eenvoudige verkeerde hij te midden van de eenvoudigen met klompen aan de voeten en een pet op het hoofd. In alles de predikant, die er op uit was, het vertrouwen van zijn gemeenteleden te winnen, om hen zoo goed mogelijk voort te helpen. Toen Heldring in Hemmen kwam, bestond zijn gemeente voor een groot deel uit daghuurders. Bij zijn vertrek uit handwerkslieden, fruithandelaren en tabaksbouwers. Maar wat een geduld en liefde heeft het hem gekost om het zoover te brengen! Om te beginnen bracht hij in meer dan één gezin een klok en zorgde hij er voor, dat de

¹ Dit valt op te maken uit een preek over Zondag 11 van de Heidelberger Catechismus (niet gedateerd).

² 31 October 1939 besloot het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland „de Wuust” niet langer bij Hien en Dodewaard, maar bij Hemmen te rekenen.

arbeid en huishouding naar de klok werden geregeld. Voor de arbeiders, die geen enkel stukje land tot hun beschikking hadden, wist hij te bereiken, dat de Heer van Hemmen eenige akkers tegen billijke huur beschikbaar stelde. Deze akkers werden het begin van een groote verandering ten goede in het geheele pachtstelsel van de heerlijkheid. Toen de akkers er waren, zorgde hij in het voorjaar voor pootaardappelen, in den zomer voor koolplanten, terwijl hij in het najaar de inmaaktonnen niet vergat. De dorpsjongens werden opgewekt tot het leeren van een handwerk om het levensniveau aldus op hooger peil te brengen. Voor meisjes dacht hij aan naaischolen, waar de toekomstige moeders met naald en draad vaardig werden gemaakt. In menig gezin kwam een kalf, waardoor men met een klein boerderijtje aan den gang kon gaan. Vele gemeenteleden brachten hun spaarpenningen van den zomer bij hun dominé en kwamen tegen den winter met hem overleggen hoe deze het best besteed konden worden. Geen wonder, dat Ds Heldring bij zijn gemeente steeds meer in aanzien kwam. Men kon hem vinden langs korenakkers, aardappel- en tabaksvelden, in kersen- en ooftboomgaarden met een in dik staal gemonteerde bril op den breeden neus, met de pet op het gevulde kroesachtige haar, met den stevigen wandelstok in de gespierde hand, terwijl de voeten in stevige klompen gestoken waren. Hier maakte hij een praatje met een daggelder bij een hooischelf, ginds leunde hij op de onderdeur eener schaapskooi, elders zat hij onder een rieten dak koffie te drinken uit een aardden kopje, terwijl hij vuur sloeg uit zijn tondeldoos, om zijn Duitsche pijp in de brand te houden ¹.

Langs dezen weg leerde hij het leven van zijn eenvoudige gemeenteleden met alle vreugde en bezwaren daaraan verbonden grondig kennen en kon hij zich een eigen oordeel vormen als de hulp van den dienst der barmhartigheid werd ingeroepen.

DIAKEN

Daartoe onderzocht hij ook alle beschikbare diaconierekeningen, waarbij hem wel aantekeningen van honderd jaar ten dienste stonden, om langs dien weg vast te stellen, dat bepaalde geslachten een eeuw lang onafgebroken geholpen waren, terwijl

¹ Al deze interessante gegevens danken wij aan: J. Herman de Ridder, *Een bijzondere herinnering aan O. G. Heldring*, zonder plaatsopgave, 1876.

kerngezonde menschen gedurende den winter steeds door de diaconie werden bijgestaan. Heldring zag, dat aan dezen toestand een einde moest komen, daar het woord van Jezus „de armen hebt gij altijd met u” verkeerd geïnterpreteerd werd. Daaronder waren weduwen en weezen, ouden van dagen, invaliden en zieken te verstaan, en geen personen, die konden arbeiden. In zijn geschriften „Christendom en armoede” (1849) en „Het patronaat der armen” (zonder jaartal) zou hij later zijn gedachten over dit vraagstuk helder vastleggen. Stellig waren er gemeenteleden, die buiten hun schuld, bijvoorbeeld door ziekte of tegenslag, tot armoede dreigden te vervallen. De kerk had dan haar taak zoo goed mogelijk te verstaan door te zorgen, dat de bron van inkomsten bleef vloeien. Door tijdig te helpen kon veel ellende voorkomen worden. Eveneens waren er gemeenteleden, die door een combinatie van tegenspoed en eigen schuld in moeilijkheden dreigden te komen. Ook hier had de dienst der barmhartigheid een eigen taak door in materieelen, maar vooral ook geestelijken zin zoo goed mogelijk terzijde te staan en in ieder geval te trachten, de inkomsten weer te stabiliseeren.

Hoe gaarne sprak Heldring in zulke gevallen van het patronaat der armen, waaronder hij persoonlijke zorg der armen verstond, om de betrokken menschen tot wezenlijken welstand te brengen. Menigeen is hij zelf op deze wijze tot grooten steun geweest. Tegenover beroepsarmen meende Heldring echter niet streng genoeg te kunnen optreden. Hij, die zijn leven lang vijand van alle dagdieverij was, weigerde het geringste geldstuk uit de diaconiekas beschikbaar te stellen, als men zonder arbeid, wenschte te eten. Iedere gift, die gegeven werd waar krachten waren om te verdienen, achtte Heldring van uit den Bijbel gezien onverantwoordelijk.

Om de band met zulke menschen nog eenigszins aan te houden, stelde hij wel eens voor, tijdelijk een stuk land beschikbaar te stellen, waardoor òf de luiheid aan het licht kwam, òf de roep tot den arbeid ter elfder ure nog verstaan werd. De deur van het optimisme hield hij graag nog op een kiertje open. De federatie van diaconieën bestond stellig in Heldrings tijd nog niet, maar veel van al het goede, dat deze heilzame instelling heeft voorgestaan, vinden wij in beginsel bij Heldring terug. Vooral denken wij aan de wijze, waarop hij met zijn diakenhart er in 1853 voor gestreden heeft, dat de diaconieën vrij zouden blijven van alge-

meene wetten, waarbij de arme als een rechthebbende tegenover de diaconie kwam te staan. Niets achtte hij wenschelijker dan het behoud der diaconale barmhartigheid in hare oorspronkelijke bedoeling en regeling als een vrije christelijke instelling tot christelijke weldadigheid, waarbij hij krachtig aandrang op samenwerking met den staat en de beste krachten der philanthropie, op de basis van hulp en volkomen vertrouwen. Maar vóór alles moest de armenzorg op de Kerk georiënteerd zijn en steeds moest er gewaakt worden, dat de diakenen niet tot armen-klerken gedegradeerd werden.

ARMENZORG

Intusschen had Heldring ook oog voor het probleem van de armenverzorging buiten de kerkelijke grenzen. In 1856 woonde hij als eenig Hervormd predikant het armencongres in Amsterdam bij. Dank zij zijn reizen door vrijwel geheel Nederland, kon hij zich in den loop der jaren een waardevol oordeel vormen over het armenwezen van zijn dagen. Behalve in de reeds genoemde geschriften, behandelde hij in een volksboek, getiteld: „In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten” (1844) het resultaat van zijn onderzoek. In dit geschrift gaat hij vooral in op de oorzaken van de armoede, om achtereenvolgens als zoodanig op te noemen: de booze wil der armen, die het snoepen en drinken niet laten; de dwaze giften der rijken, waardoor bedelen en bedéelen hand aan hand gaan en de barmhartigheid haar gift in een Danaïdenvat stort, dat hoe langer hoe wijder openingen verkrijgt; onverstandig helpen der armen, doordat men wel in den oogenblikkelijken nood voorziet, maar niet in de toekomst vóorziet; de onredelijke belastingen op brood- en brandstoffen, geslacht, zout en zeep; invoer van machinerieën en toenemende bevolking.

Kort daarna verscheen een ander volksboekje „De arme bedelknapen”, waarin hij aan de armen een veelzijdig perspectief bood om eerlijk aan de kost te komen. Bedelarij achtte Heldring, als een luie, leugenachtige broodwinning, in de samenleving uit den booze, en hij bestreed met klem de voorliefde van zijn tijdgenooten voor bedelaarskoloniën, waardoor wel de bedelarij, maar niet de armoede werd opgeheven.

Een jaar later verscheen van zijn hand, met een opdracht aan Mr H. J. Koenen, die tot het schrijven van dit geschrift had opge-

wekt, „De nood en de hulp der armen” (1845), dat onmiddellijk in verband staat met de débâcle in de aardappelcultuur, die nog slechts een eeuw in Holland bekend, tot in het onbegrensde was opgevoerd. Zelfs ooftboomgaarden werden geroid om meer aardappelland te krijgen.

De voedselvoorziening concentreerde zich in de Betuwe op onverantwoordelijke wijze uitsluitend op den aardappel. Grutterijen en meelspijzen kwamen op den achtergrond. Op gemakkelijke wijze werd veel geld verdiend. Menigeen bezweek voor de verleiding boven zijn stand te gaan leven. Hoogmoed en lichtzinnigheid vierden hoogtij. Trouw, zorg en vlijt verdwenen. Diensthoden uit de nederigste woningen (waar aardappelinkomsten waren) tooiden zich als dames. De timmerman klaagde over zijn knecht, de fabrikant over zijn werklieden. De Bijbel moest plaats maken voor de roman. De bede „geef ons heden ons dagelijksch brood” verloor alle diepgang, lichtzinnig gesloten huwelijken kwamen meer en meer voor, spaarzaamheid, ofschoon alleszins gewenscht, scheen niet meer mogelijk... totdat in 1845 en 1846 de débâcle kwam en alleen reeds in dat gedeelte, hetwelk Heldring kon overzien, op een bevolking van 70.000 zielen 700.000 mudden aardappelen verloren gingen. Stellig zag Heldring deze gang van zaken als een oordeel Gods, doch dit nam niet weg, waar de hongersnood voor de deur stond, dat er krachtig geholpen moest worden. Daartoe riep hij met warmte in zijn geschrift de hulp der rijken in, om zooveel mogelijk arbeid 's winters in de tuinen te laten verrichten, met het oog op meerdere opbrengst in den zomer, waarbij hij een zeldzame kijk op den tuinbouw aan den dag legde door zijn adviezen over omspitten, bemesten, bewerken van paden, reinigen van boomen, aanleggen van asperge-bedden, enz. Voorts hield hij een krachtig pleidooi voor groote werken als ontginningen, waterwerken, kolenaanboringen, waarbij tal van arbeiders onder goed toezicht een behoorlijke boterham konden verdienen. Tenslotte brak hij een lans voor beschikbaarstelling van goedkope aardappelen, goede doch goedkope woningen en oprichting van kleine banken. Van dit geschrift zond Heldring aan honderd burgemeesters een present-exemplaar ¹.

Toen de winter met rassche schreden naderde, zonder dat er op zijn roepstem gereageerd was, schreef hij een tweede brochure, waarvan de titel luidde: „Wat te denken van- en wat te doen

¹ Heldring aan Koenen, 12 December 1845.

in den aardappelnoed" (1845), waarin hij als eenig hulpmiddel het staken van het stooken van jenever uit aardappelen, dat niets dan onheil over ons vaderland gebracht had, aanprees, terwijl hij verder menige practische wenk in verband met de voeding ten beste gaf. Heldring begreep intusschen, dat hij het bij het schrijven van brochures niet mocht laten. Er moest nog meer gedaan worden. De geruchten over treurige armoede drongen in die mate zijn woning binnen, dat hij het in huis niet langer kon uithouden, maar persoonlijk op allerlei dorpen een onderzoek ging instellen om zich van de armoede te overtuigen. Daarbij dacht hij werkelijk niet alleen aan de aardsche spijs, maar voelde hij zich als een reizend zendeling, eveneens gedrongen te wijzen op de spijs, die blijft tot in het eeuwige leven. Alleen in Opheusden bezocht hij 73 gezinnen, waarvan er in 53 niemand belijdend lid der kerk was. Diep onder den indruk van alle ellende keerde Heldring telkens huiswaarts.

Het scheen echter, dat de regeering van provincie en vaderland onbekend bleef met den nood, die met den dag erger werd. Circa vierhonderd armen maakten in Hemmen in de dagen van Kerstmis een rondgang langs de huizen der meergegoeden. In overleg met den district-commissaris Van Lynden van Hemmen besloot Heldring in het „Algemeen Handelsblad" over de nijpende nood te schrijven, waarvoor langs dezen weg op den 24sten Januari 1846 de oogen van duizenden met diepe ontroering geopend werden. Reeds den volgenden dag ontving hij een aangeteekenden brief met f 300.— van Groen van Prinsterer¹, spoedig gevolgd door f 200.— van enkele vrienden, om daarmede in den allereersten nood der armen te kunnen voorzien.

Hoe dankbaar hij hiermede ook was, hij begreep dat er duizenden guldens noodig zouden zijn, om den nood te lenigen. Toen boog Heldring op zijn kamer de knieën, om God te vragen, dat de gaven mochten blijven binnenkomen tot de nood voorbij was, en begon hij in het vast vertrouwen, dat zijn gebed verhoord zou worden met blijmoedigheid de eerste drie honderd gulden te verdeelen. Zijn Godsvertrouwen werd niet beschaamd. Had hij 's avonds niets meer in kas, dan werd deze 's morgens weer gevuld. Van Rijswijk, tegenover Wijk bij Duurstede, tot Heusden toe bezocht hij de Rijndorpen om brood uit te deelen. In Zuilichem, Herwijnen en Hellouw, waar de nood het grootst was, stelde hij

¹ Heldring aan Groen, 6 April 1846.

de gelden in handen der predikanten, om daarna op hun verzoek nog eenmaal op de schrikkelijke nood speciaal in deze dorpen te wijzen, wat in het „Handelsblad” van 27 Februari 1846 plaats vond. Een stroom van giften kwam wederom los, waardoor de hongersnood bedwongen werd en Heldring zich van zijn taak gekweten kon achten. Twee geschriften moesten hem echter nog uit de pen en wel allereerst „Noodkreet over de belasting op het ge- maal en den hoogen prijs van het brood” (1846), waarin hij op den wantoestand wees, dat arme menschen, die van een inkomen van vijf en veertig cent per dag moesten rond komen, twintig gulden per jaar aan korenbelasting moesten opbrengen, terwijl het minder goede graan vanwege die belasting niet voor goedkoop brood, maar voor veevoeder beschikbaar werd gesteld. Met hartstocht drong hij er dan ook bij de regeering op aan, van een volksramp niet langer een bron van inkomsten te maken.

Het tweede geschrift, dat in dit verband nog vermeld moet worden, luidt: „Binnen- en buitenlandsche kolonisatie in betrekking tot de armoede” en werd opgedragen aan I. Da Costa, met de bede, dat zijn wensch „Uw Koninkrijk kome” mede door dit geschrift vervuld zou worden. Er was voor Heldring een dubbele aanleiding tot het schrijven van dit werkje. Allereerst was hij door zijn vriend B. W. A. E. Sloet van Oldhuys uitgenoodigd op het landhuishoudkundig congres te Zwolle¹ over binnenlandsche kolonisatie te spreken en was hij in een commissie benoemd om dit vraagstuk te onderzoeken. Daarbij kwam, dat hij met Ds H. P. Scholte² op audiëntie ging bij den minister van koloniën om toestemming te bepleiten voor de afgescheidenen om zich in Indië te vestigen. Wel is waar was het resultaat pover en vertrok Ds Scholte met de zijnen naar Amerika, maar de toezegging van den minister met den gouverneur-generaal Rochussen te onderhandelen

¹ Een dergelijk congres bezocht hij ook te Groningen en Goes. In Zeeland brak hij een lans voor billijk loon op den arbeid.

² Hendrik Peter Scholte behoorde tot de eerste afgescheiden predikanten in Nederland. 20 October 1834 werd hij door het Classicaal Bestuur van ~~Opheusden~~ geschorst, omdat hij met overtreding der reglementen in Ulrum gepreekt had. Reeds 1 November daaropvolgende teekende hij de acte van afscheiding. Daar hij ook na zijn breuk met de Ned. Herv. Kerk geen rust kon vinden, maar in 1840 geschorst werd, rijpte bij hem het plan tot landverhuizing, dat in 1847 volvoerd werd. Gevolgd door 800 landverhuizers trok hij naar Amerika, waar hij in 1864 na een veelbewogen leven overleed.

over twee eilanden Ceram en Ubi, spoorde Heldring aan om een uitgebreide studie te maken van onze Oost-Indische bezittingen, zoodat hij zijn pleidooi voor buitenlandsche kolonisatie des te krachtiger kon voeren. Het eerste deel van dit geschrift is gewijd aan binnenlandsche kolonisatie. Daar de heide-ontginningen zeer te goeder trouw door de Koloniën van Weldadigheid (waarvan Graaf van den Bosch de stichter was) in discredit gebracht waren, toonde hij, om zich niet van te voren alle wind uit de zeilen te laten nemen, eerst de zwakke zijden dezer koloniën aan. Om te beginnen werd iedereen van stad en land op de heidecultuur losgelaten, zoowel de bekwame werkman, die buiten zijn schuld arm werd, als de onkundige valide, en lest niet best de arbeidschuwe, die zijn leven lang onderhouden wenschte te worden. Daarbij kwam, dat honderden kinderen gekoloniseerd werden, waar werk vóór ontbrak en toezicht óver onmogelijk was. In Veenhuizen trof Heldring een gesticht aan met 1600 kinderen! Daardoor kwamen deze koloniën op zeer hooge lasten. Na het opruimen van dit obstakel (remmende critiek vanwege het niet rendeeren der genoemde koloniën) pleitte Heldring met kracht voor de noodzakelijkheid en mogelijkheid van binnenlandsche kolonisatie voor gezonde menschen, waarbij hij o.a. wees op het verveenen van duizenden bunders veengrond in Drenthe en Overijssel. Met droefheid dacht hij aan de dorpen in zijn omgeving, waar de overbevolkte hutten als zwaluwnesten aan de dijken hingen en aan de steden, waar de menschen in zolders en kelders op elkaar werden gepakt. Het werd z.i. hoog tijd, dat het probleem der armoede grondig werd aangevat. Het dateerde blijkens een manuscript uit 1612, dat hij aantrof op het archief van het ambt Over-Betuwe, reeds van eeuwen her, want in dat jaar ontving Goosen van Palland, „geweldig provoost” te Nijmegen, vijftig gulden, omdat hij met trompetters en trommelslagers tot bescherming van het koren op de armenjacht de Betuwe was doorgetrokken. Een eeuw later, in 1710, werden vier armenjagers aangesteld, die twee aan twee, van een goede hond voorzien, in roode kleederen gekleed, met snaphaan, houwer of degen gewapend, zoowel boven als beneden de Grift moesten patrouilleeren. En dat deze heeren er inderdaad op uittrokken, blijkt uit de rekeningen van *f* 22.— en *f* 16.—, die de chirurgijns Jacob de Swart te Heteren en Jacobus Raben te Elst indienden voor het genezen van beenwonden, door de honden der armen-

jagers toegebracht. Ook van de historie ging de roepstem tot kolonisatie krachtig uit.

In het tweede gedeelte van het geschrift handelde Heldring over buitenlandsche kolonisatie, waarbij hij allereerst de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen op het oog had. Door bestudeering o.a. van de reizen van J. Brooke¹ door Borneo en D. H. Kolff² door de Molukken was het hem duidelijk geworden, dat prachtige streken op cultiveering lagen te wachten. Hij treurde er dan ook over, dat de regeering de ledige schepen der Handelsmaatschappij niet met flinke kolonisten voor den Archipel vulde. Nederland had in Indië meer te zien dan een goudmijn. Wanneer geloovige kolonisten zich de taal der heidenen eigen konden maken, konden zij door de evangelie-prediking onschatbaren zegen in die verre landen verspreiden. Koloniseeren en evangeliseeren gingen bij Heldring, getuige zijn opdracht aan Da Costa, hand aan hand.

Ook aan Noord-Amerika en Texas dacht hij voor kolonisatie. Voor vier gulden de bunder was daar grond te koop en waren er ten allen tijde werkkrachten welkom bij de groote werken, die daar ondernomen werden. Waarom vertrokken er jaarlijks duizenden van uit Duitschland naar dit land en was men in Nederland blind voor de mogelijkheden, die daar lagen? Moest er geen eind komen aan het uitgeven van millioenen om het pauperisme, o.a. door de koloniën van weldadigheid, tegen te gaan, terwijl de armoede steeds in leven werd gehouden? Daarom moest het wachtwoord „kolonisatie” met klem worden uitgegeven. Geen wonder, dat Heldring groot respect had voor landverhuizers, die niet langer als verschoppelingen kunstmatig op de been gehouden wilden worden. In Bremerhaven klom hij eens met enthousiasme aan boord van een schip, dat met landverhuizers op dreef lag, om met ontroering juist mee te maken.

¹ James Brooke schreef: „Narritive of events in Borneo and Celebes, down to the occupation of Labuan, London, 1848.

² Dirk Hendrik Kolff, 1800—1855, ontving als luitenant ter zee 1ste klasse opdracht de eilanden in den Molukschen Archipel te bezoeken. Zijn rapport daarover, dat in 1828 te Amsterdam verscheen, luidt: „Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel, en langs de geheel onbekende Zuidwestkust van Nieuw-Guinea, gedaan in de jaren 1825 en 1826”.

hoe een emeritus-predikant een woord ten afscheid sprak¹.
Dat was christendom naar zijn hart!

MEDE-PROMOTOR VAN DE
ANNA PAUWLOWNA-POLDER

Het was voor Heldring een groote voldoening, eenige weken na het verschijnen van zijn geschrift over kolonisatie een brief te ontvangen van Jhr Mr van Foreest te Alkmaar, één der belanghebbenden in de Anna Paulowna-polder, met de mededeeling, dat er voor flinke arbeiders werk was in den polder, terwijl voor ieder een goedkoope woning (26 gulden per jaar) en een tweetal goedkoope bunders zandgrond (te samen eveneens 26 gulden per jaar) beschikbaar werden gesteld, om de levensmogelijkheid in den vreemde te verzekeren.

Na een bevredigend verlopen, deskundig onderzoek naar het gehalte van deze gronden door een zijner vertrouwensmannen, ging Heldring dankbaar aan het werk om geschikte personen te vinden. Al werd zijn huis bestormd door hongerige menschen, die geen dak meer boven hun hoofd hadden, hij begreep toch, dat niet aan zijn gevoel, maar aan zijn verstand het laatste woord toekwam, waarom hij elk geval grondig onderzocht, alvorens hij eenige toezegging deed.

Daardoor was hij in staat, in samenwerking met Ds N. Naeff van Herwijnen, een keurcorps van veertig arbeidersgezinnen naar de Anna Paulowna-polder te koloniseeren, waarvan al spoedig opgewekte berichten hem bereikten.

Toen de gronden in cultuur gebracht konden worden, waren het aan Heldring bekende landbouwers, die de eerste boerenplaatsen in pacht namen. Deze wenschten met de heeren van den polder een contract te sluiten op de wijze, waarop dat ook in de Betuwe het geval was, waarbij alles op verdeling van de opbrengst tusschen pachtheer en pachter was ingesteld. Op verzoek van beide partijen werd Heldring bij zijn eerste bezoek aan den polder als erkend landbouw-expert uitgenoodigd, mede de voorloopige grondslagen te leggen voor een billijk contract tusschen het polderbestuur en den eersten pachter, J. C. Geerlings, waarbij aan de verlangens van den pachter zooveel mogelijk werd voldaan. Dien Zaterdagavond zou Heldring niet licht vergeten, maar zijn gast-

¹ O. G. Heldring, in: *Tocht naar Bremershaven, Magdalena Almanak*, jaargang I, pag. 1—9.

heeren en vrienden evenmin. Men kon niet anders dan versted staan over de adviezen, die hij gaf en de perspectieven, die hij opende. Hier had men den leerling van professor Wittewaal op zijn best.

Den Zondag daarop bezocht hij eerst de vijf en twintig reeds gevestigde Geldersche gezinnen, waarbij groote vreugde over het weerzien aan den dag werd gelegd, terwijl hij niet heenging voor hij zooveel mogelijk allen in een boerenwoning verzameld en vanuit Gods woord toegesproken had, om, zeker van de verhooring, te eindigen met de bede, dat de Heer der kerk daar eenmaal een zelfstandige gemeente in een eigen kerkgebouw te samen zou brengen. Slechts zeven jaren zouden voorbij gaan vóór deze wensch vervuld werd. Eerst werd echter aan het onderwijs der kinderen gedacht. De heer J. van Gijtenbeek, onderwijzer te Hemmen, werd op dringend verzoek der kolonisten bereid gevonden een school te openen, waardoor een begin van een geordende samenleving tot stand kwam.

Reeds in 1853 werd Heldring, die de „Geldersche buurt” meermalen bezocht en voor evangelisatie onder de kolonisten gezorgd had ¹, uitgenoodigd zitting te nemen in een commissie, die vestiging van een zelfstandige kerkelijke gemeente ten doel had. Bij de bijeenkomst dezer commissie om te overleggen, hoe het best met de opbrengst van acht duizend gulden van de provinciale kerkcollecte gehandeld kon worden, adviseerde de één deze ter spaarbank te deponeren, terwijl een ander het liefst dacht aan belegging in soliede fondsen, doch Heldring adviseerde kort maar krachtig de gelden om te zetten in kalk en steen. Daardoor werden de kooplieden van „Het Koegras” het krachtigst opgewekt om een spoedige kerkbouw te bevorderen. Het was aan Heldring toevertrouwd om aan deze heeren een flinke brief ter opwekking in deze richting te zenden ². Den drie- en twintigsten Juni had reeds de eerste-steenlegging van de eigen kerk in den polder plaats, waarbij Heldring met vreugde de feestrede hield.

Wel is waar kwam er nog eenige stagnatie, doch 28 Juni 1857 werd in de voltooide kerk de eerste predikant van de nieuwe gemeente bevestigd.

Geen wonder, dat de naam van Heldring in velerlei opzicht met

¹ De evangelist Grim was er eenigen tijd met zegen werkzaam.

² Heldring aan Beets, 16 December 1840.

dankbaarheid aan de „Anna Paulowna” verbonden zou blijven ¹.

DRANKBESTRIJDER

In het belang van de volkswelvaart wist Heldring zich ook met klem geroepen tot bestrijding van het groote euvel zijner dagen: misbruik van sterken drank. Het kon den vriend des volks niet verborgen blijven, wat in het huiselijk en maatschappelijk verkeer aan het zedelijk gehalte ontbrak, aan het christelijk leven haperde en aan de welvaart knaagde. Met de menschen van zijn omgeving meelevende, volgde hij zijn Betuwenaars op hun schreden, om te ontdekken, hoeveel leed de drank veroorzaakte. 's Maandags zag hij den marktman naar Nijmegen, 's Woensdags naar Wageningen en 's Vrijdags naar Arnhem vertrekken om schaaap of varken van de hand te doen, om meer dan eens, op den bok van een bolderwagen of bank van een koetskar gezeten, den stevigen man van 's morgens zwierend en suizebollend 's middags terug te zien keeren. De jenever leerde hij kennen als den onverzadelijken slokop van de in het zweet des aanschijs verdiende penningen en met weemoed bespeurde hij, hoe het getal legio was dergenen, die „dóór de flesch óp de flesch raakten”. Met een bloedend hart over zooveel dwaasheid en zonde leerde hij in den drank een verwoester van tijdelijk en eeuwig geluk kennen, die thans, door georganiseerde drankbestrijding na reeksen van jaren berucht is, maar vóór het jaar 1840 vrijwel door niemand onderkend werd. De begeerte naar jenever kende bijkans geen grenzen. „Een roesje in eere, mag niemand weren” was spreekwoordelijk geworden. Men zag geestelijken in herbergen en vond dronkaards onder de predikanten. Onderwijzers met jenevergezichten waren geen uitzondering. In zijn geschrift: „De jenever erger dan de cholera” (1838) trok Heldring in gespierde taal tegen dit kwaad te velde. Aan de hand van officieele gegevens van honderd en achttien Geldersche gemeenten wees hij aan, welke groote bedragen aan geld in jenever werden omgezet, om tot de schrikbarende conclusie te komen, dat alleen in de provincie Gelderland dit bedrag op ruim twee millioen gulden kon worden gesteld. Om het resultaat van deze buitensporige uitgaven kenbaar te maken, vervulde Heldring voor zijn lezers de droeve rol van gids door krankzinnigengestichten, hospitalen, gevangnissen

¹ Zie O. G. Heldring, *De Anna-Paulowna Polder*, Amsterdam, 1847.

en kerkhoven, om deze droeve rondgang te besluiten met de mededeeling, dat ten plattelande de meeste sterfgevallen plaats vonden onder de jonge mannen van zestien tot dertig jaren, zoodat de jenever meer menschen naar het kerkhof bracht dan de cholera. Met kracht kwam hij op voor de vermindering van jeneverstokerijen, voor verbod van het schenken van jenever in gevangenissen, voor aanzienlijke vermindering van de belasting op wijnen en bieren en zware belastingverhooging van de gebrande wateren. Uit vaste overtuiging gaf Heldring dit geschrift in het licht en het liet dan ook niet na op allen, die het lazen, diepen indruk te maken. Het beleefde spoedig een tweeden druk en het deed het gebruik van sterken drank in beschaafde kringen aanmerkelijk minder worden. Heldring heeft er den naam van pionier der drankbestrijders in ons vaderland mee verdiend, en wij zeggen geen woord te veel, als wij den strijd op dit terrein als eerste schakel zien in de gulden keten der werkzaamheid van Neerlands grooten christen-philantroop ¹.

Doch keeren wij nu, na al dezen socialen arbeid in één verband beschouwd te hebben tot Heldring als jong predikant van Hemmen terug.

LIEFDE VOOR LAND EN VOLK

Zijn kleine werkkring aldaar bracht de mogelijkheid en stellig ook de wenschelijkheid met zich mee, dat hij zijn blik van tijd tot tijd op geheel andere terreinen van het leven richtte. Hij, die in den goeden zin van het woord graag zoo intens mogelijk leefde, moest van tijd tot tijd zijn geest door het opdoen van nieuwe indrukken verfrischen. Daar het reizen hem in het bloed zat, was de weg daartoe vanzelf aangewezen. Zoo maakte hij in zijn tweede pastoriejaar een voetreis naar Bentheim en Munster, om met de Geldersche Achterhoek te besluitenl. De beschrijving ² van die reis is bijzonder geestig, maar afgezien daarvan verdient zij vermelding, daar Heldring toen reeds blijk gaf, het reclasseeeringswerk een warm hart toe te dragen. In één van de hotels logeerde een officier van een zeer besproken gedrag, waarmede

¹ Soms werd Heldring door zijn humor geholpen bij zijn poging om iemand van de drank af te helpen. Eens zei hij: „'t Is eenvoudig een zuurkoolkwestie. Ik kan geen zuurkool en jij kunt geen drank verdragen. Dus laten staan is voor ons beiden de boodschap”.

² O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 13 en vvg.

géén der gasten aan tafel wenschte te zitten. Heldring aarzelde geen oogenblik om met hem aan een aparte tafel plaats te nemen, om lachend te antwoorden „Les grands esprits se rencontrent” toen men hem daarover opheldering vroeg. Getuigen en redders was toen reeds zijn roeping.

Om zijn eigen land grondig te leeren kennen, maakte hij in den loop der jaren voetreizen door Noord-Holland, waar hij groote belangstelling voor de waterwerken aan den dag legde, en het zoogenaamde „huldtooneel” onder Heemskerk bezocht, waar Brinio, de held der Caninefaten, op het schild verheven en tot koning gehuldigd werd. Hij trok door Groningerland, door Overijssel en Drenthe, waar hij de bedelaarskolonie „de Ommer-schans” met veel, maar de weezenkolonie te Veenhuizen met minder genoegen bezocht, door de Zeeuwsche eilanden en gedeelten van Noord-Brabant, waardoor hij grondig met de zeden en gewoonten van zijn volk op de hoogte kwam. Meermalen liet Heldring de menschen hun volksverhalen vertellen, die vaak vol bijgeloof waren, om daarna op origineele wijze het evangelie te brengen. Het waren ook evangelisatie-tochten! Zoowel binnen als buiten de kerk trof hij wantoestanden aan. In Drenthe hoorde hij op een Zondag verkondigen, dat de Heilige Geest overbodig was geworden sinds er hogere en lagere scholen geopend waren ¹. In de omstreken van Zutphen rondwalende trachtte een aanzienlijk man, in verband met een Pinksterpreek van den Doopsgezinden predikant De Liefde, als zotternij op te dissen, wat voor hem zelf tot zijn innigste overtuiging behoorde ².

Met een bewogen hart werd het jaar 1830 doorleefd. Het trof Heldring pijnlijk, dat de gedachten slechts op het dagelijksche politieke nieuws gericht waren. Hoe bedroefde hem de onverdraagzaamheid der liberalen, die hun naam niet waardig waren! Bijzonder gaarne was Heldring mee getrokken in den tiendaagschen veldtocht, niet om te strijden, maar om bezieling te geven aan het werk, dat later onder den naam van „Het Roode Kruis” bekend zou worden. Hoe verlangde hij er toen reeds naar om liefde te bewijzen!

ARCHEOLOOG

Het was een droeve aanleiding, die Heldrings liefde voor de oudheidkunde weer meer op den voorgrond bracht. Zijn neef en

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 100.

² Heldring aan Koenen, 14 November 1843.

studiegenoot Wilhelm Janssen, in 1826 predikant geworden in Eck en Wiel, was, mede in verband met zijn Spinoza-studie, zoo zwaarmoedig geworden, dat hij reeds 6 October 1829 zijn ambt moest neerleggen. Zonder dat er beterschap intrad is hij tenslotte krankzinnig gestorven. Zwaar heeft Heldring hieronder geleden. Om te voorkomen, dat zijn jongere neef J. J. L. Janssen, predikant te Neerlangbroek, die reeds aan den rand der vertwijfeling stond, denzelfden weg op ging, wist hij hem te overreden zijn ambt neer te leggen en voor geruimen tijd naar Hemmen te komen. Archeologische studie zou de gewenschte afleiding brengen. De naaste omgeving leverde reeds tal van objecten voor onderzoek op. De terp te Hemmen werd aangewezen als oudste woonplaats der Betuwe-bewoners. Een zandsteen doodkist, door den doodgraver ontdekt, van een gewicht van 1300 tot 1500 pond, werd zorgvuldig uitgegraven.

Achtereenvolgens werden daarna achttien „woerden”, d.w.z. hooggelegen winterkwartieren der oudste bewoners, die mensch en vee „bewaarden” tegen de overstromingen der rivieren, in ruimeren en engeren omtrek met succes bezocht. Vooral aan de woerd te Kesteren werd grondige aandacht geschonken. De scherpe blik van Heldring zag aanstonds dat de mollen daar ter plaatse meehielpen aan het historisch onderzoek. Een groot aantal kleine scherven was door deze dieren n.l. naar boven gebracht, tegelijk met die zwarte aarde, die, onbekend in de Betuwe, alleen door vermenging met een groote hoeveelheid verbrand hout bij begrafenissen kon zijn ontstaan.

Naast de woerd lag een groot veld, het kamp genaamd, dat door de vondst van Romeinsche munten op goede gronden in verband met de oude legerplaats (castra) der Romeinen werd gebracht.

Na de Betuwe werd de Veluwe in de kring der belangstelling betrokken. De opgravingen in enkele grafheuvels achter den Wageningschen berg trokken dermate de aandacht van het Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, dat Heldring uitgenoodigd werd met de professoren P. Harting en H. C. Millies een onderzoek in te stellen naar de afkomst van schedels, die in grooten getale aldaar waren gevonden ¹.

Toen het eenmaal bekend werd, dat Heldring belangstelling had voor oude voorwerpen, werden allerlei waardelooze prullen aan de pastorie bezorgd om steeds goedsmoeds door Heldring in ont-

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 1.

vangst te worden genomen. Hij bood de bezoekers een Bijbel aan, waardoor menigeen met het evangelie in aanraking kwam. „Evangeliseeren” was en bleef immers het wachtwoord van Heldrings leven!

Later zou hij in zijn „Wandelingen door de Betuwe” en in „De Geldersche volksalmanakken” menig interessant relaas over zijn ontdekkingen op archeologisch terrein geven. Daaruit blijkt, dat „spookgeschiedenissen” door de eeuwen heen het spoor naar de grafheuvels leesbaar hebben gehouden. Langs dezen weg kwam Heldring in aanraking met het treurigste bijgeloof van zijn tijd, dat zoowel bij den rijksten boer als bij den eenvoudigsten hutbewoner werd aangetroffen. Heksen en weerwolven waren er nog in veler oog. Balthasar Bekker's „Betoverde wereld” had het platteland daar stellig nog niet radicaal van verlost. In de taal van het volk trachtte Heldring vanuit het licht des geloofs het bijgeloof zijner dagen te bestrijden, waardoor hij aan zijn archeologische liefhebberij nog een belangrijk zendingsmotief wist te verbinden. Toen zijn neef hem na een langen winter verliet (in 1835 werd hij archeologisch conservator te Leiden) werd deze periode praktisch afgesloten, waaraan een Romeinsch graflampje, dat als inktkoker op zijn schrijftafel dienst deed, de herinnering hielp bewaren ¹.

ZIEK!

De omgang met zijn neef, die een zwaren tijd moest doormaken, had Heldring diep in zijn innerlijk leven geschokt. Daarbij werden zijn krachten gesloopt door de galkoorts, die in die dagen in de Betuwe algemeen heerschte. Een hevige aanval van vijf dagen deed het ergste vreezen, doch zijn ernstig gebed om beterschap werd verhoord. Toen de lente kwam, volgde hij het advies van zijn geneesheer op, om voor herstel van krachten hoogere lucht te zoeken. Wederom was het de hem zoo geliefde omgeving te Pfalzdorf, die hem met vreugde gastvrijheid bood. Bij dat bezoek maakte Heldring voor het eerst kennis met het zendingswerk. In de bibliotheek vond hij n.l. de „Gössnersche Biene” ²,

¹ O. G. Heldring, *Waarheid en gevoel in het leven*, 's-Gravenhage, 1851, pag. 55.

² Gossner noemde zijn tijdschrift onder meer aldus, omdat zijn leerlingen zich met de bijencultuur bezighielden, waarvan de opbrengst de uitzending van zendelingwerklieden ten goede kwam.

waardoor een krachtig verlangen hem aangreep in den zendingsarbeid te deelen. Als zending in zijn hart zou hij straks naar Hemmen terugkeeren.

Voorts las hij in die rustperiode twee boeken met de grootste belangstelling. Allereerst „De mensch in Christus” van H. Schijn, waarin de heldere begrippen aangaande de wedergeboorte hem bijzonder troffen, en „Beschouwingen van Sion” van Josephus Hallius, waarin hij menige schoone overdenking vond. Vooral een citaat van Camphuyzen stelde hij zeer op prijs:

*„Wat deert een felle stoot, wat schaadt een harde slag,
Als 't hart van binnen heeft, waaraan 't zich houden mag?”*

Met dat woord in het hart maakte hij een voetreis door Westfalen om hersteld naar lichaam en geest naar Hemmen terug te keeren.

GETROUWD

Het was in dien tijd, dat Heldring zich in de pastorie meer dan ooit eenzaam ging voelen. Pastorale arbeid en letterkundige studie boden stellig wel afwisseling, maar namen toch de eenzaamheid in huis niet weg. Hoogst welkom was hem dan ook het bezoek van een ouderen en een jongeren collega, die als om strijd over hun huiselijk geluk spraken. Gedachtig aan een woord van Goethe, dat men voor een goed oordeel over een vrouw met de grijsheid en haar speelgenooten te rade moest gaan, vroeg hij aan beide collega's of zij dan geen vrouw voor hem wisten. Toen beider oog op hetzelfde jonge meisje gericht bleek, beloofde Heldring, binnen veertien dagen met haar te komen kennis maken en nog geen twee weken later was hij verloofd met Anna Elisabeth Deuffel-Wiel uit Wijk bij Duurstede. Men kan hierover glimlachen, maar wij zijn dichter bij de werkelijkheid als wij aannemen, dat Heldring in dit alles de leiding des Heeren zag, die met eigen hand de voor hem bestemde vrouw tot hem bracht. Zijn leven lang is hij God daarvoor dankbaar gebleven. Want Anna Deuffer-Wiel had juist die eigenschappen, die haar zoo bij uitstek geschikt zouden maken voor predikantsvrouw te Hemmen. Allereerst was zij één in geloof met haar man, waardoor van het begin af aan de grond voor een gelukkig huwelijksleven gelegd was. Daarbij kwam, dat zij Heldrings liefde voor de schoone letteren deelde. „Zij vleugelt geweldig in de poëten-

wereld" schreef Heldring aan Beets ¹. Bovendien was zij alleszins huishoudelijk en beminnelijk van aard en wist zij met het kleine tractement van haar man nog wonderen te doen om altijd over te houden „om aan den nood-druftige mede te deelen". Wie zou daarbij later onder haar gastvrij dak niet welkom zijn? Het kwam voor, dat zij circa twee honderd gasten in één jaar te ontvangen had ². En laten wij vooral niet vergeten, dat zij haar kinderen, bij de vele afwezigheid van haar man, met vaste hand zou weten op te voeden, om steeds nog tijd te vinden de drukke werkzaamheden van haar echtgenoot te verlichten door haar accurate boekhouding van de verschillende takken der christelijke barmhartigheid, die aan de zorgen van haar man waren toevertrouwd...

Het huwelijk werd 24 October 1853 door vader Heldring kerkelijk bevestigd. Hemmen zette haar pastorie-bewoners bij hun thuiskomst gul in de bloemen. Het was dahlia-tijd. Een nieuw en belangrijk tijdperk zou in beider leven aanbreken.

¹ Heldring aan Beets, 12 Februari 1854.

² Heldring aan Beets, 29 Augustus 1850.

TWEEDE HOOFDSTUK

EERSTE GESCHRIFTEN - LEVENSV- DIEPING - HOENDERLOO - CONFLICTEN - CONTACT MET HET RÉVEIL

EERSTE GESCHRIFTEN

Met groote werklust beziel, begon Heldring deze nieuwe periode van zijn leven. Want arbeiden moest hij, zouden zij beiden kunnen rondkomen. Het geringe salaris moest met andere inkomsten worden aangevuld.

Mede met het oog daarop gaf Heldring gevolg aan zijn voor-nemen om te gaan schrijven. Hij had veel genoten in de natuur en nog meer onder de menschen en ging nu zijn gedachten op papier brengen.

Zijn eerste geschrift „De natuur en de mensch” (1833) oogstte aanstonds groote waardeering. Daarmee brak Heldring baan voor een geheel nieuw genre van lectuur, waarin Lublink Weddik, Hasebroek en Beets hem zouden volgen. Het boek bevatte opgewekte, losse stukken, in vrijen toon geschreven, en liet op iedere bladzijde duidelijk zien, hoe open de schrijver stond voor alles, wat hem omringde en hoe goed hij observeeren kon.

Wij hebben hier te doen met genoeglijke lectuur, uit den tijd van de snuifdoos, die 't liefst bij haard en Goudsche pijp gelezen wilde worden, niet zonder humor, weinig diepzinnig. Wij zijn met dit geschrift dan ook midden in den tijd van het gemoedelijke christendom. Men struikelt nog al eens over het woord „weemoed” en de aandeelen van mensch en natuur staan nog behoorlijk genoteerd. Bepaald geestig is de beschrijving van het gezelschap na kerktijd, dat den predikant een bezoek brengt. Als twee zonen van een effectenkoopman een landman beet willen nemen door op hun paarden voor het rijtuig te wijzen met de opmerking „deze zouden u lijken om uw mest op het land te brengen”, antwoordt de landman snedig: „Beter dan u heeren om dien op te laden”.

Stellig zijn er wel andere uitspraken in dit boek te vinden, maar typeerend is toch deze: „Zooals de eenden in het water tieren, zoo is de deugd en de godsvrucht alleen het element, waarin de mensch zich vrij en gelukkig beweegt”. De deugd gaat hier dus nog voorop.

Zijn eersteling was Heldring intusschen uit het hart en uit de

pen gevloed en groot was de vreugde toen deze, vanwege de groote waardeering, die haar ten deel viel, bij den tweeden druk driehonderd gulden extra honorarium opbracht.

Twee jaren later schreef hij zijn „Winteravondlectuur van pachter Gerhard” (1835), een tweedeelig geschrift, dat 't meest aan een „omnibus” doet denken, waarin hij opstellen over allerlei verschillende onderwerpen de wereld in zond. Hij vertelt van zijn pastoraal onder de armen, behandelt geschriften, die hem toegesproken hadden, waarvan wij die van Schijn en Hallius reeds hebben ontmoet, en laat de vroolijke noot niet ontbreken door de levensgeschiedenis van Passchier den Fijne op te nemen, boven wiens leven men 't best „humor ten tijde van de synode van Dordrecht” zou kunnen schrijven. Deze Remonstrantsche predikant, wien het preeken verboden was, reisde vermomd door ons vaderland, om overal in de schuilkerken der Remonstranten zijn ambt te vervullen. Onnoodig te zeggen, dat dit de wonderlijkste complicaties met zich kon meebrengen. Eens zat onze predikant onder een van zijn vele vermommingen in een trekschuit, toen zijn buurman er gewag van maakte, graag de premie te willen verdienen, die uitgelooft was op de aanhouding van Ds Passchier den Fijne. Tableau!

Stellig deed Heldring een gelukkige keus door opname van dit stukje echte Nederlandsche kerkgeschiedenis. In de treurige vervolging der Christelijk-Gereformeerden door de liberalen, zag Heldring een antwoord op de eveneens absoluut onverantwoorde vervolging der Remonstranten door de mannen van Dordrecht ¹.

Het sterven van Ds en Mevrouw Den Dolder te Wageningen bracht onverwachte verandering in het pastorieleven. Op haar sterfbed beloofde Heldring n.l. aan de laatste, voor de verdere opvoeding van haar zoon te zullen zorgen, waardoor deze dan ook aanstonds na haar verscheiden naar Hemmen over kwam.

Toen Frans des Tombe, voor de zee bestemd, eveneens aan de zorgen van Heldring werd toevertrouwd, kon deze naast de mathesis naar hartelust zijn geliefde classieken doceeren. Terwijl hij de Fransche lessen in het middaguur aan den dorpschoolmeester overliet, hield Heldring, wars van alle dagdieverij, school

¹ O. G. Heldring, *De Synode*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XXIV., pag. 531—534.

van zes tot twaalf uur, om daardoor voldoende tijd voor eigen studie, gemeentewerk en huiselijk leven over te houden. Hoe heeft hij van het laatste in die rustige jaren, maar niet minder later, toen het werk zich van alle kanten opdrong, genoten! Ofschoon hij voortdurend bezet was, genoot hij toch van zijn kinderen, toefde hij graag in hun kamer en behartigde hij met zorg hun kinderbelangen. Sterk van hoofd, bezat hij de bijzondere gave te midden van zijn kinderen zijn lectuur grondig in zich op te nemen.

Groot was de vreugde in de pastorie geweest, toen Otto Gerhard als eersteling het levenslicht zag. Daarmede kwam ook de vriendschap met het kasteel in een nieuw stadium. De Heer van Hemmen was eveneens in het huwelijk getreden, en wel met Freule Constante Van Nagel, één der edelste vrouwen, die Heldring ooit in zijn leven ontmoet heeft. De dames genoten van elkaars moedervreugde, terwijl de heeren iedere beweging in kerk en staat volgden. Het was voor Heldring, wien binnen enkele jaren een zware strijd te wachten stond, een groote steun zulk een oprecht, trouw man in zijn naaste omgeving als vriend te mogen bezitten. Toen de jonge Ottho drie jaar oud was, kwamen Den Dolder en Des Tombe tot hun bestemming, en kon Heldring weer meerderen tijd voor zijn pennevruchten vrijmaken.

Reeds in 1835 had hij de redactie van „De Geldersche Volksalmanak” aanvaard. De aanleiding daartoe was de volgende. In de pastorie te Zetten had Heldring den uitgever Thieme leeren kennen, welke kennismaking in oprechte vriendschap overging. Dikwijls kwam de uitgever naar Hemmen en door zijn tussschenkomst werd Heldring correspondent van de Avondbode, de Bredasche, de Groninger en de Overijselsche courant. Tegelijk met de waardeering, die men algemeen voor deze medewerking had, werd de naam Heldring in geheel het vaderland bekend. Men hoorde hem wel eens „de Geldersche Claudius” noemen. Stellig was er in den veelbelovenden schrijver dier dagen een en ander, dat aan „de Wansbeckerbode” herinnerde, die hij in zijn jongere jaren dan ook met vreugde gelezen had. Het ongeunstelde, diep gevoelde, kinderlijk eenvoudige, dat Claudius zoo aantrekkelijk maakte, boeide ook sterk in Heldrings schrijftrant. Het best kan men deze als „afdrukken van indrukken” karakteriseeren.

Nu had Heldring opgemerkt, dat in menig gezin 's avonds „De provinciale Utrechtsche almanak” gelezen werd, waarvan de inhoud moeilijk anders dan onbeduidend kon worden genoemd. Na rijp beraad met neef Janssen, die in dat jaar conservator in Leiden werd, besloot Heldring daarom in 1835 in te gaan op het voorstel van den heer Thieme, de redactie op zich te nemen van een Geldersche Volksalmanak, om langs dezen weg zoo dicht mogelijk tot zijn Geldersche volksgenooten te komen.

Na meer dan honderd jaren kan men vooral de eerste almanakken, maar toch stellig ook haar opvolgers, niet anders dan met het grootste genoegen opnemen. De klok wordt even een eeuw teruggezet. Aankomst en vertrek van diligences, postwagens, toerkarren en voetboden worden in de eerste jaren nog zoo nauwkeurig mogelijk vermeld. Daarna kwam de spoor meer in zwang. Aardige opmerkingen over het weer vonden gretig waardeering. Menige Geldersche spreuk gaf sprankelend genoegen, waarvan wij als voorbeeld „ras aan den hoed, traag aan de beurs” den lezer niet willen onthouden. Verder vond men in de almanak voor elk wat wils. De liefhebber van wat later „de folklore” zou genoemd worden, kon zijn hart ophalen aan de beschrijving van oud-Geldersche volksfeesten als de Meiboom, het Paaschvuur, het haolleien (welkomstfeest voor jonggehuwden) en Sint Maarten. Wie zijn kennis van oude kasteelen en plaatsen wilde vermeerderen, kwam niet teleurgesteld uit. Wij noteerden beschrijvingen van de kasteelen „Wildenborch”, „Doorenborg”, „Batenburg” en „Wychen”, onthielden dat Millingen haar naam aan een Romeinsche mijlpaal en pleisterplaats dankte en dat Oldebroek vroeger Hollandsche broek heette, omdat Graaf Gerhard in de 12de eeuw aan eenige Hollandsche kolonisten vrijheid gaf, zich in die onbebouwde streek te vestigen. Menigeen kon bij het knappend haardvuur Heldring volgen op zijn archeologische ontdekkingsstochten en waardeerde zijn pleidooi voor oprichting van een Geldersch-Overijselsch Genootschap voor oudheden, terwijl de buitenman meer dan eens, door een aardig artikel, b.v. over bijen-cultuur, aangenaam werd verrast. Vanzelfsprekend denken wij daarbij aan „de snaorige stukjes van Meester Maorten Boardman”, waar Heldring het hart van duizenden lezers mee gestolen heeft. Het zijn humoristische bijdragen in het Lijmersche dialect geschreven. Heldring kon dit dialect met zijn vrienden uit die streken als de beste spreken. Terecht werden deze vertellingen

in later jaren dan ook een herdruk waardig gekeurd (1881). Niemand minder dan Dr A. W. Bronsveld oordeelde, dat de bekende novellist Cremer onder menig stukje gaarne zijn naam zou hebben gezet ¹. Heldring had het geluk, in deze stukjes de volkstoorn te treffen en greep dankbaar de gelegenheid aan, om langs dezen weg allerlei volkszonden en dwalingen te bestrijden ². Zoo trachtte hij op voor ieder bevattelijke wijze af te rekenen met het bijgeloof, dat, zooals wij reeds zagen, in zijn dagen nog welig tierde. Titels als „Oover 't magnetisme en 't beei geleuf”, „Heksen, spoken, waerwolven en waarzeggen” spreken voor zichzelf. Stellig heeft de almanak aan deze „Snaorige stukjes” in de eerste jaren haar vier drukken te danken gehad. Tot 1848 verzorgde Heldring, dankbaar gebruik makend van de rijke bibliotheek van H. Ameshoff, president van de Nederlandsche Rijnspoorweg ³ en trouw terzijde gestaan door tal van medewerkers, zijn Geldersche almanak, (die menigen anderen provincialen almanak in het leven hielp roepen), om daarna, om redenen, die wij later zullen zien, de hoofdredactie neer te leggen.

De waardeering voor zijn eerste geschrift deed Heldring in 1837 nog met een dergelijk werk voor het voetlicht komen. „Waarheid en gevoel in 't leven” droeg het tot titel en een briefwisseling tusschen oud-oom Jacob (stadsman B. T. Lublink Weddik) en pachter Gerhard (buitenman O. G. Heldring) vormde den inhoud. Ook hier hebben wij gemoedelijke lectuur, niet altijd vrij van sentimentaliteit, wat de titel ook doet verwachten. Toch treft ook menige ernstige en rake opmerking. In Lublink Weddik had Heldring wel een bijzonder gelukkigen medewerker, bij wien ook de satyrieke noot in goede handen was. Een „genie” van het jaar „2837” laat hij opmerken, dat een gloednieuw woordenboek moet worden samengesteld voor de dwaasheden der negentiende eeuw, toen de „anen” en de „isten” zoo menigvuldig en vergankelijk waren als gras-soorten.

Weddik's brieven maakten mede dit boek tot lectuur, waar men met klimmend genoeg kennis van nam. Vooral herinneren wij ons het gesprek met den tijd, die „een koning bij de gratie Gods”

¹ Zie A. W. Bronsveld, *Levensbericht van O. G. Heldring*, in „*Eigen Haard*”, 21 Juli 1876, pag. 262.

² De klacht van Van der Bruggen dat „het Réveil” te veel spiritualistisch was, treft dus in geen geval Heldring.

³ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 53.

genoemd, niet gedood kan worden, zonder dat men een koningsmoord begaat. Welk een woord naar Heldrings hart, die er een eer in stelde zijn tijd zoo goed mogelijk uit te koopen! Het was zijn vaste gewoonte geworden ook des winters, lang voor den dag reeds aan zijn schrijftafel te zitten ¹. Het plan van Heldring een volgend deeltje met brieven te geven, meer met christelijke beschouwingen, werd niet ten uitvoer gebracht, daar het bij Lublink Weddik geen bijval vond.

In 1839 gaf Heldring nog in dit genre, in samenwerking met anderen, o.a. Mr C. P. E. Robidé van der Aa, een anonym geschrift in het licht „De zoon der natuur en de man naar de wereld”. Men proeft, vooral in het eerste deel, duidelijk welk aandeel Heldring, met zijn onmiskenbaar groeiend talent, in dit werk heeft gehad. Bijzonder dankbaar was de uitgever dan ook bij de tweede uitgave den naam van Heldring (aan wien men meer dan eens reeds gedacht had) te mogen vermelden. Ook thans geldt de inhoud een gedachtenwisseling en wel tusschen Koenraad, die bij zichzelf een tekort aan levenswijsheid ontdekt heeft, en Eduard, die krachtens opvoeding en werkring de hartslag van het leven meent te verstaan. Voortreffelijk is de luimige beschrijving der klein-stedsche manieren, de rake typeering van allerlei, vaak al te graag Fransch sprekende personages uit de samenleving dier dagen. De teekening in den veertienden brief van den eerzamen erwten-liefhebber Nicolaas Linzentel, doet bijkans aan Dickens denken. Alle tijdschriften van die dagen gaven dan ook een gunstige recensie van deze nieuwe pennevrucht. Al was op het gebied der letterkunde in ons vaderland sinds ± 1830 de wind sterk uit den Engelschen hoek gaan waaien en werden ook in kerkelijk Nederland Claudius en Stilling veel minder gewaardeerd dan de stellig onkerkelijke Lord Byron, de verdiensten van Heldring, als letterkundige met een eigen genre, werden toch wel degelijk erkend, want zoowel het Leidsche genootschap van letterkunde (1837) als het Utrechtsch genootschap van kunsten en wetenschappen (1840) boden hem het lidmaatschap aan, dat dankbaar aanvaard werd. Een eigen plaats onder Nederlands letterkundigen scheen voor Heldring weggelegd. Zijn naam had in vele kringen een goede klank. Werd na de oprichting van „De Gids” niet spoedig om zijn medewerking

¹ O. G. Heldring, *De zoon der natuur en de man naar de wereld*, Amsterdam 1839, deel I, pag. 224.

gevraagd ¹?, reisde Allard Pierson niet speciaal naar Hemmen om achter het geheim van een goeden stijl te komen ²? En werd er niet zoozeer op Heldrings, vaak aan Tacitus ³ herinnerende, stijl gelet, dat men deze begon te imiteeren ⁴? En toch!... Hoe vreemd het ook op het eerste geluid moge klinken, het begon Heldring duidelijk te worden, dat zijn roeping elders lag, dan op het terrein der schoone letteren. Trots alle waardeering, die hij genoot, besefte hij diep in zijn hart in die algemeen erkende kringen langzamerhand alleen te komen staan. Hij wilde zijn leven aan iets anders geven. Innerlijk maakte hij namelijk een belangrijke groei door, die vooralsnog alleen aan zijn gemeente bekend was. Deze hoorde hem in toenemende mate ernstiger preeken, terwijl ook aan de catechisanten de groeiende ernst van hun predikant niet ontging.

LEVENSVERRIEPING

Verschiedene factoren hebben tot deze levensverdieping bij Heldring medegewerkt.

Allereerst denken wij aan zijn afschuw van het despotisme van het liberalisme in regeerings- en kerkelijke instanties ten opzichte van „de afscheiding” in de jaren rondom 1834. Daar hij zelf meer en meer den geloofsinhoud van zijn geestelijk leven terug vond in de belijdenisgeschriften zijner kerk, kon hij het moeilijk verkroppen, dat van alle kanten de oppositie met den dag grooter werd tegen mannen, met wie hij zich in het geloof één wist. De starre ontoegankelijke houding van den minister van Justitie F. C. van Maanen, kon hem niet anders dan verdriet doen. Meer nog, hij ergerde zich daaraan. Het onbarmhartige toepassen van de artikelen 291—294 van het Napoleontische Strafwetboek, waarin van ongeoorloofde vereenigingen en samenscholingen van meer dan 20 personen sprake was, leidde tot de droevigste excessen van liberale onverdraagzaamheid. Niet ver van zijn woonplaats werden de bijeenkomsten der afgescheidenen in dorpen rondom Tiel verstoord, de plaats van samenkomst werd in brand

¹ G. van Rijn, *Nicolaas Beets*, Rotterdam, 1910, pag. 203.

² O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel V, pag. 25.

³ Van de bondigheid en kracht van Tacitus' dicties had Heldring speciale studie gemaakt (vgl. O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 3 en 4).

⁴ Heldring aan Beets, 13 Februari 1849.

gestoken, terwijl menig geloovige als een misdadiger naar het tuchthuis in Tiel werd gebracht. Elders werden de toehoorders van Scholte, dien Heldring persoonlijk kende en hoogachtte, bij een openluchtsamenkomst in een boomgaard te Gameren, door een wilde bende met getrokken zwaard woest uiteen gejaagd. Te Genderen hielden de kurassiers zoo vreeselijk huis, dat men voor deze dronken en vloekende kerels soms uit eigen woning vluchten moest. Toen Baron van Lynden van Hemmen, de vriend van Heldring, district-commissaris werd, vond hij een brief van een burgemeester van Herwijnen, waarin hij aan zijn voorganger mededeelde, met de hem toevertrouwde dragonders de afgescheidenen zóó uit elkaar gedreven te hebben, dat er geen twee bij elkaar gebleven waren, terwijl hij thans permissie vroeg met dezelfde dragonders hen naar de kerk te mogen drijven ¹!! Die bescherming van den godsdienst was Heldring te machtig. Groote waardeering had hij ook voor Groen van Prinsterer, die als jong rechtsgeleerde met trotseering van impopulariteit in 1837 een geschrift uitgaf: „De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het staatsrecht getoetst” waartegen Thorbecke, voor wien de staatsalmacht zelfs in den eisch der gewetensvrijheid geen grens vond, in het Fransche regeeringsblad „Journal de la Haye” van 9, 10 en 11 September opkwam, zonder Heldring te overtuigen. Deze vond het een dwaasheid het verzet der afgescheidenen tegen de gouvernementale kerkinrichting gelijk te stellen met de excessen der revolutie. De verhalen omtrent de moeilijkheden, waarin de afgescheidenen zich bevonden, in verband met het bedienen van de Sacramenten, volgens welke 's nachts in het geheim het Heilig Avondmaal werd gevierd, en kinderen in de Loosdrechtsche plassen gedoopt werden, moeten Heldring, wanneer zij hem bereikt hebben, ten diepste hebben bedroefd. Zijn protest tegen het gevangen zetten van achtenswaardige predikanten wist hij niet beter te uiten dan door, evenals later de bekende Zwitsersche prediker César Malan, persoonlijk een bezoek te brengen aan Ds H. J. Budding in de gevangenis te Nijmegen.

Deze prediker met onrustigen levensloop, van wien zijn leermeester Heringa reeds voorzag, dat hij stoer orthodox zou worden en aan wien Dr J. H. Gunning J.H.zn in een geschrift ² aandacht

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 1.

² J. H. Gunning JHzn., *H. J. Budding, Leven en Arbeid*, Goes (zonder jaartal).

schonk, was 14 December 1835 in Biggekerke op Walcheren zijn loopbaan als predikant begonnen. In tegenstelling met vele predikanten, die niet openhartig voor hun orthodoxe levensovertuiging durfden uitkomen, achtte Budding zich geroepen de afgescheidenen zoo goed mogelijk te helpen. Aan den vooravond van een rechtzitting in Middelburg, afgescheidenen betreffende, die een samenkomst met meer dan 20 personen gehouden hadden, leidde hij een bidstond voor hen en de broederlijke eenheid in zijn gemeente. Een maand later maakte hij bekend geen gezangen meer te zullen opgeven. Zijn bezwaar gold echter alleen de verplichting de gezangenbundel der Hervormde kerk te gebruiken. Later zong hij in één dienst Psalmen van Datheen en liederen van Sankey. De gezangenboeken werden door de kerkeraadsleden op het kerkhof plechtig begraven.

Het Classicaal Bestuur deed tevergeefs door een vermaning een waardige poging Budding voor de kerk te behouden. Deze maakte zich van het Hervormd Kerkverband los en vestigde zich te Middelburg, om van daaruit her- en derwaarts geroepen het evangelie te brengen. Zoo werd een samenkomst in een boerenschuur op een Geldersch dorpje door de overheid verstoord en kwam Budding in de gevangenis te Nijmegen. Door zijn koppig weigeren later, evenals de andere afgescheidenen, vrijheid van prediken aan te vragen, liep het bedrag aan boetes, opgelegd vanwege ongeoorloofde samenkomsten op tot f 75.000. Betaalde hij niet en weigerde hij de hulp van anderen te aanvaarden, zoo zou hij zich aan een jaar gevangenisstraf moeten onderwerpen. Malan bracht hem van deze weigering af, waardoor de vrijheid en toestemming tot prediking werd verkregen. Op verschillende zelfstandige gemeenten zou hij zijn stempel zetten, waarvan wij Goes, Gronigen en New-York noemen, waar nog sporen van zijn invloed te vinden zijn. Met zijn bezoek aan Budding te Nijmegen bedoelde Heldring intusschen allerminst sympathie met al diens doen en laten, dat vaak met allerlei nukken gepaard ging, te betuigen. Hij zag in de afscheiding, met Ds B. Morees van Wijk in het land van Heusden, voor kerk, gemeente en zichzelf als prediker in het geheel geen heil, terwijl hij evenmin de wil des Heeren bij deze beweging ontdekken kon.

Zijn bezoek in de gevangenis te Nijmegen was dan ook veeleer een protest tegen het liberalisme dan een sympathiebetuiging met het onkerkelijke optreden.

Het was een „*crie de conscience*” tegen het feit, dat kerkelijk Nederland meermalen zijn zoogenaamd opkomen voor zuiver naleven der reglementen aangreep, om zijn afkeer tegen de orthodoxie den vrijen loop te laten. Het was het verlangen, uiting te geven aan de gemeenschap des geloofs met iemand, wiens oprecht verlangen het was het evangelie van Christus te verkondigen. Heldring was er aan toe als Ds C. C. Callenbach te Nijkerk, die, zonder aan afscheiding te denken, De Cock met groote vreugde als broeder in het geloof gastvrijheid schonk op diens rejs naar Den Haag, om aan Koning Willem I opheffing van zijn schorsing te vragen. Veilig kunnen wij aannemen, dat Heldring de bezwaren tegen het liberalisme door al de genoemde omstandigheden steeds beter leerde zien, waardoor hij binnen eigen kerkverband in waardeering toenam voor de reformatorische beginselen.

Sterfgevallen in zijn ouderlijk huis te Zevenaar hebben in de tweede plaats aan zijn levensverdieping meegewerkt. Uit brieven blijkt dat de band met zijns vaders pastorie nauw bleef aangehaald. Gaarne maakte vader Heldring aan zijn zoon de onderwerpen van zijn preeken, bijvoorbeeld voor de lijdensweken, bekend¹. In 1838 vierde de krasse prediker zijn gouden ambtsjubileum, doch bij alle dankbaarheid was de vreugde omsluierd. Kort te voren (4 Mei) was zijn dochter Henriette geloovig heengegaan, terwijl nog geen jaar daarna (1 April 1839) zijn dochter Louise Johanna ontsliep. Treffend schrijft Heldring aan De Liefde in verband met het heengaan van Henriette: „Ik had een lieve zuster, een Christin. Nog altijd zie ik haar op haar doodsbed mijn waardigen vader met zooveel ernst afvragen, of zij het dan nu mocht wagen enig en alleen op de genade Gods de eeuwigheid in te gaan. Na het antwoord van vader: „Ja, zoo waarlijk, als de Zone Gods aan het Kruis ook voor U „Het is volbracht” uitriep, zoo waarlijk kunt gij het daarop wagen”, zonk zij neer in alle blijmoedigheid, om met een Amen op de lippen heen te gaan”².

Ontroerend schrijft vader Heldring in zijn verjaarsbrief aan zijn zoon 17 Mei 1839: „Gij stond met uw geboortedag tusschen beide in en elk rankte zich zoo gaarne aan u aan. Gij waart met

¹ O. G. Heldring Sr. aan O. G. Heldring Jr., 29 Januari 1841.

² O. G. Heldring aan J. de Liefde, in: *Volksalmanak voor Tijd en Eeuwigheid*, 1850, pag. 69.

u drieën in schrijven, smaak en lectuur één... De brieven van Wiesje en Jetje blijven uit, doch in den Hemel zal wel een wensch voor U zijn".

Kort voor haar sterven schreef Heldring aan Louise haar onmiddellijk na de middagpreek te zullen bezoeken, waarbij hij haar vroeg vraag 60 van de catechismus nog eens te lezen. Hij hield zijn belofte en kwam nog bijtijds in Zevenaar aan, om van zijn zuster afscheid te nemen. Toen hij een dag later alleen de stilte van de sterfkamer opzocht, vond hij onder het kleedje van haar tafeltje zijn brief, met de eigenhandig geschreven mededeeling van zijn zuster, dat die woorden haar bijzonder getroost hadden, waardoor hij zijn zuster tot zijn diepste vreugde door de genade van Christus behouden wist ¹. Enkele jaren daarna ontsliepen ook zijn ouders. Eerst zijn moeder, 25 Februari 1840, ^{van wie} waarvan hij getuigde, dat zij de eeuwige liefde steeds nader kwam, daarna zijn vader, 25 Mei 1841.

Het jaar 1839 zou intusschen duidelijk maken, wat ingewijden reeds wisten, dat er in het leven van Heldring bij vernieuwing een wending was gekomen, waardoor hij zich geroepen wist meer bewust dan te voren voor den naam van Christus op te komen. In dat jaar verscheen zijn geschrift: „De nimmer rustende Israëliet tot rust gekomen”, waarin hij ieder, die lezen kon, een kijk in zijn persoonlijk leven gaf. In het eerste deel van dit werkje is opgenomen een vertaling van het verhaal van den wandelenden Jood van de hand van Dr Theremin, „der Prediger ohne Menschenfurcht”, waarin deze het rationalisme van zijn dagen in het hart grijpt.

Naar de voorstelling van Theremin, stelde Ahasverus, door Jezus veroordeeld om op aarde te blijven tot zijn wederkomst, zich als levensdoel de geest van het ongeloof door alle eeuwen levend te houden. In een tweegesprek met Ahasverus zegt de Duivel: „Ik kan woeden en tieren tegen het christelijk geloof, Gij kunt meer dan ik. Gij kunt het behandelen, alsof het in het geheel niet bestond. Zoo ga dan en werk eeuwen aldus voort”.

In een tweede gesprek met Lessing laat de schrijver Ahasverus op diens vraag, of hij nu reeds achttienhonderd jaren oud is, antwoorden: „Ja en mijn geweten klaagt mij niet aan, dat ik in al

¹ O. G. Heldring, *Louise Heldring*, in: *Volksalmanak voor Tijd en Eeuwigheid*, 1849, pag. 121.

dien tijd één zonde begaan heb, hoe zou ik dan behoefte aan een verlossing gevoelen"? Bijtende spot, maar noodig om de deugdzzaamheid van het liberalisme aan de kaak te stellen.

In het volgende gedeelte beschrijft Heldring een ontmoeting met een Israëliet, een koopman in parelen, die na veel strijd de parel van groote waarde mocht vinden. Zeer stellig heeft Heldring in deze figuur, die verward zat in de strikken van hoogmoedig zelfbedrog, zichzelf beschreven. Zijn bekeering heeft hij opnieuw en nog meer bewust doorleefd.

„Hoe heb ik”, schrijft hij, „een hart rondgedragen, niet ongelijk aan een wit bepleisterd graf, van binnen vol van doodsbeenderen”. „Waren ook de beste oogenblikken van mijn leven niet slechts schaduwen van hetgeen ik zijn moest? Ik moest inzien, dat ik slechts een klinkende schel was, zoolang er niets anders in mij was, dan één wederkeerend ik. Hoe was ik als een slapende aan een afgrond ingesluimerd”. Maar niet minder beschreef hij zichzelf in deze figuur, die leerde verstaan, dat hij alleen door de gerechtigheid van Jezus behouden kon worden. Om daarna met gloed te gaan getuigen van dien eenen naam onder den hemel ter zaligheid gegeven.

Nu zag men, wat men tot nog toe niet geweten had, dat de schrijver van tal van literaire en humoristische stukken in zijn hart een christen was, die vast stond in de belijdenis der vaderen en diep in zijn hart uit het geloof in zijn Heer leefde. Van dien tijd af trad Heldring minder op den voorgrond als letterkundige, en was hij meer bekend als Christus-getuige. Door zijn daar evenvermeld geschrift is hij velen tot steun geweest. Daarvan gaven brieven blijk, die hem van verschillenden kant bereikten. Collega's, die rondom door rationalisten omringd waren, leefden door zulk een waar christocentrisch getuigenis op. Alzoo was Heldrings stem niet als in een woestijn verklonken. Integendeel! Da Costa, Groen van Prinsterer, Capadose, De Clercq en vele anderen, gaven mede blijk van hun ingenomenheid met Heldrings verlangen om in klare taal voor den naam des Heeren op te komen¹.

Hier beluisteren wij reeds het praeludium van de samenkomsten der christenvrienden, die enkele jaren later te Amsterdam zouden worden gehouden.

¹ Vgl. O. G. Heldring, *Vijf en twintig jaren geleden*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XXIV, blz. 425—429.

HOENDERLOO

In verband met dit sterker christocentrisch bewustzijn moet nu ook Heldrings verlangen gezien worden, om op de Veluwe een tweede Pfalzdorf tot uitbreiding van des Heeren koninkrijk te stichten. Voor het jaar 1839 had hij een voetreis door dat schoone deel van ons vaderland op zijn programma gezet. Vooral de „Engelanderholt” wilde hij zien, als plaats waar eertijds onder den blooten hemel het hoogste recht over de gansche Veluwe werd gesproken. Daarbij had een oude schaapherder van de heidevelden in zijn gemeente hem van Hoenderloo bij de Fransche berg verteld, waar zijn verlangen naar oudheden stellig bevrediging zou vinden. En lag het als redacteur van „de Geldersche almanak” niet op zijn weg met de geheele provincie kennis te maken? Toen de gelegenheid zich voordeed (zijn vrouw ging met de kinderen bij familie logeeren), ging Heldring dan ook op stap, na zich van het gezelschap van zijn vriend Ds R. H. Graadt Jonkers van Huissen verzekerd te hebben. De wandeling bij Bennekom begonnen, werd over Ede, Lunteren, Barneveld, Voorthuizen, Garderen, Millingen en Soeren voortgezet en eindigde te Beekbergen. Slechts een enkele maal werd van een huifkar gebruik gemaakt, die vanwege het stooten en schokken dan nog altoos stapvoets moest gaan. Want rustig observeeren van alles, wat passeerde, bleef de bedoeling der beide vrienden. In „De Veluwe, eene wandeling van O. G. Heldring en R. H. Graadt Jonkers” (1841), een boek van 155 bladzijden, kan men een complete beschrijving van dezen tocht vinden. Ons interesseert vooral het eind daarvan, waardoor een nieuw perspectief in Heldrings leven werd ontsloten. Bij een gesprek met eenige hutbewoners in de omgeving van Beekbergen werd de aandacht wederom gericht op de nieuwe buurtschap Hoenderloo, midden tusschen de zandheuvelds, waar menschen zonder eenig bezit zich vestigden, om er zich een levensbestaan te veroveren. Het plan daar heen te gaan was spoediger gemaakt dan uitgevoerd. In gezelschap van een gids werd de tocht in de richting van „De Pampel” aanvaard. De ruw waaiende zuidwesten wind, die telkens het opstuivende zand in het gezicht geeselde, maakte de tocht allerminst tot een genoegen. Menigmaal liet de gids zijn beide reisgenooten achter een heideheuvel uitrusten om op adem te komen. Zoo ging het heuvel op heuvel af, totdat Hoenderloo, inderdaad als een oase tusschen zandbergen gelegen, kon worden

aangekondigd en de oogen als nimmer te voren, een schoone heide, aanschouwden. Vierentwintig hoogst primitieve woningen, die uit tentvormig opgehoopte heiplaggen bestonden en waarin het licht slechts door de deur kon binnendringen, lagen in de omtrek verspreid. Zij boden aan honderd en vijftig bewoners onderdak. De meesten van hen waren ruw als de heide en schuw als de herten, die de naburige bosschen tot hun woonplaats kozen, terwijl de rollen van de rechtbank te Arnhem bewezen, dat menig bewoner van Hoenderloo op kwaden voet stond met politie en justitie vanwege de veel voorkomende strooperij.

„Koning Bijdam” de winkelier, wiens woning zich van de andere onderscheidde, doordat zij gedeeltelijk van steen was opgetrokken, zwaaide over deze kolonie de scepter. Als ondernemend man had hij zich onder de kolonisten gevestigd, om er spoedig aller vraagbaak te worden.

In de eerste de beste woning, die onze wandelaars binnentraden, ontvingen zij dan ook van een oude weduwe het advies dezen Bijdam te bezoeken, waaraan aanstonds gevolg werd gegeven. Op een zoutzak gezeten, dronk Heldring in den huize Bijdam zijn eerste kop koffie in Hoenderloo, om dankbaar de gelegenheid aan te grijpen, meer van de ontwikkeling van deze nederzetting te vernemen.

Sinds Albert Bringenberg zich daar in 1813 van uit Otterloo met zijn kapitaal van werklust, schop en twee schapen had gevestigd en, als eerste, kans gezien had zich er te handhaven om er zich tot een zekeren welstand van iemker, herder en koopman op te werken ¹, was het getal der bewoners langzaam opgeklommen. Als regel gold daarbij, dat ieder nieuw aangekomene tegen betaling van tien stuivers eigenaar werd van een schepel gronds ($\frac{1}{6}$ bunder). Stellig zouden meer kolonisten, gezien de geschiktheid van den grond voor rogge- en aardappelbouw, zich in Hoenderloo willen vestigen, als het ontbreken van goed drinkwater, geschikt onderwijjs voor kinderen en kerkelijke prediking daartoe niet belemmerend optrad. Met slecht „zakwater”, in een ton opgevangen, uit de zandheuvels, moest de bevolking tevreden zijn, terwijl dit in zonnige dagen meer dan eens vervangen moest worden door water uit stilstaande poelen, dat bijna ondrinkbaar was. Voor goed water moest men een afstand van uren afleggen, wat groote bezwaren met zich meebracht. Doordrongen van de overtuiging, dat

¹ Zie J. Herman de Ridder, *Uitstapje naar Hoenderloo*, Leiden, 1851.

een put en een school voor Hoenderloo onontbeerlijk waren, aanvaardden de beide predikanten den terugtocht. Nog eenmaal zagen zij van den hoogen Pampel (waarbij zich thans het Kröller-Müller museum bevindt) op de vriendelijke vallei. Tal van gedachten doorstormden het hart van Heldring. Zou er voor Hoenderloo geen nieuwe tijd kunnen aanbreken? Hoe anders was het Pfalzdorf van zijn grootvader geworden. Zou hier voor hem een roeping weggelegd zijn? En terwijl hij zich in de toekomst van deze kolonie verdiepte, was het hem, alsof door het loeien van de storm heen, uit de verte een lieflijk klokgelui tot zijn ooren doordrong. Dat was voor hem een profetische klank, dat dit heidedorp een kerk zou krijgen, en hij begreep, dat in de zorg daarvoor voor hem een taak van Godswege was weggelegd. En meermalen zou in de volgende jaren hetzelfde geluid in zijn oor weerklinken, totdat Hoenderloo eindelijk zijn Godshuis had.

Over Wollheze en Heelsum liep de terugweg. Zaterdagavond laat waren onze wandelaars weer thuis. Aanstonds ging Heldring des Maandagsmorgens aan het werk om te zorgen, dat zijn gedachten, die voortdurend met Hoenderloo bezig waren, werden opgeteekend. Daar hij zelf geen letter op papier kon krijgen, omdat zijn oogen wegens het binnenwaaien van zanddeelen nog geheel onbruikbaar waren, dicteerde hij zijn metgezel alles, wat naar zijn meening voor de herinnering bewaard moest blijven¹. Daardoor was hij in staat in „De Geldersche almanak” van 1840 een uitvoerig opstel over zijn bezoek aan Hoenderloo te schrijven, waarin hij met klem een beroep op de lezers deed een grootere of kleinere bijdrage voor een waterput te zenden. Nauwelijks was de almanak onder de menschen verspreid, of kleinere en grootere giften vloeiden binnen, waaronder één van f 1020.— de goede zaak aanstonds op gang bracht. Heldring liet een put graven op de plaats, waar de regenton gestaan had. Weliswaar gaf deze put water genoeg, maar toen men hem nog een voet dieper wilde uitgraven, zonk al het water weg, waaruit bleek, dat men niet met wel- maar met verzameld regenwater te doen had. Groot was Heldrings teleurstelling, des te meer toen bleek dat de Hoenderloosche bevolking, die het onderscheid tusschen het mijn en het dijn nog moest leeren, de putsteen en voor het grootste deel had weggeroofd. Wel moesten de steenen voor het doel toch worden afgekeurd, maar deze gebeurtenis was voor den gang van zaken

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel IV, pag. 2.

toch weinig bemoedigend. Wat moest er echter begonnen worden? Een school bouwen zonder drinkwater in de kolonie zou toch doelloos zijn! Heldring zou intusschen zichzelf niet geweest zijn, als hij deze zaak verder had laten rusten. Hij verzocht den schoolopziener Robidé van der Aa om hulp en deze pleitte bij Koning Willem I voor een koninklijke gift. Onder lang en geduldig wachten scheen de hoop op een gunstig resultaat verloren te gaan. Twee jaren later, 20 Sept. 1843, zou de gouverneur van Gelderland echter namens Koning Willem I een gift van f 350.— zenden. In die dagen van geduldig wachten, was het J. A. J. Baron Sloet tot Oldhuys, district-commissaris der Veluwe, die de zaak van Hoenderloo met vaste hand aangreep, om haar niet meer los te laten. Hij schreef een bemoedigenden brief aan Heldring, waardoor deze weer nieuwen moed kreeg voor een betere toekomst. Er hadden hem geruchten bereikt, dat er sprengen in de buurt van Hoenderloo waren, waaruit een beek kon worden gevormd. Alles werd nu in het werk gesteld om deze te zoeken, totdat Bijdam een bron vond, die weliswaar water genoeg had, maar helaas achter een zandheuvel lag. Daar voor het afgraven van deze heuvel het geheele aanwezige kapitaal zou moeten worden opgeofferd, en de Gedeputeerde Staten deze onderneming veel te riskant vonden, moest ook van deze poging, Hoenderloo aan water te helpen, worden afgezien. Intusschen werd de gever van de groote gift ongeduldig en gaf hij aan Heldring opdracht, de zaak van Hoenderloo door te zetten, of de gelden aan de kolonie van weldadigheid te zenden. Kort daarop berichtte hij aan Heldring, die hem voor de keus „school of put” gesteld had, het meest voor het graven van een grooten bronwaterput te voelen. Heldring wist dus, waar hij aan toe was, en vond tot zijn vreugde een Duitscher, Jan Paul te Bennekom, een expert op dit terrein, bereid dezen bronwaterput te graven.

De zorg voor aankoop en vervoer der benoodigde materialen, steenen, kalk en cement, nam Heldring zelf voor zijn rekening. Bij de levering van kalk was hij persoonlijk aanwezig, om met kennis van zaken te zorgen dat geen minderwaardig goed in de wagens werd ingeladen. Meer dan eens moest hij zelf ingrijpen en helpen, om het vervoer van een en ander te regelen. In Arnhem vernielde of stal de jeugd een vijfhonderdtal steenen, zonder dat de politie ingreep. Eens in een nacht was hij met drie ledige kalkkarren vijf uren aan het dwalen. Na in Deelen gastvrij opge-

nomen en van brood en koffie voorzien te zijn, zette hij, in een paardendeken gehuld, in stil gepeins op den bodem van één der kalkkarren zijn reis voort.

Wel mislukte tengevolge van een stortbui (van regen) de eerste poging van Jan Paul om een put te graven — hij werd bijna zelf onder een zandafschuiving bedolven — maar eindelijk werd toch na drie dagen van tegenspoed een overvloedige bron ter diepte van 40 voet, waaruit het water met kracht kwam opzetten, gevonden. Tenslotte werden toch alle pogingen nog met een schoon succes bekroond. „De Heldring-put” was er en zou een reeks van jaren Hoenderloo van goed drinkwater voorzien. Toen de put klaar was, noodigde Heldring al de bewoners van Hoenderloo uit, om met hem den put eens ledig te putten. Welk een aardig landelijk tooneel had dit tengevolge! Oud en jong kwam kijken om met een dankbaar hart deze heugelijke gebeurtenis mee te maken. In twee uren tijd werden 500 emmers water geput, waarbij de waterstand zich in weinige oogenblikken tot zijn eerste hoeveelheid herstelde. En terwijl Heldring tusschen die blijde menschen stond, nam hij zijn Bijbeltje en sloeg het op bij Johannes 4, om, aan de hand van de geschiedenis van de Samaritaansche vrouw, te spreken over den Heere Jezus, die een andere dorst, n.l. die naar gerechtigheid, kon lesschen.

Zoo was het jaar 1841 van groot belang voor Hoenderloo, doordat de eerste wensch van haar bewoners in vervulling was gegaan. Herhaaldelijk bracht Heldring sindsdien een bezoek aan Hoenderloo, om met de bewoners het eenmaal gelegde contact tot wederzijds genoeg aan te houden. Eens verdwaalde hij bij het vallen der duisternis en sliep hij een gedeelte van den nacht zoo goed mogelijk in een zandverstuiving.

X Heldring greep nu ook moed voor de vervulling van den tweeden wensch, de opening van een school voor de jeugd. De onkosten voor de put waren gedekt. Wel was er een aardig bedrag overgebleven, maar niet genoeg om een school te bouwen. Daarbij vond hij niet overal sympathie voor zijn Hoenderloosche vrienden, waar zij, zooals wij reeds zagen, als wilde jagers te boek stonden en zich niet ontzagen in de bosschen korhoenders te schieten, die er van ouds in zoo groote menigte waren, dat Hoenderloo er zijn naam aan te danken had. Dit was dan ook de reden, waarom de pogingen van Mr Robidé van der Aa, een school in Hoenderloo te vestigen, geen resultaat hadden. Om binnen het raam der moge-

lijkheden zoo spoedig mogelijk althans een voorloopige oplossing voor het onderwijs te vinden, liet Heldring aan het „paleis” van „koning Bijdam” een vertrek bouwen. Onder toezicht van Jan Paul bakte Bijdam, die leemlagen wist te vinden, voor rekening van Heldring eenige duizenden steenen, die redelijk wel gelukten. De verdere onkosten bedroegen slechts twintig gulden, zoodat de „school” kon worden geopend, waar de weinig ontwikkelde jeugd in het lezen, schrijven en rekenen, door een protégé van Heldring werd onderwezen. Een edele dame uit Enkhuizen betaalde diens kostgeld. Intusschen lag het voor de hand dat deze maatregel slechts van tijdelijken aard kon zijn. Op advies van Groen van Prinsterer en Mackay richtte Heldring zich tot de Gedeputeerde Staten van Gelderland met het verzoek, ter bevordering van het zedelijk peil der bevolking, de zorg voor het onderwijs te Hoenderloo ter hand te nemen. Als bijlage zond hij bij dit verzoek een artikel van B. W. A. E. Baron Sloet van Oldhuys, president van de rechtbank te Zwolle, overgenomen uit diens staathuishoudkundig tijdschrift, waarin deze, als man van gezag op dit terrein, de groote beteekenis dezer vrije kolonie deskundig schetste. Afzonderlijk schreef Heldring nog aan Baron Mackay, lid der Gedeputeerde Staten, met verzoek deze zaak zoo goed mogelijk te steunen. Na een plaatselijk onderzoek bracht de district-commissaris, wiens belangstelling voor Hoenderloo wij reeds bespraken, persoonlijk over het request een gunstig rapport uit, waardoor, ook wat het onderwijs betreft, de toekomst van Hoenderloo werd verzekerd. De Gedeputeerde Staten besloten tot een subsidie van f 600.— voor den schoolbouw, het Koninklijk Huis zond f 300.—, terwijl de Minister toezegging deed jaarlijks f 100.— uit 's lands kas bij te dragen met het oog op het tractement van den onderwijzer. Kapitein Haasloop Werner, door Heldrings boekje over de Veluwe opgewekt een soortgelijken tocht door een ander gedeelte van Gelderland te maken, schreef zijn bevindingen ten voordeele der te bouwen school in Hoenderloo op, waardoor dank zij Heldrings voorrede boven verwachting f 1700.— aan het bouwfonds kon worden toegevoegd. Andere giften bleven niet uit, terwijl de „Spelde-mark” een bunder grond, naar eigen keuze, voor schoolgebouw en onderwijzerswoning beschikbaar stelde.

Groot was Heldrings vreugde, toen hij bericht ontving, dat de Beide heeren Sloet van Oldhuys er prijs op stelden, met hem te Hoenderloo een geschikt terrein voor de school uit te zoeken. Die

tocht naar Hoenderloo was van het begin tot het einde voor Heldring een feest. Hij heeft dien later geestig in zijn inleiding op het boekje van kapitein G. Haasloop Werner beschreven. Op de bok van de diligence tusschen den zwijgzamen postillon en den spraakzamen conducteur gezeten, genoot hij, op weg naar Zutphen, van de fraaie uitzichten. Bij goed weer was het hem altijd een fooitje waard, op die wijze de reis te maken, om zich aan de atmosfeer van geeuw, rook en slaap te onttrekken. Na aankomst in de IJselstad wandelde hij naar Voorst, waar de woning van een edelman gastvrij voor hem openstond, om den dag nog met een wandeling met zijn gastheer door dat mooie dorp te besluiten. Den volgenden morgen werd tijdig de reis over het landelijke, aan natuurschoon zoo rijke Loenen tot aan „De Woeste Hoeve” per rijtuig voortgezet, waarna de wandeling met de genoemde heeren een aanvang nam. Hoe genoot Heldring van het prachtige zomerlandschap in die unieke omgeving, maar nog veel meer van de gedachte, dat Hoenderloo een school zou krijgen! Wel waren op dat moment de gelden nog niet alle bij elkaar gebracht, maar hij had Godsvertrouwen genoeg, om er zich verzekerd van te houden, dat ook deze zaak met den zegen des Allerhoogsten zou worden bekroond. Hoe meer hij in het geloof voortging en moedig een goede zaak ter harte nam, hoe ruimer hem het hart werd. Aan de rand van de kolonie kwam Koning Bijdam op bloote voeten het gezelschap met een vriendelijke welkomstgreet tegemoet. Allereerst werd van een frissche dronk van het Hoenderloosche water genoten, waarna, niet ver van de put bij een kleine heuvel, een geschikt terrein werd aangewezen, en de terugtocht naar „De Woeste Hoeve” aanvaard werd. Daar, waar Napoleon één van zijn bulletins dicteerde, werd de maaltijd genoten, waarna de zwarte fiksche ruinen weer voor het rijtuig werden gespannen, om Heldring eerst naar Voorst en daarna naar de diligence van Jonker te Zutphen terug te brengen. Heldring beloofde den conducteur een gratificatie, als hij op den bok mocht zitten, wat hem werd toegestaan, mits hij Zutphen te voet wilde doorwandelen. Redelijke voorwaarde, waaraan met vreugde voldaan werd, zoodat Heldring eerst buiten de stad zijn hoogen zetel beklom, om met een hart vol dank aan God en aan menschen naar Hemmen terug te keeren. Niet lang daarna zou

¹ Vgl. O. G. Heldring en G. Haasloop Werner, *Wandelingen over de Veluwe*, Arnhem, 1845.

de schoolbouw werkelijk een feit worden. Deze werd voor f 5370.— aangenomen, terwijl het gebouw in October 1845 onder dak kwam, om, in het voorjaar voltooid, ter beschikking van het onderwijs gesteld te worden. Een eenvoudige onderwijzerswoning werd tegelijkertijd kant en klaar opgeleverd.

Zoo kwam de school gereed, en werd het zaak er een bekwaam onderwijzer aan te verbinden, die ook in staat zou zijn aan oud en jong eenvoudig godsdienstonderwijs te geven. In meester B. Gangel werd deze onderwijzer gevonden.

B. GANGEL

Deze diende als christen het openbaar onderwijs zijner dagen, en was, na te Den Ham en Gouderak werkzaam te zijn geweest, sinds 1838 aan de openbare school te Appeltern verbonden. Niet meegaande met de leer van Pestalozzi en anderen, volgens welke de jeugd langs den weg van zedelijkheid en deugd tot God wordt geleid, ging Gangel uit van den eisch der wedergeboorte door den Heiligen Geest, die nieuwe menschen in het leven roept, geschapen in Jezus tot goede werken. Bijbelsch onderricht was dan ook de hartslag van gansch zijn optreden in de school. „Gij weet” schreef hij aan Heldring „hoe innig ik er van overtuigd ben, dat alle onderwijs, dat niet op Gods Woord gegrond is, en niet tot God en Christus leidt, een ijdele vertooning is”¹.

Zes jaren gaf hij christelijk onderwijs in zijn school te Appeltern, zonder dat de predikant en de pastoor daar aanstoot aan namen. In 1844 kwam hij echter door het optreden van een nieuwen pastoor in conflict. Deze beriep zich op het koninklijk besluit van 1842, dat het onderwijs als louter burgerlijk en maatschappelijk van aard had gekarakteriseerd. Tevens beriep hij zich op de bepaling, dat de geestelijken toezicht mochten uitoefenen op de schoolboeken en voorstellen mochten, die boeken te verwijderen, welke zij met de belangen van hun kerk in strijd achtten. Voor den Bijbel was er dus op de openbare school te Appeltern geen plaats. Met minder fraaie praktijken trachtte deze pastoor sinds zijn komst het leven van meester Gangel onmogelijk te maken. Hij stookte de kinderen zijner parochie op bij het gebed de school te verlaten, waar zij onder veel lawaai gevolg aan gaven. 19 Sept. 1845 werd Gangel door de Gedeputeerde Staten voor zes weken

¹ Heldring aan Gangel, 1 Februari 1851, op Hoenderloo in het archief aanwezig.

geschorst, omdat de schoolopziener hem als een man met dweepzieke gevoelens had voorgesteld. Tegelijk werd hij tot betaling van de kosten van een plaatsvervanger veroordeeld. Daarmee stond Gangel op een tweesprong. Moest hij gebed en Bijbellezen staken, of broedeloos worden? In het vertrouwen, dat God zou zorgen, ging Gangel met zijn onderwijs op den eenmaal ingeslagen weg voort. Stellig zou dit tot ontzetting uit het ambt van schoolhoofd te Appeltern hebben geleid, als hij niet in gelijke betrekking begin December 1845 in Hoenderloo was benoemd. Diep onder den indruk van het bericht der benoeming, schreef Heldring, die oprecht met Gangel in zijn moeilijken strijd had meegeleefd, denzelfden dag het heugelijk nieuws aan Koenen, met verzoek het door te geven aan Pierson en de anderen. Wij zien hieruit, dat de ontwikkelings-geschiedenis van Hoenderloo de warme belangstelling der Reveil-vrienden had ¹.

Maart 1846 werd de school geopend en begon Gangel, die steeds aan groote scholen gearbeid had, met een schoolbevolking van ten hoogste zestig kinderen, wat voor Hoenderloo echter een mooi getal beteekende. Nu kon hij rustig naar roeping en geweten onderwijs geven, en werd hij daar zelfs van hoogerhand bij gesteund. Want door middel van den schoolopziener ontving hij een aanzienlijk aantal Bijbels voor dag- en avondschool ten gebruike. En de Gereputeerden, die hem in Appeltern schorsten, kenden hem in Hoenderloo een gratificatie van f 50.— toe.

Groot was de vreugde, toen Hare Majesteit de koningin Anna Paulowna met den jeugdigen kroonprins het stille Hoenderloo met een bezoek kwam vereeren. Het was voor Heldring, die juist ook op Hoenderloo was, een groote dag, dat het gerucht over het gehucht van aanvankelijk vijf en twintig gezinnen reeds zoover was doorgedrongen, dat ook de Koningin haar belangstelling kwam toonen. Nooit zou hij vergeten, hoe meester Gangel bij het bezoek van de koningin aan de school, waarbij zij de schoolboeken wenschte te zien, met den Bijbel naar voren trad en zeide: „Ziehier, Uwe Majesteit, het beste schoolboek” ².

Aan meester Gangel was Hoenderloo in de eerste jaren wel zeer veel verplicht. Uit waardeering voor zijn Bijbelsche vertellingen op school, werd hij door de ouders aangezocht, des Zondags een

¹ Heldring aan Koenen, 12 December 1845.

² O. G. Heldring, *Binnenlandsche berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang V, pag. 177.

Bijbel-lezing te houden. Op advies van den schoolopziener reageerde Gangel op dit verzoek door een Zondagschool voor oud en jong op te richten, die steeds druk, soms door negentig personen, bezocht werd. Daarbij opende hij, eveneens des Zondags, een catechisatie, zoowel voor gehuwden, als voor ongehuwden, wat zeer op prijs werd gesteld. Gesterkt door het geloof (anders zou hij, naar zijn eigen getuigenis, moedeloos neergezonken zijn ¹) deed Gangel al dit werk, terwijl hij de geestelijke verzorging van zieken en stervenden daarbij niet verzuimde.

Niettegenstaande de ernstige ziekte van zijn vrouw en enkele kinderen, en het feit dat het groote gezin van acht personen van een tractement van f 200.— moest rondkomen en de grond in die jaren nog verre van toebereid was, kon Gangel bij zijn vertrek getuigen, dat het hem alleen aan een dankbaar hart had ontbroken. Intusschen mocht Hoenderloo het gezin van meester Gangel veertien jaren behouden. Van den arbeid van Gangel en zijn vrouw is veel zegen uitgegaan. In deze Veluwsche huttenwereld werd de kunst van de naald ten eenenmale verwaarloosd. Een hoekje van het kleine meestershuis „de Geut” genaamd, zag nu een twaalfstal meisjes vereenigd om naaien te leeren. Heldring zocht vijftig vrouwen, die vier gulden gaven om de kleine deel om te bouwen tot een naaischool, waarin vloer, venster en schoorsteen niet mochten ontbreken. Met vreugde werd aan dit verzoek voldaan, zoodat de verbouwing spoedig naar wensch tot stand kwam ². Wie breien en naaien wilde leeren, kon nu geregeld terecht bij de vrouw van meester Gangel, die, ofschoon zwak van gezondheid, haar taak met groote toewijding en volharding als een christin opvatte en daardoor voor menige leerlinge tot steun werd.

Ook in ander opzicht mocht Heldring voor de toekomst van Hoenderloo zorgen. Hij wist verschillende heeren voor de gronden aldaar te interesseeren, waardoor zij, in cultuur gebracht, aan vele gezinnen werk konden verschaffen. In drie jaren tijds werden rondom Hoenderloo door twaalf eigenaren drieduizend bunder heidegrond gekocht, met de bedoeling, daarvan bosch of akkerland te maken ³. Baron van Heeckeren van Enghuizen kocht

¹ Gangel aan Heldring, 10 Januari 1849.

² O. G. Heldring, *Correspondentie*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang I, pag. 187 en 188.

³ O. G. Heldring, *Mededeelingen en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang V, pag. 62.

Y daarvan het Deelerwoud met een oppervlakte van vijftienhonderd bunders, terwijl Mr A. A. Delcourt van Krimpen een terrein van duizend bunders voor zijn rekening nam. „De Pampelt” werd eigendom van den Heer J. Roozeboom, die, met zeven andere Réveil-vrienden, belangrijke perceelen kocht, waarop hij vanuit Ede gemakkelijk toezicht kon houden. De uitgesproken bedoeling van deze laatste aankoop was den jongeren, te Hoenderloo ter opvoeding ondergebracht, geregeld werk te verschaffen en voor hen de mogelijkheid van kolonisatie te openen ¹.

X Welk een groote verandering bracht dit alles onder de bevolking! Menig huisvader vond nu in dienstbetrekking geregeld arbeid, om in de overblijvende uren eigen aardappels, rogge en boekweit te verbouwen. Een nieuwe tijd was voor Hoenderloo aangebroken. Menige plaggenhut maakte plaats voor een betere woning. Daar geschikte arbeidskrachten bij boschaanleg en landontginning niet anders dan welkom waren, breidde de bevolking van Hoenderloo zich al spoedig uit en werden vier gezinnen uit de Betuwe als eerste nieuwe kolonisten begroet. In Maart 1857 telde „Hoenderloo” reeds circa vierhonderd zielen en waren alle aardhutten verdwenen. Men telde er twee en tachtig koeien, dertien paarden, tien trekossen, zeshonderdvijftig schapen en 107 bunder bouwland. Een eigen steenbakkerij leverde een tijdlang voor den nieuwen aanbouw de steenen. Twee nieuwe putten voorzagen de bevolking mede van water.

X Omstreeks 1847 ontving Heldring van Mevrouw Dedel te Den Haag het verzoek, om zich over een verwaarloosd meisje, Elisabeth Janssen, te ontfermen. Deze eenvoudige vraag bracht Heldring in contact met den Nederlandschen patriciërsstand en gaf wederom nieuw perspectief aan zijn leven. Spoedig was het meisje in een goed gezin geplaatst, waardoor weldra meerderen Heldrings hulp voor verwaarloosde kinderen inriepen, temeer sinds Heldring zich bereid verklaard had deze hulp met vreugde te zullen verleenen ². Dit kon hij doen, omdat hij in de verzorging van het verwaarloosde kind een nieuwe roeping Gods voor zijn leven zag. Al spoedig nam echter het aantal toegezonden kinderen zóó toe, dat het moeilijk werd steeds aanstonds doeltreffende wegen in te slaan, waarbij ook kwam, dat vele kinderen maar niet één,

¹ O. G. Heldring, *Mededeelingen en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang III, pag. 66.

² O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 2.

twee, drie in een gezin geplaatst konden worden, maar vooraf verzorging en opvoeding in een tijdelijk tehuis meer dan noodig hadden. Groot was Heldrings vreugde, toen het echtpaar Gangel zich bereid verklaarde eigen woning tot zulk een tehuis van barmhartigheid open te stellen. Niemand wist beter dan Heldring, met welk een zelfopofferende toewijding de Gangels zich aan hun taak zouden wijden. Nog in 1847 werd als eerste pleegkind een uit de strafgevangenis ontslagen meisje met liefde opgenomen en sindsdien vonden tal van jongeren van beider geslacht in den huize Gangel een vriendelijk onderdak, om na korter of langer tijd, goed onderwezen, in geschikte gezinnen te worden overgeplaatst. Aan de vindingrijkheid der liefde kwam echter ook bij de Gangels een einde. Het aantal toegezonden kinderen werd tenslotte zóó groot, dat de onderwijzerswoning geen mogelijkheid meer tot opname bieden kon. In 1848 werd reeds het dertigste kind aan de zorgen der Gangels toevertrouwd ¹. Toen Mr J. J. L. van der Brugghen te Nijmegen dan ook nog twee jongens ter opname zond, moest er één elders onder dak worden gebracht. Meer dan veertien personen kon de eenvoudige onderwijzerswoning werkelijk niet herbergen! In het besef, dat thans andere maatregelen getroffen moesten worden, schreef Gangel aan Heldring, dat er een klein doorgangshuis moest worden gebouwd, waarin de jongens een plaats zouden kunnen verkrijgen. Stellig zag Heldring de noodzakelijkheid van het bouwen van zulk een christelijk doorgangshuis duidelijk in. W. H. Suringar had hem na zijn bezoek aan Hoenderloo daar reeds met klem toe opgewekt ², maar waar hij naast zijn pastoralen arbeid de handen reeds vol had aan het reddingswerk in eigen omgeving (Zetten), meende hij, en terecht, de behartiging van deze zaak aan een ander te moeten overlaten. Daarom deed hij op zijn vriend Mr J. Messchert van Vollenhoven, officier van justitie en later burgemeester te Amsterdam, die „Hoenderloo” kende en een warm hart toedroeg ³, een krachtig beroep, het werk der inwendige zending aldaar ter hand te nemen. Dit beroep werd uit Gods hand aanvaard, en spoedig werd in ruime mate een circulaire verspreid met het dringende verzoek, aan de stichting van een doorgangshuis te Hoenderloo mede te

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel IV, pag. 2.

² O. G. Heldring, *Correspondentie*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang I, pag. 189.

³ Heldring aan Beets, 29 September 1848.

werken. Weldra zonden, vooral uit de groote steden, velen hun gave. De Heer C. P. van Eeghen schonk den grond voor den bouw van het huis en een kleine boerderij om de zaak op gang te brengen, waardoor nog vóór het einde van 1849 het tehuis, naar den stichter Vollenhoven genoemd, door een twaalfstal jongeren betrokken kon worden. Men achtte het niet wenschelijk met een grooter getal te beginnen, daar jongeren uit verwaarloosde gezinnen of gevangenissen veel zorg en persoonlijk toezicht vereischten. Christelijke vorming van deze jongeren kon niet massaal geschieden, waarbij kwam, dat het toezicht op den buitenarbeid voorloopig evenmin een grooter getal pupillen toeliet. Het zoo gezegend beginsel van groepsleiding vinden wij dus reeds vanaf de opening van Hoenderloo toegepast, toen met enkele kleine groepen begonnen werd. Aanvankelijk lag het bij de opening in de bedoeling van Heldring en Messchert, de meisjes te Hoenderloo te plaatsen en de jongens te Dodewaard in een doorgangshuis onder te brengen, dat onder leiding van J. Wolff stond en de belangstelling genoot van de rechters Gülcher te Amsterdam en Van der Bruggen te Nijmegen ¹ en van den bekenden deurwaarder Wormser. Al spoedig werd het echter duidelijk, dat de jongens, in verband met den buitenarbeid, beter op de Veluwe thuis hoorden, terwijl de meisjes geschikter in de Betuwe een dienst konden vinden, zoodat men met elkaar overeenkwam op „Hoenderloo” slechts jongens en te „Zetten” slechts meisjes te plaatsen, waardoor „Dodewaard” kwam te vervallen.

Om aan „Hoenderloo” rechtspersoonlijkheid te geven, werd op 7 Februari 1851 ten overstaan van notaris P. Louwerse te Amsterdam de „stichtingsacte” gepasseerd. Aanvankelijk zat Mr Messchert alleen in het bestuur. In later jaren werd hij door de heeren J. Roozeboom te Ede en Ds F. A. van Loenen, als eersten predikant van Hoenderloo bijgestaan.

Als eerste directeur trad de colporteur A. Goedhart op. Hij bleef aan tot Maart 1856, toen de ons reeds bekende onderwijzer Gangel hem als zoodanig opvolgde. Helaas moest Hoenderloo van dezen trouwen Christus-belijder in 1860, wegens diens benoeming tot hoofdonderwijzer aan een bijzondere school te Amsterdam, afscheid nemen. Noode zag men Gangel gaan. Behalve het onderwijs verzorgde hij het toezicht over den arbeid

¹ O. G. Heldring, *Binnenlandsche berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang IV, pag. 112.

op het veld, alle correspondentie en de nazorg over de uitbestede jongens. Met groot beleid financierde hij „Vollenhoven” waar voor iederen jongen f 1.50 per week kostgeld en f 20.— kleedgeld binnenkwam. De man, die in het gebed om vernieuwing van het hart van zijn pupillen zijn kracht vond, blijft in de geschiedenis van de Inwendige Zending een eereplaats innemen. Een zijner zonen, J. H. F. Gangel, zou later nog als predikant te Hoenderloo werkzaam zijn (1872).

Na Gangel werd B. Mulder van Wageningen, van wiens christelijke zin, ijver en geschiktheid het bestuur zeer gunstige verwachtingen had¹, tot 1869 met de leiding van „Hoenderloo” belast, waarna J. van den Hoorn, evangelist te Zutphen, deze tot 1878 overnam. Onder zijn directie hadden er uitgebreide verbouwingen plaats, waardoor het aantal verpleegden tot zesentwintig kon worden opgevoerd, en aan oudere en jongere jongens apart aandacht kon worden geschonken. Menige jongen uit diaconie of weeshuis zag zich tot zijn vreugde naar de Veluwe overgeplaatst. Tot deze uitbreiding gaf Mr Messchert ook den stoot, krachtig bijgestaan door de Réveil-vrienden C. P. van Eeghen, J. F. van Lennep, P. van Eik en J. J. Teding van Berkhout. Directeur Van den Hoorn klaagde nog over de afzondering van „Hoenderloo” waardoor het zoo weinig bekend was. „Het Oosten” van 21 Februari 1872 adviseerde om deze reden aan het bestuur de inrichting naar de Betuwe of de omgeving van Neerbosch te verplaatsen. Al zijn wij dankbaar, dat dit advies niet werd opgevolgd, aan de goede bedoeling valt toch geen oogenblik te twijfelen. Wel was Hoenderloo aan den oudsten karweg van Zutphen naar Amersfoort gelegen, maar dit nam niet weg, dat het voor velen als van de wereld afgesloten lag. En „het onbekend maakt onbemind” dreigde ook voor „Hoenderloo” maar al te waar te worden. „Waarom is het doorgangshuis tot heden bijna een vergeet-mij-niet in den Nederlandschen Hof”? klaagt bijv. directeur Van den Hoorn.

De humor ontbrak ook niet aan het geval. Door het uitgeven van een geschrift getiteld: „De zedelijke verbetering van mannen door vrouwen”, wilde men gelden bijeenbrengen voor het aanleggen van een weg rechtstreeks op Arnhem. Daar echter van genoemd geschrift niets deugde, dan het doel, was de opbrengst uiterst

¹ O. G. Heldring, *Doorgangshuis te Hoenderloo*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIII, pag. 726.

onbeteekenend, en zag men van de zaak af. Andere raad schafte de gemeenteraad van Apeldoorn, die in 1872 een grintweg naar Hoenderloo liet aanleggen, en toen vier jaren later Apeldoorn zoowel in de richting Amersfoort als in de richting Zutphen in het spoorwegnet werd opgenomen, kwam aan het isolement van Hoenderloo een einde en was het voor ieder te bereiken. Intuschen mag ook niet worden vergeten, dat in den tijd van directeur Van den Hoorn de landkolonie Nederlandsch Mettray van W. H. Suringar, waarvan wij aanstonds meer zullen hooren, in de volle belangstelling van zeer vele Nederlanders stond. Geen kosten werden daar gespaard om de knapen, die aan de verzorging aldaar waren toevertrouwd, eenmaal als knappe werklieden aan de maatschappij terug te geven. Wat inrichting betreft, stond „Hoenderloo” in die dagen dan ook stellig nog in alles ten achter bij „Mettray”. In „De Heraut” van 12 November 1869 lezen wij: „Het is niet te verwachten, nochtans zijn bij God alle dingen mogelijk, dat de belangstelling in het doorgangshuis te Hoenderloo gelijk zal worden aan die, welke de landbouwkolonie „Nederlandsch Mettray” mocht ten deel vallen”. De geschiedenis heeft geleerd, dat er voor het opvoedingsgesticht „Hoenderloo” een eigen plaats was weggelegd, die zich stellig ook laat karakteriseeren door het woord van directeur Van den Hoorn: „alleen van verandering des harten verwachten wij verandering des levens en zeker zal de vorming tot maatschappelijke deugden en kundigheden het best gelukken, waar het hart Gode onderworpen is en vervuld wordt met heilige gezindheden”¹.

In 1878 trad W. J. Roos, evangelist te Den Haag, als directeur op, terwijl Van den Hoorn de buitenverzorging tot 1884 met Utrecht als standplaats uitnemend verzorgde. Onder de directie van den Heer Roos werd in 1880 andermaal tot belangrijke uitbreiding overgegaan, waardoor aan veertig jongeren, waaronder ook ontslagen gevangenen, die op Ned. Mettray niet terecht konden, plaats kon worden geboden. Ook deze uitbreiding heeft de eerste stichter nog beleefd. Spoedig daarop, 8 Juni 1881, stierf de man, aan wien „Hoenderloo” zooveel had te danken, Mr J. Messchert van Vollenhoven. Diep bewogen over den nood, dien hij zag en aangegrepen door het verlangen mede te arbeiden aan het behoud van jongeren, die verloren dreigden te gaan, sloeg

¹ Dit citaat vonden wij in een cahier met aantekeningen over Hoenderloo, dat aldaar in het archief bewaard wordt.

hij eenmaal krachtig de hand aan de ploeg. Ook aan dezen volgeling van Christus, die met anderen in de Eerste Kamer der Staten-Generaal zoo dapper streed in het belang van het bijzonder onderwijs, blijft Nederland veel dank verschuldigd.

NED. METTRAY

Met een enkel woord willen wij er thans nader op wijzen, dat Nederland enkele jaren na de opening van Hoenderloo nog een Protestantsch Christelijk Opvoedingsgesticht rijk werd. Wij denken aan de stichting „Nederlandsch Mettray” te Eefde bij Gorssel, dat zijn ontstaan in 1841 aan W. H. Suringar¹ had te danken. Ons interesseert het meest de verhouding van Heldring tot Suringar en zijn Mettray. Deze is stellig niet zonder moeilijkheden geweest. 23 Dec. 1848 schreef Heldring aan Beets: „Mijnheer en mevrouw Suringar hebben franchement verklaard, dat zij O. G. Heldring niet kunnen gebruiken in eenige commissie. Die man is hun te zwaar. Vermoedelijk heeft Suringar geen lust gehad Heldrings hoop te vervullen „door met zijn Mettray met volle zeilen door te dringen in den Réveil-haven” (Heldring aan Beets, 29 Sept. 1848). Volgens een brief van Heldring aan Beets van 26 Sept. 1849 hoopte Heldring den gouverneur Schimmelpenninck te bewegen Ds J. de Liefde bij Suringar als hoofd van zijn stichting aan te bevelen. Dan heeft Heldring dus toch nog niet alle hoop opgegeven, dat Mettray in Réveilgeest zou worden bestuurd. Toch heeft hij dat moeten doen, zonder dat zijn belangstelling voor Mettray ging kwijnen. 12 Jan. 1856 schreef hij aan Singendonck, na een bezoek aan Mettray: „Het heeft mij zeer warm gemaakt, want er was zooveel goeds. De liberalen zijn, waar iets goed ontwaakt, ware ijveraars. Ik schreef aan de Koningin. In de volgende week zal ik alles doen om velen het hart warm te

¹ Willem Hendrik Suringar, 1790—1872, moest om financieele redenen afzien van zijn voornemen om predikant te worden. Een loopbaan als zakenman was voor hem weggelegd. Dit nam niet weg, dat hij op allerlei wijze zijn onuitbluschbare liefde voor de maatschappelijk gedérailleerden toonde. Veel deed hij tot verbetering van het gevangeniswezen. Na een bezoek aan Fransch Mettray in de nabijheid van Tours aan de Loire, wist hij in 1851, Nederlandsch Mettray voor verwaarloosde en misdadige jeugd open te stellen. De groepsindeeling, die tegenwoordig in de opvoedingsgestichten weer in eer is, vond reeds in Suringar een warm voorstander. In 1847 werd Suringar te Freiburg tot Doctor Philosophiae bevorderd. Vgl. D. de Bruin, *Dr W. H. Suringar*, in: *Maandblad voor berechting en reclasseering*, Augustus 1941.

maken. De Heer zij daarin met mij". Breed georiënteerd als hij vooral in die jaren was, wilde Heldring dus gaarne er toe meewerken, dat ook „Mettray" een waardige plaats onder de opvoedingsgestichten zijner dagen innam.

X Ter completering van de geschiedenis van Hoenderloo moge hier nog in vogelvlucht de verdere geschiedenis tot op onzen dag worden vermeld. Toen de heer Roos aan het hoofd van een filiaalinstelling aan de Vlietstraat te Utrecht kwam te staan, waar de jongens werden opgenomen, die een ambacht wilden leeren, nam hij afscheid van „Hoenderloo" om daar als directeur opgevolgd te worden door den Heer E. ten Cate Wzn., die deze functie van 1888 tot 1900 getrouw waarnam.

Na een kort bestuur van de Heeren Van Heemstra¹ en H. Kalbfleisch werd de Heer M. van Wijhe met de leiding belast, die door hem werd waargenomen tot hij in 1931 tot wethouder van onderwijs te Apeldoorn werd benoemd. Deze directeur, terecht „een genie naar het hart" genoemd, heeft, krachtig geholpen door het bestuur, met Dr L. Heldring aan het hoofd, alle mogelijkheden, die de kindervetten boden, aangegrepen, om „Hoenderloo", met het behoud van haar positief Protestantsch-christelijk karakter, op een geheel nieuwen leest te schoeien. Onder Gods zegen werd Van Wijhe de man, die „Hoenderloo" groot gemaakt heeft, niet alleen in de uitbreiding van het aantal gebouwen, maar ook in de wijze, waarop hij honderden en honderden met zijn bewogen hart ten zegen was. Eén, die zijn werk op „Hoenderloo" vond, gaf eens deze karakteristiek van directeur Van Wijhe: „hij liet voelen, wat echte barmhartigheid is en daaraan heb ik in mijn leven genoeg".

Precies vijftig jaren na het passeeren van de stichtingsacte van Hoenderloo, 7 Februari 1901, werden, daags vóór het huwelijk van Koningin Wilhelmina, de kindervetten geteekend, waardoor er aan den verdrietigen toestand een eind kwam, dat kinderen, die met de justitie in aanraking kwamen, naar de gevangenis verwezen werden voor het geval, dat zij niet naar de „Kruisberg" of „Alkmaar" werden gezonden. Sinds het invoeren dezer kindervetten in 1905, wordt „Hoenderloo" bevolkt door „regeeringskinderen" (die met de justitie in aanraking kwamen) en voogdijkinderen (die aan de ouderlijke macht onttrokken, door bemiddeling van voogdijraden aan voogdijverenigingen zijn toevertrouwd). Stellig bestaat er verschil tusschen beide groepen van jongens, maar zij hebben dit gemeen, dat zij opgroeiden in een omgeving van ellende, armoede en misdaad, waardoor zij voor hun leven dreigden ten onder te gaan. Daarom acht Hoenderloo het zich een voorrecht, voor beide groepen van jongens een vader en moeder te zijn.

Het behoeft geen betoog, dat van 1903 af het hamergeklop op „Hoenderloo" niet meer van de lucht was. De kindervetten boden immers tal van nieuwe perspectieven! In 1903 verrees „de Heibult" als directeurswoning en de „Otto-hoeve" als eigen boerderij der stichting. Van 1905 dateert „Nijegaarde", waar een honderdtal schooljongens een vriendelijk onderdak

¹ Voorletter niet meer vast te stellen.

vindt. Daar alle regeeringsjongens, die nog naar school moeten, naar „Hoenderloo” worden gezonden, is „Nijegaarde” wel van unieke betekenis voor het opvoedingswezen in ons vaderland. Gedurende een reeks van jaren stond de heer C. Tims, „als hoofdman over honderd” aan het hoofd van dit jongenspaviljoen. Hij was één der christenen, in wien het gebod van liefde tot den naaste een levende werkelijkheid was. Met trouwe toewijding gaf hij zich met heel zijn hart aan de verzorging der misdeelde jeugd en zijn naam blijft sinds zijn verscheiden in 1936 geschreven in de harten van honderden, die met een dankbaar hart aan „Vader Tims” terug denken!

Op denzelfden dag dat „Nijegaarde” werd ingewijd, werd door den kleinzoon en naamgenoot van Heldring, den tegenwoordigen president-directeur der Heldring-gestichten te Zetten, de eerste steen gelegd voor de bijzondere school, die den naam van „Meester Gangel” zou dragen. Daardoor werd het mogelijk, dat de kinderen ook op school in de sfeer van „Hoenderloo”, het evangelie van Jezus Christus, worden opgevoed.

Zeven jaren later werd „Eikenhof” als paviljoen voor de werkjongens door Dr L. Heldring geopend. Hij sprak daarbij naar aanleiding van Jezus' woorden: „Breng hem tot Mij” en „Zonder Mij kunt gij niets doen”, waarmee hij bij vernieuwing voor „Hoenderloo” teruggreep op het levend geloof van „het Réveil”, waaraan deze inrichting voor eens en voor altijd haar bestaan te danken had. De naamgeving van dit paviljoen doelde, in verband met Jesaja 61 : 3 op de hoop, dat de jongens tot „eiken boomen der gerechtigheid” zouden uitgroeien.

Onder directie van den tegenwoordigen directeur, A. Iemhoff, die met zijn optreden in 1921 de liefde van zijn voorganger overnam, maar op grond van eigen paedagogisch beginsel er een andere opvatting van tucht aan toevoegde, kwam tenslotte in 1930 de opening tot stand van het laatste paviljoen „Kampheuvel” dat, behalve voor de individueële opvoeding, als observatiehuis voor alle aankomende nieuwe jongens dienst doet. Met de opening van dit paviljoen kon de capaciteit van opname tot 250 worden opgevoerd. De zoo goed gekozen naam „Kampheuvel” herinnert aan den strijd, die daar voor en door menigen jongen gestreden wordt. Hoe bemoedigend, dat bij den ingang van dit bijzonder fraai gelegen gebouw als doelstelling te lezen staat: „En zij leiden hen tot Jezus”! De steenen van het oude Gangelhuis, die als fundament voor dit nieuwe paviljoen dienst deden, geven in symbolische taal de verzekering, dat de opvoeding nog altijd in Jezus Christus uitgangspunt en doel vindt. Dit neemt niet weg dat „Hoenderloo” getoond heeft, in den goeden zin van het woord met haar tijd te kunnen meegaan. In het besef, dat de wereld der zielkunde bij de opvoeding niet gesloten mag blijven, werd bij voorbeeld door de leiders van alle groepen met aandacht de cursus in psychologie en psychiatrie gevolgd, die sinds 1926 door Dr P. Bierens de Haan herhaaldelijk is gegeven. Ook de paedagoog Prof. Dr J. H. Gunning Wzn., schoonzoon van één der oudste Hoenderloo-vrienden uit den Réveiltijd, C. P. van Eeghen, heeft Hoenderloo aan zich verplicht door het geven van een tweejarigen cursus over paedagogiek en de geschiedenis der kinderbescherming.

Wij noemen voorts de sport, waaraan grondig, doch zonder overdrijving, aandacht wordt geschonken. Wij denken ook aan de „Nijverheidschool”, waardoor de vakopleiding op hooger peil werd gebracht en een meer officieel karakter verkreeg, zoodat de jongens zich in drie jaren voor de algemeen erkende vakdiploma's der meest bekende uit de 20.000 beroepen op eigen school kunnen bekwalen. In dit verband herinneren wij aan de modern ingerichte, op snel werk afgestelde drukkerij, die wekelijks duizenden „groene preeken” in enkele uren aflevert en bij de verschillende periodieken ook de goed geredigeerde „Bibliotheek voor Bijbelsche opvoedkunde” verzorgt. Al met al doet Hoenderloo, naar het geestige woord van haar voorzitter Mr H. de Bie, aan een „Iem-Hof” denken, waar nijvere bijen aan alle kanten druk en ordelijk aan het werk zijn. Mede door deze geperfectioneerde vakopleiding, waarmede nog beter dan voorheen een lang gekoesterde wensch in vervulling ging, blijft het mogelijk dat 75 tot 80 van de 100 jongens in de maatschappij terecht komen. Voorwaar een kostelijk resultaat. En al weten wij, dat naar de maatstaf van „Hoenderloo” uiteindelijk eerst van slagen gesproken kan worden, wanneer het leven der jongeren aan Christus wordt gewijd, zoo worde nimmer vergeten, dat in dit opzicht geen statistiek kan worden aangelegd, maar dat God zeer zeker ook het evangeliseerend werk van „Hoenderloo” doet deelen in den zegen, dien Hij schenkt op al het werk, dat in opdracht van Jezus Christus geschiedt.

Het woord van Gangel tot Heldring blijft, getransponeerd voor onzen tijd, gericht tot directeur en staf, tot allen, die de eervolle roeping hebben, op den historischen grond van „Hoenderloo” te arbeiden: „Ik wil daarom ook gaarne gelooven, dat gij veel behoeft, die zoo elken dag alles in het geloof wagen moet. Maar genoot gij ook niet vaak het zalig voorrecht van de heerlijkheid Gods te aanschouwen, die de ongeloofige, zichzelf bedoelende wereld niet kent en geniet?”

Wanneer Messchert van Vollenhoven en Heldring Hoenderloo nog eens terug zagen, zouden zij veel veranderd zien, maar stellig zouden zij er zich in verheugen, dat de oorspronkelijke bedoeling gehandhaafd bleef, jongeren uit liefde tot Christus op te nemen en met zelfverloochening op te voeden tot geloovige, ferme menschen, die met vreugde het lied van den arbeid in de maatschappij indragen. Het in vrijheid gebonden opvoedings-systeem, dat door de hedendaagsche directie daarbij tot aller vreugde wordt voorgestaan, zou stellig hun volle goedkeuring wegdragen en hun getuigenis zou klinken: „„Hoenderloo” kan gestuwd door de liefde van Christus, nooit genoeg voor de gevallen en verwaarloosde jeugd doen”.

Voor ^wzij nu van Hoenderloo afscheid nemen, moeten wij nog zien, hoe Heldring ook zijn laatsten wensch, „een eigen kerkgebouw”, in vervulling zag gaan.

Reeds vóór de opening van „Vollenhoven” in 1849 toog hij aan het werk om gelden voor een kerk te Hoenderloo bijeen te brengen. Van uitstellen was hij immers een vijand, als een bepaald doel

hem eenmaal helder voor oogen was gesteld. En aan zijn krachtig optreden was het te danken, dat Brummelkamp er van afzag een afgescheiden gemeente te Hoenderloo te vestigen¹. Doelbewust ging Heldring bij zijn kerkelijke zorg voor zijn geliefde kolonie te werk. Hare Majesteit de Koningin werd verzocht en bereid gevonden een oproep te doen, Hoenderloo door vrijwillige bijdragen aan een kerk te helpen. Een goed begin! Het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland ondernam voor eigen provincie een actie, maar, wat het voornaamste was, Heldring trok er weer zelf op uit. Zijn bezieling deed de beurzen der rijken bijkans vanzelf openspringen. Duidelijk zag hij daarbij de helpende hand Gods, als een verhooring op zijn gebeden. Want gebeden heeft hij, anders zou hij onder al de zorg voor zijn veelzijdigen arbeid moedeloos zijn bezweken. Aan moedelooze oogenblikken heeft het ook in Heldrings leven niet ontbroken, maar God hielp er hem telkens weer doorheen. In Leiden ontving hij van Mejuffrouw Moens zesduizend gulden voor den bouw van de pastorie, waardoor deze aanstonds verzekerd werd². Baron Nahuys, later Gouverneur van Overijssel, zorgde voor veel. Een onbekend likeurstoker bracht hem f 3000.— voor de kerk³. Doedes zond duizend gulden. Op haar sterfbed droeg een edele dame aan haar dochter op f 6000.— af te zonderen, als een begin voor een fonds voor het predikantstractement⁴. Zoo moest, trots alle bezwaren die er te overwinnen waren, deze goede zaak wel met succes bekroond worden. De Meimaand van het jaar 1853 bracht het feest van de eerste steenlegging der pastorie. Staande op de heuvel, waarop pastorie en kerk zouden gebouwd worden, sprak Heldring, met het gezicht op de omliggende heuvels: „Hoe lieflijk zijn op de bergen de voeten dergenen, die den vrede verkondigen”⁵. Helaas moest nu op de medewerking der regeering worden gewacht. Het was tenslotte minister Van Bosse, die onmiddellijk na zijn aanvaarding van het ministerie van Eeredienst, met de meeste welwillendheid een eind maakte aan het geduldig wachten van bijna

¹ Heldring aan Beets, 26 September 1849.

² Heldring aan Beets, 2 Juni 1850.

³ Heldring aan Beets, 2 Juni 1850.

⁴ O. G. Heldring, *Binnenlandsche berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang IV, pag. 302.

⁵ O. G. Heldring, *Verslag van de eerste steenlegging der pastorie te Hoenderloo*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, pag. 55 en 56.

twee jaren en voor de vestiging van de kerkelijke gemeente bij Koninklijk Besluit zorg droeg¹. Nu kon er beroepen worden en werd Ds F. A. van Loenen in 1856 als eerste predikant te Hoenderloo door Heldring bevestigd. Zijn tekst was het woord van Jezus: „Zoekt eerst het Koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid en al deze dingen zullen u worden toegeworpen”. Lang behoefde de gemeente niet in het schoolgebouw samen te komen, want op het Pinksterfeest van 1858 kon reeds een eigen kerkgebouw worden ingewijd. Heldring had het ijzer weten te smeden, toen het heet was, door bij gelegenheid van het bedanken voor een beroep naar Longerhouw door Ds van Loenen², krachtig op te wekken tot offeren voor een kerkgebouw. Het visioen van Heldring op den Pampel was dus ten volle in vervulling gegaan. 15 Augustus 1840 schreef hij aan Koenen: „Ik bid God gedurig, dat Hij mij wijsheid geve, om wat goeds te stichten”. Zijn gebed was verhoord.

KOOTWIJK!

Behalve Hoenderloo betrok Heldring ook Kootwijk in zijn belangstelling en in die van anderen. Hij trof een minder gunstigen toestand aan. De Franschen hadden het oude kerkboek meegenomen om er geweerproppen van te maken. De kerkezak bracht dertig en de armenzak zestig gulden per jaar op bij een kerkgang van nog geen veertig personen per Zondag. De anderszins zoo kerkgezinde Veluwnaars van Kootwijkerbroek werden in hun kerkgang door den tocht van twee uren door zand- en modderwegen belemmerd. Heldring wekte zijn lezers in een opstel op om een bijdrage voor den bouw van een kerkje in Kootwijkerbroek te geven,

Keeren wij nu tot Heldring in den jare 1840 terug, dan herhalen wij, dat zijn verlangen, om te Hoenderloo een tweede Pfalzdorf te stichten, in het licht van zijn doorbrekend christocentrisch geloofsleven moet worden gezien. Wel verscheen in 1839 nog „De Volks-bode, een tijdschrift tot nut van 't algemeen” in samenwerking met C. T. E. van der Aa (om in 1847 op te houden, maar men dient daarbij niet te vergeten, dat Heldring daar weinig

¹ O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VII, pag. 815.

² O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XI, pag. 346.

in schreef, het altijd deed zonder zijn beginsel te verloochenen ¹ en dat de band met zijn mederedacteur steeds losser werd, omdat deze in de politiek geheel anders georiënteerd was. Het blijft waar, dat Heldring voor zijn bewuste liefde tot Christus een uitweg zocht, al zouden mogelijk de botsingen daarbij niet uit kunnen blijven.

CONFLICT

De botsing kwam toen bij de intrede van Ds Joannes Cornelis van Schermbeek te Elst in Gelderland door één der aanwezige vijftien predikanten de opmerking gemaakt werd, dat niemand der collega's nog dwaas genoeg zou zijn om te gelooven in de verzoening, en in de rechtvaardigmaking door het geloof. Heldring aarzelde geen oogenblik zich ten gunste van deze overtuiging uit te spreken, bestreed de verwerping der heilswaarheden en deelde mede spoedig een geschrift te zullen geven, waarin hij zijn standpunt nader zou uiteenzetten ². Kort daarop verscheen van Heldrings hand: „Waarom staan de namiddagkerken zoo ledig?” met als neventitel: „Wat is de oorzaak van den grooten tegenzin, die vele Protestanten tegen den Heidelbergschen Catechismus toonen?” (1841). In een gesprek tusschen drie Hervormde predikanten werd daarin aangetoond, hoe vele predikanten door hun rationalistische overtuiging alle heilig vuur om den catechismus te onderwijzen misten en daardoor oorzaak waren, dat de middagkerken leeg kwamen te staan. Daar zij niet „achter” de waarheid waren, konden zij er niet „voor” zijn. Een storm van verontwaardiging brak er los onder de predikanten, die zich in hun eer aangetast achtten. De hatelijkste scheldwoorden en de gruwelijkste beledigingen waren goed genoeg voor hem, die niet geschroomd had de waarheid te zeggen. Het Classicaal Bestuur bewerkte in 1842 zijn ontslag als lid. Voor dweepers was er in een kerkelijk college geen plaats! Men verlangde dringend, dat Heldring de kerk verliet en zich bij de Afscheidenen zou aansluiten. Hoewel belangstellenden hem financieel in staat wilden stellen een nieuwe kerk-gemeenschap te stichten, was Heldring er diep van overtuigd, dat dit de weg des Heeren niet was en bleef hij op zijn post, ondanks

¹ Wij denken bij voorbeeld aan zijn artikel: *Het huiselijk geluk uit christelijk oogpunt*, in jaargang 1840, waar hij onder meer het ware huiselijke geluk afhankelijk stelt van het opvolgen van Jezus' gebod: „Zoekt eerst het Koninkrijk Gods”.

² O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 103-105.

de moeilijkheden, die dit met zich meebracht. Al meende hij goed te doen door niet in te gaan op het dringend verzoek een herdruk van zijn geschrift toe te staan, hij trad toch met open vizier ook verder, wanneer hem daartoe de gelegenheid werd geboden, met zijn overtuiging naar voren.

Eenmaal kwam hij in een kring van professoren, advocaten en militairen op voor de prediking der wedergeboorte. „Het is beeldspraak”, zeiden alle aanwezigen, „Oostersche opsiering van wat wij onder deugd verstaan en niets anders”. Heldring antwoordde, dat het alleen daarom beeldspraak voor hen was, omdat zij er geen ondervinding van hadden. Overeenkomstig een algemeen bekend verschijnsel verwezen zij gedachten, die niet in eigen leven werden teruggevonden, naar het terrein van de beeldspraak. Scherp, maar waar, wees hij alzoo de zwakke plek in het antwoord aan van het goed geleerd, maar niet van God geleerd gezelschap van dien dag¹. Hier denken wij ook aan Heldrings woord aan Koenen: „Het is mij nooit bang onder de wijsgeeren, die Christus niet kennen en braaf zoeken te leven, maar onder de christenen, wier gerechtigheid niet overvloediger is, dan die der heidenen, en die toch zeggen: wij gelooven. Daar is het mij wonder te moede”².

Op de voorjaarsvergadering van den ring Elst in 1841 had Heldring het hard te verantwoorden, maar dit nam niet weg, dat hij bereid was in de najaarsvergadering een preek voor te lezen, die, alhoewel eenvoudig Bijbelsch van inhoud, naar het oordeel der aanwezigen niet anders dan als donker en gevaarlijk kon worden gekenschetst³. De verhouding met de predikanten bleef dus gespannen. Het kwam er zonder meer op neer, dat Heldring in den ban werd gedaan. Hij telde in het oog van de meeste zijner collega's niet meer mee, en velen van hen hoopten op een kans „den fanaticus” van Hemmen kerkrechtelijk aan te kunnen grijpen. Onwillekeurig denken wij aan Da Costa, die, na het verschijnen van zijn „Bezwaren tegen den geest der eeuw”, niet meer op straat gegroet werd, maar er zoo zeer uitlag, dat er een zekere moed voor noodig was, om op klaarlichten dag aan zijn deur aan te bellen⁴.

¹ Heldring aan Koenen, 15 Augustus 1840.

² Heldring aan Koenen, 10 December 1840.

³ Heldring aan Koenen, 10 October 1841.

⁴ A. Pierson: *Isaac Da Costa*, Haarlem, 1865, pag. 43.

Wij zijn dan ook midden in den tijd van de superioriteit van het liberalisme, waarin men alle verdraagzaamheid tegenover „dwepers” misplaatst achtte. Bleven bij de intrede van Beets in Heemstede 1 October 1840 niet alle Haarlemsche predikanten thuis, uit angst hun goeden naam te schaden, door zich onder het gehoor neer te zetten van een jong collega, die orthodox was ¹? Reeds toen kon Beets over „Karakterschaarschte” ² klagen. En Heldring zoó voorloopig zijn klacht daaraan toevoegen, want hij zou het nog zwaar te verduren krijgen. Als een Daniël werd hij in het oog gehouden, om aangeklaagd te kunnen worden. Een „grootte” aanklacht werd tegen hem ingediend, omdat hij eenige jongeren uit een naburige gemeente had onderwezen en bevestigd. De aanklacht verviel, daar deze leerlingen in de maanden van voorbereiding voor de belijdenis hun domicilie in Hemmen hadden gekozen. Maar Heldring was gewaarschuwd. Werkelijk zou het gelukken den predikant van Hemmen, die zich in het reglementenharnas stellig niet gemakkelijk bewoog, voor de vierschaar van het Classicaal Bestuur te dagen. Ter gelegenheid van de bevestiging van zijn huisgenoot J. J. L. ten Kate op Marken, liet Heldring, op den middag van Hemelvaartsdag 1845, een geloovig en geëxamineerd godsdienstonderwijzer, H. Engelen genaamd, zijn dienst in Hemmen waarnemen, zonder hem vooraf daartoe onder goedkeuring van het Classicaal Bestuur bij kerkeraadbesluit te machtigen. Reeds tijdens de godsdienstoefening begonnen de moeilijkheden, doordat één der naburige predikanten met een sigaar in den mond en den hoed op het hoofd de kerk instoof, alsof hij de gemeente, die voor een belangrijk deel ook de zijne was, uit elkaar wilde jagen ³. Een „donderende” brief bereikte hem al spoedig van het Classicaal Bestuur wegens „verregaande overtreding van wet en reglement”. Een commissie van onderzoek was benoemd en men zou tot schorsing van zijn ambtsdienst moeten overgaan ⁴. Alles spande samen om Heldring in een toestand van verbittering en zoo tot het besluit van afscheiding te brengen. Juist vóór de Bijbellezing op Donderdagavond kreeg

¹ De la Saussaye, *Nicolaas Beets*, pag. 90.

² 16 Maart 1875 aanvaardde Beets het hoogerleeraarsambt met een rede die tot titel droeg: „Karakter, karakterschaarschte, karaktervorming” en in dat zelfde jaar te Utrecht in druk verscheen.

³ Heldring aan Groen van Prinsterer, 3 Juli 1845.

⁴ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel IV, pag. 27.

en las hij dezen brief, om daarna in den brief aan de gemeente van Filadelfia (Openbaring 3 : 7—13), die aan de beurt van behandeling was, zijn kracht en zijn troost te vinden. Wij herinneren slechts aan vers 8 uit dit Bijbelgedeelte: „Ik weet Uwe werken, zie ik heb een geopende deur voor u gegeven en niemand kan die sluiten; want gij hebt kleine kracht en gij hebt mijn woord bewaard en hebt mijn naam niet verloochend”. Alzoo gesterkt, doorstond Heldring ook dezen aanval, die, na het onderzoek, met een bitteren brief van het Classicaal Bestuur afliep, welke door Heldring zonder meer met een glimlach werd terzijde gelegd. Toen kort daarop het huis van zijn aanklager te Hemmen tijdens diens afwezigheid afbrandde, vloog Heldring er naar toe, om met levensgevaar zooveel mogelijk van den inboedel te redden. Des Zondags daarop kwam de ex-inquisiteur kerken en Heldring bedanken. De vurige kolen hadden veel van de haat weggebrand ¹. Heldring dankte God en greep moed om ook verder den smaad terwille van het evangelie des kruises te dragen. Bewonderenswaard zal altijd zijn houding in dezen moeilijken tijd blijven. Wij leeren die het best kennen uit zijn brieven aan Mr H. J. Koenen. Zoo lezen wij: „Aan velen ben ik zoodanig tot een ergernis geworden, dat het mij moeilijk valt, niet te denken, allen zijn tegen mij. Doch ik weet, dat de Heer den strijd voor mij zal volstrijden en ik trede tegen niemand als beschuldigende op, veel meer wensch ik, dat allen in Christus behouden worden en ik, de grootste zondaren, met hen” ².

NAAR DE STUDEERKAMER

Om het gevaar van gekrenkte eer te ontloopen, greep hij opnieuw naar zijn Nieuw-Testament om bijzonder getroffen te worden door de trouwe zorg, waarmede Christus zijn discipel Simon Petrus omringde” ³. Daardoor werd hij opgewekt tot het schrijven van zijn: „Hoe Simon Barjona, aan de hand van Jezus, Petrus geworden is” (1843). Wij aarzelen geen oogenblik om dit boek van 620 bladzijden, dat blijk gaf, dat Heldring, als de tijd hem ter beschikking stond, ook studeeren kon, het beste geschrift te noemen, dat hij ons heeft nagelaten. Dacht Heldring aan zijn

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 112 en 113.

² Heldring aan Koenen, 24 April 1841.

³ Heldring aan Koenen, 24 April 1841.

eerste geschriften in dezen tijd niet zonder weemoed terug ¹, van zijn „Simon Petrus” kan gezegd worden, dat het zich na vrijwel honderd jaren nog met vreugde laat lezen, door ieder, die zich met de bestudeering van de evangeliën bezig houdt. In het slot van de voorrede lezen wij het best, hoe Heldring er aan toe was, toen hij dit boek schreef. Wij lezen daar: „De wedergeboorte is en blijft de eeuwige grondslag van het eenige ware en oprechte christelijke leven”. Wat voorts van het boek zelf onmiddellijk naar voren springt, is, dat het zeer boeiend geschreven is. Het kwam den schrijver ten goede, dat hij de geografie van het Heilige Land met groote voorliefde bestudeerd had. Uit de bibliotheken van de professoren Van der Palm en Heringa kocht hij de voornaamste boeken, die op dit studieterein van beteekenis waren, completeerde hij de literatuur tot eigen tijd ², en leefde hij (vaardig tot reizen als hij altijd was) zich daardoor zóó in de geografie van Palestina in, dat het hem mogelijk werd, den gang van Christus door het Heilige Land bijzonder treffend te beschrijven.

Men ruikt de bloemen van Palestina, men wandelt met Jezus in den tempel, men maakt de Joodsche feesten, al lezende, mee, terwijl menige pastorale opmerking bewijst, dat dit boek toch ook van uit de praktijk werd geschreven. Interessant zijn de bladzijden over den sterfdag van Jezus, een onderwerp, waar veel over te doen is geweest. Heldring schrijft op pagina 487 en 488: „Op den 14den Nisan werd het Paaschlam geslacht. Wij vinden echter, dat men van deze gewoonte afweek, zoovaak het gebeurde, dat de 14de Nisan op Donderdag inviel. Dan stelde men de offerande van het Paaschlam één dag uit, en deed zulks Vrijdagsavonds, waardoor dan, in plaats van twee feestdagen op elkander, slechts de gewone sabbat als heilige dag gevierd werd. Twee Sabbatdagen achter elkaar toch, zooals zij door de Farizeën in die dagen gevierd werden, waren bijna onoverkomelijk, dewijl men zoovele dingen had in acht te nemen. Christus hield zich echter aan de voorvaderlijke inzetting en at het Paaschlam op den 14den en niet zooals de Joden op den 15den Nisan. Gelijk Lucas 22 : 7 zegt: „En de dag der ongehevelde brooden kwam, op welken het Pascha „moest” geslacht worden. „Hiermede stemmen Mattheüs en Marcus overéén, terwijl zoo alleen ook Johan-

¹ Heldring aan Koenen, 25 Juni 1840.

² O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel IV B, pag. 44.

nes 19 : 14 duidelijk wordt, waar wij lezen, dat voor de Joden, toen Jezus voor Pilatus stond, de voorbereiding voor het Pascha nabij was. De Joden hebben ditmaal het lam een dag later geslacht dan Jezus. Het lam, dat Petrus en Johannes op dien dag naar den tempel brachten, om als Paaschlam geslacht te worden, is vermoedelijk het eenige geweest, dat op dien dag geslacht is. Als het volk Pascha eet, is de offerande aan het kruis reeds volbracht". Deze uitleg van den gang van zaken, dien wij reeds in de kant-teekeningen van den Staten-vertaling vinden, verdient in ieder geval de aandacht.

Gaarne luisteren wij ook naar Heldring, als hij meent, op de volgende gronden te mogen vaststellen, dat het huis, hetwelk Jezus te Kapernaüm bewoonde, dat van Simon Petrus was. Ten eerste: Een eigen huis had de Heer niet, getuige zijn woorden in Lucas 9 : 58: „de vossen hebben holen, de vogelen des hemels nesten, maar de Zoon des menschen heeft niet, waar hij het hoofd kan neerleggen", d.w.z. Hij heeft geen verblijf, dat Hem toebehoort. Ten tweede: Jezus woonde in Kapernaüm. In Mattheüs 4 : 13 is sprake van een vaste woning aldaar en in Mattheüs 9 : 1 lezen wij van „Zijn eigen stad". Ten derde: Jezus heeft dus bij anderen ingewoond. Waarschijnlijk bij Petrus, want tot Petrus gingen volgens Mattheüs 17 : 24 die de didrachmen ontvingen, met de vraag, of Jezus geen belasting betaalde. En tot Petrus zeide Jezus, „ga uit, werp den angel uit, neem den eersten visch, en open zijn mond, en gij zult een stater vinden". Ten vierde: na de genezing van den geraakte komt Jezus weer in Kapernaüm en gaat weer naar het huis van Simon Petrus. Ten vijfde: 's morgens vroeg meldt Petrus volgens Marcus 1 : 36 aan Jezus, dat de menschen hem zoeken. Als gastheer wilde Petrus ook de komst van menschen aan zijn Meester melden.

Wij laten het bij deze beide voorbeelden, om aan te toonen, dat Heldring een verrassend helderen blik had op de Bijbelsche gegevens, die hem ten dienste stonden. Het loont nog altijd zeer de moeite zijn „Simon Petrus" te lezen. Stellig heeft Heldring zelf ook zijn onderwerp met vreugde behandeld.

In een tijd, waarin men hoe langer hoe vrijer werd in de verwerping van de heiligste waarheden, die hem dierbaar waren als zijn eigen leven en de consequentie van veler prediking meer en meer een zalig worden zonder Christus werd, kon hij zich niet anders dan verheugen in 's Heilands liefde tot gevallen menschen

aan de hand van de rijke geschiedenis van Jezus en Simon Petrus. De figuur van zijn Middelaar stond hem blijkens een verklaring aan Koenen bij het schrijven van zijn boek voortdurend voor oogen ¹. Met Petrus wist Heldring zich één in zijn val, één in zijn behoud, maar ook één in zijn roeping, om van Christus te getuigen.

Een jaar van te voren had Heldring zijn belangstelling in Oud-Testamentische richting doen uitgaan en gaf hij zijn geschrift „De Bijbel en de menschen” in het licht (1842), waaruit ook wel zeer duidelijk blijkt, welk een groei er in zijn godsdienstig leven had plaats gevonden, sinds hij tien jaren tevoren zijn „De natuur en de mensch” zijn lezers aanbood. Blijkens het voorbericht had God hem op wegen geleid, die te wonderbaar waren, dan dat zij den kinderen dezer wereld zouden behagen. In het eerste deel van dit boek behandelde hij de tocht der kinderen Israëls door de woestijn (pagina 1—23) om daarna met de symboliek van den Mozaische godsdienst te vervolgen (pagina 24—203). Stellig zal ieder, die zich met deze onderwerpen bezig houdt, goed doen, zoo mogelijk van dit goed verzorgde boek kennis te nemen. Eveneens in 1842 gaf Heldring een allegorie uit het Spaansch vertaald en „De schat der zielen” genaamd, in nieuwe bewerking in het licht.

Naar den vorm herinnert deze allegorie aan Bunyan's christen-reize, terwijl haar inhoud sterk aan „De navolging van Christus” van Thomas à Kempis doet denken.

Alles cirkelt in dit alleszins lezenswaardige boekje om den waren ootmoed. Op dit stramien scheen Heldring gaarne te borduren, want in 1851 verzorgde hij nog een oud boekje, van een anonymus uit de 17de of 18de eeuw, getiteld: „Zelfonderzoek eens Christens naar het woord God”, waarin de in zichzelf voldane mensch wordt opgejaagd, en geadviseerd zijn leven werkelijk en bewust in ootmoed Gode in Christus Jezus te wijden ².

Maar Heldrings belangstelling was veel te veelzijdig om zich alleen aan Bijbelstudie en meditatie te wijden. Daarvan had zijn goed gedocumenteerd artikel in de „Bijdragen voor Vaderland-sche Geschiedenis en Oudheidkunde” van I. A. Nijhoff in den jare 1837 reeds blijk gegeven, waarin hij den overtocht van

¹ Heldring aan Koenen, 24 April 1841.

² Men vindt hier een waardige pendant uit vroegere eeuwen van goede Oxford-literatuur onzer dagen. (C. F. Oehler).

Lodewijk XIV over den Rijn op levendige wijze beschreef. Een ganschen winter wijdde hij aan de studie van het bewogen jaar 1672, waartoe de uitgever hem van een schat van boeken en handschriften voorzag. Dat hij zich speciaal voor den overtocht van Lodewijk interesseerde, vond daarin zijn oorzaak, dat de geschiedschrijvers zijner dagen een andere beschrijving daarvan gaven dan hij ontving van den oud-ontvanger Van Rappard van het tolhuis, waar Lodewijk over den Rijn trok, wiens voorouders daar reeds het ambt van tollenaar hadden bekleed. Heldring zocht alles bij elkaar, wat hij over dien overtocht vinden kon, om hem daarna opnieuw in de genoemde bijdragen te beschrijven ¹.

Aanstands krijgt men den indruk, dat de schrijver zich geheel in de situatie heeft ingeleefd. De scheiding tusschen Rijn en Waal, die thans twee uur verder plaats vindt bij Pannerden, trof men destijds in de onmiddellijke nabijheid van den Elterberg, vanwaar men een goed oog had op het bekende Rijnveer „Houberg”, waar de bewuste doorwaadbare plaats dichtbij lag, door Jan Petersen aan de Franschen bekend gemaakt. Wij maken mee, hoe Lodewijk bij den molen aan den Eltenschen berg het gansche tooneel gade sloeg, terwijl de overtocht plaats vond, die Lodewijk meer edellieden en aanvoerders kostte, dan naderhand menige veldslag. Wij zien hoe Condé, de ziel van het Fransche leger, tengevolge van een verbrijzelden arm voor twee maanden buiten gevecht gesteld werd, waarmee voor Nederland, hoewel het zich dit nog niet bewust was, de eerste hoop op redding uit den nood doorbrak, doordat Lodewijk de veerkracht van zijn leger miste. Al met al schonk Heldring ons een levend stukje geschiedenis, door Collot d'Escury in „Hollands roem” gunstig gerecenseerd ². Gaarne zou hij zich aan een groot historisch werk over het jaar 1672 gewaagd hebben, wanneer zijn tijd ook toen reeds niet zoo door allerlei arbeid in beslag genomen was. In 1839 gaf Heldring een schets over Theophile Malo Corret de La Tour d'Auvergne in het licht, den dapperen generaal in grenadiersuniform van Napoleon, die het eerst zei: „La garde meurs, mais elle ne se rend pas”, Militaire belangstelling zat Heldring nu eenmaal in het bloed ³.

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel III, pag. 71.

² O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel III, pag. 71.

³ Ds O. G. Heldring te Zetten bezit een overdruk van deze schets, waarbij niet vermeld wordt, in welk tijdschrift hij het eerst het licht zag.

Een ander onderwerp, en ditmaal uit de kerkgeschiedenis, waar hij in 1844 en 1845 ernstig studie van maakte, was de bekeering van Anna Maria van Schurman, de bekende volgeling van den ex-Jezuïet Jean de Labadie (1610—1674), predikant van de Waalsche gemeente te Middelburg, die de christelijke kerk als een gemeenschap van reële heiligen meende te moeten opvatten. Anna Maria van Schurman heeft haar rehabilitatie in de geschiedenis stellig aan Heldring te danken. Deze vond haar in de lectuur van zijn dagen steeds geschetst als een in lateren tijd tot krankzinnigheid neigende vrouw. Over haar bekeeringsgeschiedenis waren de treurigste beschouwingen in omloop.

Het tweede deel der „Eucleria” waarin zij haar eigen levensgeschiedenis en hare verdediging schreef, was uit de boekenwereld verdwenen. Overal deed Heldring moeite om het machtig te worden, tot het hem eindelijk op een vendu voor de som van f 30.— gelukte op een exemplaar in het Latijn beslag te leggen. Toen verzamelde hij, met groote belangstelling voor de personen en hun gedachtenwereld, alles, wat hij over De Labadie en zijn volgeling kon vinden, krachtig geholpen door Koenen, die hem merkwaardige en zeldzame stukken te leen afstond¹. Helaas is Heldrings verhandeling verloren gegaan, maar hij vertelt ons dat Max Goebel op grond van zijn uiteenzettingen de eerste was, die in zijn „Die Stillen im Lande” een geheel ander oordeel over Anna Maria van Schurman uitsprak en dat Dr Schotel, die over deze historische figuur een voortreffelijk boek schreef, op zijn instigatie wijziging bracht in het oordeel der geschiedenis². De gedachte aan het onverdiend oordeel over Anna Maria van Schurman, deed hem intusschen meer dan eens aan zichzelf denken, in den tijd, dat hij zoo hard om zijn kruisprediking veroordeeld werd.

Temidden van het kille rationalisme van zijn dagen, verwarmde Heldring zich dus aan het warme piëtisme van de 17de eeuw. De vrije toegang tot de kasteelbibliotheek bezorgde hem vreugdevolle uren.

De verkwikkende geschiedenis van „Port Royal” hield hem gaarne bezig en na de inspanningen van den dag, kon hij gesterkt worden door de „Uitspanningen” van Jodocus van Lodenstein (1620—1667), den geloovigen zanger, die zich zoo gaarne buiten

¹ O. G. Heldring aan Koenen, 4 Juli 1845.

² O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel IV, pag. 69.

de theologische strijdvragen zijner dagen hield. (Voetianen en Cocejanen)¹.

Tenslotte moeten wij nog verschillende opstellen over historische onderwerpen vermelden, verschenen in den tweeden jaargang van de „Volksalmanak voor Tijd en Eeuwigheid”, die Heldring redigeerde sinds hij van „De Geldersche almanak”, daar hij zich met de algemeenheid van zijn karakter niet meer vereenigen kon, afscheid nam. Door zijn arbeid te „Zetten” moest deze almanak een vroegtijdigen dood sterven. Wij denken hier aan de opstellen over de Hongaarsche predikanten, die door De Ruyter gered werden, over Dr Philippus Nicolai, predikant te Hamburg en over Hendrik Voes en Johan van Essen, Nederlands eerste martelaren in den tijd der Hervorming.

Op deze wijze hielp de studeerkamer Heldring, om in moeilijke jaren zijn evenwicht te bewaren.

ONDER INTIEME VRIENDEN

Daartoe hielp ook de omgang mede met enkele intieme vrienden onder zijn collega's. Vooral denken wij aan Ds C. Westhoff, Luthersch predikant te Nijmegen, den vriend van den bezielde en bezielde Professor August Tholuck² te Halle, die den grootsten invloed op hem in die jaren had. Hoe genoot Heldring van „de rijke gesprekken” op de stille wandelingen met dezen trouwen, geloovigen en oprechten evangelie-dienaar³. Jaren later schreef hij aan Freule Dedel, kort na een bezoek van Westhoff in Hemmen: „Ik heb de bestendige hoop, dat de Heer mij zulke vrienden tot aan mijn graf zal toezenden”⁴. Niet minder denken wij aan Ds L. G. Th. Creutzberg van Horsen, met wien Heldring in veel sympathiseerde⁵.

Allereerst, dat spreekt vanzelf, omdat zij geestverwanten waren, maar ook omdat Creutzberg Duitsche connecties had, een vriend der armen was, en bovendien een open oog had voor de kansen

¹ Heldring aan Koenen, 4 October 1845. Enkele van deze stichtelijke liederen vinden wij in ons gezangenboek terug, o.a. Gez. 65 (Oude) of Gez. 216 (Nieuwe bundel).

² August Tholuck, 1799—1877, behoorde tot de opwekkings-theologen in Duitschland en was vanaf 1826 hoogleraar te Halle en geestelijke leidsman van vele studenten.

³ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 51.

⁴ Heldring aan Freule Dedel, 24 October 1855.

⁵ Heldring aan Koenen, 24 April 1841.

der vaderlandsche kerk, wanneer, naast den terugkeer tot de presbyteriale kerkorde, het evangelie naar schrift en belijdenis weer overal van de kansels verkondigd werd. Hoe oprecht heeft Heldring met Creutzberg meegeleefd, in den tijd, dat deze op onwaardige wijze door den collator zijner gemeente behandeld werd, die er niet voor terug deinsde uit vijandschap tegen diens orthodox beginsel het leven van den predikant financieel onmogelijk te maken ¹. Met vreugde werkte Heldring mee om het boek van zijn vriend over het Heilig Avondmaal in Nederland een goeden ingang te doen vinden in de hartelijke hoop, dat Creutzberg door dit geschrift aan velen den waren „kruisberg” zou mogen openbaren ². Ook Creutzberg „Bijbel voor jeugdige Christenen” gunde Heldring graag meer waardeering dan het geval was als tegenhanger van het bekende gelijksoortige geschrift van Van der Palm ³.

EERSTE „REVEIL” BANDEN

Genoot Heldring alzoo van het contact met enkele goede bureu, de vriendschap van verre vrienden versmaadde hij ook allerminst. Hier denken wij allereerst aan Mr H. J. Koenen.

KOENEN

In 1809 te Amsterdam uit een voornaam koopmansgeslacht geboren, studeerde hij in zijn geboortestad, om in 1831 te Leiden in de rechten te promoveeren. Ook zag hij zich de graad van candidaat in de klassieke letteren nog toegekend. Ofschoon hij ook openbare betrekkingen heeft bekleed (hij diende de gemeenschap o.a. als lid van den raad en later als wethouder van publieke werken), wordt Koenen toch het best als man van de studeerkamer gekarakteriseerd, die in zijn woning aan de Heerengracht, of in zijn buiten „de Gliphoeve” aan het Spaarne, temidden van een goed verzorgde bibliotheek grondig aandacht schonk aan alles, wat op het terrein van godgeleerdheid, wijsbegeerte, letterkunde, geschiedenis en koophandel het lezen waard was. In zijn uitvoerige, keurig geschreven brieven, maakte hij zijn vrienden gaarne deelgenoot aan het resultaat van zijn studies. „De Nederlandsche Stemmen voor Godsdienst, Staat-, Geschieden Letterkunde” 1834—1840, waaraan De Clercq en Da Costa

¹ Heldring aan Koenen, 10 October 1841.

² Vgl. L. G. Th. Creutzberg, *Het Heilig Avondmaal*, Nijmegen 1842.

³ Vgl. L. G. Th. Creutzberg, *Bijbelsche geschiedenissen voor jeugdige christenen*, Nijmegen 1837—1842.

als „opbruisende geesten” medewerking verleenden, hield hij door zijn wikkend en wegend karakter in evenwicht. Al zijn wij Allard Pierson dankbaar voor de omtrent Koenen geschonken gegevens ¹, het verheugt ons, dat wij dezen vriend van Heldring toch nog wat nader uit bewaard gebleven correspondentie leeren kennen. Wij denken allereerst aan een passage uit een zijner brieven op 25-jarigen leeftijd geschreven aan Groen van Prinsterer ²: „Het is waarlijk tijd in dezen toestand van ons vaderland, dat men het kruis des Heeren zonder vrees belijde; krachtig wekte mij ook gisteren de jonge Scholte daartoe op, met wien ik van Amsterdam tot Haarlem reisde. Hij en twee andere geloovige jongelieden, G. F. Gezelle Meerburg en C. S. L. Bähler, moesten in Den Haag hun proponentsexamen den eersten Augustus doen, doch de predikanten hebben dit uit vrees voor de ziekte (cholera) naar men zegt, onbepaald uitgesteld”. Vooral de eerste zin in deze passage geeft te denken voor een jongeman, die goed en wel afgestudeerd is. Ruim twee maanden later schrijft hij aan Groen over den zegen, dien de huiselijke godsdienst oefening brengt in het gezin ³. De opvoeding van zijn geloovige moeder Mevrouw Koenen—Pauw door Da Costa „een moeder in Israël” genoemd ⁴, had dus haar zegenrijke uitwerking niet gemist. Wij worden in deze overtuiging gesterkt door de correspondentie van Heldring met Koenen.

Vermoedelijk in de Junimaand van het jaar 1840 zond Koenen aan Heldring één zijner godsdienstige verzen met een begeleidend schrijven, die beide met groote dankbaarheid in Hemmen ontvangen werden. Dit deed Heldring op een wijze naar de pen grijpen, die ons allerminst over den inhoud van den brief van Koenen in het onzekere laat.

Wij lezen: „Weled. Gestr. Heer, mij niet vreemd, ofschoon dan nooit gezien. Het gevoel der dankbaarheid dringt mij uwe letteren te beantwoorden. Want zij gaven mij een gansch uitnemende vreugde; zij kwamen tot mij in een ure, waar ik dezelve niet met goud kon betalen, met een menigte andere brieven, die slechts op het aardse leven wezen. Uw brief bevatte iets hoogers. Bijzonder daar het gedicht de zielstemming uitdrukte

¹ A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*, Amsterdam 1888, pag. 86 en vgg.

² H. J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer, 10 Augustus 1832.

³ H. J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer, 10 Augustus 1832.

⁴ M. E. Kluit, *Het Réveil in Nederland*, Amsterdam 1936, pag. 100.

van iemand, die in gedachten leeft, welke ik ook zoo gaarne de mijne zoude noemen". Later lezen wij in dezen brief: „Het verheugt mij zeer met die enkele mannen in aanraking te komen, die de rechtvaardigmaking des geloofs volkomen aannemen. Vooreerst, omdat dit mij zelve een wonderaangenaam gevoel is. Bij hen gevoel ik thuis te zijn. Ten andere, omdat ik inzie, dat al wat onze tijd doen kan is voor het nageslacht dit beginsel te herstellen, opdat de mannen des geloofs wederkeeren en ons volk niet verga. Het andere is afgoderij, onder welken naam ook, en ik pas het tweede gebod er op toe". En aan het slot van dezen merkwaardigen brief treffen ons de woorden: „Ik wenschte met U een weg te betreden, en die is, de vestiging van een nieuwen weg voor ons vaderland, en wel den nieuwen weg der rechtvaardigmaking des geloofs. De kortste weg daartoe is volgens onze gedachte: Een gedurig gebed, dat God door zijn Heiligen Geest, de diepten des kruises ons wil openen, tot kennis onzer zonden en verlorenheid, vooral ook het gevoel derzelve om zoo, over ons zelve ingelicht, den weg des geloofs, der hoop te begrijpen en aan te nemen, en door de liefde er in bevestigd te worden. Is dat niet zoo? God zij met U, wien ik na lezing van het gedicht ook wel noemen mag mijn medebroeder in Christus. O. G. Heldring ¹. En wij lezen aan het slot van een anderen brief, eveneens aan Koenen gericht: „Het ga U zooals het den Eenigen in Zijn wijsheid goeddunkt. Uw oog zij meer en meer een oog, dat slechts Christus ziet. Uw hart een hart, dat de liefde van Christus dringt. Het zij een wonder aangenaam getuigenis, als Gods Geest met Uwen geest getuigt, dat gij een kind Gods zijt. Een vreugde, die alle vreugde des levens te boven gaat. Geheel de Uwe in Christus, O. G. Heldring ²".

Tusschen beide brieven in, ligt de persoonlijke kennismaking op „De Gliphoeve" waar Heldring steeds met diepen ernst aan terugdenkt, vooral aan het afscheid, waarbij Koenen vroeg hem in de gebeden te herdenken ³.

Dat Heldring gaarne zijn hart uitstortte voor Koenen, blijkt ook nog uit het volgende citaat: „Als ik de reeksen van gemeenten zie, die op geestelijke gebied zoo woest zijn, als Babylon's puinhoopen, dan wordt het mij overbang. Waar het woord Gods

¹ Heldring aan Koenen, 23 Juni 1840.

² Heldring aan Koenen, 12 Juli 1845.

³ Heldring aan Koenen, 29 Augustus 1845.

onzuiver gepredikt wordt, blijft het hart in eeuwige rust. Maar waar het kruis rein gepredikt wordt, blijft het niet uit, een kracht Gods te zijn ¹.

Uit deze gegevens blijkt, welk een steun Heldring in een zeer moeilijken tijd van zijn leven in de gemeenschap der geloovigen ontving.

Wij mogen van Koenen, die met Beets, en Da Costa in literaire connectie stond en met den laatste evangeliseerend huisbezoek deed ², intusschen stellig geen afscheid nemen, voordat wij vermeld hebben, hoe hij op allerlei wijze met raad en daad Heldring ter zijde stond bij zijn steeds groeienden philanthropischen arbeid. Daar hij als gefortuneerd man nimmer gekweld werd door „de moderne Erinyen”, onbetaalde rekeningen (Allard Pierson), kon en wilde hij, als de nood aan den man kwam, gaarne helpen. Zoo maakte hij mede een eind aan den hongersnood in de Betuwe. Omdat hij bijzondere belangstelling had voor de economische en sociale vraagstukken van zijn dagen, wekte hij Heldring herhaaldelijk op, zijn reizen door Nederland voort te zetten en hem van de resultaten op de hoogte te houden. Een interessante briefwisseling had er tusschen de beide vrienden plaats, over de oorzaken van het kwijnen der gilden, waarbij Heldring als zijn meening ten beste gaf, dat met het verdwijnen van den vrijen, godsdienstigen, vaderlandschen geest, de gilden, afgezien van Napoleon's ingrijpen, ten doode waren opgeschreven, daar zij geworden waren tot voertuigen van het egoïsme. Ook sprak Heldring zich met klem tegen „aanbesteding” uit, die hij een wijze van handelen noemde, gegrondvest op wantrouwen, ongelooft, vijandschap en bedrog, waarbij de arbeider niet naar zijn werk betaald werd ³. Voor drankbestrijding, armenverzorging en kolonisatie had Koenen voorts ook groote belangstelling, zoodat Heldring, die één zijner geschriften aan Koenen opdroeg, ook om deze reden het eenmaal gelegde contact met vreugde aanhield ⁴. Nog in 1863 spreekt Heldring zijn vreugde uit over het

¹ Heldring aan Koenen, 10 December 1840.

² Da Costa aan Groen, 21 Januari 1837, vgl. *Brieven van I. de Costa, medegedeeld door Mr Groen van Prinsterer*, Amsterdam 1876, deel I, pag. 28.

³ Heldring aan Koenen, 25 Maart en 24 Juli 1844.

⁴ Vgl. O. G. Heldring, *De nood en de hulp der armen*, Amsterdam 1845.

„telken reize” terugzien van zijn vriend ¹, met zijn mild en zacht karakter ².

DA COSTA

Na Koenen noemen wij I. da Costa, met wien Heldring eveneens in het jaar 1840, en dat persoonlijk, in contact kwam. In een brief van Heldring aan Koenen lezen wij: „Hoe goed was het mij bij Da Costa. Ik had nooit iets van hem gelezen, dan eenige gedichten. Ik leef zoo eenzaam. Maar het verblijdde mij, dat al zijn gedachten de mijne waren. Wij behoefden niet te redetwisten. Het was hier de liefde, die de band der volmaaktheid is. God zij met hem ³. Het gloedvolle Christusgetuigenis van Da Costa moet Heldring bij voortduring verwarmd hebben, voor wien het kerkelijk meer dan eens was, alsof hij in „Siberië” woonde. Mondelinge en schriftelijke berichten omtrent Da Costa's bijbellezingen, die hij zoo gaarne had bijgewoond, verschaften Heldring veel vreugde ⁴. „Kon ik meer van U leeren”, was een wensch, die bij Heldring op kwam, als hij aan dezen Nathanaël dacht ⁵, wiens geloofsleven z.i. dat van menig christenvriend verre vooruit was ⁶.

Doch het is vooral de bijzondere wijze geweest, waarop Da Costa Heldring steunde in dagen toen diens arbeid op Steenbeek nog bij vele christenvrienden miskend werd, die Heldring het meest in dezen wakkeren broeder gewaardeerd heeft.

Da Costa heeft met Beets Heldring voor moedeloosheid bewaard, toen hij een vreemdeling dreigde te worden te midden van zijn beste vrienden en er over dacht ons land te verlaten om zich in een ander werelddeel (Amerika of Zuid-Amerika) te vestigen ⁷. Heldring heeft Da Costa als een vriend uit Gods hand ontvangen en er veel vreugde van beleefd. Toen deze vriend hem in 1860 door den dood ontvallen was, schreef hij aan zijn weduwe: Wat was uw man ons veel. Wat moet hij u *alles* geweest zijn. Hoe gaarne was ik ook bij het graf geweest, waarin niet de parel,

¹ Heldring aan Koenen, 8 Mei 1863.

² Heldring aan Koenen, 12 Juli 1843.

³ Heldring aan Koenen, 15 Augustus 1840.

⁴ Heldring aan Da Costa, 1840 (zonder nadere dateering).

⁵ Heldring aan Da Costa, 8 December 1848.

⁶ Heldring aan Koenen, 12 Juli 1843.

⁷ Heldring aan Da Costa, 1847 (zonder nadere dateering) en Heldring aan Beets, 28 Juni 1849 en 8 November 1854.

maar de schelp slechts werd neergelegd van hem, wiens ziel bij zijn Heer is ¹. Nog in 1872 (10 Januari) schreef hij aan Groen, bij een terugblik op zijn leven: „In welk een innige geloofs-betrekking stond ik tot Da Costa”.

GROEN VAN PRINSTERER

Tenslotte werd in het jaar 1840 door Heldring ook nog de eerste band gelegd met Mr G. Groen van Prinsterer. 14 November van dat jaar begint immers de correspondentie tusschen deze Réveil-vrienden, die als „Dominicus en Franciskus” (Allard Pierson) zooveel tot stand zouden mogen brengen tot heil van ons vaderland. In dezen eersten brief spreekt Heldring zijn dankbaarheid uit over de benoeming van Groen in de onderwijscommissie, door Koning Willem II in het leven geroepen, en bericht hij, dat bestudeering der gegevens van vijftig dorpen hem had duidelijk gemaakt, dat 's zomers nauwelijks een vierde deel van de schoolplichtige kinderen onderwijs genoot, terwijl 's winters drie achtste van die kinderen van onderwijs verstoken bleef. Alzoo was het belangstelling in het werk van Groen, die Heldring naar den pen deed grijpen. Deze belangstelling is, getuige de onafgebroken correspondentie van 1840—1876, levend gebleven. Hoe vurig kon Heldring pleiten voor de candidatuur van Groen voor de Tweede Kamer ². Groen hielp zijnerzijds gaarne mede om deze belangstelling wakker te houden, door van zijn belangrijkste geschriften een present-exemplaar naar Hemmen te zenden ³, en leefde zijnerzijds ook met een volkomen hart mee in al Heldrings philanthropische bemoeiingen.

Stellig heeft Heldring (buiten twijfel tot verdriet van Groen) in de meer uitgesproken ethisch-irenische periode van zijn leven, waarover wij later zullen handelen, de oplossing van het kerkelijk vraagstuk in andere richting gezocht dan Groen, maar dit neemt niet weg, dat Heldring ook in die jaren blijk gaf er prijs op te stellen, het contact met Groen aan te houden. Ja, wij zijn geneigd,

¹ Heldring aan mevrouw Da Costa, 6 April 1860.

² In dit verband past een citaat uit een brief van Heldring aan Singendonck, 6 November 1856: „Eén zaak wenschte ik zeer. Dat men toch bijtijds omzie naar fiksche christelijke karakters voor toekomstige leden der Tweede Kamer”. Later heeft Heldring, getuige een briefwisseling met Groen van 5 en 7 Juni 1866, Keuchenius „Het zwaard zonder genade” mee in de Kamer gebracht.

³ Groen aan Heldring, 9 October 1850.

om, na ernstige bestudeering van alle brieven van Heldring aan Groen, te concludeeren, dat Heldring, die de neiging had een breede schaats te berijden, aanmerkelijk minder hinder had van de verwijdering, in verband met hun verschillende kijk op het kerkelijk vraagstuk, dan dit bij Groen het geval was. Terecht schreef Dr P. Smit in zijn waardevolle brochure, dat Heldring nooit ten volle aan den geest der „Haagsche broeders” ontgroeid is ¹.

In ieder geval heeft het nimmer aan wederzijdsche waardeering ontbroken en mochten de vrienden, ook in de jaren van verschillend inzicht, hun gemeenschappelijk uitzicht op het kruis van den Verlosser ongeschokt handhaven. 7 November 1858 schreef Heldring aan Groen: „De Heer geve U steeds een hart, dat ook mijner in liefde blijft gedenken”, gelijk ik U nooit anders zal beschouwen, dan als dengene, wien ik gaarne tot aan mijn graf, tot aan de eeuwigheid, in Christus mijn broeder zal blijven noemen. Buiten twijfel heeft Heldring in zijn moeilijke jaren na 1840 ook veel steun genoten van de eenheid des geloofs met Groen en diens geestesverwanten. „Mijn hart” schrijft hij immers aan Groen, „gevoelt zich dikwijls zoo belast, dat de gedachte aan zulke vrienden als gij, eenige leniging verschaffen kan” ².

HELDRING BEZOEKT DEN HAAG

Hij kon dit schrijven, omdat een bezoek aan Den Haag in het vroege voorjaar van 1842 er toe had meegewerkt, dat hij zich aan enkele geloovigen aldaar met nauwe banden verbonden wist. Een brief van Heldring aan Groen laat op dit bezoek een interessant licht vallen ³. Met den secretaris der synode, Ds I. J. Dermout, kon hij het niet vinden. Dit is geen wonder, daar deze niet op al te besten voet stond met de Gereformeerde belijdenis, die Heldring met hart en ziel was toegedaan. Bij Dr Th. C. R. Huydecoper voelde hij zich, om redenen die hij zelf niet wist, nog half een vreemdeling, maar bij Ds J. Moll was hij volkomen thuis. Het laatste verwondert ons niet, want Heldring en Moll vonden elkaar in hunne Christus-prediking en in hun liefde voor de in- en uitwendige zending. Moll was vooral een man van de praktijk,

¹ Dr P. Smit, *Otto Gerhard Heldring*, Hoenderloo 1922, pag. 21.

² Heldring aan Groen, 11 Maart 1842.

³ Heldring aan Groen, 28 Februari 1842.

voor wien het herderlijk werk bijzondere aantrekkelijkheid bezat ¹. Dit moet Heldring aanstonds aangetrokken hebben. Het meeste contact vond Heldring in Den Haag intusschen nog bij Dr A. Capadose, die sinds 1822 jaarlijks met I. da Costa op den 20sten October den dag herdacht, waarop zij door Ds Lucas Egeling in de Pieterskerk te Leiden gedoopt werden. Het hartstochtelijk verlangen van Capadose, om in den arbeid der evangelisatie onder jong en oud ten zegen te mogen zijn, kon Heldring niet anders dan goed doen. Meer dan eens zou hij later door Capadose krachtig worden geholpen. Wij denken er bij voorbeeld aan hoe deze, die stellig niet bijzonder gefortuneerd was, duizend Bijbels voor zijn rekening nam om naar Java te zenden ². Tenslotte vermeldt Heldring dan nog zijn bezoek aan Professor A. Rutgers, bij wien hij het leerzaamste uur van zijn gansche reis heeft doorgebracht ³.

Werd Heldring zoo gesterkt door de gastvrijheid, die hij bij voortduring in den lande ondervond, zelf had hij, trouw terzijde gestaan door zijn vrouw, bijkans als geen ander de herbergzaamheid lief. Tal van predikanten wenschten met hun collega in Hemmen kennis te maken. Wij lezen n.l. in een brief van Heldring aan Groen: „de zomer is heengevlogen, onder zooveel ontmoetingen van predikanten, als ik mij nooit vroeger herinner. Soms in zwaren strijd, soms in liefdelijke toenadering, meer dan eenmaal in volkomen gemeenschap.” Met name noemt Heldring: Ds Trip van Leer (Oost-Friesland), Ds Roscam Abbing van Ginneken, Ds Slothouwer van Huizen, Ds Kluever van Cothen ⁴.

¹ Vgl. E. J. W. Posthumes Meyjes, *Hervormd 's-Gravenhage in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1935, pag. 104.

² Capadose aan Heldring, 9 October 1854.

³ Antonie Rutgers, 1805—1884, was één van de vijf zonen van Johannes Rutgers, predikant te Kampen, die allen predikant werden. Als jong predikant te Breede in Gronigen promoveerde hij op een proefschrift over de profet Joël. In 1837 volgde hij den Leidschen hoogleeraar Van der Palm op, om college te geven in het Hebreeuwsch, Hebreeuwsche antiquiteiten, uitlegging van het Oude Testament en gedurende eenige jaren ook in het Sanskrit. Als orthodox hoogleeraar was hij de eenige der Leidsche professoren, die de lezingen van Da Costa in de Sleutelstad bijwoonde. Evenals later zijn zoon, Prof. Dr F. L. Rutgers, heeft hij zich ernstig met de kerkelijke beheerskwestie beziggehouden. Vgl.: J. C. Rullman, *Dr F. L. Rutgers*, Rotterdam 1918, pag 15—19.

⁴ Heldring aan Groen, September 1842 (zonder nadere dateering).

Stellig waren deze predikanten wakker geschrokken door Heldrings geschrift over de ledige middagkerken.

Thans vraagt de vriendschap van Heldring met Beets nog onze aandacht.

BEETS

Op een vergadering van een letterkundig genootschap leerde Heldring in het jaar 1843 Dr Nicolaas Beets kennen, die, sinds 1 October 1840 predikant te Heemstede, één van zijn trouwste vrienden zou worden en hem misschien het best van allen zou leeren kennen¹. Vermoedelijk spoedig na de ontmoeting schreef Heldring aan Koenen: „Ik heb den Heer Beets met zooveel genoegen leeren kennen, als ik in langen tijd niet met iemand kennismaakte. Een gesprek over het Hooglied genas mij van een lange dwaling”².

In zijn auto-biografische aantekeningen schrijft Heldring aan het eind van zijn leven: „Ik dank hem (= Beets) in mijn zelfstandig voortgaan op een baan, die de Heer mij telkenreize aanwees, ontzaggelijk veel. Hij was mij een steun, die mij van den Heer gegeven werd. Ik had hem innig lief, en schatte hem hoog. Zijn innige waarheidsliefde bewaarde hem, en mij, van menigen gevaarlijken stap, die ons zeker later zou berouwd hebben. Bepaald van iedere stap, die ons later tot een kerkelijke scheiding gevoerd zoude hebben, waarvan de vorm meer dan het leven het gehalte was”³. Wij denken in dit verband vooral aan het bezoek, dat beide vrienden 9 Februari 1846⁴, aan Ds D. Molenaar te Den Haag brachten, die in 1826 door zijn helaas anonym uitgegeven geschrift: „Adres aan alle mijne Hervormde Geloofsgenooten” één der eerste stappen op den weg naar reorganisatie onzer vaderlandsche kerk gezet had, om voorlichting te vragen over de vraag — waar zij samen meermalen ernstig over gesproken hadden— of zij in hun geloofsovertuiging op Gereformeerden bodem stonden, wanneer zij „de algemeene verzoening naast de verkiezing” handhaafden. Door velen hieromtrent verketterd, door anderen naar de „afscheiding” verwezen, wenschten zij gaarne over deze belangrijke aangelegenheid de meening van

1 Heldring aan Beets, 4 Februari 1850.

2 Heldring aan Koenen, 12 Juli 1843.

3 O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel III, pag. 40.

4 Heldring aan Groen van Prinsterer, 13 Januari 1846.

Ds Molenaar te vernemen. Deze stelde hen volkomen gerust, door de mededeeling, dat, al mocht hij dat niet in het openbaar zeggen, hij hun overtuiging volkomen deelde, waarbij hij hen verwees naar de Gereformeerde belijdenis-geschriften, die in hunne veelzijdigheid beide geloofsrichtingen uitspraken. De 37 artikelen stonden, met de Dordsche leerregels, wat krachtiger op de verkiezing; de catechismus en de formulieren der sacramenten stonden aan de andere zijde. De veelzijdigheid der Gereformeerde leer werd voorts bewezen door het feit, dat de Dordsche Vaderen alle Gereformeerde geloofsbelijdenissen der onderscheidene kerken aanvaardden. Zeer verblijd over dit advies gingen Heldring en Beets huiswaarts, om voortaan te blijven bij hun overtuiging dat de Gereformeerde kerk, waartoe zij behoorden, in hare veelzijdigheid de grootste schat bezat, die eenige kerk op aarde kon verkrijgen ¹.

Uit een brief van Heldring aan Groen van Prinsterer van 13 Januari 1846 blijkt voorts, hoe grondig beide vrienden zich met elkaar verstaan hadden voor zij samen naar Den Haag gingen. Immers wij lezen: „Ik was bij Beets. Onze grondslagen blijven de formulieren. Onze wensch blijft nochtans eenmaal, naar de ontwikkeling der waarheid, als het dogma levend wordt, om zoo te formuleeren, als dán behoefte zal zijn. Doch dit is zaak der toekomst. Genoeg. Wij hebben bekend, dat wij nog staan met beide onze voeten op de kerk van vóór het jaar 1816. Bijzonder begeeren wij beiden de Presbyteriale vorm hersteld te zien”.

Wanneer wij verder van de uitgebreide correspondentie van Heldring aan Beets kennis nemen, zien wij al spoedig, dat de vriendschap van groote beteekenis is geweest voor beider persoonlijk leven en levensroeping. Daar Beets zich bij voorkeur aange trokken voelde tot hen, die opgingen in christelijk-philantropischen arbeid en in de behartiging der belangen van de In- en Uitwendige zending, kon Heldring er zeker van zijn in den schrijver van „De Stichtelijke Uren” bij al zijn arbeid der reddende liefde steeds een trouw bondgenoot te bezitten. Als prediker voor geheel Nederland heeft Beets het „Réveil” ten hoogste gediend, door den nadruk te leggen op het leven des geloofs. Zijn „Stichtelijke Uren” moeten gezien worden als een wakkere poging den godsdienst niet in de leerstelligheid (hoe onmisbaar op zichzelf ook) te laten verzanden. Zelf gaf hij daartoe het voorbeeld door eener-

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel III, pag. 40—42.

zijds als een der oudste vrienden van „Steenbeek” tot aan zijn dood met deze inrichting mee te leven en anderzijds door zoo trouw mogelijk de zendingsvelden te gedenken. Het laat zich gemakkelijk verstaan dat ook de families Beets en Heldring nauw contact met elkaar hadden en lief en leed met elkander deelden. Welk een vreugde was het ook als de „Adelheid” der predikantsvrouwen met haar kinderen haar intrek nam in de gastvrije Hemmensche pastorie ¹. En hoe heeft Beets zich voor Heldrings kinderen geïntereseerd! Wij denken aan Otto met zooveel liefde in den huize Beets ontvangen ². Wij denken aan Balthazar, Heldrings Zondagskind, veilig bewaard onder de vleugelen van Beets ³. Diens „Camera” bezorgde Heldring in een tijd, dat hij het zeer druk had, stil genoeg. Het stuk over Kegge stichtte hem persoonlijk meer dan een jaargang „Stichtelijke uren”, omdat het zoo uit het leven gegrepen was ⁴. Hoe vreugdevol was voor Heldring een kort verblijf in den huize Beets! Het ging hem als een reizend koopman, die altijd druk met tal van affaires eindelijk tot rust kon komen in een vriendelijk huisgezin, waar alles welwillendheid ademt ⁵. Zijnerzijds noodigde hij Beets meermalen uit tot het maken van een gemeenschappelijk voetreisje in schoone streken van ons vaderland, als de boekweit bloesemde of de roggeoogst werd ingehaald. Hoe brandend kon hij daar soms naar verlangen ⁶. Vermeldenswaard is ook dat Heldring steeds meende, voor de belangen van Beets te moeten opkomen. Nauwelijks heeft Hasebroek te Middelburg het beroep naar Amsterdam in 1851 aangenomen, of Heldring reist naar Zeeland om Beets als diens opvolger aan te bevelen. Het was hem op Walcheren of de lente van Andalusië hem omruishte ⁷. Van de benoeming van Beets aan het theologische seminarium in Stellenbosch (Zuid-Afrika) weet Heldring ook meer, want op last van een „embryo-curator” polst hij Beets en vraagt hij, met welken collega hij zal willen samenwerken ⁸.

Als de benoeming eind 1852 is afgekomen, bedankt Beets, omdat

¹ Heldring aan Beets, 20 Juli 1850.

² Heldring aan Beets, 28 Juni 1851.

³ Heldring aan Beets, 2 October 1849.

⁴ Heldring aan Beets, 7 November 1851.

⁵ Heldring aan Beets, 1 Juli 1853.

⁶ Heldring aan Beets, 15 Februari 1849 en 24 Mei 1849.

⁷ Heldring aan Beets, 23 Juni 1851.

⁸ Heldring aan Beets, 25 Januari 1851.

hij, afgezien van de aantrekkelijkheid aanstaande predikanten voor de praktijk te bekwamen, liever zijn tijd en krachten stelt in dienst van de vaderlandsche kerk ¹.

Als Beets naar Utrecht beroepen is, schrijft Heldring: „God wil u nog niet uit den predikenden weg uitgerukt hebben”, wat niet weg nam, dat Heldring altijd bleef hopen Beets nog eens „getabberd” te zien ².

Mede door zijn connectie met Jhr. Bronkhorst, intendant en bijzonderen vriend van Koning Willem III, zet Heldring zeer terecht in 1858 een actie op touw om Beets als hoogleeraar in de Hollandsche Taal, letterkunde en geschiedenis benoemd te krijgen, waarbij hij zelfs buitenlandsche hulp inroept bij Richard Rothe in Heidelberg ³. Doch tevergeefs. Tegen alle verwachting in werd Dr W. G. Brill benoemd ⁴. Als Beets eind 1874, als opvolger van B. Ter Haar, tot hoogleeraar in Utrecht benoemd is, schrijft Heldring over het aannemen: „Rogo, peto, postulo” ⁵. (Ik vraag, ik smeek, ik eisch). De „stichtelijke uren” waren voor Heldring een afdoend bewijs, dat de moraal de lust van Beets zijn leven was ⁶.

Voordat wij van de vriendschap van Heldring en Beets afscheid nemen, willen wij nog wijzen op de gemeenschappelijke waardeering der beide vrienden voor Groen van Prinsterer. Stellig is later de verhouding tusschen Beets en Groen zeer stroef geworden (wij denken aan het jaar 1857 met de penibele onderwijskwestie), maar wij doen in ieder geval goed, kennis te nemen van een brief van Beets aan Heldring, waarin wij lezen: „Wel moogt gij met achting en bewondering schrijven over de magnifique houding van Groen in het politieke, wat een karakter, wat een moed, wat een blik, wat een studie! Nederland ziet niet met welk een groot man het te doen heeft. Zoo groot is hij. Eerst op de afstand van een vijftig-zestig jaar zal men dit classiek christelijk karakter hulde doen. Ik verheug mij, dat de benoeming tot lid der Tweede Kamer hem op het rechte terrein plaatsen zal” ⁷.

En in een anderen brief lezen wij: „Het zou een onuitwischbare

¹ Beets aan Heldring, 3 Januari 1853.

² Heldring aan Beets, 3 Januari en 12 Februari 1854.

³ Heldring aan Beets, 30 October 1858.

⁴ Heldring aan Groen, 6 Mei 1873.

⁵ Heldring aan Beets, 17 December 1874.

⁶ Heldring aan Beets, 8 April 1875.

⁷ Beets aan Heldring, 1 Februari 1849.

smet voor Nederland zijn, dat bij de vrije keuze onder al die mannen, Groen van Prinsterer buiten de hooge vergadering des lands had kunnen blijven. Ons gebed vergezelle hem ter plaatse die hij bekleeden gaat¹. En dat Heldring in waardeering van Groen voor Beets niet onder deed, blijkt wel uit de volgende uitspraak: „Maar hoe plaatste de Heer dààr onzen Groen plotseling met een kruisvaan op de barricades, die het Jan Hagel der liberaliteit van onzen tijd had opgeworpen, meenende alles overwonnen te hebben. Hij sterft daar of overwint daar. Welk een daad van geloof zoo op te komen”².

Treffend schreef mevrouw Groen van Prinsterer aan Heldring: „Dat Groen in de Tweede Kamer benoemd werd is wonderlijk. Als ik op hem en zijn lichamelijke zwakheid zie, kon 't niet. Zijn wensch is alleen, dat het licht brande en verlichte. Of het verteerd werd, dat bekommert hem nooit”³.

Ja, Beets en Heldring hebben ieder op eigen wijze hun plaats in het „Réveil” hunner dagen ingenomen! Beets heeft zijn vriend ruim vijf en twintig jaren overleefd, maar de diepe overtuiging van Heldring, dat God hun vriendschap eeuwig zou maken, was daardoor niet aangetast⁴.

HUISELIJK GELUK

Hebben wij (met hier en daar een weinig vooruit te loopen op de geschiedenis) gezien hoe Heldring steun vond bij den Bijbel, bij historische studie, bij vrienden in naaste omgeving en in den lande, wij moeten toch ook met een enkel woord over zijn gelukkig gezinsleven handelen.

Na de geboorte van Otto, waren de Heldrings meermalen met oudervreugde verblijd geworden. Aan Beets zou hij 29 September 1848 schrijven: „Mijn lieve vrouw ziet eerlang haar zevende tegemoet. Ik verblijd mij op dien gast. Ik heb nog Israëlitisch geloof genoeg, om een wereldburger welkom te heeten, ook wanneer mijn aardse middelen weinige zijn. Zij zijn genoeg. Ik heb hierin juist den grond gevonden om nimmer traag te zijn. Ik heb geleerd, meer te doen dan een ander”. Den burgerlijken stand behoeven wij niet te raadplegen, want de namen der kinderen

1 Beets aan Heldring, 8 Januari 1849.

2 Heldring aan Beets, 25 Januari 1849.

3 Mevrouw Groen van Prinsterer aan Heldring, 15 Januari 1849.

4 Heldring aan Beets, najaar 1849.

komen in de brieven allen voor en luiden: Otto, Balt, Karel, Jan, Just, Louis, Mietje en Jetje.

Uit deze bewaard gebleven correspondentie blijkt, hoe hartelijk vader Heldring met zijn kinderen heeft meegeleefd. Eén voorbeeld willen wij daarvan opnemen. Vanuit Zwitserland schreef hij: „Lieve Karel, Jan en Just. Wat zijt gij toch gelukkige kinderen. Wat hebt gij veel dat u genoeg doet. Duiven met jongen en eieren. Een poes, een hond, zoo lief. Wat is die hond een voorbeeld van gehoorzaamheid. Het is beschamend. En nu twee broedende kanarievogels. En twee uitnemende konijnen. Ook nog een geit. Lieve kinderen, zorg toch goed voor deze allen. Zijt toch vooral na-denkend. Gij moet uw tijd goed waarnemen. Want gij hebt het waarlijk druk genoeg. Daar komen de tuintjes ook nog bij. Vergeet niet als het regenen mocht, weit te poten voor uw tuintjes. Die is voor de konijnen en duiven. Gij hebt ook nog uw lessen. Leert altijd goed. Zijt gehoorzaam aan Mama. Gaat de poort niet uit, zonder haar permissie. Dat Jan en Just toch niet brutaal zijn. Onze lieve Heer hoort alles. Bidt gij ook wel? Ook voor uw ouders? Mama zal u dezen brief dikwijls voorlezen. Dag lieve jongens, God zij met u. Uw liefhebbende Vader”¹.

DONDERDAGAVONDBIJEENKOMSTEN

Nog een enkel woord moet gewijd worden aan de Donderdagavond-bijeenkomsten, die door Heldring belegd werden om van hart tot hart met de menschen, die Zondags van alle kanten zijn prediking kwamen beluisteren, te kunnen spreken. Deze samenkomsten stonden in het teeken van de tweede bede van „Het Onze Vader”, „Uw Koningrijk Kome”².

X Er had in die jaren in de Betuwe een krachtige opwekking plaats, waartoe de evangelisatie-arbeid vooral van Grim belangrijk medewerkte. Deze had een bewogen leven achter zich. In zijn geboorteplaats Frankfort was hij kellner geweest, waarna hij dienst nam in het Nederlandsch-Indische leger, om zeven jaar later als gepensionneerd invalide terug te keeren en heerenknecht te worden op een kasteel in Gelderland. Door een prediking van een afgescheiden predikant getroffen, verlangde hij ook zelf van het kruis van Christus te getuigen. Op aandrang van Brummelkamp besloot

¹ Heldring aan zijn kinderen, zomer 1854 (zonder nadere dateering).

² Heldring aan Groen, 17 Februari 1845.

hij, voor eenigen tijd diens opleidingsschool in Arnhem te bezoeken, waar hij het nog zoover bracht, dat hij het Grieksche Nieuwe Testament vrij goed kon lezen. Daarop werd hij predikant van een kleine afgescheiden gemeente in Drenthe. Toen zijn gemeenteleden echter met elkaar naar Noord-Amerika vertrokken en de lust hem ontbrak om mee te gaan, verbrak hij het verband met de afgescheidenen, om voortaan als vrij evangelist werkzaam te zijn. In overleg met Heldring werkte hij in de Betuwe, in Friesland, in de Anna-Paulownapolder, om later nog mooi werk te verrichten onder de Chineezeezen in Indië ¹.

Op verschillende dorpen werden, niettegenstaande fellen tegenstand, in de woningen bijeenkomsten gehouden, die Heldring meer dan eens met zijn prediking over „Het Lam Gods” meemaakte, maar Hemmen bleef toch het centrum. De dorpsprediker voelde zich geroepen aan deze opwekking leiding te geven. Want als geen ander zag Heldring zoo goed, dat een opwekking aan een boomgaard vol bloesems doet denken, die heerlijke vruchten kunnen dragen, maar ook gevaar loopen door de nachtvorst vernietigd te worden. Daar, waar de samenkomsten alleen ten doel hadden, den Bijbel te leeren verklaren en toe te passen, en elkander door gebed en gezang op te bouwen, zag hij het christelijk leven in een aantrekkelijke gedaante. Doch daar, waar oefenaars of soortgelijke mannen optraden, die altijd denzelfden weg beschreven, heeft hij verwoestingen aanschouwd, die in zijn oogen tegen die van het ongeloof konden opwegen. Hoe moest hij zich bedroeven over de stijfhoofdigheid, starheid en hardheid van menschen, die de leer der praedestinatie in haar diepe, heerlijke waarheid grondig miskenden! Maar aan den anderen kant heeft Heldring ook tot aan zijn dood toe veel vreugde beleefd van menschen, die vanaf den tijd van de opwekking zich rondom hem schaarden, om met een toegewijd hart in éénheid van geest met hem den Heer te dienen.

REIZEN

Ter completeering van het beeld van Heldrings leven in de jaren tusschen 1840—1845 wijzen wij nog eenmaal op de belangrijke binnenlandsche reizen, die hij in dien tijd ondernam. Meer dan eens werd hij daarbij getroffen door het ongeloof van zijn dagen,

¹ Vgl. L. Heldring, *O. G. Heldring, Leven en Arbeid*, Leiden 1882, pag. 192—194.

Dwalend in de omgeving van Zutphen hoorde hij, zooals wij reeds opmerkten, door een aanzienlijk man allerlei uit een Pinksterpreek van den Doopsgezinden Predikant De Liefde als „zotternij” opdisschen, wat voor hem tot zijn innigste overtuiging behoorde ¹. Op een reis door Drenthe en Overijsel, om de bedelaarsgestichten Ommerschans en Veenhuizen en de koloniën der maatschappij tot weldadigheid te bezoeken, hoorde hij een predikant in de middagkerk verkondigen, dat de Heilige Geest wel noodig was geweest voor den apostolischen tijd, maar thans vervangen was door hogere en lagere scholen ². Door Noord-Holland maakte hij in 1844 zijn reis, met het ons reeds bekend resultaat van zijn arbeid voor de Anna-Paulowna Polder.

HELDRING ZOEKT EEN UITWEG

Al deze reizen werkten mede, om Heldring met ijver voor den arbeid in Gods Koninkrijk te bezielen. Zijn verlangen, het evangelie van Christus te verkondigen en de volkszonden van zijn tijd te bestrijden, werd met den dag grooter. Doch de bevrediging van dit verlangen bracht bijzondere moeilijkheden met zich mee, daar hij noch ter rechter, noch ter linkerzijde kans zag iets wezenlijks te bereiken. Bij de afgescheidenen trof hij miskennen van de veelzijdigheid der belijdenisgeschriften naast gebrek aan roeping tot christelijk-philantropischen arbeid aan. Bij de mannen van het „Nut van het Algemeen” vond hij wel lust tot maatschappelijk werk, doch zonder dat deze zijn oorsprong vond in de liefde Gods, welke is in Christus Jezus.

Men kon hem in de Nuts-kringen bij alle waardeering b.v. voor zijn „Cholera-boekje” niet gebruiken, zoolang hij aan zijn christelijk beginsel vasthield. Lang had hij gehoopt zijn beginsel in de wereld van het Nut te kunnen uitdragen, maar het werd hem steeds duidelijker, dat hij deze illusie moest loslaten. „De arme bedelknapen” waren b.v. al te Gereformeerd uitgevallen en konden in de Nuts-bibliotheken, naar het oordeel van W. H. Suringar, niet geplaatst worden ³.

Stellig waren er genootschappen, waar Heldring mee kon samen-

¹ Heldring aan Koenen, 14 November 1845.

² O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel II, pag. 100.

³ „De arme bedelknapen” gaf Heldring in 1844 te Arnhem in het licht om door het aanwijzen van allerlei werkmogelijkheden de bedelarij van knapen tegen te gaan.

werken, maar deze stonden bij hem als veel te theoretisch en te vormelijk al weinig in de gunst, wegens het gebrek aan waarachtig christelijk leven. Wij lezen in een brief aan Koenen, van 23 Juni 1840: „Mijn hart wordt vijandig tegen alle genootschappen. Waarom? dat is het materieele christendom zonder geest en leven. Genootschappen zijn rustpunten, waar de mensch zijn geloof en liefde nederlegt, om eens te zien wat goed hij met zijn *f* 5.— doen kan”. Eén persoon, die zich met hart en ziel ten dienst van Christus stelde, woog dan ook bij Heldring op tegen een geheel genootschap, dat in vergadering bijeen, pratend en pijpjes rookend, den tijd doorbracht. Zoo verstaan wij, dat hij 15 Augustus eveneens aan Koenen schreef: „Een zendeling, die door de liefde gedrongen heengaat en in armoede Christus predikt, is mij dierbaarder dan een geheel zendelingsgenootschap”. En een oogenblik later lezen wij: „Ons Bijbelgenootschap verspreidt jaarlijks duizenden Bijbels en vergeet, dat het arme volk de oude letter en spelling niet meer lezen kan”. Van genootschappen had hij dus weinig heil te verwachten. Daar waren te veel „deugdhelden”¹ in ondergebracht.

NIEUWE WEGEN

Op deze wijze werd het Heldring tenslotte duidelijk, dat er niets anders overbleef dan een geheel nieuwen weg in te slaan, door het contact te versterken met allen, waarmede hij zich in eenheid des geloofs verbonden wist. Na rijp beraad besloot hij, in het voorjaar van 1845 aan Groen van Prinsterer een bezoek te brengen, om ter bevoegder plaatse advies in te winnen. Het werd een bezoek, dat voor Nederlands historie verstrekkende gevolgen zou hebben.

¹ Heldring aan Koenen, 16 November 1844.

DERDE HOOFDSTUK

DE CHRISTEN-VRIENDEN EN HUN ARBEID - REIS NAAR DUITSCHLAND ZENDING IN ONZE KOLONIËN

BEZOEK AAN GROEN

Wanneer Heldring in 1872 zijn levensloop, o.a. in brieven aan Groen ¹, nog eens overziet, herinnert hij zich helder het moment, waarop hij de hooge breede stoep van het statige heerenhuis op den Korten Vijverberg beklom. De ontvangst was allerhartelijkst en vond stellig plaats in „Groens” werkkamer, vanwaar men uitzicht had op het bekende „regeeringstorentje” waarin zoo menig minister zetelde, tegen wien Groen de pen opnam, of in de Kamer optrad, om zijn Christelijk-Historische beginselen te verdedigen. Hier schreef Groen zijn meeste geschriften. Hier boog hij, voor iederen gang naar het Binnenhof, zijn knieën.

Al spoedig bleek, dat de beide vrienden het met elkaar eens waren inzake het vraagstuk, dat Heldring naar Den Haag bracht. Groen deelde Heldrings tweestrijd en achtte het ook hoog tijd om nieuwe wegen in te slaan, waardoor een eind zou komen aan het volslagen gebrek aan samenwerking onder allen, die zich in Christus Jezus één wisten. Hij verzocht Heldring in een brief open en eerlijk zijn meening uitéén te zetten, terwijl hij zijnerzijds beloofde voor circulatie daarvan onder de geestverwanten te zullen zorgdragen. Bemoedigd door dit schouder aan schouder staan met Groen, aanvaardde Heldring de terugreis naar Hemmen, om spoedig daarop aan Groen zijn bekend geworden rondschrjven van 15 Mei 1845 te doen toekomen. Grondige kennisname daarvan is geboden.

Na den aanhef in zijn brief „Aan de vrienden des Heeren, die met mij hebben leeren kennen door den Heiligen Geest, dat de Gereformeerde kerkleer niet uit den mensch, maar uit God is” zette Heldring achtereenvolgens zijn verhouding uitéén tot de „Afgescheidenen”, die hem door hun zelfverheerlijkend „Bij ons is het” weemoedig stemden; tot „de dweepers” die, alhoewel hem dierbaar, noodzakelijk verlost moesten worden van hun bevindelijke toestanden en tot het „geloof alleen” hun toevlucht moesten

¹ Heldring aan Groen, 16 Januari 1872.

leeren nemen; tot het „Bijbel-, Zendeling- en Tractaat genootschap” die aan lauwheid dreigden ten onder te gaan; tot de Utrechtsche heeren, slavenvrienden, die zijn hulp inriepen, maar zijn woord als in een woestijn lieten weerklinken; tot de gevangennisen, die hij broedplaatsen van onzedelijkheid moest noemen; tot de koloniën van weldadigheid, die tuchthuizen en bordeelen hielpen bevolken; tot het Nut van het Algemeen, dat hem zonder zijn beginselen gaarne wilde opnemen; tot „De Geldersche Volksalmanak” die hij nog niet kon laten varen; omdat hij in zijn vrijen tijd terwille van zijn geloof geen kool wenschte te planten, om tenslotte uit te roepen: „Mannen broeders! Ai zeg mij Uwe gedachte; wat moeten wij doen, allen van elkaar verwijderd wandelen, een ieder naar zijn weg? Of is er vereeniging mogelijk? Kunt gij niet een bijeenkomst oproepen om te samen te raadplegen en te bepalen wat te doen staat? Wat is de zaak; moeten wij iets nieuws stichten, of ons in het oude begeven? Is er ten dezen eenige gedachte bij U? O! zet dezelve op papier en zendt ze met dezen zendbrief verder rond; hij keere daarna weder tot dengene, die den Heer bidt, dat Hij ons wijsheid en liefde, bovenal geloof geve, om hetgeen wij doen of laten, te doen of te laten tot Zijne eer en tot bevordering van zielenheil”.

Volgens afspraak zorgde Groen voor de circulatie van dezen brief, en weldra kwamen dan ook de antwoorden, in verschillenden toonaard gesteld, binnen. Ten opzichte van het al of niet deelnemen aan bestaande genootschappen moest, naar het oordeel van de meeste vrienden, ieder in zijn gemoed ten volle verzekerd zijn. Groen zelf achtte Heldrings conclusie, aanstonds andere maatschappijen te stichten, reeds tijdens het onderhoud in Den Haag niet van eenige voorbarigheid vrij te pleiten ¹.

P. J. Teding van Berkhout oordeelde het voor zichzelf raadzaam, in de bestaande Bijbel-, Zedings- en Tractaatgenootschappen te blijven, om in des Heeren kracht zijn getuigenis af te kunnen leggen, maar had na lange aarzeling gemeend zijn lidmaatschap van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen te moeten beëindigen, daar het daar geldend beginsel volkomen met het evangelie in strijd was. Voorts berichtte deze vriend van Groen, gaarne aan de vergadering te willen deelnemen, mits alle vormen achterwege bleven, behalve die noodig waren ter bevordering van

¹ Groen van Prinsterer aan Heldring, 28 Juni 1845.

de ordelijke gesprekken en beraadslagingen. In geen geval wenschte hij deel te nemen aan een „quasi synode”¹.

Jozua van Eik (ten wiens huize Da Costa onder meer zijn samenkomsten hield)², was voor vaststelling van enkele hoofdpunten ter bespreking, in verband met de uitgebreidheid van het terrein, dat in aller belangstelling deelde.

P. van Eik bij wien, evenals bij anderen, de „kool” van Heldring wat al te zwaar lag, was van meening, dat niemand ooit gebrek had aan gelegenheid of werk, om, naar Jezus woord, zijn licht te laten schijnen³. Beets wenschte alleen lid te zijn van maatschappijen, die het evangelie hielpen verspreiden⁴.

Koenen had met anderen groote huivering voor nieuwe genootschappen, wat stellig mede hierin zijn oorzaak vond, dat het woord „genootschap” nu eenmaal in den Réveilkring in kwaden reuk stond, vanwege den rationalistischen inslag, die er bijkans altijd in werd aangetroffen⁵. Mackay wenschte overal te komen of te blijven, waar hij dit met den Heer kon doen⁶. Capadose hoopte op een zelfstandig optreden der getrouwe predikanten om de schromelijk vertrapte rechten der kerk te verdedigen. Ds E. A. Zubli te Nijmegen wilde tenslotte, dat niemand ter vergadering kwam, zonder zich in waarheid voor den Heer beproefd te hebben met de vraag, of hij de minste wilde zijn. Eerst daardoor werd de weg tot ware verbroedering geopend⁷.

Het pleit voor Heldring, die nooit en nimmer eigen belang zocht, dat hij aanstonds deze en dergelijke opmerkingen verwerkte, in een tweede circulaire van de vraag der maatschappijen en genootschappen afscheid nam, en opriep tot een vergadering, die zou gewijd zijn aan gebed en overweging van de drie volgende punten: „Onze stelling tot de kerk, de school, de armen, in het groote gezichtspunt der bekeering, die uit God is”⁸. Deze tweede oproep kwam overeen met hetgeen de broeders, ondanks hun bezwaren, toch allen wel wilden nl. „het houden van samenkomsten

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel V, pag. 11—13.

² M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 116.

³ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel V, blz. 10.

⁴ G. van Rijn, *Nicolaas Beets*, Rotterdam zonder opgave van jaartal, pag. 202.

⁵ M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 262.

⁶ Mackay aan Heldring, 18 Juni 1845.

⁷ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel V, blz. 9.

⁸ Heldring aan Koenen, 4 Juli 1845.

tusschen de vrienden van onderscheidene woonplaatsen, om punten vooral van practisch belang te bespreken, elkander te leeren kennen, te hooren, en van hetgeen in ieders bijzonderen kring met betrekking tot de zaken van Gods koninkrijk voorviel elkander au fait te houden". In deze woorden vatte Da Costa het gemeenschappelijk gevoel in een brief aan Groen samen" ¹. Alzoo was het initiatief genomen en kon er verder gehandeld worden.

DE CHRISTEN-VRIENDEN BIJEEN

Na aanvankelijk vastgesteld te zijn op 28 Juli, werd de eerste vergadering van christen-vrienden tenslotte gehouden op 26 Augustus 1845 ten huize van J. L. Gregory Pierson in Amsterdam op het Singel bij de Rosmarijnsteeg. Het uitstel bracht als voordeel mede, dat de jaarlijksche zitting van de synode dan had plaats gevonden, waar onder meer gesproken werd over de verhouding van de kerk tot de theologische professoren. Vooral Capadose was daar zeer bij geïnteresseerd, en was van meening, dat de vergadering mogelijk aanstonds in verband met deze kwestie een eigen geluid kon laten hooren. Het zat hem n.l. dwars, dat de opleiding der aanstaande predikanten te veel aan hoogleeraren werd toevertrouwd, die de Groninger richting waren toegedaan.

Niet zonder zorg trokken de vijftig genoodigden uit de verschillende deelen van het vaderland op, om in het koopmanshuis te Amsterdam te samen te komen. De vervolgingen tegen de „Afgescheidenen" waren nog niet ten einde (Koning Willem II had nog niet ingegrepen). Dit beteekende dat de politie een vergadering van meer personen, krachtens het beruchte artikel van de Code Pénal, nog kon verstoren, wat kort te voren nog te Weesp had plaats gevonden ². Hoezeer men daar thans ook mede rekende, blijkt uit het feit, dat Mr J. J. L. van der Bruggen bij de deur had plaats genomen, om zich bij eventueele overrompeling van de zijde der politie, ter redding van zijn rechterlijke reputatie, aanstonds te kunnen verwijderen.

De meeste „vrienden" zagen elkaar voor de eerste maal. Stellig bracht dit eenige onwennigheid met zich mede, maar dit nam

¹ M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 262.

² Da Costa aan Groen, 12 Augustus 1845, in: G. Groen van Prinsterer, Brieven van Da Costa aan Groen, deel I, Amsterdam 1874, pag. 257.

niet weg, dat er met warmte gesproken werd. De oproep van Ds Zubli tot voorbereiding voor Gods aangezicht was stellig beantwoord. Ieder drukte zijn gedachten met groote bescheidenheid uit. Allen waren, ondanks alle verschil van godsdienstige geaardheid, één in de overtuiging, dat de nood des tijds in kerk en staat groot was, en voelden zich doordrongen van de roeping, op al de terreinen des levens een christelijk getuigenis te doen hooren. Het gezelschap in den huize Pierson droeg wel een zeer oecumenisch karakter.

Als geboren leidsman van zulk een samenkomst had Groen de leiding. Niemands oplettendheid zoekende, toch aller blikken tot zich trekkende, kweet hij zich op waardige wijze van zijn taak¹. P. J. Elout van Soesterwoude en Æ. Mackay zorgden door hun aanwezigheid, dat het Haagsche drietal voltallig was. De bewegelijke I. Da Costa met zijn dynamisch zieleleven sprak vol temperament met zijn meer meditatief „aangelegden” vriend A. Capadose².

De markante Lutherkop van deurwaarder J. A. Wormser, „den geheimraad” van Groen, viel aanstonds op. Nederlander in hart en nieren hield Wormser, in wien naar het woord van Allard Pierson het Gereformeerd kerkgelooft zich belichaamde, ook met eere de wacht bij de deur der zaligheid, den Heiligen Doop aan de kinderen der gemeente. H. J. Koenen, die vol verlangen uitzag naar een nieuwe periodiek (hij miste zijn „Stemmen” zeer) vertegenwoordigde het literaire element, dat in den Réveil-kring steeds een eigen plaats innam. Alleen de naam van den beminlijken improvisator Willem de Clercq zegt hierover reeds genoeg³. O. G. Heldring en N. Beets, „de prediker van het Réveil”, namen als Hervormde predikanten deel aan de bijeenkomst. Ook Ds E. A. Zubli, die te Nijmegen door zijn prediking een klein Réveil centrum mocht vormen, ontbrak niet⁴. Bij alle waardeering voor het groote leekenelement, kunnen wij toch begrijpen, dat Groen teleurgesteld was, omdat de predikanten C. C. Callenbach, B. J. H. Taats en P. A. van Toorenenbergen,

¹ A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*, Amsterdam 1888, pag. 103.

² O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel V, pag. 15.

³ Mr A. de Graaf heeft meermalen ook op dit literaire element gewezen, o.a. in zijn artikel: „Wisselwerking tusschen de poëtische, de theologische en de sociale- en de practische kanten van het Réveil”, in: „Woord en Daad”, April 1937.

⁴ M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 251.

afwezig waren. Door een misverstand waren zij niet uitgenoodigd¹. Buiten den Hervormden kring zag men den zoo graag lachenden A. Brummelkamp² (die steeds zeven teksten voor de afscheiding bij de hand had)³ met zijn vriend H. P. Scholte, „die beide hun achtenswaardige piëteit reeds in de gevangenis hadden geboet”⁴.

L. C. Lentz vertegenwoordigde voorts de Luthersche, J. de Liefde (steeds vol verrassingen) de Doopsgezinde, en J. C. I. Secrétan de Waalsche Kerk, terwijl J. Voorhoeve voor de Plymouth-broeders zijn plaats innam.

De jurist J. J. L. Van der Bruggen, één der beste theologen van het gezelschap en de ziel van de christelijke normaalschool, had reeds toen een warme gedachtenwisseling met Groen⁵, terwijl wij nog tenslotte den gastheer J. L. Gregory Pierson moeten vermelden, een bekwaam en nederig Amsterdamsch koopman, die, evenals zijn vriend en zwager G. H. De Marez Oyens (eveneens present), een onbepaald vertrouwen in de christelijke kringen van de hoofdstad⁶ genoot.

Helaas zijn ons van deze eerste vergadering geen notulen bewaard gebleven, maar brieven van enkele vrienden stellen ons, in combinatie met Heldrings aantekeningen, wel in staat, ons er eenig beeld van te vormen. Het vraagstuk van de kerk bleef op den achtergrond, wat Groen in een brief aan Da Costa (ons inziens ten onrechte) betreurde⁷.

In een interkerkelijk gezelschap, nog wel voor de eerste maal bijeen, kon dit toch moeilijk anders. Anders had men alleen orthodox-Hervormden moeten uitnoodigen. En dit had Groen

¹ M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 264.

² Heldring aan Beets, 18 Juni 1847.

³ Van der Bruggen aan Heldring, 11 Januari 1849.

⁴ Vgl. L. Heldring, O. G. Heldring, *Leven en arbeid*, Leiden 1882, pag. 154.

⁵ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel V, pag. 15.

Reeds tijdens de tweede bijeenkomst moet het verschil in opvatting bij Groen en Van der Bruggen ten opzichte van de vraag naar de verhouding van kerk en staat duidelijk naar voren gekomen zijn. Brummelkamp stelde aan de vergadering voor om aan den Koning te verzoeken in het Grondwets-ontwerp een bepaling op te nemen, dat geen kerkelijke gemeente langer geldelijke steun van den staat zou genieten. Groen was hier vanzelfsprekend tegen, maar Van der Bruggen ondersteunde het voorstel.

⁶ Heldring noemde zijn jongsten zoon, Jan Lodewijk naar zijn vriend Pierson.

⁷ M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 264.

juist ten eenenmale niet gewild, daar hij, volgens brieven aan Da Costa van Mei en Augustus 1845, van harte hoopte, dat de bijeenkomsten ook voor de afgescheiden broeders, en met name voor Wormser, toegankelijk zouden worden gesteld.

Dat Groen, ofschoon ongemotiveerd, teleurgesteld was, vond daarin zijn oorzaak, dat hij ten onrechte van leden der Hervormde kerk in en buiten het kerkgenootschap sprak ¹ en blijkens schrijven — eveneens aan Da Costa van 21 September 1845 — onderscheid maakte tusschen historische kerk en kerkgenootschap. Feitelijk aanvaardde Groen de Afscheiding dus niet. In ieder geval begreep hij niet, dat hij door toelating der Afgescheidenen voor zich zelf en anderen het grondig aanvatten van het kerkprobleem onmogelijk maakte. Werd het kerkelijk vraagstuk terstond aan de orde gesteld, dan zouden de geesten ook bovendien binnen de Hervormde kerksfeer reeds na de eerste vergadering uit elkaar zijn gegaan. Waar het vraagstuk der kerk zich toch in de volgende vergaderingen meer dan eens aan de belangstelling der vrienden opdrong, kan men zich er niet anders dan over verwonderen, dat bij zulk een belangrijk verschil van inzicht, de bijeenkomsten nog zoo lang levensvatbaar bleken. Had Æ. Mackay niet reeds in Juli 1843 aan Da Costa geschreven: „Wordt de belijdenis (het criterium der kerk) weggenomen, dan wordt de kerk niet veel meer dan een dispuut-college?” ². En had Da Costa 27 Februari 1843 niet reeds aan Groen verklaard: „...zoolang wij in de bestaande kerk kunnen blijven, zie ik evenwel in een *juridische* behandeling der kranke gesteldheid geen heil, maar wel in een *medische*. Hier, zoo ergens, komt het mij voor, dat de parabel, Mattheüs 13 : 30 hare kenlijke toepassing vindt” ³. Bij zulk een markant verschil van opvatting omtrent het kerkprobleem was het veel beter, de aandacht te richten op de gemeenschappelijke roeping, om ten opzichte van den christelijk-philantropischen arbeid de hand aan de ploeg te slaan. Daarin lag de kracht en de zegen van al die vergaderingen van christen-vrienden, die, ter voortzetting van die eerste merkwaardige samenkomst, in den huize Pierson gehouden werden. Hoe dankbaar was Heldring later, dat het voorstel van Beets bijval had

¹ Da Costa aan Groen, 2 Januari 1854, G. Groen van Prinsterer, *Brieven van Da Costa*, deel II, pag. 153 (noot).

² M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 275.

³ M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 276.

gevonden, „geen genootschap op te richten”, waardoor de christen-vrienden hun persoonlijk initiatief tot velerlei arbeid in 's Heeren dienst behielden. Daardoor werd er heel wat meer tot stand gebracht! Wij kunnen dan ook niet anders dan respect hebben voor al het werk, dat door de vrienden op de vergaderingen, die op den tweeden Woensdag na Paschen en op den tweeden Woensdag in October in het „Wapen van Amsterdam” in de hoofdstad werden gehouden, is aangepakt. Het aantal bezoekers op deze vergaderingen bedroeg tenslotte tweehonderd belangstellenden.

Wat gaat er al niet aan ons oog voorbij, wanneer wij de takken van arbeid gaan opsommen! Evangelisatie en Bijbel-colportage onder Protestanten en Rooms-Katholieken, verspreiding van goede en goedkoope christelijke lectuur, strijd voor Zondagsrust, behartiging van de belangen van de normaalschool te Nijmegen, van het doorgangshuis „Hoenderloo” op de Veluwe, van de reddingshuizen te Zetten, van vele scholen met den Bijbel, van de zeelieden, verzorging van zieken, veenarbeiders, bedelaars, dronkaards, en later van krankzinnigen, epileptici, doofstommen en blinden, kortom alles wat wij onder school, kerk en zending plegen samen te vatten. Heldring zelf dacht bij al dit werk gaarne aan een handvol koren, waarvan de vrucht kon ruischen als de Libanon.

Ieder, die over deze takken van arbeid meer wil weten, doet het beste, daartoe het tijdschrift der Réveilvrienden „De Vereeniging Christelijke Stemmen” te raadplegen. X

HET REVEIL-TIJDSCRIFT

Reeds op de eerste samenkomst werd het plan tot het uitgeven van een eigen tijdschrift geopperd en al spoedig werden na de vergaderingen onderhandelingen met den uitgever en geestverwant Höveker geopend. Nadat Beets op de volgende samenkomst voor de aangeboden redactie had bedankt, werd Heldring bereid gevonden, deze op zich te nemen en kon reeds in 1847 de eerste aflevering van het maandschrift verschijnen. Groen opende haar met een gedegen artikel „Over het gestadig protest der wetenschap tegen het staatsrecht der revolutie”, waar de schrijver van „Ongeloof en revolutie” duidelijk in wordt teruggevonden. Van der Bruggen liet in zijn bijdrage „Verstand en hart” een kloek Christusgetuigenis hooren. Koenen schreef over X

Jaques Hanapier, tijdgenoot van Wilhelmus à Brakel en predikant onder meer te Dordrecht. Wormser verrast ons in zijn artikel over den christelijken Zondag met deze uitspraak: „het christendom heeft twee groote belangen: *Zijn waarheid* moet beleden, *zijn kracht* moet in de praktijk gebracht worden. Zonder belijdenis van de waarheid kan niemand de kracht van het christendom waarlijk uitdrukken door gehoorzaamheid en waar de beoefening van het christendom ontbreekt, is zijn belijdenis dood en niets meer dan een ledige vorm”. Deze uitspraak moet Heldring het beste van de geheele eerste aflevering gevonden hebben. Hij vond daar zijn eigen standpunt volkomen in terug ¹. Maar ook de andere vrienden gingen met het woord van Wormser gaarne accoord en hebben de realiteit van het christendom sindsdien bewezen door vaak, staande de vergadering, zonder dat ooit een zweem van werkheiligheid om den hoek kwam kijken, belangrijke sommen voor verschillende takken van in- en uitwendige zending bijeen te brengen. En hoeveel collectebrieven deden de ronde in de maanden, dat de vrienden elkaar niet ter vergadering zagen? Typeerend schrijft Heldring aan Da Costa in verband met een bedrag van f 350.— dat noodig was voor passage van een zendeling naar Noord-Amerika: „mij dunkt, wij moeten hem maar met een fikschen collectebrief rondzenden. Drie grachten in Amsterdam, en drie in Den Haag en drie in Rotterdam en een eindweegs in Utrecht en de zaak zal wel in orde zijn” ². Aan Beets schreef hij na circa vijf en twintig jaren, terugziende op de bijeenkomsten: „Het schoone verleden vergeet ik nooit. Er was veel liefde in” ³. Wij denken hier ook aan de buitenlandsche berichten, in ieder nummer der „Vereeniging” trouw verzorgd door T. M. Looman, die als evangelist in den Amsterdamschen Réveilkring een eigen plaats innam. Deze berichten bestrijken bijkans de geheele aarde en geven een indruk van de intense belangstelling der vrienden voor alles, wat buiten eigen land op christelijk-philantropisch gebied de aandacht vroeg. Juist door dit contact werd het tijdschrift voor muf worden bewaard.

Heldring beleefde, schoon hij het uiterste van zijn krachten vroeg,

¹ J. A. Wormser, *De christelijke rustdag*, in: „*De Vereeniging, Christelijke Stemmen*”, deel I, pag. 72.

² Heldring aan Da Costa, 14 September 1849.

³ Heldring aan Beets, 4 December 1869.

schoone jaren. Had hij 7 September 1845 nog aan Koenen geklaagd: „Een ding bezwaart mij sedert lang, dat ik niet alleen voor mijn Heer werken kan”, zoo behoorde deze klacht wel radicaal tot het verleden, sinds hij aan alle kanten door het christelijk-philantropische werk in beslag werd genomen. Het kan niet in onze bedoeling liggen, in extenso melding te maken van al den arbeid, waar Heldring zijn sterke schouders onder zette. In dit verband doen wij het best te letten op zijn intense zendingsbelangstelling, waarmee hij in vele opzichten baanbrekend werk heeft verricht.

HELDRING EN DE UITWENDIGE ZENDING

Heldrings liefde voor het werk der zending dateerde reeds sinds zijn ziekte in den jare 1833. Bij het lezen van Gossner's: „Biene auf dem Missionsfelde” en het „Baseler Missions Magazin” in het huis van zijn grootvader, ging een geheel nieuwe wereld voor hem open. De opdracht van Christus om het evangelie aan alle volken te verkondigen, verloor hij na en door deze lectuur nimmer meer uit het oog. Ja, zijn belangstelling voor den arbeid der zending werd zelfs zóó groot, dat hij vurig verlangde zijn ambt als predikant neer te leggen om zendeling te worden. En wanneer zijn trouwe vriend Westhoff hem er niet van had teruggedhouden, zou hij in de moeilijke jaren van 1840 er stellig toe zijn overgegaan. Nooit zou Heldring het woord van zijn vriend vergeten, dat bij hem den doorslag gaf, om predikant in het vaderland te blijven: „Beschouw steeds uw ambt als uw kruis, dat gij hebt op te nemen, hoe moeilijk het ook zij; alle andere werkzaamheden, die gij zelf kiest tot uw lust en afwisseling, kunt gij laten varen; maar uw ambt hebt gij te bewaren als het talent, u van God toevertrouwd”¹.

Sindsdien stond het bij Heldring vast, dat hij nimmer eenige moeite mocht doen, om, in de plaats van het kleine stille Hemmen, een anderen werkkring te zoeken, maar dat hij nederig moest afwachten, welken arbeid de Heer hem zou aanwijzen. Deze aanwijzing zou niet lang op zich laten wachten. De noodzakelijkheid van buitenlandsche kolonisatie in verband met de overbevolking, maar vooral in verband met de landverhuizende Christelijk-Gereformeerden, deed Heldring in den winter van 1846—1847 een grondige studie maken van den Indischen Archi-

¹ Vgl. Dr L. Heldring, O. G. Heldring, *Leven en Arbeid*, Leiden 1882. pag. 212.

pel om te zien, welke eilanden het meest voor kolonisatie in aanmerking kwamen. En daar, zooals wij reeds zagen, kolonisatie en evangelisatie bij Heldring steeds samengingen, spreekt het vanzelf, dat Heldring met een warm kloppend zendingshart over kaarten en beschrijvingen gebogen zat. Daarbij kwam, dat een artikel van Ds J. F. G. Brumund, predikant te Ambon, in den zevenden jaargang van het tijdschrift van Nederlandsch Indië¹, hem ernstig had aangegrepen, vanwege de klacht, of aanklacht, dat Nederland niet zorgde voor voortzetting van den evangeliseerenden arbeid van de vroegere Oost-Indische-Compagnie, maar lijdelijk toeliet, dat de herinnering aan het christendom vager en vager werd. Waarom werden er bijvoorbeeld geen zendelingen naar de Molukken gezonden, waar reeds voor twee eeuwen het evangelie gebracht was?² Diep drong deze klacht in het hart van Heldring door en met grooter ijver dan tevoren nam hij kennis van alles, wat hem met het oog op Indië oriënteeren kon. Wij denken aan de reisbeschrijvingen van Valentijn, Kolff, Olivier, Van Rhijn en Buddingh; aan mededeelingen van Nederlandsche natuurkundigen, of van het genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia. Voorts noemen wij de manuscripten in folio van resident Bosscher, bereidwillig door „Koloniën” ter bestudeering beschikbaar gesteld, en tal van manuscripten van zendelingen van het Rotterdamsche Zendeling-genootschap, die hoogst belangrijk waren, vooral over de eilanden Ceram en Ambona. Gedachtig aan het woord van Walter Scott in zijn „Quentin Durward”, dat er een zekeren tijd in het leven komt, waarop men liever leert dan onderwijst, hield Heldring zich steeds paraat, zijn kennis omtrent Indië te verrijken³. Aan Beets schreef hij 25 Januari 1851: „Toch, mijn vriend, is het mij, sinds ik Hoffman's „Missions Stunden” las, alsof ik in dat vak nog eenmaal te huis moest worden”.

Uit deze gegevens blijkt, dat Heldrings zendingsroeping zeer bewust en diens zendingsbelangstelling geen opwelling van een dag was. Hij stond met den verdrietigen toestand van groot gebrek aan arbeiders op de zendingsvelden op en ging er mee ter ruste,

¹ De titel daarvan luidt: „Aanteekening, gehouden op een reis in het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel”.

² O. G. Heldring, *Berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang I, pag. 255.

³ Deze gegevens danken wij aan een brief van Heldring aan Koenen, 26 Maart 1862.

diep overtuigd als hij was, dat er iets, neen veel, gebeuren moest. De beste oplossing onder de gegeven omstandigheden (*dit moet men nooit vergeten*) leek hem tenslotte, dat, in navolging van de Hernhutter-zending, geloovige mannen en vrouwen met flinke werklust beziëld, in staat werden gesteld zich in Indië te vestigen, om daar, eigen brood verdienende, het vertrouwen der bevolking te winnen en naar de gegeven kansen het evangelie te brengen. Stellig kon op deze wijze door deze „christen werklieden” veel goed werk in den grooten wijngaard des Heeren, naast of in samenwerking met geordende zendelingen, worden verricht. Naar zijn gewoonte het ijzer smedend, wanneer het heet was, schreef hij, vóór de herdenking plaats vond van het feit, dat het Nederlandsche Zendelinggenootschap vijftig jaren geleden ten huize van Ds Verster te Rotterdam werd opgericht (7 November 1797), in den tweeden jaargang van het Réveiltijdschrift een uitgebreid artikel onder den titel: „De Christen-Werkman, den zendeling toegevoegd als medearbeider”, waarop hij later, in 1855, zijn uitnemende historische bijdrage „De Nederlandsche Hervormde Kerk in Indië” zou laten volgen¹. Om aanstonds een concreet punt naar voren te brengen, riep hij zijn lezers op, om van 3—10 October een „zendingsweek” te houden met gebed en offervardigheid, om gelden bijeen te brengen voor een zendingsschip, dat bestendig den arbeid in Indië ten goede kon komen. In genoemd artikel in het Réveiltijdschrift zette Heldring zijn idee, waarover wij reeds spraken, gedocumenteerd en met klem uitéén.

Hij begon met de vraag, waarom de kruisprediking zoo weinig ingang vond, om daarop te antwoorden, dat de Nederlandsche regeering Mohammed ten koste van Christus in Indië toeliet, waarbij nog kwam, dat het Nederlandsche Zendelinggenootschap aan een huis, dat tegen zich zelf verdeeld is, deed denken. Daardoor stonden tegenover het krachtige drijven van de Mohammedaansche priesters, waardoor duizenden tot den Islam overgingen, op eenzame posten slechts enkele getrouwe Christusgetuigen. Met bewogen hart voerde Heldring vervolgens zijn lezers in gedachten door den Indischen Archipel. Spoedig hoorden zij de

¹ Vgl. O. G. Heldring, *De Nederlandsch Hervormde Kerk in Indië*, Utrecht, 1855. In dit geschrift stelt Heldring de volgende verdeeling voor van de geschiedenis van de Hervormde Kerk in Indië: 1620—1650, van Coen tot Maatsuiker, vestiging en opkomst; 1650—1750, van Maatsuiker tot Mossel, bloei; 1750—1851, van Mossel tot Duymaer van Twist, achteruitgang en einde.

vraag: „Waarom mag er op Java, dat bloeiend eiland met zijn millioenen bewoners, tot op den huidigen dag nog geen zendeling ongehinderd den Gekruisigde verkondigen?” Even later volgde de andere vraag: „Waarom moogt gij, volk van Nederland, daar slechts millioenen weghalen?” Voor Borneo, waar Barmer-zendingen werkzaam waren, werd voorts de wensch kenbaar gemaakt, dat de regeering niet langer de toestemming tot kolonisatie zou weigeren. Nog konden vele posten bezet worden, mits er mannen werden uitgezonden, die hun leven voor Christus over hadden, maar precair was de toestand, sinds zendeling Harde-land moest vertrekken, omdat hij de regeering de waarheid had gezegd. Ingrijpen was voor dit groote eiland meer dan gewenscht. Op Sumatra zouden christen-werklieden met de Maleiers plantages kunnen aanleggen. Op Celebes konden, na opening van een Nederlandsch handelshuis te Macassar, geschikte christen-werklieden met den kleinhandel belast worden en zoo contact krijgen met de inlanders. Op Amboina waren er nog acht en twintig christelijke negorijen, met even zoovele christelijke scholen, doch terwijl deze laatste tijdens het bezoek van Valentijn door vierduizend kinderen bezocht werden, was de belangstelling tot de helft teruggelopen. Hoe snakte zendeling Roskot naar meerdere hulp!

Heldring achtte Boeroe meer dan enig ander eiland geschikt voor vestiging van eenige christelijke huisgezinnen, te midden der vreesachtige Alfoeren¹. Ceram, voorraadschuur van vleesch en sago voor al de omliggende eilanden, beloofde ten tijde van de Oost-Indische Compagnie zooveel voor het christendom, maar sindsdien werden de kansen treurig verwaarloosd. Hoe gaarne zag zendeling Ulfers eenige christenen ter assistentie overkomen! Op de schoone eilandengroepen der Molukken heerschte nog achting voor de Nederlandsche natie, maar met een tijdsverloop van tien jaren zou de christelijke arbeid der vaderen geheel verloren zijn en ging Mohammed zich ook daar vestigen.

Zoo ging Heldring door, om zijn lezers overal rond te leiden en

¹ Hoe gezegend zou J. van Dijken met zijn inlandsche vrouw daar gaan werken! Deze kwam onder invloed van de opwekking in de Betuwe, ontving van Heldring godsdienstonderwijs en werd door de Utrechtsche Zendingsvereeniging als zendeling-werkman toegevoegd aan zendeling Klaassen op Halmaheira. Door zijn doortastend optreden op allerlei gebied werd hij tot geordend zendeling bevorderd (zie Dr L. Heldring, O. G. Heldring, pag. 225—227).

tenslotte uit te roepen: „Alle eilanden wachten op uw hulp, want de bediening der verzoening is u gegeven”¹. Met kracht wekte hij op, om eenvoudige christenen naar Indië te zenden, die aan handelsetablissemten verbonden of aan tabaksbouwers aanbevolen konden worden, of bereid waren, zich als vaklieden in Indië te vestigen, om, als Aquila en Priscilla, eigen brood te verdienen, maar tegelijkertijd des Heeren naam te belijden. Wij zullen goed doen, als wij den noodkreet van Heldring zien in het licht, of beter gezegd in het donker, van dien tijd. Geheel Nederland had slechts veertien van de veertien honderd posten, die in vroegere jaren in Indië gevestigd waren, bezet met vijf en twintig arbeiders, terwijl de christenen met elkaar ruim vijfduizend evangelie-predikers hadden uitgezonden.

Heldring had volkomen gelijk, dat dit een ten hemel schreiende toestand was, en hij heeft niet anders dan recht op onze waardeering voor zijn eerlijke pogingen, om aan deze wantoestanden een eind te maken. Op de vijfde bijeenkomst van de christelijke vrienden te Amsterdam, werd de zaak van den christen-werkman ernstig besproken, hetgeen tengevolge had, dat een commissie werd benoemd, bestaande uit de heeren N. Beets, A. J. Elout van Soeterwoude, G. Groen van Prinsterer, H. D. Gildemeester, H. M. Labouchère, J. J. Teding van Berkhout en O. G. Heldring, die haar nader zou uitwerken. Deze commissie plaatste in 1848 een oproep tot menschen, die op grond van belijdenis en leven het vertrouwen verdienden om uitgezonden te worden, met de mededeeling, dat voor uitrusting, overtocht en hulp voor eerste vestiging zou worden zorggedragen. Weliswaar stelden velen zich op deze uitnoodiging beschikbaar, maar slechts twee huisgezinnen konden in aanmerking komen, en wel dat van W. Bruining, die, in het bezit van een drukpers, als boekdrukker Java door het drukken van christelijke geschriften van dienst hoopte te zijn, en dat van W. van der Goes, kuiper van beroep, wiens vrouw een kleine kinder-, naai- en breischool in christelijke geest onder de Javanen wenschte te openen. De uitzending van deze beide gezinnen werd een groote teleurstelling, daar de omstandigheden in Indië niet beantwoordden aan de verwachtingen. De drukpers had stellig weinig te doen en de breinaalden zullen wel in den

² O. G. Heldring, *De christenwerkman den Zendeling toegevoegd als medearbeider*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang II, pag. 24—48.

koker gebleven zijn. Hoe bitter de teleurstelling voor Heldring en zijn vrienden ook was, van moedeloosheid was er toch geen sprake. Nieuwe gezinnen werden uitgezonden naar Celebes, om daar op onderscheidene posten in de meer afgelegen dorpen het handelshuis van den Heer J. P. Freijs te vertegenwoordigen. Maar ditmaal werden de zendingsvrienden vooral in de gezinnen teleurgesteld, en was de smaad diep en de smart groot om het verlies der opgespaarde gelden. Alhoewel uit brieven van den handelman Freijs en van den zendeling Ulfers bleek, dat er voor alle soorten van bekwame ambachtslieden, als schoen-, kleer-, zadel- en wagenmakers, in Indië zeer gunstige vooruitzichten waren ¹, begreep Heldring toch, zonder meer niet op den ingeslagen weg door te kunnen gaan en vatte hij het plan op, Gossner te bezoeken, om, naar hij hartelijk hoopte, met diens rijke ervaringen zijn winst te kunnen doen.

REIS NAAR DUITSCHLAND WICHERN

Toen het besluit eenmaal genomen was Gossner te bezoeken, nam Heldring zich voor, zijn reis zoo productief mogelijk te maken, dat wil zeggen, zoowel in het belang van de in- als van de uitwendige zending. In het vroege voorjaar van 1850 reisde hij eerst naar Hamburg, waar een samenspreking met Wichern, die hem van God gezonden zag, op beide mannen inspireerend werkte, om daarna, met introductie-brieven voor allerlei vooraanstaande personen, het „Rauhe Haus” te verlaten en door te reizen naar Berlijn.

Voor wij Heldring daar aantreffen, staan wij een oogenblik stil bij zijn verhouding tot Wichern ².

Wel had Wichern, in tegenstelling tot Heldring, onder moeilijke financieele omstandigheden, te Göttingen en Berlijn (onder invloed van Schleiermacher) theologie gestudeerd, maar na zijn studie voelde hij zich, evenals deze, het meest tot het practische christendom aangetrokken.

Op Hervormingsdag 1833 betrok hij, in het belang der verwaar-
¹ O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang II, pag. 582.

² Vgl. O. Norel Jzn., *Johann Hinrich Wichern*, Den Haag, 1922.

M. Runge, *Das Rauhe Haus (plaat-werk)*, Hamburg, 1927.

M. Gerhardt, *J. H. Wichern*, I, II, III, Hamburg, 1927—1931.

H. H. W. Bandel, *Het levenswerk van Dr Johann Hinrich Wichern*, in: *Woord en Daad*, Januari 1929.

loosde jeugd te Hamburg, met zijn moeder en zijn zuster Therese „het Rauhe Haus”, (oorspronkelijk een door Sieveking geschonken vervallen boeren arbeidershuisje op diens landgoed), als om voor eens en voor altijd duidelijk te maken, dat er een nauwe band gezien moest worden tusschen Kerkhervorming en christelijke philanthropischen arbeid.

Evenals Heldring miste hij een belangrijk element, wanneer men de kerk slechts daar zag, waar het evangelierecht gepredikt en de sacramenten recht bediend werden. Immers de liefde tot het verlorene, als uiting van dankbaarheid voor de liefde van God in Christus, had een woord mee te spreken, wanneer het er om ging, het wezen van de kerk te bepalen.

Ook treft ons, dat Wichern, evenals Heldring, het vrijheids-systeem huldigde, zoodat muren met prikkeldraad al even zeer ontbraken als poorten met grendels. Slechts de band der liefde, die den jongens de overtuiging gaf, dat zij 't goed hadden, mocht hen in het gesticht doen blijven.

Heldring heeft veel te danken gehad aan Wichern's boek „Innere Mission” (1850), dat hij in één nacht doorlas en hem van de cholera-vrees verlost. Meer dan ooit begreep hij, een roeping te hebben ten opzichte van het heidendom in eigen vaderland. Liep het oordeel der beide christen-philantropen over de reglementering der prostitutie uiteen, in dien zin, dat Wichern er voor en Heldring er tegen was, de beide mannen vonden toch elkaar in een krachtigen strijd tegen deze treurige zonde.

Met inzetting van al hun krachten hebben zij zich in dienst van hun Heer gegeven, om het verdoolde te zoeken en het verdwaalde terecht te brengen. Hun namen zullen in de geschiedenis der Inwendige Zending steeds aan elkaar verbonden blijven.

DIACONESSENARBEID

Op lentedag kwam Heldring in het grootste diaconessenhuis van Pruisen in Berlijn aan, om door Frau Oberin (Gravin von Rantzow) hartelijk ontvangen te worden. Sinds het eerste Nederlandsche diaconessenhuis in Utrecht, 4 November 1844 geopend en aan de leiding van Zuster Henriette Swellingrebel was toevertrouwd¹, leefde Heldring intens met den diaconessenarbeid mee, die het door gebrek aan waardeering vaak hard te verant-

¹ Zie het Gedenkschrift ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan in opdracht van het bestuur, samengesteld door H. H. Barger, Utrecht 1919.

woorden had. Wij wrijven nu onze oogen uit, als wij in de „Christelijke Stemmen” lezen, hoe de zusters der dienende liefde juist bij een bezoek van Heldring aan haar laatste penning gekomen waren, en door een kleine gave van Hemmen's predikant, nauwelijks genoeg om ook slechts één dag haar huis der liefde te onderhouden, ten zeerste verblijd werden. Welk een geloofsmoed hebben die eerste christenvrouwen daar in het huis aan de Breedstraat gehad, door met trotseering van velerlei moeilijkheden, haar roeping getrouw te blijven! Breed hebben zij het niet gehad, maar haar Godsvertrouwen is nimmer beschaamd geworden ¹. Bij het onderhoud, dat Heldring met Frau Oberin in het Berlijnsche diaconessenhuis, waarvan Amalia Sieveking hem reeds veel goeds verteld had, kwam al spoedig de vraag naar voren, wie als diaconessen werden aangenomen. Het verheugde Heldring, dat Frau Oberin, in tegenstelling met „Kaiserswerth”, waar strakkere lijnen getrokken werden, een ruim standpunt bij de opname innam en, zonder waarde te hechten aan titel, rang of kleeding, zich opleiding van christen-verpleegsters in geloovig milieu ten doel stelde. Naar de meening van Heldring was een diaconessenhuis een prachtig middel om, langs den weg van ziekenverpleging, meisjes voor te bereiden voor een levensbestemming, die naar zijn meening het beste buiten de inrichting gevonden kon worden. Evenals Gossner zag hij in de ziekenverpleging een kweekschool van krachten, ter uitbreiding van het Godsrijk. Een zendelingsvrouw of zendingszuster kon b.v. zeer geschikt haar vooropleiding in een diaconessenhuis ontvangen. Stellig had Heldring ook waardeering voor „Kaiserswerth”, waar op de speciale roeping der diaconessen de nadruk werd gelegd, maar de verklaring in een geschriftje van het Amsterdamsche diaconessenhuis van het jaar 1930 zou uit zijn hart gegrepen zijn: „De diakones blijft diakones, zoolang zij zich in dezen weg geleid ziet. Haar wordt geen stroobreed in den weg gelegd, wanneer zij na korter of langeren tijd tot de overtuiging komt, het huis te moeten verlaten”. Alle starheid, die slechts remmend op de

¹ Het is opmerkelijk, dat de Breedstraat veel van de bonte mengeling van het godsdienstig leven te Utrecht in de vorige eeuw te aanschouwen gaf. De „Doleantie” opende er een harer oudste kerken, „het christelijk gymnasium” (nog een late Réveilvrucht) herbergde er zijn eerste leerlingen, terwijl het „Leger des Heils” daar eveneens een van haar kwartieren betrok.

goede zaak van het diaconessenwezen kan werken, is met dit woord afgewezen. Heldring zou als predikant-directeur van een diaconessenhuis zich verheugd hebben in een wijdingsure, waarin zusters tot diacones werden ingezegend. Van harte zou hij b.v. in de „Klaaskerk” de vragen van het Utrechtsche diaconessenhuis aan de zusters voorgehouden hebben:

„Belijdt gij uwe kracht te zoeken in de gemeenschap met uwen Heiland, u alzoo van harte vereenigende met het beginsel, waaruit de diaconessenarbeid is geboren en leeft: Het geloof in Jezus Christus, onzen Zaligmaker en Heer?

Zijt gij des zins en willens in dat geloof dezen arbeid uit te oefenen, dezen dienst versierende, met zulk een wandel, als den Heer tot eer, uw naaste tot heil wezen kan?

Wilt gij dat doen als diacones dezer inrichting, alzoo het u van haar opgedragen werk verrichten, hare tucht aanvaarden, hare belangen bevorderen en zoolang God u hier laten zal, in waarachtige liefde samenwonen en arbeiden met uwe medezusters en onder degenen, die God over u gesteld heeft?”

Maar Heldring zou met evenveel stelligheid ten allen tijde de deur wijd open hebben gezet voor alle meisjes, die in een christelijk milieu haar diploma voor zieken-verpleging wenschten te behalen, hetzij ter verpleging van zieken, hetzij ter vooropleiding tot een andere taak, die eventueel later op de schouders zou worden gelegd. In ieder geval zou een verloving van een zuster nimmer een hinderpaal, maar veeleer een aansporing in Heldring's oog geweest zijn, om het gewenschte diploma te laten behalen. Onder oudverpleegsters vindt men immers beste huismoeders!

FLIEDNER

Als wij een enkel oogenblik in dit verband de namen van Heldring en Fliedner¹ aan elkaar mogen verbinden, zoo zij opgemerkt, dat Heldring, ook zonder met zijn ambtsbroeder in de meer ambtelijke opvatting van de diacones mee te gaan, veel waardeering had voor het werk in Kaiserswerth.

Hoe opmerkelijk, dat deze twee mannen, aan een kleine plaats in hun vaderland voor goed zulk een goede en bekende klank wisten te geven!

Reeds aan het begin van hun predikanten-loopbaan van het
¹ Vgl. Dr Martin Gerhardt, *Theodor Fliedner*, Kaiserwerth, 1935—1937. H. J. Dijkmeester, *Theodor Fliedner*, in: *Lichtstralen op den akker der wereld*, Hoenderloo 1938.

rationalisme afkeerig, kenmerkte de een zoowel als de ander zich door een veerkrachtig geloof, dat zich in de liefde openbaarde. Beider werk begon met opname van ontslagen gevangenen en werd tot ontwikkeling gebracht door een met heilige overtuiging ondernomen collectereis. In Hemmen, zoowel als in Kaiserswerth, was alles onder afbedding van Gods zegen op de innerlijke vernieuwing der verpleegden ingesteld. Beide Godsmannen hadden een rijk met kinderen gezegend huwelijksleven — wat niet weg nam, dat hunne vrouwen hen in vele opzichten nog met raad en daad wisten bij te staan.

BEZOEK BIJ STAHL

Van de geboden gelegenheid maakte Heldring op zijn reis ook gebruik om den christen-staatsman Friedrich Julius Stahl te bezoeken, die als hoogleeraar een rechts- en staatsleer op den grondslag der christelijke levensbeschouwing wilde bouwen. Vanzelfsprekend was de ontwikkeling van de Nederlandsche staatkunde al spoedig het onderwerp van gesprek, waarbij tot Heldrings verwondering bleek, dat Stahl zelfs den naam van Groen van Prinsterer nog nooit had gehoord. Stahl sprak met kracht in het belang van een christelijke politieke partij, daar hij van overtuiging was, dat alle negatie van het christendom een tegenovergesteld systeem in zich sloot, dat van positief christelijke zijde bestreden moest worden. Dit bezoek van Heldring had voor Nederland belangrijke gevolgen. Op de voorjaarsvergadering van de christenvrienden in 1850 kwam reeds de vraag naar voren, wat men van het gevoelen van Professor Stahl, omtrent de oprichting eener christelijke staatkundige partij, moest denken. Dank zij enkele artikelen van Singendonck in het Réveil-tijdschrift, hadden Stahl's ideeën over den christelijken staat reeds eenige bekendheid gekregen, zoodat het Groen niet moeilijk viel, de vrienden op te wekken en bereid te vinden tot samenwerking ook op politiek terrein. Reeds in Juli 1850 verscheen bij Kemink te Utrecht „De Nederlander” onder nieuwe hoofdredactie van Groen van Prinsterer, waarmee de Christelijk-Historische of de Anti-revolutionaire partij met eigen orgaan naar voren trad.

CELLULAIRE GEVANGENIS

Veelzijdige indrukken deed Heldring verder in Berlijn nog op. Wij denken ook aan zijn bezoek met Dr. Schulz aan de cellulaire gevangenis. Hoe ernstig had hij het voor en tegen van het cellulaire systeem overwogen! Zijn grootste bezwaar er tegen was,

dat de daad werd gekeerd, zonder dat het hart bekeerd werd. Niet in de wegneming van de gelegenheid tot zonde, maar in de bestrijding van de neiging daartoe door de boodschap des heils, moest het heil voor de gevangenen worden gezocht. Stellig moest naar het oordeel van Heldring iedere gevangenis reeds daarom de noodige cellen bevatten, om schadelijke sujetten tijdelijk door strenge eenzaamheid te kunnen straffen. Voorts ging hij er graag mee accoord, dat iedere gevangene zijn eigen woon- en slaapcel had, maar hoe krachtig pleitte hij in zijn tijdschrift voor werkzalen met gemeenschappelijk verkeer, onder streng toezicht, met toepassing van behoorlijke classificatie der gevangenen ¹! Doch het strekt Heldring, die meer dan eens gevangnissen in binnen- en buitenland bezocht ², tot groote eer, dat hij, onder veel critiek, zich als tegenstander uitsprak van een strak doorgevoerde cellulaire gevangenisstraf. Toen de critiek wat al te scherp werd, sprong Beets voor zijn vriend in de bres door hem, helaas anonym, in „De Nederlander” te rehabiliteeren en gaarne nemen wij er goede nota van, dat hij in een persoonlijk briefje 13 Januari 1854 aan Heldring schreef: „tijd en ervaring zullen U gaandeweg nog meer rehabiliteeren”. Beets heeft gelijk gekregen. De jeugdgevangenis te Zutphen is in ons vaderland waarschijnlijk wel het mooiste voorbeeld van verzorging van gevangenen, zooals Heldring het zich in principe had gedacht.

Wij vermelden terloops Heldrings bezoek aan Baron Schimmelpenninck, gezant van Nederland te Berlijn, met wien hij musea en het koninklijk slot bezocht, en aan Professor Nitzsch, Hoogleeraar in de Theologie voor de dogmatische vakken, waarmee hij het vraagstuk der openbare onzedelijkheid (in die dagen zeer acuut) besprak. Uitvoeriger staan wij echter thans stil bij de ontmoeting tusschen Gossner en Heldring, die voor de zending belangrijke gevolgen zou hebben.

GOSSNER

Hoe genoot Heldring vanaf het eerste moment van het blijmoedige, altijd even vroolijke gezicht van den tachtigjarigen prediker! Zelden had hij iemand zoo rijk aan geest en humor ontmoet. Alles leefde in den ouden, maar nog steeds zich jong van hart voelenden

¹ O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VIII, pag. 544.

² O.a. tweemaal te Plesgow, aan welke gevangenis zijn schoonzoon Ds Bastian verbonden was.

evangelie-dienaar. Al spoedig kwam het gesprek op de zendeling-werklieden. Gossner vertelde, dat hij bij voorkeur timmerlieden en schrijnwerkers zocht, die naar zijn meening op ieder plekje van den aardbodem werk konden vinden. Voor hun uitzending hield hij hen een tijd bij zich in huis, om ¹¹onderricht te ¹²(ontvangen en deel te nemen aan tuin- en huisarbeid, waarna hij hen uitzond, zoodra hij hen voor hun groote bestemming berekend achtte. Op Heldrings vraag, hoe hij de groote sommen bijeen bracht, die daartoe noodig waren, herinnerde Gossner hem aan zijn „bijtje” (het tijdschrift „Die Biene”), dat hem den honing bracht, om zijn zendeling-werklieden te kunnen verzorgen. Zijn door zijn leerlingen met vreugde verzorgde bijencultuur had hem aan den origineelen titel van zijn zendings-tijdschrift geholpen. Vervolgens vroeg Heldring of Gossner hem niet een zendeling-werkman voor Java wilde toezenden. Gossner was daartoe gaarne bereid, zoo spoedig er zich iemand meldde. Aan tafel was Gossner wederom vol scherts. Er heerschte een blijmoedigheid in den kleinen kring, die Heldring deugd deed. Na den maaltijd schreef Gossner den naam en standplaats van zijn gast op: Heldring, Hemmen, greep diens hand en sprak: „Held ring durch zum Siege; lasz dich nicht hemmen und wolle nicht hemmen”. Heldring dankte hem diep ontroerd, liet zich door den eerbiedwaardigen patriarch, vonkelend van geheiligde vreugde, zegenen en nam vol vertrouwen in zijn zendingsroeping van Gossner afscheid. Spoedig zou blijken, dat zijn bezoek rijke vrucht zou afwerpen.

Wanneer wij, voor wij verder gaan, een oogenblik stil mogen staan bij het leven van Gossner ¹, verwondert het ons niets, dat deze Godsman het zoo spoedig met Heldring kon vinden. (Stellig) was Gossner door zijn geboorte in 1775, het jaar waarin de Jezuïetenorde werd opgeheven, ruim dertig jaar ouder dan Heldring en was zijn levensloop, door zijn overgang van de Roomsche Katholieke tot de Evangelische kerk en zijn daarmee annex veelvuldig verhuizen als kapelaan, priester, godsdienstleeraar, reizend evangelist en predikant, gansch anders dan die van den prediker van Hemmen, maar dit neemt toch niet weg, dat menige trek van overeenkomst in beider optreden valt op te merken.

¹ Vgl. Joh. Dettloff Prochnow, *Johannes Evangelist Gossner*, Berlijn, 1859. Hermann Dalton, *Johannes Gossner*, uit het Hoogduitsch vertaald door A. Hardenberg, Nijmegen, 1877. H. M. van Nes, *Vader Gossner*, in: *Lichtstralen op den akker der wereld*, no. 5, Hoenderloo, 1940.

Allereerst denken wij aan hun eenvoudig en ernstig karakter, waardoor zij velen uit allerlei rang en stand tot zich trokken en aan hun hartelijk en eerlijk optreden, dat steeds gepaard ging met een diepen afkeer voor alles, wat aan huichelarij herinnerde. Wij herinneren verder aan hun krachtig verspreiden van de Heilige Schrift, dat mede te danken was aan hun nauw contact met het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap. Voorts hebben beiden tijden beleefd, dat zij slechts met weinig anderen het kruis-evangelie brachten, waardoor veel smaad, met Gods hulp op waardige wijze gedragen, hun deel werd. En als wij lezen dat Gossner brandend naar broederlijke gemeenschap des geloofs verlangde en reeds als pastoor te Dirlwangen in zijn pastorie bijeenkomsten hield met evangelisch georiënteerde geestverwanten, denken wij aanstonds aan Heldring, die tot de samenkomsten der Réveil-vrienden den stoot gaf, en na de intrede van Ds J. W. Felix¹ te Opheusden (1851) aanstonds tot een convent besloot². Wij weten ook, dat Gossner een zeer uitgebreide correspondentie onderhield en herinneren ons het woord van Beets tot Heldring: Gij schrijft duizend brieven, terwijl ik mij duizendmaal bedenk om er één te schrijven. Twee honderd gulden, dat wil zeggen: een vierde deel van zijn tractement, had Heldring voor brief-porto's noodig³. Gossner en Heldring waren voorts profetische predikers, combineerden de uitwendige en de inwendige zending, maakten een langen werkdag (Gossner was zomers soms reeds om vier uur op en Heldring niet veel later), en verlangden, dat de geloovige gemeente, onder leiding van den Heiligen Geest, de krachten van geloof, hoop en liefde, gestuwd door gebedsgemeenschap met haar Heer, duidelijk openbaarde.

Heldring mag dan niet, zooals zijn oudere vriend (30 Maart 1858), tusschen Goeden Vrijdag en Paschen begraven zijn, ook zijn leven werd alleen mogelijk gemaakt door wat Goede Vrijdag en Paschen voor hem beteekenden. „Het „Christus voor ons” was ook voor Heldring onlosmakelijk verbonden aan het „Christus in ons”. Met Gossner had Heldring onder zijn portret kunnen schrijven: „Wenn ich Ihn nur habe, lasz' ich gern mich selbst”. Dat was het geheim van beider leven!

¹ Heldring aan Beets, 7 November 1851. „Ik hoorde nooit zulk een intrede”.

² J. W. Felix werd later een bekend predikant in Utrecht.

³ Heldring aan Beets, 8 Maart 1857.

GÜTZLAFF

Met een enkel woord willen wij er melding van maken, hoe ook de ontmoeting met Dr Karl Gützlaff, zendeling onder de Chineezen, bezielend op Heldrings zendingsliefde heeft gewerkt. Deze eenvoudige kleermakerszoon uit Pommeren, die op kosten van Koning Frederik Willem III te Berlijn tot zendeling was opgeleid, wist met zijn evangelie-prediking in het langen tijd voor de zending hermetisch gesloten Chineez

land door te dringen. Om het vertrouwen van zijn nieuwe landgenooten te winnen, droeg hij met vreugde hun Chineez

staart. Vanwege zijn uitnemende gaven, waarvan hij door lezingen aan Neerland's academies herhaaldelijk blijk gaf, werd hem in 1843 door den Senaat van de Groningsche Universiteit het doctoraat honoris causa in de theologie verleend ¹. Het eerste woord, dat Heldring van Gützlaff bij een bijeenkomst te Wageningen hoorde: „gebrek aan liefde is de oudste ketterij” sloeg aanstonds bij hem in. Stellig had Heldring tegen den Chineez

zendeling ook zijn bezwaren, waarbij wij waarschijnlijk vooral aan zijn ongecontroleerd vertrouwen in zijn helpers hebben te denken, maar de wijze, waarop hij bijvoorbeeld Gützlaff over het gebed om den Heiligen Geest had hooren spreken, maakte veel goed.

Gützlaff moge, behalve met Réveilkringen, ook met de Groninger school in nauw contact hebben gestaan, vaststaat, dat de verzoening door het bloed des kruises en het werk van den Heiligen Geest voor hem, evenals voor Heldring, de drijfkracht tot ware zendingsliefde waren. Heldring was daar zeer door getroffen. En geen wonder, want moest hij niet elke betooning van liefde, waar de Heilige Geest aan ontbrak, als menschenwerk afwijzen, en moest hij niet alle spreken over den Heiligen Geest, waar geen uiting van liefde aan verbonden was, als spiritualisme ter zijde stellen? ² Vooral een persoonlijk gesprek met Gützlaff, op den kerkendag te Stuttgart in het najaar 1850, waarbij deze er krachtig op aandrong, om de geestelijke belangen der vele Chineez

en in Indië te verzorgen, maakte op Heldring diepen indruk.

De nood der heiden-wereld had ook Gützlaff, evenals Heldring, verstaan. Daarin vonden en waardeerden deze twee zending

¹ Vgl. A. Goslinga, *Dr Karl Gützlaff en het Nederlandsche Protestantisme in het midden der vorige eeuw*, 's-Gravenhage, 1941, pag. 9 en 22.

² O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang IV, pag. 708.

vrienden elkaar ¹. Beiden hadden ook de gave, anderen tot zendingsarbeid te bezielen. Door toedoen van Gützlaff werd mej. L. M. M. van Medenbach Wakker uit Warnsveld bereid gevonden, naar het zendingsveld te vertrekken en kon haar inzegening 27 October 1850 in de dorpskerk aldaar plaats vinden, terwijl Jan Kruyt, de vader van het bekende Kruyten-geslacht, zich onder invloed van Gützlaffs krachtig woord tot zendeling geroepen wist ².

Karakteristiek voor Heldring is vooral zijn trouw tegenover Gützlaff, toen in 1850 de debacle van de toevertrouwde zendingsgelden voor China bekend werd. Een ingesteld onderzoek had uitgewezen, dat verreweg de meeste helpers van Gützlaff bedriegers waren. Kort daarop schreef Heldring aan Beets: „Ik greep den waardigen man, van alles verstoten, onder den arm, en nam hem mede. Ik leefde nog eenige uren met hem. Hij is mij dierbaar gebleven, al is hij niet vrij te pleiten. Heldring's vertrouwen in Gützlaff's zendingsroeping bleef ongeschokt ³.

Intusschen bleek, dat Heldrings bezoek voor Gossner ook onvergetelijk bleef, en dat hij gaarne bereid was tot samenwerken. Want reeds na enkele maanden berichtte hij, een drietal zending-werklieden voor Java beschikbaar te willen stellen. Drie tegelijk vond Heldring echter eerst wel wat teveel, doch toen één zijner vrienden zich bereid verklaarde, twee van de drie voor zijn rekening te nemen, ging hij met blijmoedigheid op het aanbod van Gossner in. Met de overkomst der drie vrienden opende er zich nu voor Heldring een nieuwe werkkring, dien hij zelf de belangrijkste van zijn leven genoemd heeft.

Op verzoek van de leden der commissie ter behartiging van de belangen van den „christen-werkman” hield hij, op voetspoor van Gossner, tot wederzijdsch genoegen, de broeders Adolf en August Mühlnickel en Albert Zeese een tijdlang bij zich in het zoogenaamde zendelingshuisje bij Steenbeek. Hij wilde hen leeren kennen en in de gelegenheid stellen, de Nederlandsche taal te leeren. Daarna liet hij hen nog in 1851 met „De Willem II” vol goede hoop naar Java vertrekken ⁴. Het was de regeerings-

¹ O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang V, pag. 515—528.

² A. Goslinga, *t.a.p.*, pag. 57, 48 en 104.

³ Heldring aan Beets, 21 September 1850.

⁴ O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang IV, pag. 728—736.

ambtenaar I. Esser, die voor een goede introductie der Gossnersche mannen op Java zorgde ¹.

Sinds 1837 was deze Esser, wiens vader het ambt van procureur-generaal bij het Hooge Gerechtshof in Batavia bekleedde, als ambtenaar in Java's hoofdstad werkzaam, waar hij veel met de inlanders in aanraking kwam, hun belangen zoo goed mogelijk behartigde en hen met het evangelie bekend trachtte te maken ². Van regeeringswege zag men dit laatste ongaarne, en op de gedragslijst prijkte zijn naam dan ook met de aantekening: „van zonderlinge gevoelens; soms deswege lastig”. Zijn vraag, te Batavia een school te mogen openen voor Inlandsche en Chineesche kinderen, werd door den resident terstond met verplaatsing en verlaging van rang beantwoord. Toen hij in 1851 Ds Ridley H. Herschel, predikant te Londen, in een openbaar schrijven met den geestelijken nood in Indië bekend maakte, werd hij door gouverneur-generaal Duijmaer van Twist ter verantwoordig geroepen en onder „de hooge politie der regeering gesteld”. In een bijzonder onderhoud beklaagde zich Esser hierover bij den gouverneur-generaal, maar deze voegde hem met opgeheven hand toe: „Ik waarschuw u ernstig; ik houd mij aan de wet”, waarop Esser met een buiging antwoordde: „En ik houd mij aan het *Evangelie*”. Esser besloot zich op de wijze van een christen te „wreken” en nam zich stellig voor de regeering in Indië een scheepslading zendelingen te bezorgen. Den 7den September 1851 stichtte hij op streng-Christo-centrische basis het Genootschap voor in- en uitwendige zending, waarvan het bestuur bestond uit Ds. du Puy, predikant der Engelsche Kerk te Batavia, E. W. King, secretaris, J. J. Brouwer, I. Esser en J. v. d. Veen, terwijl onder de helpende leden Mevrouw Le Jolle te Ambarawa, de moeder van „de Salatiga-zending”, een bijzondere plaats innam. Opmerkelijk is, dat deze zendingsvrienden, diep bewust van den nauwen band tusschen kerk en zending, zich tevoren in een uitvoerig schrijven tot het bestuur van de Protestantsche Kerk in Nederlandsch Indië hadden gericht, waarin in overweging werd gegeven te erkennen, dat zoowel in- als uitwendige zending het kerkbestuur der gemeente ter harte moest gaan. Eerst toen het kerkbestuur, ook tot groot verdriet van Hel-

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel IV, pag. 6 en 7.

² Zie over I. Esser onder meer, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel I, pag. 835, Leiden 1911.

dring, die het ideaal „Kerk en Zending”¹ zich steeds voor oogen hield en den Oosterschen slaap van de kerk op Java als bevorderlijk voor Roomsch-Katholicisme en Mohammedanisme diep be-
treurde, geen hulp wilde verleenen, sloegen zij met vereende krachten de hand aan den ploeg.

Voor al gedurende de eerste tientallen jaren van zijn bestaan heeft het genootschap een groote activiteit aan den dag gelegd en als middelpunt van het christelijk Europeesch leven in Batavia zeer veel voor de evangelieverkondiging gedaan. De Gossnersche mannen hebben aanstonds de krachtige hulp van Esser en zijn vrienden ondervonden, daar zij zich konden vestigen op de „Kampong Makasser”, die het zendinggenootschap dichtbij Buitenzorg voor f 12.000.— had gekocht, met de bedoeling er een christen-nederzetting te beginnen. Helaas bleek het spoedig, dat Zeese, voor de zending ongeschikt, naar Europa moest teruggezonden worden, doch veel grooter dreigde de teleurstelling te worden toen het scheen, dat de Mühl Nickels, die op Kampong Makasser een school voor Chineesche en Soendaneesche jongens geopend hadden, van Java verwijderd zouden worden, omdat het Gouvernement zich verbonden had, alleen op Borneo vreemde zendelingen toe te laten. Groot was Heldrings zorg in die dagen. Behalve Wormser, stond niemand zijner vrienden bewust aan zijn zijde². Zijn voorstel, de hulp van Engelsche zendelingen voor Java in te roepen, vond begrijpelijkerwijs geen bijval. Van de zijde der residenten was voor Java niets te verwachten, daar deze het liefst van „Europeesche pottenkijkers” verschoond wenschten te blijven. Toch kwam er uitkomst.

Een der leden van de zending-werkman-commissie bezocht den minister van koloniën, met het gevolg, dat de toelating der Gossnersche mannen niet werd ingetrokken. In Indië zelf sprong Esser bij de regeering voor hen in de bres, door er op te wijzen, dat zij zonder officiële kerkelijke ordening van zending, gratis onderwijs gaven en krachtig voegde hij er aan toe: „Gij hebt in Heldring met een onverzettelijk man te doen, waagt het niet hem er uit

¹ Het volgende citaat laat ons daaromtrent niet in het onzekere: „Het is een heilige plicht, alle gemeenten tot het zendingswerk op te leiden. Want juist dit is de kracht der R.K. Kerk, dat zij in ieder lid een missionair vindt en wij slechts in genootschappen onze arbeid concentreeren”. (vgl. O. G. Heldring, *Berichten en correspondentie*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, pag. 609).

² Heldring aan Groen, 4 April 1874.

te zetten. Straks zendt hij er zes in plaats van drie en daarna twaalf. Tegen hem is het niet vol te houden". Het pleit werd gewonnen. De zendingmannen bleven. Het zedingsbevel des Heeren: „Predikt het evangelie aan alle creaturen" had zich gehandhaafd. Intusschen smartte het Hedingring zeer, dat het Nederlandsch Zendinggenootschap niet bij machte was, de thans zoo noodige zendingen naar Java af te vaardigen. Moest de zendingsschool niet vergroot worden en was het niet wenschelijk, het aantal leermeesters te verdubbelen en dat der kweekelingen te vermenigvuldigen? Het eenige, wat hij doen kon, was zoo getrouw mogelijk met de uitgezonden zending-werklieden langs den weg van correspondentie mee te leven. Wat een moeilijkheden hebben intusschen die dappere menschen op Java, en later op andere eilanden, moeten overwinnen, vooral doordat de theorie „zending-werkman" in de praktijk onhoudbaar bleek! Uit een brief van Adolf Mühlnickel maken wij op, hoe een tekort aan taalkennis belemmerend op de evangelieverkondiging werkte, hoe teleurstellend de verbouw van Europeesche zaden op de Indische akkers uitviel, hoe verdrietig het was, dat de meeste van hun uit Nederland meegebrachte gereedschappen gestolen waren¹. Maar al bogen de teleurstellingen hun moed dikwijls zeer ter neder, zij hielden toch vast aan de eenmaal in het geloof ontvangen belofte van God, hen nimmer in den steek te zullen laten. Trots allen tegenstand kreeg het evangelie, vooral door avond- en morgenschool, op Kampong Makasser goeden voortgang. Zij hebben prachtig pionierswerk gedaan, waar anderen met vreugde op hebben voortgebouwd.

Na het eerste drietal zond Gossner, in overleg met de reeds meer-malen genoemde commissie, twee uitnemende mannen Schneider en Geissler. Voorts schreef hij aan Hedingring, dat een proponent, Michaelis genaamd, hem binnenkort kwam bezoeken om te spreken over een mogelijke uitzending naar Nieuw-Guinea.

Reeds acht jaren had de grijsaard begeerd, een post op dat eiland te plaatsen. Hedingring zocht aanstonds naar lectuur over dit eiland en vond een reisbeschrijving van den zee-officier De Bruin Kops in het Indische Tijdschrift voor natuurkunde. Op grond van deze berichten meende hij, deze zaak niet te moeten ontraden, des te minder, sinds Esser schreef, dat in het zendinggenootschap

¹ O. G. Hedingring, *Berichten en correspondentie*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, blz. 742.

op Java eventueele uitzending van eenige zendeling-werklieden naar Nieuw-Guinea stellig bijval zou vinden. Tijdens het wachten op Michaelis verklaarde Grim, die in Holland goed werk als evangelist had gedaan, zich bereid de volgende jaren van zijn leven op Java door te brengen en daar zijn pensioen als militair in Indië te genieten. Voorts kreeg Heldring van het Haagsche China-Comité bericht, dat het bereid was, de kosten van overtocht voor Burgers, tuinman en oud-leerling van Ds Creutzberg, te bekostigen. Een jongeman, Van der Linden genaamd, die Heldring reeds twee jaren bij zich had, maakte het zestal van nieuwe krachten voor Indië vol. Zelf trok Heldring er naar Den Haag en Rotterdam op uit ter vervulling van de formaliteiten van passen en scheepsgelegenheid, om tot zijn schrik bij zijn thuiskomst een brief van Gossner te vinden, met de mededeeling, dat Michaelis met zijn vrouw, in gezelschap van zeilmaker Karel Ottow en twee diaconessen, Emilia Kreckeldorf en Augusta Becker, de volgende week in Hemmen hoopten aan te komen. Onmiddellijk schreef Heldring naar Berlijn, dat Gossner thans zijn geloof te zwaar op de proef stelde, en dat uitstel van vier maanden in ieder geval hoogst wenschelijk was. Deze brief kwam tot vreugde van Gossner te laat, die er nog een wakkeren brief over heen schreef, met verzoek allen toch vooral te zenden. Daar de gelden voor uitrusting en overtocht zeker van de laatste vier ontbraken, was Heldring dankbaar zijn oudsten zoon Otto bereid te vinden, een collectereis te ondernemen. De vriendelijke, rijk begaafde jongeman kweet zich moedig van zijn taak, vond bij velen een open hart en bracht ongeveer drie duizend gulden als resultaat mee naar huis. Thans kon de zaak voortgang vinden, en werden allen, nu een tiental met elkaar, in het kleine gestichtskerkje van Steenbeek, omringd door tal van diep-gevallenenen, voor hun toekomstige werkkring door Heldring ingezegend naar aanleiding van Mattheus 9 : 36—38: „En Jezus de schare ziende, werd innerlijk met ontferming bewogen over hen, omdat zij vermoeid en verstrooid waren, gelijk schapen, die geen herder hebben. Toen zeide Hij tot zijne discipelen: De oogst is wel groot, maar de arbeiders zijn weinige, bidt dan den Heer des oogstes, dat Hij arbeiders in Zijn oogst uitstoote”.

Den volgenden dag vereenigden zich vrienden en belangstellenden, om de zes mannen uitgeleide te doen naar „De Abel-Tasman”, waarmede zij naar Java zouden zeilen. In de kajuit had

een laatste bijeenkomst plaats en werd den achterblijvenden toegezongen:

*Lebt wohl, ihr theuren Herzen
In Ihm, der uns mit Schmerzen
Vom Ew'gen Zorn befreit.
Lebt wohl in Jesu Wunden
Die uns so eng verbunden
Dass uns nicht scheidet Raum noch Zeit.*

*Wohlan lasst uns nun schwören
Das wir nun Ihm gehören
Bis unser Aug' einst bricht.
Ja, Jesu, süßes Leben!
Wir bleiben Dir ergeben
Lass leuchten uns Dein Angesicht.*

*Nun wollen wir uns scheiden
Um zu den armen Heiden
Auf Gott's Befehl zu geh'n,
Bis wir auf Salems Zinnen
Wenn Er uns ruft von hinnen
Im ew'gen Licht uns wieder sehn.*

Het waren voor ons, schrijft Heldring, groote en heilige dagen ¹. Een maand later vertrokken Michaelis en zijn vrouw met de beide diaconessen, voor wie Dr Graaf van Bijlandt, in opdracht van Gossner, de noodige medische uitrusting gekocht had.

Wederom deed Heldring de vertrekkenden uitgeleide, thans met een hart vol dank, dat tenslotte alle bezwaren overwonnen waren ².

Van dit tiental uitgezonden zendingsvrienden heeft de commissie voor den zendeling-werkman veel genoeg beleefd. Michaelis werd directeur van „Kampong Makasser”, de beide diaconessen trouwden met de Mühlnickels. Ottow en Geissler verklaarden zich na twee jaren, in vertrouwen op den bijstand des Heeren, bereid om naar Nieuw-Guinea te gaan. „Men kan zich geheel overgeven aan dien God, die voor Israël een pad door de zee baande”, schreef Ottow aan Heldring. In dit vertrouwen gingen de beide vrienden aan boord van de schoener „Ternate”, een klein handelsscheepje, dat op den 5den Februari van het jaar 1855

¹ O. G. Heldring, *Berichten en correspondentie*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VII, pag. 49 en vvg.

² O. G. Heldring, *Berichten en correspondentie*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VII, pag. 131.

het anker liet vallen op de reede van het eiland Mansinam in de schoone Dorehbaai. Hoe dankbaar waren de vrienden, eindelijk op hun bestemming gekomen te zijn! Had de reis naar Java niet bijna zeven maanden geduurd? En waren zij niet ruim drie weken langs alle koraaleilanden gevaren, om tenslotte Nieuw-Guinea te bereiken? Vrijmoedig aangestaard door de Papoea's, kwamen de reizigers spoedig aan wal. In een ruwe houten loods van een handelaar vonden zij voorloopig een onderdak. Want hun huis, waarvoor zij het materiaal bij zich hadden, moest nog gebouwd worden. En de plaats van hun huis moest nog open gehakt worden in het bosch. Doch vóór alle dingen deden de moedige mannen iets anders. Onder een stevigen hoogen dadelboom kniëden zij neer, terwijl de Papoea's op eenigen afstand nieuwsgierig toekken en vroegen zij Gods zegen op hun werk, dat zij gingen aanvangen. In het geluid van den wind klonk voor hun geloofsbewustzijn de stem van God tot hen door met de belofte: „Ik zal u niet begeven, en Ik zal u niet verlaten”¹. Ook in de pastorie van het stille Hemmen in Nederland werden kniëën gebogen met de bede, dat God het zendingswerk op Nieuw-Guinea zou willen zegenen. Alzoo begon de zending in het Papoealand.

Intusschen kunnen wij moeilijk genoeg respect hebben voor den moed ook van deze pioniers. Het volk, waaronder zij zich gingen vestigen, was woest van zeden. Menschenroof was aan de orde van den dag. Wel hadden zij een brief van den Sultan van Tidore medegebracht, waarin deze gelastte, dat het volk, waarover hij zich heer en meester gevoelde, bescherming en hulp aan de blanken moest verleenen, maar wat kon dit schrijven uitrichten onder menschen, die lezen noch schrijven konden, en zich alleen uit vrees onder Tidore schikten? Alhoewel de Papoea's hun geen kwaad deden, moesten Geissler en Ottow geheel hun eigen weg vinden. Niemand stak een hand uit om hen te helpen, daar zij als indringers gebrandmerkt waren. Hun prauw, van veel te zwaar hout gemaakt, kostte hen al heel wat inspanning. Het open hakken van een ruimte in het bosch ter plaatsing van hun woning, in de brandende hitte, ging boven hun krachten, zoodat zij al spoedig in hun ruwe houten loods, stellig niet vrij van ongedierte, ernstig ziek kwamen te liggen. Ottow leed aan een hersenontsteking en Geissler aan een ernstigen beenwond, terwijl beide

¹ Alb. J. de Neef, *Papoealand, het arbeidsveld van de Utrechtsche Zending*, Oegstgeest, 1937, pag. 24—26.

hooge koorts hadden, die hen niet wilde verlaten. Wel kwamen de Papoea's kijken, en zaten zij druk pratend om hen heen, maar niemand dacht er aan, ook maar een dronk water aan de lijders te geven. Volgens de Papoea's behoorden zij nu eenmaal niet tot de gewone menschenwereld. Toen de nood op het hoogst was, kwam er uitredding door de komst van het oorlogsschip „De Vesuvius” met den Resident Goldman aan boord, waardoor er hulp kon worden verleend.

Geissler werd tijdelijk naar Ternate gebracht, zoodat Ottow als een waar geloofsheld alleen bij de Papoea's achterbleef. Na zijn herstel keerde Geissler naar het eiland Mansinam terug, terwijl zijn makker een zendingspost aan de overzijde van het eiland opende. Zeven jaren woonden zij als eenige blanken te midden der Papoea's, die weliswaar meer en meer toenadering schonken, maar uiterst traag waren in het afleggen van hun heidensche gebruiken. Meermalen verkeerden de zendelingen in doodsgevaar als de honggiprauwen langs de zendingsposten trokken, met bloed-dorstige Papoea's bemand, die op slavenjacht of koppensnellen uittogen. Doch steeds mochten zij het leven er af brengen. Eens gelukte het Geissler drie Deutsche schipbreukelingen uit de moordende handen der Windesiërs te bevrijden, waardoor hij het gouvernement op zijn hand kreeg, en zelfs geldelijken steun voor zijn arbeid van deze zijde ontving. In het jaar 1862 kwamen zendeling en Mevrouw Jaesrich aan, eveneens door Gossner opgeleid, om het aantal zendingskrachten te versterken. Helaas ontving het zendingswerk echter spoedig een gevoeligen slag, door het heengaan van Ottow, die na vijf dagen aan een hevigen koorts bezweek. Onder de palmen aan de kust werd zijn graf gedolven. Geissler mocht zijn arbeid nog jaren voortzetten. Schier onoverkomelijk schenen soms de moeilijkheden. Werden bij een aardbeving op 22 Mei 1864 de zendingsposten niet totaal verwoest? Toch werd volgehouden en kon op den 1sten September van het rampjaar de eerste steen voor het zendingskerkje te Mansinam worden gelegd. Groot was de vreugde van Geissler, toen op Nieuwjaarsdag van het jaar 1865 de eerste twee Papoea's door zendeling L. J. van Hasselt, uitgezonden door de Utrechtsche zendingsvereniging, konden gedoopt worden! De eerstelingen waren toegebracht, een nieuwe tijd zou voor Nieuw-Guinea aanbreeken.

¹ Alb. J. de Neef, a.w., pag. 26—35.

Het bestek van dit boek laat niet toe, zooveel mogelijk de geschiedenis van de vijftig zendeling-werklieden te verhalen, die door de commissie „de zendeling-werkman” in den korten tijd van haar bestaan van 1848 tot 1858 naar Indië werden uitgezonden. Wij memoreeren slechts, dat er negenentwintig op Java, twee op Nieuw-Guinea, negen op de Sangi- en Talaud-eilanden, vier op Makassar, één op Flores en drie op de Kaap gearbeid hebben. Stellig zijn er verschillende geweest, die niet aan hun bestemming hebben beantwoord, waartoe allerlei factoren hebben medegewerkt, maar anderen hebben door hun trouwen arbeid, vaak temidden van de grootste moeilijkheden, weer veel goed gemaakt. Van deze laatste groep denken wij vooral aan de zendingen E. T. Steller en F. Kelling, over wie zending Brilman in zijn boek over de zending op de Sangi- en Talaud-eilanden belangrijke gegevens weet te verstrekken¹.

Na met C. W. L. M. Schröder en A. Grohe op 17 December 1854 als Gossnersche mannen geordend te zijn, vertrokken zij onmiddellijk naar Holland. Alhoewel Ds Van Rhijn, die in Indië gereisd had, er sterk bij Heldring op aan drong deze jonge menschen niet „zonder meer” uit te zenden, doch eerst te zorgen voor de noodige kennis van de Nederlandsche en de Maleische taal en van de beginselen van land- en volkenkunde en zendingsgeschiedenis, werd deze raad, hoe verstandig ook, stellig vooral op grond van financieele overwegingen, niet door Heldring opgevolgd, zoodat het viertal zendingsmannen nog binnen drie maanden na hun aankomst uit Duitschland met de „Stad Scheveningen” de reis naar Indië aanvaardden. Toen de ons reeds bekende oud-resident van Timor, Esser, hun aan boord een afscheidsbezoek bracht, had hij innig medelijden met hen. En daar was alle reden voor. Want, ter betrachting van de uiterste zuinigheid, konden zij geen gebruik maken van de leegstaande hutten, maar moesten zij zich behelpen met een hok, dat voor hen in het ruim was getimmerd, tafel noch stoel vanwege de ruimte toeliet, en bij hooge zee of regen in volslagen duisternis gehuld was. Dank zij de goede zorgen van kapitein en passagiers werden zij echter gedurende de reis in het dagelijksch verkeer aan dek opgenomen. Door niemand afgehaald, bereikten zij na een reis van 95 dagen 8 Juli 1855 Batavia. Het genootschap voor

¹ Vgl. D. Brilman, *De Zending op de Sangi- en Talaud-Eilanden*, Hoenderloo, 1937.

in- en uitwendige zending was niet van hun komst verwittigd. Een onbegrijpelijk verzuim, waardoor ernstige stagnatie voor hun doorzending veroorzaakt werd. Eerst in October 1856 ontvingen zij eindelijk van het gouvernement verlof, om als zendelingen op de Sangi- en Talaud-eilanden werkzaam te zijn. Het Protestant-sche kerkbestuur benoemde hen tot herder en leeraar der verwaarloosde christengemeenten op die beide eilandengroepen. Nieuwjaarsdag bereikten zij Kema in de Minahassa, om eerst na een half jaar door middel van de radja's van Sangi, die hun jaarlijksche schatting aan het gouvernement hadden gebracht, op de plaats van bestemming te komen.

Kelling en Grohe hadden het mager genoeg, met den Radja van Siaoë mee te varen. Bij het inladen hunner goederen vielen reeds hun kisten met boeken en linnengoed in zee, en tegen het einde van de reis strandde het vaartuig van den Radja, waardoor al hun overgebleven goederen ook nog verloren gingen en zij zelf ternauwernood hun leven konden redden. Dank zij de goede zorgen van Ds Lineman te Menado, werden zij in staat gesteld zich door de opbrengst van een collecte van f 600.— weer eenigszins te installeeren. Hun indrukken, opgedaan op bezoekreizen, kwamen geheel overeen met het rapport van zending Van der Velde van Cappellen, opgemaakt voor het Nederlandsch zending-genootschap. Het christendom was weinig meer dan een naam. Polygamie, overspel, ontucht en dronkenschap waren aan de orde van den dag. Kelling sprak van een verwoesten tuin en een verlaten stad. Bij al hun liefde tot de bevolking, keerden de zendelingen zich toch met volle gestrengheid tegen de zonde en allerlei uitpattingen, waardoor hun het leven, vooral door de hoogere standen der bevolking, niet veraangenaamd werd. Met kracht werd de reorganisatie van het onderwijs ter hand genomen. Op aanraden van Resident Jansen verhuisde Kelling reeds in 1858 naar Taghoelandang, waar hij zich te midden van een bevolking van drieduizend zielen vestigde, waarvan een derde deel door den Doop tot het christendom was overgegaan. Hij trof er echter maar één belijdend lid aan, dat te Menado belijdenis had afgelegd.

De toestand onder de christenen was van dien aard, dat Kelling het raadzaam oordeelde, zoowel het doopen van volwassenen als van kinderen voorloopig te staken. Door trouw het evangelie te verkondigen, gemengde huwelijken te weigeren, bovenal door

zelf trouw als christen te leven, mocht het Kelling gelukken verbetering in den toestand aan te brengen, en kon hij eind 1862 met een twintigtal gemeenteleden het Heilig Avondmaal vieren.

In 1860 was hij in het huwelijk getreden met een zuster van zendeling Grohe. Niettegenstaande hun beperkte inkomen van vijfhonderd gulden per jaar, aarzelden zij niet, eenige inheemsche jongelui in eigen huis tot helpers in het zendingswerk op te leiden. Meermalen moesten zij zich maanden lang zelfs sago en rijst ontzeggen, om slechts van inheemsche knolvruchten en bananen in het leven te blijven. In 1870 werden de bewoners van het zendingshuis tijdens een vulkaanuitbarsting wonder boven wonder gered, terwijl er vier honderd vijftig menschenlevens te betreuren vielen. Het volgende jaar stierf Mevrouw Kelling, op reis naar Nederland met haar drie zonen, en moest zij op Sint Helena begraven worden. Hoe zwaar de slag ook voor Kelling was, hij ontving toch kracht om zijn arbeid voort te zetten. Vooral denken wij hier aan de vertaling van het Nieuwe Testament en den Heidelberger Catechismus in het Siaoesch dialect van het Sangireesch. Voor rekening van het Britsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap werden drieduizend exemplaren van het Nieuwe Testament gedrukt, terwijl zijn catechismus-vertaling een derden druk mocht beleven.

Groot was zijn vreugde, toen hij in 1890 een deel van zijn arbeidsveld, namelijk het eiland Siaoë, aan zijn jongsten zoon P. Kelling kon overdragen. Hoe had hij den arbeid zien groeien! Begonnen met duizend „christenen” waaronder één belijdend lid, en drie scholen met tweehonderd en negentig leerlingen, had hij het werk zich zien uitbreiden tot negen gemeenten met ruim drieduizend zielen en negen zendingsscholen met zeshonderd een en tachtig leerlingen. Juist in het jaar van zijn veertigjarig ambtsjubileum trof hem een zware beproeving door een ernstige oogontsteking, die met totale blindheid eindigde. Zelfs in die periode heeft Kelling, geholpen door zijn medewerkers, die hij dicteerde, zijn vertaalwerk nog voortgezet, tot hij 13 Augustus 1900, een en zeventig jaar oud, in de vreugde zijns Heeren mocht ingaan. Op het eenvoudig grafmonument, dat de inlandsche christenen nog altijd met groote piëteit verzorgen, leest men, behalve de bekende gegevens, deze merkwaardige woorden:

*Hier kommt ein armer Sünder her,
Der nu aus Gnaden selig wär. Rom. 6 : 25.*

STELLER EN SCHRÖDER

Deze beiden vertrokken van Menado in gezelschap van den Radja van Manganitoe naar hun toekomstig arbeidsveld, het eiland Groot-Sangi. Ook zij maakten spoedig een inspectietocht en troffen aan de kust nog veertien kerken en scholen aan. Maar ook hier bleek het gemeentelieven ver beneden peil te zijn. Polygamie, ontucht en dronkenschap werden immers maar al te vaak aangetroffen. Met grooten ernst hebben ook deze beide Gossnersche mannen de eischen van het christelijk leven aan de bevolking voorgehouden. Het onderwijs aan gedoopten en doopcandidate was ook bij hen een voorwerp van bijzondere zorg. In het eerste jaar verbonden zij ongeveer zeshonderd paren in het huwelijk, al bleek later, dat men lang niet altijd van de trouw der gehuwden zeker kon zijn. Ruim een jaar na hun komst ondernamen de zendingen een tocht naar Menado voor het doen van inkoop van levensmiddelen en allerlei benodigdheden voor woningbouw. Op de heenreis ontkwamen zij met moeite aan zeeroovers, op de terugreis sloeg hun bootje in een hevigen storm om, en konden zij bij verlies van al hun hebben en houden ternauwernood aan den dood ontsnappen. Door de goede zorgen van Heldring kwamen de dames A. P. Schröder en W. Braun naar Indië over, om respectievelijk met zending Steller en zending Schröder in het huwelijk te treden. Groot was al spoedig de zegen, die van deze beide zendelingsvrouwen uitging. Wij denken vooral aan de vreeselijke pokkenepidemie, die de bevolking teisterde en honderden ten grave bracht. Na eenige jaren mochten de zendingen reeds eenige verandering ten goede onder de bevolking bespeuren, en kon Steller op Goeden Vrijdag van het jaar 1862 voor het eerst te Manganitoe Heilig Avondmaal vieren. Al werden de geldzorgen daar zeer door verzwaaard, de Stellers zagen er toch niet tegen op, een schare van vijftien of meer kinderen ter schoolopvoeding in huis te nemen. Zij begrepen, dat slechts dan goede vrucht van het zendingswerk te verwachten viel, als de kinderen voor geruimen tijd aan den schadelijken invloed van het Sangi-reesche familieleven onttrokken werden.

Maar deze kinderen, die meestal in den letterlijken zin van het woord naakt den huize Steller binnentraden, moesten gekleed en gevoed worden! Na schooltijd trok Steller met zijn pleegkinderen aan den tuinarbeid. Daar de grond aan de kust minder geschikt bleek, werd aan de ontginning van een stuk oerbosch in de bergen

begonnen. De dagelijksche zware tochten van anderhalf uur klimmen maakten, evenals de steeds meer toezicht eischende tuinverzorging, den bouw van een huis in den tuin noodzakelijk. Zoo ontstond „Goenoeng”, dat voor de opvoeding der inheemsche jeugd van groote beteekenis is geworden.

Intusschen zullen wij ons er moeilijk een voorstelling van kunnen maken, hoe groot de moeilijkheden geweest zijn, waarmede ook deze zendelingen geworsteld hebben. Wij denken allereerst aan de ramp, die veroorzaakt werd door de uitbarsting van den vulkaan Awoe in 1892, ten gevolge waarvan duizenden dooden te betreuren vielen, vooral in de dorpjes aan den voet van den berg. In Bahoe trof men later in de kerk den voorganger nog dood voor zijn lessenaar aan. Zijn gemeenteleden lagen eveneens dood in hun banken. Het geheele dorp Manganitoe was niet meer te herkennen. Toch was het merkwaardig, dat juist na deze moeilijke jaren de bevolking zich steeds meer bij de zendelingen aansloot. De arbeid breidde zich gestadig uit, zoodat Steller, wiens dochter onder meer voor een Sangireesche vertaling van de Evangeliën zorgde, zijn ressort heeft mogen zien uitgroeien tot zestien gemeenten, met ruim zestienduizend zielen, waaronder bijna negenhonderd belijdende leden, tweehonderdzesenzestig catechisanten en zestien scholen met bijna duizend leerlingen.

Bij de moeilijkheden moet ook de onwelwillende houding van sommige bestuursambtenaren vermeld worden, waardoor de invloed der zendelingen onder de bevolking ondermijnd werd. Het was tenslotte Mr A. A. M. N. Keuchenius, die voor de zendelingen in de bres sprong, en, door middel van een officieel ingesteld onderzoek van regeeringswege, de terugroeping van verschillende bestuursambtenaren wist te bewerken.

Toch is de grootste moeilijkheid langen tijd de bittere geldnood geweest. Voor een deel was Steller daar zelf de oorzaak van, daar hij aan Holland had geschreven geen financieelen steun meer noodig te hebben, wanneer twee giften van f 500.— het Schröder en hem mogelijk zouden maken, enkele cultures in de bergen aan te leggen. Toen hij dit schreef, was hij ruim twee jaar op Sangi, en nog geen half jaar getrouwd. Mogelijk had hij zich financieel kunnen redden, als hij zijn zorg tot eigen gezin had kunnen beperken, maar doordat hij zich op groote schaal het lot der inheemsche jeugd aantrok, kwam zijn berekening in het geheel niet uit. Wel zond Ds Heldring de gevraagde som geld,

maar deze was niet groot genoeg om te voorkomen, dat de zendingsgezinnen langen tijd in zeer zorgvolle omstandigheden verkeerden. De regeeringstoelage van f 500 werd eerst jaren later tot f 1800 verhoogd. Hoe moesten, bij het grootst mogelijk overleg voor eigen levensonderhoud, de uitgaven voor het zendingswerk in school en gemeente bekostigd worden? Wij worden stil, als wij ons daarop bezinnen en kunnen volkomen begrijpen, dat Steller in een schrijven van 12 Mei 1862 moest klagen: „Het stemt zoo treurig, wanneer men op zulk een afgelegen hoek van de aarde, onder zoo ontelbare wederwaardigheden, zich verlaten en vergeten gevoelt of denkt van hen, die zich tot taak hadden gesteld, ons in alles te helpen; ons te helpen bidden, te bemoeiden, te ondersteunen. Dikwerf echter hebben onze vrienden en zenders getoond, aan hun beloften getrouw te zijn, zoodat wij ook nu nog altijd liever veronderstellen, dat onze brieven niet terecht gekomen zijn, dan te denken, dat zij hun bestemming bereikt hebben, en onbeantwoord gebleven zijn”¹.

Steller heeft zijn veertigjarig ambtsjubileum niet meer mogen beleven. Na een ziekte van enkele dagen werd hij 3 Januari 1897 tijdens den maandelijkschen bidstond door zijn zender van zijn post teruggeroepen. Nooit had hij familie of vaderland terug gezien en een aangeboden verlof had hij van de hand gewezen met de woorden: „een goed Brandenburger verlaat zijn post niet”. 1 Februari 1899 werd in de Marnix-zaal te Utrecht één zijner zonen, Mr K. G. F. Steller, tot zending ingezegend en geordend, die, met opoffering eener juridische carrière, gehoor gaf aan de dringende roepstem van de gemeente te Manganitoe, om zijns vaders werk te komen voortzetten.

GUNTHER EN RICHTER

Deze beiden kwamen 1 October 1859 op de Talaud-eilanden aan. Hoe anders werden zij ontvangen dan hun vrienden op Groot-Sangi! Alles, wat aan een hartelijke begroeting deed denken, ontbrak. En geen wonder, want op Talaud was niets meer van een christelijke gemeentevorming te ontdekken.

Al wat gevonden werd, was niets anders dan een grof heidendom. Hoe zelden waren echter deze eilanden door predikanten bezocht! Geslachten kwamen en gingen, zonder dat een predikant op zijn

¹ Vgl. D. Brillman, *De Zending op de Sangi- en Talaud-eilanden*, Hoenderloo, zonder jaartal, pag. 147.

bezoek-reizen deze eilanden aandeed. De tegenslagen, die deze beide zendingsvrienden dan ook te verduren hadden, waren enorm. Reeds binnen het jaar na hun komst brak een vreeselijke pokkenepidemie onder de bevolking uit, waardoor het aantal sterfgevallen zóó groot werd, dat in menig dorp geen menschen overbleven om de dooden te begraven. Daar de tuinen niet verzorgd konden worden, brak hongersnood uit onder hen, die van de pokken gespaard bleven. Een jaar later werd de bevolking geteisterd door een inval van driehonderd zeeroovers. Daarbij kwam, dat de bevolking in het gunstigste geval de zendelingen links liet liggen. Wij kunnen er Gunther en Richter, die slechts van honger en oorlog hoorden, en aan het allernoodzakelijkste levensonderhoud nauwelijks toekwamen, dan ook moeilijk hard om vallen, dat zij in 1866 met Talauresche vrouwen trouwden en zich in heel hun levenswijze bij het familieleven op Talaud aansloten. Richter huwde met Carolina, dochter van Radja Sarioe te Beo en Gunther met Rosalina Semawi, een meisje uit Mengarang. Hun invloed sfeer werd wel geringer (deze was echter toch reeds beperkt) vanwege de vele onderlinge veeten tusschen de verschillende families, doch binnen het familieverband bleven zij trouw in hun werk. Toen Gunther als langst overgeblevene in 1888 stierf, was er nog geen christelijke gemeente op Talaud gevormd, maar toch zijn de arbeid en het lijden dezer eenzame strijders niet tevergeefs geweest.

EINDINDRUK

Wanneer wij thans trachten ons een eindindruk over den „zendeling-werkman” te vormen, doen wij goed, van het oordeel van Heldring zelf aan het eind van zijn leven uit te gaan. Bij alle reden tot verootmoediging was er z.i. toch ook stof tot dankbaarheid. Heldring heeft, getuige dit woord, stellig zelf de bezwaren gezien, die aan zijn veelomvattenden zendingsarbeid verbonden zijn geweest. Hoe goed hij ook zijn best gedaan had, om zooveel mogelijk van Indië te weten te komen, hij kende toch in vele opzichten de toestanden daar niet. De gedachte „zendeling-werkman”, hoe schoon ook in de theorie, was, op een uitzondering na, niet voor verwerkelijking vatbaar. Voor een zendeling-schoenmaker was geen bestaan mogelijk in een land, waar de menschen geen schoeisel droegen, en een zendeling-wagenmaker kon al evenmin iets beginnen in een omgeving, waar wegen, wagens

noch trekdieren bestonden. Ottow schreef van Kampong-Makassar, dat Geissler en hij werkelijk niet in staat waren, in eigen levensonderhoud te voorzien. Daardoor moet ook de bittere financiële zorg verklaard worden, waarvan wij een en andermaal reeds kennis namen.

De opzet van de zendeling-werklieden was, te zorgen voor overtocht, uitrusting en vestigingskosten, met dien verstande, dat de uitgezondenen dan zelf in hun levensonderhoud zouden voorzien. Daarbij kwam, dat gebrekkige taalkennis en gemis aan inzicht in land- en volkenkunde zeer belemmerend op de zendingsposten werkten. Stellig zal iedere zendeling, die in „Oegstgeest” werd opgeleid, in de praktijk meermalen voor verrassingen komen te staan, maar het moet als uitgesloten beschouwd worden, dat tegenwoordig een zendeling zóó op goed vertrouwen naar Indië vertrekt, zonder het minste beeld voor oogen te hebben van den werkkring, die hem wacht. Dat dit met den „zendeling-werkman” wel het geval geweest is, werd reden tot bittere klachten van het zendingsveld. Vermoedelijk heeft Beets met zijn nuchteren blik wel een en ander van de bezwaren voorzien en daarom zoo lang gearzeld, zich achter dezen aanpak van de zendingszaak te plaatsen. 25 Januari 1851 moest Heldring nog aan hem schrijven: „Zijt toch zoo sterk niet tegen den zendeling-werkman, nu men u begeert”.

Intusschen mogen wij Heldring geen onrecht doen, door zijn werk te zien in het licht van onze hedendaagsche zendingswetenschap. Hij verdient beoordeeld te worden in het licht van zijn tijd. En dan behoeven wij geen oogenblik te aarzelen met het uitspreken van onze groote bewondering en waardeering. Wie heeft aan het eind van de eerste helft van de vorige eeuw in ons vaderland zoo de zendingsopdracht van Christus verstaan als Heldring? Wie is over de heidenen zoo met innerlijke ontferming bewogen geweest als hij? Van wien anders ging in die dagen zulk een bezielende kracht uit, om het werk der zending ter hand te nemen? Wie heeft met opoffering van zijn nachtrust zoo vaak brieven gestuurd naar de zendingsvelden? Wie heeft Java voor de zending geopend? Stellig had Heldring ook liever gezien, dat tientallen geordende zendelingen door het Nederlandsch Zendelinggenootschap naar Indië waren gezonden, maar was het zenden van zendeling-werklieden dan toch altijd niet beter, dan alles op zijn beloop te laten? Had op andere eilanden dan ook eerst alles

weer tot het heidendom moeten terugkeeren, zooals op de Talaudeilanden geschied was? Moest het Mohammedanisme dan zonder slag of stoot overwinning op overwinning behalen? Moest het aanbod van het gouvernement, te willen helpen om de oude christen-gemeenten in stand te houden, niet met beide handen worden aangegrepen? Had het Nederlandsch Zendelinggenootschap in dien tijd niet te veel de slaapmuts op? Stellig hebben Heldring en dit genootschap elkaar wederzijds herhaaldelijk geïrriteerd. Aan Beets vroeg Heldring, of het geen plicht werd, om het stok-oude zendelinggenootschap te laten zinken ¹. En hoe kort aangebonden Heldring kon zijn in deze richting blijkt bijvoorbeeld ook uit deze explosie: „maar wat katuilige commissies comiteeren allerlei commissie-mannen, die in commissie niets doen, dan wat courantenartikelen schrijven” ².

Daarbij krijgen wij stellig den indruk dat, als Doedes Heldring niet gekalmeerd had, deze zijn voorstel, tal van oude posten door zendeling-werklieden te bezetten, bijkans met het pistool op de borst, door het Nederlandsch Zendelinggenootschap had willen aannemen. Terechtwijzend schrijft Doedes: „Hoe verregaand onheusch zou uw handelwijze zijn, die gij gepromediteerd hebt in uw eenzaamheid. Laat uw voorstel nu eens behoorlijk behandeld worden door de jaarvergadering en doe daarna, wat gij wilt” ³.

En in een vroeger schrijven van Doedes lezen wij: „Uw brief aan Hiebink (vooraanstaand man in het N.G.G. ⁴) heb ik gelezen en zal ik laten lezen.

Proficiat! Maar gij laat hem toch niet drukken? Mij dunkt, daarmee moet gij niet beginnen. Dan zal Hiebink geëffaroucheerd zijn” ⁵.

Anderzijds kunnen wij begrijpen, hoe Heldring er aan toe was, toen hij, na vier en een half uur in de commissie zijn denkbeelden ontwikkeld te hebben, ten antwoord kreeg, dat het Genootschap

¹ Heldring aan Beets, 8 November 1854.

² Heldring aan Beets, 22 Maart 1857.

³ Doedes aan Heldring, 21 Juni 1855.

⁴ Hendrik Hiebink, 1809—1889, werd na zijn theologische studie voltooid te hebben geen predikant. 2 November 1840 trad hij op als eerste director van het Zendelinghuis vanwege het Nederlandsche Zendelinggenootschap. Deze functie heeft hij bekleed tot 1860, toen hij meende in het belang van het genootschap er voor te moeten bedanken.

⁵ Doedes aan Heldring, 14 Februari 1855.

geen kracht en geloof had, om aan zijn wenschen te voldoen, maar een beroep op hem deed op den eenmaal ingeslagen weg voort te gaan ¹. Toch heeft hij zich op de algemeene vergadering van 1855, die hij op aanraden van Doedes bijwoonde, zoo beheerscht mogelijk gedragen, door zijn voorstel van bezetting der oude posten door zendeling-werklieden in te trekken en zich de pleister op de wond, zijn benoeming tot bestuurslid, te laten welgevalven. Contact met het eenige zending-genootschap achtte hij altijd beter, dan geheel alleen te staan.

Intusschen wil het ons voorkomen, dat het Nederlandsch Zendeling-genootschap niet geheel vrij uitging, door niet in zekere mate op Heldrings voorstel in te gaan. Dat het in Indië zijn arbeid wenschte uit te breiden, door middel van Indische krachten uit de scholen van de zendingen Jellesma en Roscott ², was voortreffelijk, maar was het niet mogelijk geweest, bij wijze van noodmaatregel, verschillende flinke zendeling-werklieden met raad en daad, vooral financieel, bij te staan? Waarlijk het formalisme heeft het Nederlandsch Zendelinggenootschap toch zeker parten gespeeld! Het had den noodkreet van Heldring beter moeten verstaan. In den tijd, toen één zijner uitgezonden zendingen, Van der Valk, den band met het christendom radicaal verbrak en het groote zendelingshuis slechts weinig leerlingen herbergde, had het mee moeten werken, om geloovige mannen en vrouwen in dienst van het evangelie het leven mogelijk te maken. Mannen als Steller en Kelling, om andere namen nu niet te noemen, hadden wat anders verdiend, dan tijdenlang op goedkoope Indische knolvruchten te moeten leven. En dat het Heldring tenslotte te machtig werd, den band met de Indische vrienden naar behooren aan te houden, moet stellig voor een belangrijk deel aan de laksheid van het Nederlandsch Zendelinggenootschap geweten worden, dat hem wel opwekte, met den arbeid voort te gaan, maar geen hand uitstak om hem financieel te helpen. Hoe het ook zij, de balans slaat ten opzichte van de zendeling-werklieden door naar die der dankbaarheid. En het verheugt ons, dat wij met ons oordeel in goed gezelschap zijn, want niemand minder dan zendeling F. J. F. van Hasselt, schreef over Heldring's arbeid

¹ Heldring aan Beets, 1855 (zonder nadere dateering).

² O. G. Heldring, *Het Nederlandsch Zendeling-genootschap*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang V, pag. 106 en vvg.

een zeer waardeerend artikel ¹. Esser sprak reeds als tijdgenoot met den hoogsten lof over de Gossnersche mannen ² en op een groote vergadering in Den Haag verklaarde hij, dat, wat in Indië het licht van het Evangelie had doen doorbreken, van Heldring was uitgegaan ³.

Intusschen bleek al spoedig, dat de band met het Nederlandsch Zendelinggenootschap van den kant van Heldring al weinig hecht was. 8 Maart 1857 schrijft hij aan Beets over „dat doode gebied van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, flauw en vijandig, gelijk alles, wat onder de handen van Doesburg komt”. De oprichting van het Java-Comité in 1855 verwierf dan ook zijn hartelijke instemming, en de 13 April 1859 opgerichte Utrechtsche Zendingvereiniging heeft hij van het begin af aan krachtig gesteund. Door middel van een eenvoudig zendingsmaandbladje „Het Penningsken”, dat nog altijd bestaat, wist hij in de eerste jaren vier à vijfduizend gulden voor deze vereeniging bijeen te brengen. Op de algemeene vergadering van het jaar 1859 van het Nederlandsch Zendelinggenootschap werd Heldring tenslotte zóó onaangenaam getroffen door het optreden van een der voornaamste leden, dat hij voor het lidmaatschap verder bedankte. Tot één der aanwezigen, die ook aan een ander zendinggenootschap medewerking verleende, werd namelijk van deze zijde de vraag van Jezus tot Judas herhaald: „Vriend, waartoe zijt gij hier ingekomen?” ⁴. Dat ging Heldring te ver en verhaastte zijn vertrek, waarmee Toorenenbergen en Barger spoedig hun instemming betuigden ⁵. Velen zouden zijn voorbeeld volgen, sinds het Nederlandsch Zendelinggenootschap klaren wijn ging schenken. Beets had op de algemeene vergadering in 1849 het genootschap reeds grondig aan den tand gevoeld, en gevraagd of het nog op den-

¹ F. J. F. van Hasselt, *Otto Gerhard Heldring*, in: *Tijdschrift voor Zendingwetenschap*, 1931, pag. 141—151.

² Heldring aan Koenen, 30 Januari 1862.

³ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel IV, pag. 91. Zeer opmerkelijk is hetgeen Ds Finkensieper in „de Bode der Heldringgestichten” van 15 December 1940 schreef over den Christianiseerenden kolonist: „Toch zal misschien, wanneer deze oorlog geëindigd is en zeer zeker ook de zending voor nieuwe problemen zal komen te staan, ook aandacht geschonken moeten worden aan wat Heldring een eeuw geleden reeds heeft voorgesteld. Misschien wel: voorspeld”.

⁴ O. G. Heldring, *Onze strijd tegen het Nederlandsch Zendelinggenootschap*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, deel XV, pag. 240.

⁵ Heldring aan Groen, 8 September 1859.

zelfden grondslag stond als bij de oprichting, maar het antwoord was toen nog bevredigend geweest ¹. Het plaatsbekleedend lijden van den Christus werd nog duidelijk naar voren gebracht, maar in later jaren raakte het genootschap in die mate in het rationalisme verstrikt, dat blijven voor velen onmogelijk werd. Capadose had reeds spoedig na zijn bekeering niets meer voor het Nederlandsch Zendelinggenootschap over, daar z.i. een grondslag van syncretisme niets goeds kon tot stand brengen ². In 1864 meenden de predikanten Moll, Bösken, Cohen, Staal en Voorhoeve voor het lidmaatschap te moeten bedanken vanwege de hulde, die in het genootschap aan den Filistijnschen voorvechter, die zoolang de legerscharen van den levenden God gehoord had, gebracht werd ³. Wij hebben bij deze minder fraaie qualificatie te denken aan Ds J. C. Zaalberg, modern predikant te Den Haag, die eerst tot feestredenaar voor het jaar 1863 werd gekozen, en in 1864 nogmaals door de algemeene vergadering tot directeur werd benoemd. Door deze vergadering werd tevens onbepaalde vrijheid in geloofszaken geproclameerd. Tengevolge van deze gebeurtenissen bedankten alleen in Den Haag reeds driehonderdvijfenveertig leden en begunstigers. De zwaarste verliezen werden aan het genootschap intuschen toegebracht door de zendelingen Ten Zeldam, Ganswijk en Harthoorn, die niet alleen den band met het genootschap verbraken, maar onder invloed der moderne ideeën geheel voor de zending verloren gingen ⁴. De Nederlandsche Zendingsvereeniging, in 1858 opgericht, en de Utrechtsche Zendingsvereeniging kregen door dit alles de wind meer en meer in de zeilen, waardoor het zendingsbewustzijn in nieuwe banen geleid werd. Al vond men hem onverdraagzaam, Heldring was toch (terecht) van meening dat de bestuurders van de Utrechtsche Zendingsvereeniging niet tevens directeur van het Nederlandsche Zendingsgenootschap konden zijn ⁵. Hij wilde bij de heidenen alleen

¹ O. G. Heldring, *Mededeelingen*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang III, pag. 123—125.

² Capadose aan Heldring, 27 Januari 1848.

³ J. Moll, *De Jaarvergadering van het Nederlandsch Zendelinggenootschap in 1864*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIX, pag. 163—165.

⁴ Vgl. E. F. Kruijff, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Groningen 1894, pag. 472—495.

⁵ O. G. Heldring, *Ons standpunt*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XVI, pag. 340—348.

voor het evangelie naar de schriften verantwoordelijk zijn en wilde niet naast de waarheid, tersluiks ook voor den leugen een plaats ingeruimd zien ¹. Deze houding was niet bekrompen, maar karaktervol.

Voor wij dit hoofdstuk, waarin wij vooral op Heldrings zending-liefde hebben gelet, besluiten, willen wij nog op enkele dingen wijzen.

BIJBELVERSPREIDING

Allereerst op Heldrings groote onderneming om den Bijbel op Java te brengen. Van der Bruggen schreef daarover: „Zij is collossaal, maar voor den Heer is niets te wonderlijk” ². In verband daarmee schreef Heldring zelf aan Groen: „zoo lang wij niet tot daden komen, die veel te groot zijn voor onze kracht, bereiken wij *niet*, hetgeen alleen door het gebed te bereiken is” ³. Met veel van zijn vrienden wilde Heldring aan het genootschap voor in- en uitwendige zending op Java 10.000 Chineesche en 10.000 Nederlandsche en 10.000 Javaansche Nieuwe Testamenten ten geschenke geven, waartoe hij de medewerking van het Nederlandsche Bijbelgenootschap inriep. Voor den Javaanschen Bijbel wilde hij daarbij de prijs van vijf gulden op een kwartje teruggebracht zien, daar hij het een geweldige aanklacht tegen de Nederlandsche Protestantsche natie achtte, indien de Javaansche Bijbel vanwege de hooge kooprijs buiten het bereik der tien millioen Javanen bleef. Geen kleine deining bracht deze vraag in het Bijbelgenootschap, maar Heldring hield vol, dat bij een kapitaal bezit van honderdvijftigduizend gulden en een saldo van drie-entwintigduizend, Java aan een goedkoopere Bijbel geholpen kon worden. En hij won het pleidooi. De gelden wist hij bij elkaar te brengen, door een nationale verloting van schilderstukken van bekende meesters op touw te zetten, waar mevrouw Bosboom-Touissaint hem krachtig bij steunde ⁴. Van der Hilst, Miereveldt,

¹ O. G. Heldring, *Ons standpunt*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XVI, pag. 340.

² Van der Bruggen aan Heldring, ongedateerd.

³ Heldring aan Groen, 27 December 1853.

⁴ Heldring aan Beets, 8 November 1854.

Uit enkele ongedateerde brieven van mevrouw Bosboom aan Heldring blijkt, dat er van tijd tot tijd tusschen haar en Heldring gecorrespondeerd werd over haar werk en dat van anderen. De verstandhouding was vriendschappelijk en ook wel op de basis van gemeenschap der geloovigen.

Hendriks en Immerzeel stonden onder meer van hun werken af ¹. Dank zij veler medewerking (wij zagen reeds hoe Capadose duizend Bijbels voor zijn rekening nam) werd ook deze zaak tot een goed einde gebracht en kon Heldring aan Beets schrijven circa zeventuizend gulden bijeen te hebben, genoeg om de Bijbels te betalen ².

BIJBELVERTALING

Voorts had Heldring er oog voor, dat het op den weg van het Nederlandsch Bijbelgenootschap lag, op onderscheidene punten van Indië bijzondere taalkenners te plaatsen, om verschillende talen, met name het Soendaneesch en het Madoereesch, voor de Heilige Schrift te veroveren ³.

BEZOEKER VAN DE GROOTE ZENDINGSGEVERGADERING TE BREMEN!

Stellig moest ook vermeld worden, dat Heldring in 1855 aan het door Ludwig Harms geleide „Missionsfest” in Hermannsburg deelnam en zoowel in 1866 als in 1868 de zendingsgavergadering in Bremen met groot enthousiasme meemaakte. Hoe genoot hij van de aanwezigheid van de zendingsmannen uit allerlei landen! Onderwerpen als: „Waarin bestaat zendingsgaverbelangstelling?”, „de behandeling der zending aan de academie”, „naar welke gezichtspunten moeten rechten, zeden en gewoonten der heidenen in zendingsgemeenten gewaardeerd worden”, konden op zijn warme belangstelling rekenen.

Nimmer blind als hij was voor menig gebrek in zijn arbeid, greep hij gaarne iedere kans aan, zijn kennis te verrijken. En wij moeten bedenken, dat dezelfde Heldring, die zendeling-werklieden uitzond, gaarne voor een meer wetenschappelijke opleiding der eigenlijke evangelie-dienaren pleitte.

Toen hij in Bremen was geweest, had Heldring den zendingsgaverarbeid zoo nabij mogelijk meegemaakt en stond het voor hem vast, dat op de zendingsgavervelden veel grootere strijd gestreden werd dan bij Waterloo of Königgrätz.

¹ Heldring aan Beets, 1854, zonder nadere dateering.

² Heldring aan Beets, 8 November 1854.

³ O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VII, pag. 665.

DOOPSGEZINDE ZENDING

Opmerkelijk is ook nog, dat Heldring de zendingsliefde der Mennisten heeft aangewakkerd. Zonden deze te voren hun penningen naar Engeland voor de Baptisten-zending, Heldring wist te bewerken, dat zij de uitzending van enkele zendeling-werklieden voor hun rekening namen. Wij denken hier aan Jacob Martens en Heinrich Dirks, waarvoor zelfs uit Pruisen en Rusland gelden binnenkwamen ¹.

PROMOTOR VAN HET NATIONALE ZENDINGSFEEST

Tenslotte herinneren wij aan de actie van Heldring voor de zendingseesten. De jaarlijksche zendingsbijeenkomsten der Hernhuttergemeente te Zeist bezocht hij zoo trouw mogelijk. Groot was de sterking, die zijn ziel ondervond, te midden van deze broeders, die zoo gaarne voor hun Heer en Heiland wilden arbeiden en sterven. Binnen een half jaar bezweken er vijftien zendingelingen op het zoo zware zendingsterrein in Suriname, maar anderen namen moedig hun plaatsen in ². Reeds in 1851 nam Heldring een werkzaam aandeel aan het zendingseest der Hernhutters en liet hij al de verzen, die gezongen werden, drukken, opdat Hofstede de Groot nimmer van hem en de andere zangers zou kunnen zeggen, dat elke stem, die nog tegen hem getuigde, verdoofd was ³. Een korte liturgie, gezongen bij de afvaardiging van zendingelingen, willen wij onzen lezers niet onthouden:

*Liturg: Auf, Evangelisten! Lasst euch mit Geduld
und mit Eifer rüsten! Zahlt Ihm eure Schuld!*

*Schwestern: Fühlt ihr euch vom Triebe heissen Dank beseelt?
Liebe zündet Liebe, auf, denn, und erzählt.*

*Liturg: Frohen Muths verkündigt Christi Kreuzes-Tod,
der die Welt entsündigt und versöhnt mit Gott!*

*Brüdern: Er schafft Frucht der Lippen eurer zeugenschaft;
Und durch Sturm und Klippen, führt euch Seine Kraft.*

¹ O. G. Heldring, *Doopsgezinde zending*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XXIV, pa. 746—747.

² O. G. Heldring, *Berichten en correspondentie*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VII, pag. 206.

³ O. G. Heldring, *Binnenlandsche berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, pag. 186.

De belangstelling voor het Hernhuttersfeest werd in den loop der jaren zóó groot, dat besloten werd ergens onder den blooten hemel feest te vieren ¹. Op het zendingsfeest te Elbenau, dicht bij Bernburg, waar hij bij zijn kinderen logeerde, werd Heldring met enthousiasme bezield, om dit besluit te helpen ten uitvoer brengen. Van de geboden gelegenheid, om te Elbenau een woord te spreken, maakte hij gaarne gebruik. Hij ontwikkelde daarbij de volgende gedachten.

1. De zending sijver staat in het nauwste verband met het christelijk leven der gemeente.
2. De zending sijver rust op de begeerte, om in het gebied van het Godsrijk die wonderen van Gods almacht, wijsheid, liefde te aanschouwen, die het Koninkrijk der Hemelen in zijn komst tot het menschelijk hart steeds zoo uitnemend verheffen boven alle zienlijke dingen, als het geestelijk leven verheven is boven alles wat stoffelijk is.
3. Tot de zendingsfeesten behooren bij uitnemendheid geschiedenissen der zending.
4. In de zendingsfeesten wordt de gemeenschap der heiligen beter dan in één kerkelijk feest uitgedrukt.
5. Waar is de aanbidding in geest en waarheid treffender dan in Gods schepping?
6. Zendingsfeesten zijn de christelijke tegenstelling van de wereldsche plezier-treinen.
7. Niet de theorie, maar de praktijk van het christendom trekt aan ².

Vervuld van deze gedachten keerde Heldring naar Nederland terug en besloot hij met zijn vrienden S. H. Buitendijk (Hervormd predikant te Harderwijk) en T. M. Looman, op Donderdag 5 Augustus 1863 de proef met een Nederlandsch nationaal zendingsfeest te nemen. In de boschrijke en heuvelachtige terreinen van Wolfheze, welwillend beschikbaar gesteld door Mevrouw Douarière Baronesse van Brakel Doorwerth, verzamelden zich circa 10.000 zendingsvrienden, waarmee onder praesidium van Heldring een begin gemaakt werd met een bijeenkomst, die sedert-

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel V, pag. 27.

² O. G. Heldring, *Het Zendingsfeest te Elbenau*, in: *De Vereeniging. Christelijke Stemmen*, jaargang XVIII, pag. 99—107.

dien bijkans telkenjare herhaald, krachtig meewerkt het zendingsbewustzijn in ons vaderland levend te houden. Ook voor Heldring was zending, naar het woord van Dr Kraemer, deel hebben aan de bewogenheid Gods, om een verloren wereld te redden.

Vijand als hij was van een bevroren geloofsleven verlangde hij, met heel zijn hart uit de vergeving levende, in ootmoedige gehoorzaamheid zooveel mogelijk het heil in Christus ook aan anderen bekend te maken.

Met een dankbaar hart schreef hij dan ook aan Beets, dat al zijn strijd en arbeid voor de zending tot de heerlijkste vervulling kwamen ¹.

Ja het was een kloek zendingman, die Otto Gerhard Heldring!

¹ Heldring aan Beets, 25 September 1867.

VIERDE HOOFDSTUK

STRIJD TEGEN DE PROSTITUTIE - ZORG VOOR DE VERWAARLOOSDE JEUGD - VERDERE ARBEID IN DIENST DER INWENDIGE ZENDING

LATE BELANGSTELLING VAN HET PROSTITUTIE-VRAAGSTUK

Behalve de verwoestingen door den sterken drank onder ons volk aangericht, trokken ook de ontzettende gevolgen van de ontucht met kracht de aandacht van Heldring. Met bewogen hart maakte hij studie van de verborgenheden onzer groote steden, speurde hij de zonde na in haar kronkelende gangen, volgde hij haar slachtoffers in gedachten op haar heilloozen weg, en peinsde hij bij voortdoring over de vraag, wat tot redding der ongelukkige gevallen gedaan kon worden. Ook op dit terrein was voor Heldring een bijzondere roeping weggelegd, en het was juist het besef van deze roeping, dat hem in staat heeft gesteld aan geweldige bezwaren, tegenwerking en miskennis, het hoofd te bieden, en in gehoorzaamheid zijn weg te gaan.

Tot goed begrip van Heldrings werk moeten wij niet uit het oog verliezen, dat de strijd tegen de prostitutie en de ontferming over de ongelukkigen, die daaraan te gronde dreigden te gaan, zeer laat in de belangstelling der christelijke philanthropie werd opgenomen. Allerlei oorzaken zijn daarvoor op te noemen. Stellig hebben wij te denken aan de moeilijkheden, die aan deze teedere zaak verbonden zijn, en aan een zekeren natuurlijken afkeer om zich met haar in te laten, maar in hoofdzaak zal men toch dit gemis aan ware ontferming over gevallen op rekening hebben te stellen van een treurig gebrek aan inzicht in de Bijbelsche-Reformatiorische spanning van zonde en genade.

In een tijd, waarin het als de hoogste onderscheiding werd beschouwd een nuttig lid der maatschappij te zijn, en de leer opgeld deed, dat Christus slechts voor het tekort der menschen gekomen was en het liefst met de besten van de besten te doen had, moesten de huizen der wellust wel vermeerderen, daar allen, die zich aan de prostitutie overgaven, aan verachting en smaad ten prooi vielen. Men deinsde er niet voor terug om van een noodzakelijk kwaad te spreken in dien zin, dat er, tot behoud van de maat-

schappij een aantal hopeloos verloren zondaressen moest zijn, dat tot afschrikwekkend voorbeeld moest dienen om anderen binnen de grenzen der betamelijke maatschappelijke deugden te houden. Zij waren nu eenmaal kinderen der hel, waarvoor men, naar het woord van Dante, alle hoop moest laten varen.

Minstens even treurig was de onmacht-leer der pseudo-orthodoxen in die dagen, die de eeuwige verkiezing en verwerping zóó op den voorgrond stelden, dat zij iederen oproep tot bekeering als zinloos beschouwden. Wat verworpen was, kwam immers nooit aan redding toe, en wat verkoren was, had nimmer eenige hulp van noode. Wij behoeven niet mee te gaan met koningin Sophie, die bij een bezoek van Heldring al het kwaad in Nederland op rekening stelde van de praedestinatianen¹, om het kwade, diep zondige van deze noodlotsleer grondig te onderkennen. Geen wonder, dat Heldring met de „lichtschool” al evenmin op goeden voet stond als met de „nachtschool”. Verkondigde het Nieuwe Testament hem niet met grooten nadruk, dat God het door Jezus Christus licht wilde maken in den nacht van zondige harten? Sprak Lucas 15 niet van een Vader, die een zoon liefhad, die zijn goed in ontucht had doorgebracht? Had Jezus in Mattheüs 12 niet het Jesajawoord op zichzelf toegepast van het gekrookte riet, dat Hij niet zou verbreken? Had de Heer de Samaritaansche vrouw verstooten, of de zondares in het huis van Simon afgewezen, en de overspelige vrouw genade geweigerd? Stellig sprak Hij nimmer de zonde goed, maar over zondaren wilde Hij zich ten allen tijde erbarmen. Zoo verstond Heldring zijn Bijbel, en hij begreep, dat ieder, die zich uit genade behouden wist, tot roeping en eervolle taak had, de boodschap van ontferming en levensvernieuwing aan de diepst gevallen door te geven.

Zoo werd hij de eerste, die in ons land den strijd tegen de prostitutie binnen het arbeidsveld van de inwendige zending bracht. En met volle overtuiging wist hij het eigen karakter der christelijke philanthropie te bepleiten, zelfs één maal te Bremen tegenover Wichern², door het geloof in de vergeving der zonden als haar

¹ Heldring aan Beets, 23 October 1849.

² Heldring aan Beets, 9 October 1852. Wichern dreigde toen het verschil tusschen algemeene en christelijke philanthropie uit het oog te verliezen. De discussie bracht eenige opschudding, maar van verwijdering tusschen Wichern en Heldring lazen wij niets.

beginsel, de liefde tot het verlorene om Christus' wil als haar wezen, en de hoop op de uiteindelijke overwinning op de duisternis als haar uitzicht vast te stellen ¹. Heldring stond, naar het woord van Titus 3 : 4—8, in de zon van Gods philanthropie, die hem in Jezus Christus zaligde en vernieuwde, en tot zijn levensroeping maakte, anderen in dienst van zijn Heer in die warmte te doen deelen. Doordat hij zichzelf behouden wist, werd hij er voor bewaard bij zijn reddingswerk vanuit de hoogte te werk te gaan. Uit de diepte van een bewust geloofsleven, waarbij hij van Gods ontferming in Christus Jezus over eigen leven overtuigd was, bloeide zijn verlangen op om in 's Heeren kracht aan de diepst gevallen de hand ter redding te reiken. Vergeving ontvangen en liefde brengen gingen bij Heldring hand aan hand. Wij aarzelen geen oogenblik om hier het geheim van zijn zoo alleszins gezegenden arbeid te Zetten te zoeken.

Ook kunnen wij het niet anders dan in Heldring waardeeren, dat hij den moed had een wezenlijk onderscheid vast te stellen tusschen hen, die God in Christus door den Heiligen Geest wel, en hen die Hem zoo nog niet kennen. Voor hem stond het vast, dat de algemeene philanthropie niet gradueel (trapsgewijze) maar X essentieel (in wezen en aard) van de christelijke philanthropie verschilde. Stellig ontkende Heldring niet, dat er in de algemeene philanthropie christelijke gedachten gevonden werd ^W hij wees deze zelfs in de vrijmetselaarsgezelschappen aan — maar naar zijn vaste overtuiging rustte het christendom — in wezen en aard zoo totaal verschillend van alles wat de mensch van nature bezit — op de eenheid, die de Heer in het Hoogepriesterlijk gebed schetst in de woorden: „Ik in hen en Gij in Mij, dat zij volmaakt zijn tot één.” Christendom was en bleef voor Heldring contact hebben met den levenden Christus, die verlorenen zaligen wil.

PIONIERSWERK IN AMSTERDAM

X Dit was ook het standpunt van de beide vrienden C. P. van Eeghen en Mr Jeronimo de Vries, die in 1844 meer dan eens in onze hoofdstad samenkwamen met een predikant, die door zijn arbeid aan de Lombard in de Nes met het vraagstuk der

¹ Zie het 7de jaarverslag van Steenbeek in de Magdalena-almanak van het jaar 1855, en vooral ook O. G. Heldring: *Gedachten over Innere Mission*, in: *Magdalena Almanak*, jaargang 1853, pag. 197—214.

redding van gevallen meisjes in aanraking kwam en dringend verlangde daarover te beraadslagen¹. Tot deelname aan de tweede bijeenkomst werd Heldring, die juist in Amsterdam was, uitgenoodigd. De besprekingen in het belang der ongelukkigen maakten op hem zulk een indruk, dat hij als het ware een stem vernam, die tot hem zeide, dat het met de redding der beklagenswaardigen stellig goed zou gaan, want dat God het willen en het volbrengen beide zou werken. Weliswaar zag hij in dit reddingswerk toen nog niet zijn persoonlijke levensroeping, maar zijn hart stond er sinds dien gedenkwaardigen avond voor open². De beide Amsterdammers kwamen in contact met de eerste geneesheeren van het buiten-gasthuis en van de genees-, heel- en verloskundige school, die verklaarden, dat meer dan eens jeudige gevangenen hun het verlangen hadden kenbaar gemaakt op het goede pad te keeren en het betreurden, dat daartoe niet meer gelegenheid werd geboden. Aan deze verklaring dankt „De vereeniging tot opbeuring van boetvaardige gevallen te Amsterdam” haar ontstaan, die 22 Juli 1846 voor het eerst in maandelijksche vergadering bijeenkwam. Heldring ging met de doelstelling dezer vereeniging: het onder goed toezicht plaatsen van berouwhebbenden met onderricht in de Heilige Schrift en in allerlei nuttigen arbeid, volkomen accoord. Gaarne hield hij het eenmaal verkregen contact met deze vereeniging en haar oprichters aan.

Intusschen zou zich spoedig voor Heldring een nieuw perspectief inzake zijn bemoeiingen op dit christelijk-philantropische terrein openen. De dames De Grave en Van Eerten, werkzaam in de vrouwengevangenis te Gouda, zonden een ontslagen kamenier naar Heldring, die destijds absoluut onschuldig, op stel en sprong uit een goeden dienst ontslagen, wegens medeplichtigheid aan een diefstal van een zilveren naaldenkoker tot drie maanden gevangenisstraf was veroordeeld. Met gebroken gezondheid, zonder kans op genezing, kwam dit meisje bij Heldring, die haar in een goed gezin deed verzorgen, tot zij, in haar Heer geloovende, de eeuwigheid inging³.

¹ Ds De V. (zonder nadere opgave) aan C. P. van Eeghen, 27 Februari 1867.

² O. G. Heldring, *Binnenlandsche berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, Jaargang V, pag. 185, 186.

³ In tegenstelling tot de mededeeling van dit meisje, dat tijdens de

NAAR GOUDA

Naar aanleiding van de droeve verhalen, die dit meisje over deze inrichting deed, besloot Heldring begin Januari 1847 de eenige gevangenis voor vrouwen te Gouda te bezoeken. Een verzoekschrift van vijf meisjes, gericht tot de vereeniging tot zedelijke verbetering van gevangenen, verschafte hem daartoe een geschikte gelegenheid. Bij de gesprekken met deze meisjes bleek hem al spoedig, hoe treurig het in die gevangenis gesteld was. Afgezien van het feit, dat er geen onderscheid gemaakt werd tusschen de gevangenen, zoodat kindermoordenaresses, dieveggen en brandstichtsters op één zaal verblijf hielden, vernam hij, dat een vrouw van het allerminste allooi reeds bezig was slachtoffers te engageeren voor een huis, dat zij aanstonds in Den Haag wilde openen, als de gevangenisdeur zich achter haar gesloten had. In gedachten verdiept wandelde Heldring door de gevangenis. Op één der zalen zag hij een Bijbel liggen, die hem er aan herinnerde, dat aan gevangenen vrijheid verkondigd werd. En met klem drong zich in zijn bewustzijn de gedachte naar voren, dat het voor de christenen geen groote zaak kon zijn tegenover de huizen der ontucht een huis van reddende barmhartigheid op te richten, waar verlorenen tot Christus konden komen, om vergeving en levensvernieuwing te ontvangen. Terwijl hij moeite had om vanwege de bedorven atmosfeer, die op de zalen hing, op de been te blijven, wist hij dat zijn hart vervuld was van het verlangen, voor zulke ongelukkigen een tehuis te openen. Met zijn vriend Beets te Heemstede, die zeer met dit plan sympathiseerde, werd overleg gepleegd. Men zocht in diens nabijheid, en ook nog in Noord-Brabant, naar een gelegenheid voor zulk een gesticht, maar zonder resultaat ¹.

Intusschen bleek, dat het bezoek aan de vrouwengevangenis te Gouda Heldring zóó had aangepakt, dat een overspanning, die reeds lang dreigde, werkelijkheid werd. Te veel had hij, door bijkans nacht en dag te werken, van zijn krachten gevergd. De bijeenkomsten te Amsterdam brachten veel werk met zich mede. De hongersnood in de Betuwe nam hem geheel in beslag. Ho-

cholera geen predikant de patienten in de gevangenis bezocht, lezen wij in de Vereeniging, Christelijke Stemmen, Jaargang IV, blz. 467, dat de predikanten Broedelet en Warmelo dit wel degelijk deden.

¹ Dit gegeven is ontleend aan J. de Vries, *Geschiedenis van Steenbeek*, in: *Magdalena-almanak*, jaargang I, pag. 37—41.

derloo vroeg zijn volle aandacht. Met de studie van Indië had hij zich zoo intens mogelijk bezig gehouden. Langer kon de boog niet gespannen blijven, een buitenlandsch verblijf was hoogst noodzakelijk. Op advies en aanbod van den Heer Jut van Breukelleswaard vertrok hij naar Marienberg bij Boppard om zich aan een koudwaterkuur te onderwerpen. Met een bewogen hart nam hij, tijdelijk naar hij hoopte, afscheid van zijn vaderland, in het diep besef, dat, zoo God hem de verloren krachten zou willen terugschikken, veel werk nog door hem verzet zou worden. In zijn „Opmerkingen op eene reis langs den Rijn” (1847) wist Heldring aanstonds tijdens de reis zijn indrukken vast te leggen. Ons interesseert stellig het meest de beschrijving van een bezoek aan enkele vrienden te Ems op een der Zondagen, welke beschrijving Heldring zelf meermalen overlas, daar zij een der treffendste dagen van zijn leven gold.

Met een roeiboot om zes uur van Boppard vertrokken, wandelde hij van Oberlahnstein naar Ems, om nog tijdig voor kerktijd te Ems te arriveeren. Daar er geen Christus-prediking te beluisteren viel, voldeed Heldring aan het verzoek van zijn vrienden, in intiem kring het evangelie te brengen aan de hand van een rooster, die Ezechiël 34 ter behandeling aanwees. Tegenover de trouwelooze herders, over wie geklaagd moest worden: „De zwakken sterkt gij niet, en het kranke heelt gij niet, en het gebroekene verbindt gij niet, en het weggedrevene brengt gij niet weder en het verlorene zoekt gij niet, maar gij heerscht over hen met strengheid en met hardheid”, stelde hij Christus als den goeden herder, die het verlorene zocht, het weggedrevene terugbracht, het gebroekene verbond, en het kranke versterkte; en dat alles met een hart vol liefde en mededoogen. Van dit oogenblik af wist Heldring, waarom hij enkele jaren geleden tegen zijn zin eigenaar was geworden van een landhoeve, „Steenbeek” genaamd, op tien minuten afstand van Hemmen gelegen. Niet in Heemstede, niet in Brabant, maar in zijn naaste omgeving zou hij een tehuis voor gevallen vrouwen mogen openen.

AANKOOP VAN „STEENBEEK”

Hier moeten wij even op de geschiedenis teruggrijpen. In 1842 had Heldring een tweede hypotheek gegeven op een goede bierbrouwerij, ondergebracht in de voormalige landhoeve „De Eend”, later „Steenbeek” genaamd, naar een kleine beek, die er langs

stroomde. Het gebruik van goed bier vond hij goed ter vervanging van den jenever, reden waarom hij den eigenaar te goeder trouw aan een tweede hypotheek hielp om hem voor den verkoop van zijn pand te bewaren. Enkele maanden later moest de verkoop toch doorgaan, daar de eigenaar, in de hoop op het hoogste lot, al zijn geld in de staatsloterij had verspeeld. Om eigen geld te redden kocht Heldring „Steenbeek” tegen slooperswaarde. September 1842 schreef hij aan Groen: „Vaak dacht ik, ware ik een man als Fliedner, ik zou misschien daar iets soortgelijks kunnen ondernemen. Doch ook hierin wacht ik maar die wenken Gods af, die mij zoo noodig zijn om in iets te treden, waaraan zooveel verbonden is, en waartoe zooveel behoort. Ik zal trachten het te veilen of te verhuren. Zoo de Heer het mij dan doet behouden, zal ik trachten, het tot een zegen voor verdoolden in te richten. Ik ben mijzelf nog niet bewust, dat de Heer er mij toe roept. Zag ik dat, dan betrad ik dien weg zeker. Hij, die mijn kapitaal redde, geeft mij ook zeker interest”¹. Enkele maanden later schreef hij eveneens aan Groen: „Het gebouw blijft ledig. Ik laat het nu staan in afwachting op iets goeds voor het rijk Gods. Als belasting en onderhoud gedekt zijn, is het ten dienste. Ik heb wel eens gedacht aan een kweekschool voor catechiseermeesters, colporteurs en zendelingen, doch ik weet den weg niet”². Dat hij het meer dan eens moeilijk had onder den koop, spreekt vanzelf. Iedereen schudde het hoofd er over, in navolging van Heldings schoonvader, die er weinig over te spreken was, al moest hij toegeven, dat Heldring in de gegeven omstandigheden moeilijk anders had kunnen handelen. Toen de discussie zelfs in een droom des nachts werd voortgezet, hoorde Heldring zich toefluisteren:

*„En voor d'uitkomst willig blind,
Stil zijn als 't gespeende kind.”*

Van dat oogenblik af baarde „Steenbeek” voor Heldring geen zorgen meer. Hij achtte zich met het bezit gelukkig, en besloot het te houden, in de hoop, dat de Heer hem een weg zou aanwijzen, waaruit bleek, welk doel Hij met dit alles had. Hij was zeer voorspoedig met het sloopen en verkoopen van de brouwerij, en verhuurde een en ander op korten termijn, omdat hij zijn bezit altijd beschikbaar wilde houden voor eenig doel in verband

¹ Heldring aan Groen, September 1842 (zonder nadere dateering).

² Heldring aan Groen, 5 November 1842.

met het Koninkrijk Gods. Vier jaren later schreef hij wederom aan Groen: „Het is mij, alsof God mij wijst op een groote verandering, die nu aanstaande is”, om in dien zelfden brief één van zijn meest markante woorden neer te schrijven: „Ik ben nooit gelukkig, dan alleen als ik in 't geloof kan handelen”¹. Wanneer wij de ernst van dit woord tot ons laten doordringen, begrijpen wij eenigszins, wat er in Heldring moet hebben omgegaan, toen hij in Ems, bij de behandeling van dat treffend Bijbelgedeelte uit Ezechiël 54, verstond, dat God hem den lang verwachten wenk gaf, het reddingswerk ter hand te nemen.

Verkwikt naar lichaam en ziel reisde hij naar zijn vaderland terug, om aanstonds bij zijn thuiskomst zijn huisonderwijzer Bouwhuis met de handen in het haar te vinden vanwege de moeilijkheden, verbonden aan het plaatsen van enkele ontslagen gevangenen. Eén meisje was tengevolge van haar zondig leven zóó zwaar ziek, dat zij in het gezin, waar zij was, niet langer kon blijven. Een tweede was zóó ruw en ongetemd, dat zij niet van gehoorzaamheid wilde weten, terwijl een derde groot gevaar opleverde voor haar omgeving. Goede raad was hier niet duur, want hij was reeds gegeven. Steenbeek zou als een toevluchtsoord geopend worden door God, die Heldring als gevolmachtigde daartoe ge-roepen had. Want hoeveel er ook voor gezinsverpleging te zeggen viel, de drie daareven vermelde gevallen gaven vanuit de practijk met klare taal de bezwaren aan, die daaraan verbonden waren, zoodat de opening van een tehuis niet anders dan wenschelijk kon worden genoemd. Immers nimmer mochten de in een gezin opgenomen verpleegden door een mogelijk nog verborgen ernstige ziekte of verleidend optreden, gevaar opleveren voor de omgeving, terwijl ter gewenning aan geregelden arbeid, orde en tucht goed toezicht van den ochtend tot den avond vereischt werd. Met vreugde aanvaardde Heldring dan ook zijn roeping te zorgen, dat Steenbeek zoo spoedig mogelijk zou kunnen worden geopend.

Elisabeth Fry² zou bij een volgend bezoek niet meer de aandacht mogen vestigen op een gebrek aan goede doorgangs-

¹ Heldring aan Groen, 30 November 1846.

² De Quakersvrouw Elisabeth Fry, door Wichern „de koningin in het rijk der barmhartigheid” genoemd, werkte onder gevangenen vrouwen in Engeland. In verschillende woningen van Réveil-mannen hield zij meetings, ondermeer ten huize van Da Costa en Van Eik. Groen hoorde

huizen in Nederland ^{Natuurlijk} 1. Vanzelfsprekend waren daar echter geen geringe kosten aan verbonden, maar een tot viermaal herhaalde gift van f 500.— van C. P. van Eeghen ² gaf hem moed, om in het najaar van het jaar 1847 een collectereis door ons vaderland te ondernemen. Hoe verheugd was hij, dat de daareven genoemde warme vriend der christelijke philanthropie bereid was de administratie der binnenkomende gelden op zich te nemen! Maanden achtereen bezocht Heldring de hoofdplaatsen van ons vaderland, en overal sprak hij over dat ééne onderwerp uit Ezechiël 34. Zoo werd zijn krachtig woord alom in den lande gehoord en kon het niet nalaten diepen indruk te maken. Velen openden hun beurzen, voordat Heldring nog maar één woord over het doel van zijn komst had gesproken. Beets belegde in zijn pastorie te Heemstede verschillende samenkomsten, om Heldring in de gelegenheid te stellen zijn goede zaak te bepleiten ³. Doedes stond, met anderen, trouw op zijn post. De benoodigde gelden kwamen bij elkaar, waardoor Heldrings Godsvertrouwen niet beschaamd bleek. En als hij op zijn reis moeilijkheden ontmoette, overwon hij deze door te denken aan het eene schaap, dat verloren was ⁴.

GEBREK AAN WAARDEERING

Het zal moeilijk blijven ons in te denken, hoe Heldring in de eerste jaren, bij alle waardeering, toch ook veel geleden heeft onder de onwaardige houding, die men in vele kringen tegenover zijn Steenbeek-arbeid aannam. Menigeen vond hem eenvoudig dwaas om werk met zulk een riskanten uitslag aan te vatten. Waarom werden geen jonge menschen geholpen, waar tenminste eer mee behaald kon worden? Het scheen, of vriend en vijand getrotseerd moesten worden. De straatsteenen vlogen hem bijna tegen het hoofd ⁵. Want niemand was er, die niet duizenden

haar in „Bellevue” een toespraak houden over de verantwoordelijkheid der aanzienlijken voor de eeuwige belangen der onderhoorigen. Vgl. Da Costa aan Groen, in: *Brieven van Da Costa aan Groen*, deel I, pag. 62.

¹ O. G. Heldring, *Het doorgangshuis*, in: *Volksalmanak voor tijd en eeuwigheid*, derde jaargang, 1851, pag. 104.

² Heldring aan Beets, 8 September 1847.

³ Beets aan Heldring, 27 September 1847.

⁴ Heldring aan Van der Bruggen, 2 October 1847.

⁵ O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang IV, pag. 404.

bezwaren had. Wel wilden velen de Maria Magdalena van Rafaël of Correggio waardeeren, maar de werkelijk boetvaardige zondares lieten zij met onbewogen hart links liggen. Vanzelfsprekend leed Heldring het meest onder de miskennen van zijn geestverwanten. Aan Da Costa klaagt hij: „Juist gisteren, toen ik wederom dieper ingeleid werd in hetgeen ik ondernam voor de gevallen meisjes, werd mijn hart in het aanschouwen van alle miskennen en verachting zeer bezwaard. Nochtans kon ik niet anders dan neerzinken aan de voeten van mijn Middelaar en zeggen: „Geef mij een zegen uit genade, en een loon uit ontferming, ik zal Uwe smaad tot mijn eer op mij nemen”¹. In een ander schrijven, eveneens aan Da Costa, lezen wij, dat hij een brief van Da Costa bijkans niet durfde te openen, omdat hij slechts zelden brieven ontving van broeders, waarin geen booze woorden stonden. En in dezen zelfden brief schrijft hij: „Degenen, die naar mijn gedachten mijn arbeid zouden goedkeuren, zijn mij vreemd geworden”². Zelfs Groen moest Heldring terechtwijzen wegens hardheid van oordeel naar aanleiding van stukken over den strijd tegen de prostitutie (waar volgens Groen de dames zich aan gekwetst hadden) door zijn vraag: „Geeft gij in dezen niet te veel gehoor aan de stem der wereld?” De bezadigde Pierson had bij herhaling zijn goedkeuring over beide stukken in het Réveil-tijdschrift uitgesproken³. En hoe weinig hoopvol vele predikanten tegenover het reddingswerk stonden blijkt misschien het best uit het woord van Van der Bruggen tot Heldring: „Geloof, geloof en nog eens geloof is noodig, en wanneer God het ons in genade schenkt, zijn collega's dikwijls meer blusmiddelen dan blaasbalgen”⁴.

Wij zagen vroeger reeds, hoe het vooral Beets en Da Costa geweest zijn, die Heldring er voor bewaard hebben eenigen vasten vorm te geven aan de gedachte, die in dezen tijd meermalen bij hem opkwam, om het vaderland te verlaten. Aan Da Costa schreef Heldring: „Gij zoudt geen mensch op aarde vinden, die zich er meer over verblijdde dan ik, als gij ook in mijn huis waart ingekeerd. Het zou opwegen tegen alle miskenningen sedert lang ondervonden. Ik zou zeggen: „Nu is het mij goed. En zie, nu

¹ Heldring aan Da Costa, 1847 (zonder nadere dateering).

² Heldring aan Da Costa, 1847 (zonder nadere dateering).

³ Heldring aan Groen, 13 November 1847.

⁴ Van der Bruggen aan Heldring, 22 October 1847.

laat ik u niet meer los, totdat gij, als 't u lust, deze schuld hebt betaald" ¹. En aan Beets schreef hij kort na de opening van Steenbeek: „Dagen lang lag uw brief, geliefde vriend in Christus den Heer, bij mij, en altijd was mij het herdenken van uw woorden aangenaam. Telkens zag ik, als ik uw brief las, dat ik niet doolde, ook niet in den vorm" ². Hoe hunkerde Heldring naar eenig blijk van meelevens en waardeering! Toch lag het geheim van het feit, dat hij staande kon blijven en moedig voorwaarts kon gaan, in zijn persoonlijk geloofsleven. Een melodieboekje met verzen door Heldring zelf geschreven begint met dit versje:

*Mag ik slechts verwerven,
Dat Hij mijner is;
En mijn hart, tot aan mijn sterven,
Zijne trouw verzekerd is;
Dan deert mij geen lijden,
Kan 'k mij slechts in zijne liefd' verblijden.*

Door goed en kwaad gerucht heen mocht Heldring intusschen zoover komen, dat, na enkele noodzakelijke veranderingen, Steenbeek 1 Januari 1848 met vier verpleegden geopend kon worden. In het jaar, dat de revolutiekoorts sterk in Europa zou woeden, mocht Heldring een omwenteling ten goede inleiden op het terrein van de prostitutie-bestrijding. Wel had hij het woord van Doedes toen nog niet gelezen, maar 't was wel reeds grondig tot het zijne geworden: „O, het is zoo heerlijk, τὸ ἀπολωλὸς (het verlorene) te behouden" ³. En het zou in toenemende mate zijn levensvreugde worden te mogen ondervinden, dat steeds meerderen met hem die vreugde wilden deelen, al zou het nog lang duren voor in Nederland de strijd tegen de prostitutie alle impopulariteit verloren zou hebben.

ZUSTER PIETJE VOÛTE

Bijzonder gelukkig was Heldring in de keuze der eerste directrice van Steenbeek. Wij denken aan zuster Pietje Voûte, die zich als tweede directrice in het Diaconessenhuis te Utrecht gaf aan ziekenverzorging en leiding in de huishouding. Geboren te Amsterdam den 6den November 1804 uit een nog aan de oude Fransche réfugié's verwant geslacht, kenmerkte zij zich reeds in

¹ Heldring aan Da Costa, 1847 (zonder nadere dateering).

² Heldring aan Beets, 1848 (zonder nadere dateering).

³ Doedes aan Heldring, 15 Maart 1850.

haar jeugd door een diep gevoel van mededoogen met gevallenen. Gedurende de kleine dertig jaren, dat zij zich gewijd heeft aan de roeping, om met ernst en liefde zondaressen tot Christus te brengen, heeft zij niet alleen haar geheele vermogen aan de uitbreiding van „Steenbeek” besteed, maar heeft zij ook met zeldzame trouw en steeds toenemende zelfverloochening, vaak onder zwaar lichaamslijden, over de aan haar zorgen toevertrouwde meisjes en vrouwen gewaakt. Ook zij heeft, evenals haar assistente-diacones Johanna, gedeeld in den smaad, dien de menschen van die dagen in ruime mate hun aandeden, die in eerlijke navolging van Christus zich over het verlorene wilden ontfermen. Heldring waardeerde haar zeer. Aan Beets schreef hij: „O, dat gij dat hoofd van „Steenbeek” dikwijls zaagt in hare steeds toenemende wijsheid, liefde en zorg. Welk een parel gaf de Heer in haar. Het gaat zoo gezegend op „Steenbeek”, dat ik mij niet genoeg verwonderen kan. Het is daar een tooneel van genade en liefde, zooals weinigen ooit op aarde dachten te zullen aanschouwen”¹. En twee jaar later spreekt Heldring er, eveneens tegenover Beets, zijn dankbaarheid over uit, dat juffrouw Voûte tijdens een stormperiode onder de analysten zóó kalm, fiks en beraden wist op te treden, dat zij den toestand volkomen meester bleef². Veel brieven zijn ons niet van de hand van Steenbeeks eerste directrice bewaard gebleven. Vermoedelijk zal de tijd voor uitgebreide correspondentie haar wel ontbroken hebben. Aan Beets schreef zij: „Vergeef dit haastig geschrijf, ik ben eigenlijk te moe.” Maar uit die enkele korte brieven aan den prediker van Heemstede, kunnen wij haar stellig nog wat nader leeren kennen. Wij denken aan de volgende uitspraken³: „Zeker weet ik het, dat ik in Hem, die mij liefheeft, diegenen, die mij omringen waarlijk liefheb, en haar allen beschouw als meest geliefden van den Heer.” „Hoe langer hoe meer gevoel ik, dat zoo de liefde Christi niet dringt, het werk op „Steenbeek” moeilijk is.” „Aan uwe voorbede blijf ik mij bevelen, doch niet alleen mij, ook onze waarden, veel geliefden vriend Heldring. Zijn leven schijnt mij zoo onmisbaar. Laten wij toch veel voor hem bidden, en smeeken dat hij tot eer van zijn grooten Meester nog lang moge werkzaam zijn.”

¹ Heldring aan Beets, 26 September 1849.

² Heldring aan Beets, 28 Juni 1851.

³ P. Voûte aan Beets, 15 Februari 1849 en 22 Maart 1850 (aanwezig in het Beets-archief te Amsterdam).

„Zoo wij onze kweekelingen laten vertrekken voordat er van een waarachtige verandering sprake is, wat baat het? Wat vermag het uitzet, dat wij ze meegeven, wat de goede dienst, die wij ze bezorgen?“.....

Wanneer wij van deze woorden van juffrouw Voûte kennis nemen, dringt zich als eenige conclusie vanzelf naar voren, dat Heldring op niemand beter een beroep had kunnen doen, dan op haar, die jaren lang den waren Réveil-geest in haar zoo moeilijken, maar gezegenden werkkring zou weten uit te dragen. Op de groote Rijnlandsche Unie der Inwendige Zending te Elberfeld in 1851 sprak de president bij enkele waardeerende woorden over Steenbeek: „Hebt dames, die een volkomen hart voor de zaak bezitten, en gij hebt een asyl. Hebt deze dames niet, en gij hebt met *f* 20.000 of *f* 40.000 niets.“ Deze woorden oogstte Heldring als een verdiende hulde in voor haar, die zijn levenswerk met volle toewijding wilde steunen.

HET EERSTE BESTUUR AAN HET WERK

Was „Steenbeek“ 1 Januari 1848 reeds geopend, de stichtingsacte werd eerst 5 October door notaris H. J. Weyland gepasseerd. Als eerste bestuurderen moeten met Heldring genoemd worden: Dr Nicolaas Beets (die het gouden jubileum nog beleven zou)¹, Mr J. J. Teding van Berkhout, Mr J. J. L. van der Bruggen, Dr J. I. Doedes, C. P. van Eeghen, Mr J. Messchert van Vollenhoven en Mr Jeronimo de Vries. Allereerst werden alle zeilen bijgezet om een rentelooze leening van *f* 15.000.— met aandeelen van honderd gulden te plaatsen². Vooral Beets en Heldring gaven geen kamp om deze zaak tot een goed einde te brengen. Hoevele brieven gingen in Hemmen op de post! Maar de leening werd geplaatst, waardoor Steenbeek voor *f* 12.000 met alle behuizingen en gronden aan de Stichting kon worden overgedaan en *f* 3.000 in kas bleef voor verbouwing en inrichting. Daardoor kon reeds 8 Augustus 1850 het vergroote asyl, waar Heldring een belangrijk aandeel aan had gehad, door het geven van allerlei

¹ Bij die gelegenheid kreeg Beets in 1898 het volgende telegram, dat in het Beets-archief bewaard wordt: „Steenbeeks vergadering, dankbaar voor groetenis en herinnering uwerzijds, bidt u Gods rijksten zegen toe. Verhooge ook dezé gedenkdag met menige levenservaring in u de Simeonsstemming“. Pierson.

² Reeds in 1853 was deze leening afgelost, dank zij het schenken van vele aandeelen ter gelegenheid van Heldrings zilveren ambtsjubileum.

aanwijzingen, tot aller vreugde worden ingewijd. Na de uitbreiding, die in 1856 plaats vond, kon „Steenbeek” langen tijd naar behooren aan haar doel beantwoorden, waarbij van een observatie-huisje in 1853, in goed vertrouwen op Gods hulp gebouwd (want het geld was er nog niet), dankbaar werd gebruik gemaakt. Heldring behoorde evenmin als Fliedner tot die angstige menschen, die geen steen van een nieuw gebouw durven metselen, eer de som voor gebouw en inboedel bijeen was gebracht. De Heer van Hemmen, collator en bezitter der Hemmensche kerk, liet in het jaar 1854 dicht bij Steenbeek een nieuwe, ruime pastorie bouwen, waardoor Heldring in staat gesteld werd geregeld een oog in 't zeil te houden.

Thans willen wij zien, hoe de verpleegden op „Steenbeek” kwamen, hoe zij er verblijf hielden en hoe zij er vandaan kwamen. De jaarlijksche verslagen van Heldring van den arbeid op „Steenbeek” in de Magdalena-almanak, terecht door Doedes naar vorm en inhoud interessant genoemd, verschaffen daarvoor tal van belangrijke gegevens. Vijand als Heldring was van alles wat aan opsieren en kleuren deed denken, teekende hij de licht- maar vooral ook de schaduwzijde zoo trouw mogelijk naar de werkelijkheid van het leven op de inrichting. Het roemen in de genade van Christus wist hij immers alleen gegund aan hen, die diepe wegen gingen ¹. Genoemde almanak gaf Heldring uit om belangstelling en offervaardigheid voor zijn arbeid gaande te houden. Vooraanstaande predikanten, als Hasebroek, Bronsveld, Van Rhijn, Gunning en Doedes waren zijn medewerkers, wat mogelijk te danken was aan een lichte verzuchting van Doedes, die eens aan Heldring schreef: „Konden wij op den duur de Magdalena wat meer krachtigen soep doen gebruiken, maar 't zijn niet allen koks, die lange messen dragen” ². Behalve de almanak verzorgde Heldring in 1850 met enkele bevriende collega's „Het Huisaltaar”, waarin hij aan zijn lezers „een handboekje voor godsdienstige huisgezinnen” aanbood. Stellig hebben zijn drukke werkzaamheden hem verhinderd uitvoering te geven aan zijn reeds goed voorbereid plan een periodiek als „Christelijk Vrouwenleven” onzer dagen, eveneens ten bate van Steenbeek, te verzorgen. Aan werklust voor de zaak van zijn Koning ontbrak het

¹ Zie het 5de jaarverslag van Steenbeek, 1853.

² Doedes aan Heldring, 15 December 1854.

hem nooit. Wel aan tijd! En hoe heeft hij dezen uitgekocht! Hoe kwamen nu de verpleegden naar „Steenbeek”?

NAAR „STEENBEEK”

Hiermede hebben wij de vraag naar de oorzaken van de prostitutie in het midden der vorige eeuw in onzen gezichtskring gekregen. Heldring heeft zich daar zeer bewust mee bezig gehouden. Vooral in het 19de verslag van „Steenbeek”, anno 1867, is hij grondig op dit probleem ingegaan. Allereerst wees hij op het geringe loon voor het verrichten van arbeid in verhouding tot de in die dagen heerschende weelde. De meeste prostituées kwamen uit gezinnen van werklieden en eenvoudige ambtenaren, waar met armoede geworsteld moest worden. Aan het verlangen naar weelde, dat als reactieverschijnsel optrad, kon door het lage loon der dienstboden niet worden voldaan, zoodat naar ongeoorloofde middelen werd uitgezien om meer geld te verdienen. Na op de uithuizigheid der kerkelijke en onkerkelijke menschen gewezen te hebben, herinnerde hij aan het ontbreken van degelijk godsdienstonderwijs bij toenemend ongeloof. Voor de meeste verpleegden was de kerk in die mate een vreemde, dat het „Onze Vader” al evenmin eenige bekendheid genoot als „De tien geboden”. Daarbij kwam, dat het meest elementaire onderwijs bij verreweg de meeste slachtoffers der prostitutie vrijwel geheel had ontbroken. Van de zeshonderdvijftig verpleegden, die „Steenbeek” in den jare 1866 sinds de opening had opgenomen, kon bijna niemand bij de opname lezen of schrijven. Luiheid, traagheid en verlangen naar zingenot konden daardoor moeilijk uitblijven. Voorts wees Heldring op de menigvuldige slechte verhouding van stiefmoeder tot stiefdochter, op de weinig christelijke verstandhouding van de huisvrouwen tot haar dienstboden, die 's avonds uitgaan, zonder dat er ooit navraag naar het waarheen wordt gedaan; op het gemis aan edele genoegens en de aanwezigheid van tal van verleidingen op uitgangsdagen, waarbij de droevige gevolgen van kermis en plezier-treinen niet onderschat mochten worden; op de belasting van dienstboden boven de 18 jaren, waardoor menig meisje op een gevaarlijken leeftijd, ter vervanging door een jongere, werd ontslagen, en tot ledigheid werd veroordeeld; en ten slotte op de moeilijkheden, die aan den terugkeer van den weg des verderfs verbonden waren. Bij een andere gelegenheid wees hij op moeders, die iedere zedelijke gedachte bij haar opgroeiende kin-

deren trachtten te dooden, en tenslotte dwingend te werk gingen om geld in huis te brengen door middel van den dienst der zonde. Hoe zou Heldring de ontzetting uit de ouderlijke macht hebben toegejuicht! Ook maakte Heldring zijn lezers attent op het groote aantal onechte kinderen, dat „Steenbeek” bezocht. Hoe leden zij vaak dagelijks onder de schande, die zij van hun geboorte af met zich meedroegen. Hoe was geen enkel middel onbeproefd gelaten om deze schepselen ten val te brengen! Geen goud werd daartoe gespaard ¹. Niet minder ernstig trof het Heldring, dat tal van weesmeisjes uit weeshuizen op „Steenbeek” moesten worden opgenomen. Stellig moest daarvan veel op rekening gesteld worden van de treurige opvoeding der meisjes, vóór zij den drempel van het weeshuis overschreden. Doch dit nam niet weg, dat Heldring van meening was, dat ook in de weeshuizen de leiding te weinig uit beschaafde kringen gerecruteerd en de opvoeding te eenzijdig op schoolwetenschap en omgang met de naald werd ingesteld. Een goede dienstbode moest nu eenmaal niet met houten handen staan, wanneer zij een betrekking aanvaardde. Hoe zou Heldring zich in de christelijke en maatschappelijke opvoeding verheugd hebben, die thans aan de weesmeisjes ten deel valt, die bijvoorbeeld op de „Martha-Stichting” te Alphen aan den Rijn of op „Neerbosch” haar opleiding genieten!.....

Dankbaar en gelukkig was Heldring als weer nieuwe boetvaardigen een slechte omgeving wisten te ontvluchten. Aan Beets schreef hij 20 Februari 1850: „Deze week kwamen er vijf. Hieronder twee lieve vluchtelingen. Zij ontvloden uit een slecht huis. Brummelkamp nam ze een nacht op. De eene negentienjarige was voor f 56.— van een andere waardin gekocht, en werd met argusoogen bewaakt. Zoo werd zij gekleed, dat zij nooit op straat kon komen. Met een tweede vluchtte zij naar Brummelkamp, wiens naam zij had hooren noemen. In gesloten rijtuig zijn zij buiten Arnhem gebracht. Eindelijk zagen zij de vrijstad. Het was mij aandoenlijk. Ik zag ze nog in hare balkleeren. Ik moest ook wel met haar weenen van vreugde.” Zulk een brief-fragment laat nog het duidelijkst zien, hoe Heldring met deze meisjes meeleeft. Hoe genoot hij ook, als hij nieuw-aangekomenen, die, ondanks den felsten laster over „Steenbeek”, toch aan haar besluit vasthielden, zich daar te laten opnemen, de eerste hand van redding

¹ Zie het 12de jaarverslag van Steenbeek, 1860.

kon aanbieden. Op de stoomboot kwam het meer dan eens voor dat „huurlingen des satans” door bang maken, verleiden en misleiden alles in het werk stelden, om de boetvaardigen de aanlegplaats van „Steenbeek” voorbij te doen varen ¹. Wanneer zij dit niet deden, wist Heldring met oprechte boetvaardigheid te doen te hebben. En daar stond toch allereerst zijn toevluchtsoord voor open.

Ter voorkoming van misverstand moge ook opgemerkt worden, dat „Steenbeek”, in tegenstelling tot de verwachting van de bekende wijze opmerkers, geen toevlucht werd voor afgeleefde prostituées. Nimmer en nooit zou Heldring de deuren van zijn reddingshuis voor zulke ongelukkigen gesloten hebben, doch het feit was niet anders, dan dat deze zich niet kwamen melden. Wel moesten maar al te vaak zeer jeugdige slachtoffers op „Steenbeek” opgenomen worden. In het jaar 1870 waren er bijvoorbeeld driëntwintig verpleegden van vijftien tot twintig jaar te Zetten, wat Heldring aanleiding gaf om bij vernieuwing krachtig tegen de verleiding van minderjarigen te protesteeren.

Het ging Heldring aan zijn hart, dat hij in de eerste jaren bij herhaling om financieele redenen afwijzend op een verzoek tot opname moest beschikken ². Om „Steenbeek” voor financieele ontwrichting te bewaren kon hij niet verder gaan, dan hij reeds ging, door toe te staan, dat iedere bestedeling het dubbele kostte van hetgeen er voor betaald werd ³. Maar ijverig zon hij op middelen om de kas van „Steenbeek” te versterken. Wie kon als hij een beroep doen op de barmhartigheid? Doch hoe vaak verklonk zijn roepen om steun als een stem in een woestijn en had hij met den grooten geldnood te kampen? Dat „Steenbeek” wegens de tekorten nog eens gesloten zou moeten worden, zag hij werkelijk meer dan eens als het zwaard van Damocles boven zijn hoofd hangen. In het 5de jaarverslag lezen wij: „Hoe kommerlijk moeten wij hier in ons land ons aanzijn van dag tot dag rekken. In Duitschland en Engeland worden zulke inrichtingen door den staat of de ingezetenen begunstigd. Hier ach? Wat geeft de staat er om, en hoe klein is het getal dergenen, die zich steeds over ons ontfermen. Met hoeveel moeite moeten wij ons staande houden. Niemand onzer wordt ook voor het kleinste bezoldigd.

¹ Zie 20ste jaarverslag van Steenbeek, 1868.

² Zie 8ste jaarverslag van Steenbeek, 1856.

³ Zie 5de jaarverslag van Steenbeek, 1853.

Nochtans voeren wij een strijd tegen de vreeselijkste zonde." Gelukkig heeft God hem voor de ramp van sluiten bewaard, door langzaam maar zeker de christenheid tot de orde te roepen en haar van haar roeping ook tegenover „Zetten" te doordringen. Meerdere gingen verstaan, zulks in navolging van Ximenes van Toledo, die des nachts met een lantaren uitging om de armen onder den blooten hemel op te sporen, hoe het de groote taak des tijds en de roeping der christengemeente was, overal af te dalen in de hollen der armoede en ellende om er genezing aan te brengen, gedachtig aan het woord van Heldring, dat over de donkerste geschiedenis het licht van Gods erbarmen nog kon opgaan.

Op tal van plaatsen werden vereenigingen of comité's opgericht, die zich in samenwerking met „Steenbeek" over de gevallen wilden ontfermen, waarbij tot vreugde van Heldring de richtingsstrijd nimmer eenige schade deed. Hofstede de Groot liet niet na in het tijdschrift „Waarheid en Liefde" een warm woord voor „Steenbeek" te schrijven, diep overtuigd als hij was, dat zulk een inrichting de kracht en de waarde van het christendom nog het best deed verstaan. Krachtig wekte Heldring de lezers van zijn jaarverslagen op, om het reddingswerk ter hand te nemen, bezield door de liefde, die zonder zoetelijkheid al het onheilige durfde aan te pakken. Redden en heiligen gingen dan ook bij Heldrings liefde steeds hand aan hand.

OP „STEENBEEK"

Hoe leefden nu de verpleegden op „Steenbeek"? Ter beantwoording van deze vraag hebben wij vooral op drieërlei te letten, ten eerste op het beginsel der vrijheid, ten tweede op den geregelden arbeid en ten derde op de godsdienstige vorming.

Als goed Protestant hield Heldring krachtig vast aan het beginsel der vrijheid, waarmee hij allen dwang het goede te doen anders dan uit eigen overtuiging buiten „Steenbeek" sloot. Vrijwillig kwamen de vrouwen naar Zetten, en nimmer heeft Heldring van „Steenbeek" een gevangenis voor jeugdige gevangenen of een klooster willen maken. Dag en nacht was het mogelijk de inrichting, die men vrijwillig was binnengegaan, ook weer naar eigen vrije keus te verlaten. Terwijl de toegangsdeur van „Steenbeek" van buiten af niet functioneerde, was zij van binnen uit nacht en dag te openen en nimmer op slot. Zonder dit beginsel van vrijheid achtte Heldring iedere poging tot ware redding tot mislukking

gedoemd. Geloof in den Heer, de liefde van en de verknochtheid aan de directrice moesten als een magnetische kracht de verpleegden vrijwillig in de inrichting doen blijven. Juist door dezen aanpak werd het verantwoordelijkheidsbesef bij de verpleegden krachtig bevorderd. Wilden zij alle waarschuwingen ten spijt, toch weer in het zondige leven terugvallen, dan schreven zij zichzelf daarmede Jezus' woord op het voorhoofd: „Gij hebt uw behoud niet gewild.” Meermalen kwam het voor, dat een verpleegde, bij gebrek aan moed om het besluit tot vertrek ten uitvoer te brengen, in stilte hoopte weggezonden te worden. Bij intuïtie wist Heldring, dat het in zulk geval geboden was alle dreiging weg te laten, daar de weifeling bij de betrokkene uitwees, dat nog niet alle hoop op een goede keus als verloren moest worden beschouwd. Meer dan eens verliet een verpleegde 's avonds of 's nachts „Steenbeek”, omdat haar hart er nog van sprak, dat zij de stem van den vermanenden predikant niet kon verdragen. Met uitzondering van het uitmuntend gesticht te Montpellier „La Solitude de Nazareth” van den abt Coural, werd, voorzoover Heldring het wist, aanvankelijk nergens het systeem van vrijheid in den geest van „Steenbeek” toegepast. Grootte teleurstelling werd daardoor het deel van velen, die zich met de beste bedoelingen aan het werk der reddende liefde wilden wijden. Meermalen mocht Heldring daar een eind aan maken, door met succes op toepassing van het vrijheidsbeginsel aan te dringen. Dr John te Hamburg, die van den morgen tot den avond met verzet van de verpleegden te kampen had, kreeg in zijn reddingshuis een geheel andere sfeer sinds de dwang tot blijven opgeheven werd.

X Stellig moet het Heldring een rijke voldoening gegeven hebben, dat in den loop der jaren het Protestantsch gedeelte van Europa meer en meer wakker werd om, in navolging van hem, de inwendige zending ook over de meest verlorenen uit te breiden. Van verschillende landen kwamen afgevaardigden om grondig van den arbeid op „Steenbeek” kennis te nemen, en daar in eigen omgeving winst mee te doen. Wij denken aan Denemarken, Engeland, Duitschland, Zwitserland en Rusland. Alleen in X Duitschland werd op dertien plaatsen een asyl opgericht¹. Veilig kunnen wij aannemen, dat Heldring met zijn toepassing van het vrijheidsbeginsel er veel toe heeft bijgedragen, dat de verzorging van gevallen, afgezien van alle teleurstelling, met schoone

¹ Zie het 18e jaarverslag van Steenbeek, 1866.

resultaten bekroond werd. Het zal niet gezegd behoeven te worden, dat Heldring in voorkomende gevallen zijn uiterste best deed om de verpleegden in haar eigen belang te overreden op „Steenbeek” te blijven.

Met bijzonderen tact wist hij ieder afzonderlijk geval te behandelen. Eens weigerde hij aan iemand geld en kleeren te geven. Daarom van onrecht beschuldigd, vroeg Heldring hem juist toe te staan haar geen onrecht te doen, want als zij zonder verkoopbare kleeren heenging, had zij acht dagen noodig om bedelend in Amsterdam te komen, en dus nog tijd om berouw te krijgen. Wanneer zij goede kleeren kreeg, was zij nog denzelfden dag midden in de zonde. Op Heldrings vraag, of zij dat onrecht ondergaan wilde, was het antwoord: „Neen, ik heb gedooft.” En het gevaar was bezworen. Tot een ander meisje, dat weg wilde, en steeds een sombere uitdrukking op haar gezicht had, zei Heldring: „Mijn kind, zeg mij toch eens, wat groote smart hebt gij toch op aarde ondervonden, dat uw gelaat niets anders uitdrukt dan één groot lijden? Is het soms, omdat het u vaak bitter en hard verweten is, dat gij een onecht kind zijt?” Toen het bevestigende antwoord op deze vraag was vernomen, sprak Heldring op hartelijken toon: „Wilt gij dan van ons scheiden, die de eenigen zijn, die u nog met liefde omringen?” Zooveel hartelijkheid moest wel bewarend werken, en deed ook deze verpleegde blijven. Men meene echter nimmer, dat Heldring, als het noodig was, niet krachtig kon optreden. Toen eens een verpleegde, die zeer veel moeilijkheden opleverde en gevaarlijk voor haar omgeving was, aan Heldring om ander werk kwam vragen, en bij nul op het request met „dan ga ik” dreigde, antwoordde Heldring op vasten toon: „Dat is goed, gij gaat”, waarbij hij bleef, niettegenstaande alles geprobeerd werd om te mogen blijven¹. Het was nu eenmaal zijn vaste stelregel, dat hij nimmer één persoon wilde behouden ten koste van anderen. Iedere concessie daaraan vermeed hij, om niet de kans te loopen, op korten termijn in de grootste verwarring te geraken². Zonder aarzeling liet hij verpleegden wegens wangedrag drie dagen in een spreekkamer op stroo slapen, om daarna het dringend verzoek te vernemen en in te willigen, nog te mogen blijven. Meer dan eens heeft Heldring als

¹ O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *Christelijke Stemmen*, jaargang VII, pag. 126.

² Zie het 12de jaarverslag van Steenbeek, 1860.

zijn ingrijpen noodig was, iemand met eigen sterken arm buiten de deur van „Steenbeek” gezet ¹. Hoe raak kon hij ook zijn menschen te woord staan. Aan een verpleegde, die beweerde zich in zulk onfatsoenlijk gezelschap niet thuis te gevoelen, vroeg Heldring of de zonde in haar milieu ook fatsoenlijk gediend kon worden. Zij vertrok, zonder verzoek om te blijven van den kant der directie te vernemen. Wij denken hier onwillekeurig aan het antwoord, dat Heldring op den openingsdag van „Steenbeek” gaf aan iemand, die hem vroeg, wat hij doen zou met hen, die zich zouden verhardden: „Ik zal ze desnoods tot op den Dam in Amsterdam brengen en daar het stof van mijn voeten afschudden” ².

Daar een werkzaam leven voor de toekomst der verpleegden alleszins heilzaam was, werd vanzelfsprekend op „Steenbeek” ook alles gedaan om het lied van den arbeid zoo goed mogelijk te verstaan. Maar welk een inspanning moest de directie zich daarbij getroosten! De kunst om op een stoel te zitten scheen bij sommige verpleegden nog onbekend te zijn. Wat een wildheid en slordigheid moest meermalen worden afgelegd. Engelengeduld kon hier alleen iets uitrichten, door met vriendelijkheid eenerzijds, maar met vaste hand anderzijds, allen zooveel mogelijk in het gareel van geregelden arbeid te brengen. Langen tijd was op „Steenbeek” de gang van zaken zoo, dat de nieuw aangekomenen eerst zes weken in de mattenmakerij werkzaam waren. Heldring beoogde daarmee te zorgen, dat, als de toekomstige dienstboden later eens buiten betrekking zouden geraken, toch de gelegenheid om eigen brood te verdienen over zou blijven. Een bos roggestroo ter waarde van een dubbeltje leverde in een paar dagen twee behoorlijke matten op, die gemiddeld voor vijftig cent per stuk gretig aftrek vonden. Als het mattenmaken geleerd was, kreeg de naaikamer een beurt. Want het goed hanteeren van de naald zag Heldring nu eenmaal als één der beste deugden van het vrouwelijk geslacht. Kapitalen konden daardoor in de beurs bewaard blijven. Vervolgens werden de verpleegden ingewijd in de geheimen van de Nederlandsche schoone wasch, waarna zij zich in de verdere onderdeelen van het huiselijk werk konden bekwamen. Want het alledaagsche te kunnen heiligen, moesten allen nu eenmaal spoedig als haar levensroeping leeren zien. Voor meisjes, die

¹ Heldring aan Beets, 11 Maart 1853.

² O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel III, pag. 55.

meer voor een toekomst op het platteland gevoelden, bestond bovendien gelegenheid zich in die richting te bekwamen, daar er behalve een melkerij, ook eenige tuinbouw- en tabakscultuur aan „Steenbeek” verbonden was ¹. 's Avonds verzamelde zich van half acht tot half tien het gansche huisgezin op de groote werkzaal, waar ieder gelegenheid vond eigen kleeding te verstellen. Want: Een slonster kon nu eenmaal meer verslonsen, dan een pronkster verpronken! Vanzelfsprekend werden ook alle zeilen bijgezet, om op vaste uren de verpleegden nog behoorlijk lezen en schrijven te leeren. Al de bewoonsters van „Steenbeek” moesten vroeg opstaan, en den dag, bij gezonden maar hoogst eenvoudigen kost, met flinken arbeid doorbrengen, zoodat zij het naderhand als dienstboden wel gemakkelijker, maar niet licht moeilijker zouden hebben. Van de voeding nam Heldring zelf ook nota. Op de markt te Kissingen wandelde hij eens rond onder de groenten verkoopende vrouwen. Als directeur zijner gestichten voelde hij zich immers verplicht bij voortdoring op een gezonde volksvoeding acht te geven ².

Tenslotte willen wij nog op de godsdienstige vorming op „Steenbeek” acht geven. In den allereersten tijd, toen het getal der verpleegden nog te overzien was, hield Heldring iederen Zondagavond een methodistische samenkomst, waarbij hij alle verpleegden hoofd voor hoofd naar stand en staat voor den Heer in de afgelopen week vroeg ³. Vrij spoedig zag hij in, dat hij daarmede geheel op den verkeerden weg was, daar zich allerlei schijn-gestalten van bekeering voordeden, die hoogst schadelijk waren voor het doorbreken van waarachtig godsdienstig leven. Het paard van Troje dreigde in den vorm van een treurig mysticisme binnengehaald te worden, en voor eens en altijd zag hij in, dat een bekeeringsgeschiedenis nog geen garantie was voor een bekeerd leven. Aan het minst welriekende moeras deed hem de geestelijke hoogmoed denken. Zoo leerde Heldring zien, dat het bij de verpleegden niet ging om een plotselinge verbeeldings- en gevoelsverandering, maar om een langzame maar zekere groei

¹ O. G. Heldring, *Ontvangsten van gelden*, in: *Christelijke Stemmen*, jaargang VII, pag. 276.

² O. G. Heldring, *Uit Kissingen*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XXI, pag. 584.

³ Heldring aan Beets, ongedateerd, kort na de opening van Steenbeek.

van zaadkorrel, plant en halm tot vrucht. In het vertrouwen, dat Gods woord niet ledig tot God wederkeerde, zorgde hij er voor, dat de dag op „Steenbeek” des morgens geopend en des avonds gesloten werd met een hoofdstuk uit den Bijbel. Er werden enkele toelichtende opmerkingen aan toegevoegd, terwijl een kort gebed en gemeenschappelijke zang niet ontbraken. Voorts kregen alle verpleegden van de directrice, of één harer assistenten, een goede Bijbelsche catechese op één der werkdagen, waarbij vooral aan het Bijbellezen grondig aandacht werd geschonken. Hoe vaak mocht hij zien, dat dit christelijk onderricht grondslag werd van een nieuw leven! Afgezien van de ochtendbijeekkomsten onder leiding der directrice kwam Heldring Zondagsavonds op „Steenbeek” het evangelie verkondigen. Twee niet te ruime vertrekken werden dan bij elkander getrokken, om de verpleegden van „Steenbeek” en „Bethel” te herbergen. Het liefst liet Heldring dan Psalm 32 zingen, en bijna geregeld preekte hij uit de Evangelien zooveel mogelijk volgens het kerkelijk jaar ¹. Naar een dochter van den Heer Nobels ons te Hemmen mededeelde, preekte Heldring die derde maal per Zondag naar het oordeel van zijn vrienden het best. Aan verloren schapen kon hij het evangelie van den goeden herder stellig het beste kwijt raken en daarom kon storm noch regen hem Zondagsavonds van „Steenbeek” afhouden, daar hij zijn jeugd als die eens arends telkens hernieuwt zag ². Maar zijn grootste vreugde was, als hij met de verpleegden, die belijdenis hadden gedaan, Heilig Avondmaal in de dorpskerk van Hemmen mocht vieren. Hoe kon hij de ure zegenen als God een ziel in diepe schulderkennis tot het kruis van Golgotha bracht! Meer dan eens mocht ook hij door zijn pastorale zorg daartoe het middel zijn. Hoe heeft hij, volgens zijn eigen getuigenis aan Beets, in de persoonlijke zielszorg op leven en dood gestreden om het behoud van hen, die aan zijn zorgen waren toevertrouwd! Daar wist hij zijn eigenlijk werk te liggen, in aansluiting op de prediking, die hij des Zondags mocht brengen. Scherp had hij er oog voor, dat voor menigeen in zijn naaste omgeving „de preekstoel wel wat al te hoog was” ³. Stellig trachtte Heldring, door de eenmaal opgestelde, ver buiten Zetten

¹ Zie het 17e jaarverslag van Steenbeek, 1864.

² Heldring aan den curatoren van Steenbeek, 14 December 1854, en aan Singendonck, 13 Maart 1848.

³ Heldring aan Beets, 1850 (zonder nadere dateering).

gewaardeerde „Huisregels voor Steenbeek”¹, die iederen Zondag werden voorgelezen, alle verpleegden gemeenschappelijk te bereiken, door hen op Christus te wijzen, Wiens Geest allen verlossen en heiligen wilde, doch dit nam niet weg, dat hij van harte ook de individueele opvoeding hielp bevorderen. Aan een verpleegde, die zwaar leed door haar zonde en zeer opstandig was, bracht hij van „de Heimwehkranken” van Ulysses von Salis „De reis naar Noord-Amerika”, met de bedoeling dat zij haar eigen karakter in dat boek geteekend zou vinden. De opzet gelukte, waardoor deze verpleegde genas en een nieuw leven begon. Voor het volgen van algemeene regels was hij huiverig, daar het op „Steenbeek” toch ook stellig te doen moest zijn om bestudeering van de karakters. Maar helaas moest hij telkens ondervinden, dat de zonde der prostitutie meer dan eenige andere zonde juist de karakterloosheid hielp bevorderen. Hoe vaak moest hij, op „Steenbeek” vertoevend, aan Herodes denken, die Johannes den Dooper gaarne hoorde, maar hem toch liet dooden. Hoe herhaaldelijk herinnerden de verpleegden hem, naar het woord van den Spreukendichter, aan „een stad zonder poort”, die aan alle kanten voor het goede en het kwade openstond. En hoe heeft hij moeten strijden tegen de leugen, die de psyche der verpleegden zoo gretig mogelijk doorwoerde en met de karakterloosheid zoo gaarne hand aan hand ging! Als vaste regel had hij aangenomen nimmer aan een nieuw binnengekomene naar een levensgeschiedenis te vragen, daar het besef voor waarheid a priori als zoek geraakt kon worden beschouwd. Wat al een moeilijkheden heeft Heldring met zijn staf onder dergelijke omstandigheden moeten overwinnen! Wat een obstakels moesten worden weggestreden en weggebeden, eer de weg tot de ware boetvaardigheid in menig hart was gebaad! Maar de moeilijkheden waren er bij Heldring om voor Gods aangezicht te worden gebracht. God had „Steenbeek” geopend, en God zou „Steenbeek” ten zegen stellen. En daarmee zijn wij genaderd aan het geheim van allen Steenbeek-arbeid. Als het roepings-besef ontbroken had, zou het asyl nimmer geopend zijn, en als het vertrouwen er niet geweest was, dat de Heer der barmhartigheid den arbeid zou zegenen, zou het stellig vroeg of laat gesloten zijn. In dit licht moet het koene geloofswoord van Heldring gezien worden: „al waren al de zorgen,

¹ Groen van Prinsterer liet deze drukken, en op de scholen aan arm en rijk uitdeelen.

moeiten, teleurstellingen, miskeningen aan „Steenbeek” verbonden, mij te voren bekend geweest, zoo zou ik nog zeggen, zoo ik deze zaak niet ondernomen had, ik ondernam haar terstond”¹. Waarlijk alleen iemand, die dagelijks Gods aangezicht zocht in het gebed, kon zoo iets uitspreken, en er zoo bij leven. „De open vensters op Jeruzalem” zijn het dan ook geweest, die wonderen in het leven van Heldring hebben tot stand gebracht.

VAN „STEENBEEK”

Toen Heldring in 1870 zijn jaarverslag opmaakte, heeft hij zoo veel mogelijk de levensgeschiedenis van de achthonderdvijfentwintig verpleegden nagegaan, die in den loop der jaren aan zijn zorgen waren toevertrouwd, om een en ander over de resultaten van den arbeid op „Steenbeek” mede te kunnen deelen. Ook daarop had hij zijn eigen kijk.

Allereerst werd hij kriebelig, als de menschen een resultaat van meer dan hemelsche deugden wilden verwachten. Buiten „Steenbeek” liepen er evenmin engelen rond als op „Steenbeek”. Vervolgens achtte hij het een onverdiend onrecht, wanneer, in verband met den terugval van een verpleegde, met den bekenden nadruk gezegd werd: „Zij werd toch òók op „Steenbeek” verpleegd.” Maar afgezien hiervan, zag hij toch ook een groot verschil tusschen de resultaten, die door anderen verwacht, en die door hemzelf beoogd werden. Met het afleveren van nuttige leden aan de maatschappij zag hij zijn taak allerminst omschreven. Daarvoor had hij „Steenbeek” niet mogen openen. Wat zou „Steenbeek” voor hem en voor velen in Nederland beteekend hebben, als de prediking van den gekruisigden en opgestanen Christus niet de grondslag van allen arbeid was geweest! Met overtuiging kon hij dan ook uitspreken, dat wat gered werd op „Steenbeek”, door Christus' kruis behouden bleef. Daarom sprak Heldring eerst dan van een gunstig resultaat, als bij de verpleegden oprecht schuldgevoel ontwaakte, gepaard gaande aan het verlangen, om in Christus' kracht een nieuw leven te beginnen. Wilde men toch nog aan een statistiek-gegeven houvast hebben, dan verklaarde hij op grond van de gegevens, dat er van de drie verpleegden één in de zonde terugviel, één op twee gedachten bleef hinken, zonder wederom ten val te komen, terwijl de derde door bekeering en levensvernieuwing als waarlijk gered kon worden beschouwd.

¹ Zie het 5de jaarverslag van Steenbeek, 1853.

Die bewust tot Christus gekomen waren droegen — hoe kon het anders — bij tot Heldrings diepste levensvreugde. Hoe ontroerd was hij in zijn hart, als er sommigen van deze groep het Kerstfeest op „Steenbeek” nog eens kwamen meemaken ¹. Dan lag er een glans van eeuwigheidsvreugde op zijn gezicht en kreeg hij weer nieuwe kracht om tegen de zonde, den duivel en zijn rijk te strijden. Heldring zou Heldring niet geweest zijn, wanneer hij er niet telkenmale op gewezen had, hoe de directrice, zuster Pietje Voûte, trouw geholpen door haar medearbeidsters, gedurende een lange reeks van jaren verreweg de meeste zorgen van den arbeid op „Steenbeek” droeg. Want naar Heldrings uitdrukkelijken wensch, werd hij alleen op zeer critieke momenten te hulp geroepen. Zijn donker gezicht was dan meestal reeds voldoende om de situatie op te doen klaren.

Met onuitputtelijke liefde en oneindig geduld kweet zuster Voûte zich ook van haar taak ten opzichte van de nazorg. Hoe trouw arbeidde zij daarbij nog door briefwisseling en andere attenties voor de vroegere asylisten! Hoe blij was zij, als haar oud-verpleegden het goed maakten, en soms na jaren blijk gaven Christus' roepstem verstaan en beantwoord te hebben! Hoeveel moeite heeft zij zich getroost om gerezen misverstanden tusschen huisvrouw en dienstbode uit den weg te ruimen, of, waar dit noodig was, de laatste tot schuldbelijdenis op te wekken! Ja, cere zij de nagedachtenis van haar, die tot aan haar verscheiden met haar asylisten en buiten Steenbeek heeft meegeleefd, en volkomen met het woord van Heldring accoord ging: „geen studie zal op aarde, zal in de hemelen grooter en heerlijker zijn, dan die van de almacht der liefde” ².

Directrice Voûte zou bijna haar wensch, de duizendste kweekeling nog mede aan haar zorgen te zien toevertrouwd (al was zij reeds ernstig ziek) in vervulling hebben zien gaan, als niet in April 1877 een zware brand „Steenbeek” totaal in de asch had gelegd. Door vriendelijke handen naar de Directeurswoning gedragen, ontsliep zij spoedig daarna.

HELDRINGS GETUIGENIS

Het laat zich gemakkelijk verstaan, dat Heldring niet tevreden kon zijn met zijn reddingswerk op „Steenbeek”, maar dat hij op

¹ Heldring aan Beets, 27 December 1853.

² Zie het 22ste verslag van Steenbeek, 1868.

het breede levensterrein met kracht zijn getuigenis liet hooren, om ook langs dien weg de verschrikkelijke zonde der prostitutie te bestrijden. Het offensief was in zijn oog al even noodig als het defensief. Lijdelijk afwachten tot de ongelukkigen naar „Steenbeek” kwamen, kon toch waarlijk niet de taak der christelijke naastenliefde zijn. Met diepe overtuiging schreef Heldring dan ook aan Beets, dat er een protest tegen de funeste zonde der ontucht moest worden gehoord¹. En daarbij moest de kerk vooropgaan. Want de kerk had de oudste rechten, en de oudste plichten tot getuigen tegen de zonde, in welke gedaante deze zich ook voordeed. Van de kerk moest de philantropie uitgaan, om haar getuigend karakter te behouden. Want daarvan losgescheurd miste zij den greep op het volksleven². Hoe hoog noodig moest in de synode der Hervormde Kerk het gewichtig werk van reglementen maken eens door hogere belangen worden vervangen! Hield een synode te Stattin in Pommeren zich in 1865 niet bezig met het treurige verschijnsel, dat er in één jaar in deze stad 548 onechte kinderen waren geboren, waarvan er 249 door helsche vrouwen, „engelmakers” genaamd, tegen vergoeding uit de wereld werden geholpen³? Kreeg hij enkele jaren later geen uitnoodiging om in Berlijn een synodale vergadering bij te wonen, waar over de roeping der kerk tegenover de verwaarloosde jeugd gehandeld zou worden?⁴ En was op den Kerkendag in Lübeck door Heldring zelf niet over den strijd tegen de zonde der ontucht, die zijns inziens de hoofdstrijd van zijn tijd zou worden, gesproken⁵. Waarom sliep de Nederlandsch Hervormde Kerk dan haar reglementendoodslaap?⁶ Hadden de predikanten, ouderlingen, diakenen en leden der kerk geen roeping te vervullen tegenover de veertigduizend publieke vrouwen in hun vaderland?⁷ Wat beteekenden de preeken op Zondag, als de hoofdzonden des tijds niet aangetast, ja niet eens genoemd werden? Werd het niet hoog tijd, dat de predikanten ophiielden hun oogen te sluiten voor het tuchteloos leven van vele studenten, voor de

¹ Heldring aan Beets, 27 December 1853.

² Zie 5de jaarverslag van Steenbeek, 1853.

³ Zie 21ste jaarverslag van Steenbeek, 1869.

⁴ Zie 21ste jaarverslag van Steenbeek, 1869.

⁵ O. G. Heldring, *Kirchentag*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XI, pag. 56 en 57.

⁶ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel III, pag. 68.

⁷ Zie 5de jaarverslag van Steenbeek, 1853.

verwoestende danshuizen, waar eer en onschuld maar al te vaak verloren gingen, en voor de toenemende verleiding van minderjarigen, die ongekende afmetingen ging aannemen?

Maar ook de school mocht niet achterblijven in den tegenaanval, die tegen de prostitutie diende ondernomen te worden. Hier was het geraden tal van preventieve maatregelen te treffen. Hadden de onderwijzers, die het juiste verband tusschen onderwijs en opvoeding goed in het oog hielden, geen ernstige taak in het tegengaan van alle onkuischheid? Moest door hen niet alles gedaan worden om afschuw van elke onreinheid op te wekken? Hoe goed zag Heldring in verband hiermee de groote beteekenis in van gezonde gymnastiek voor de schooljeugd, waar hij met klem voor wilde pleiten! Juist de lichamelijke oefening was zulk een prachtig en krachtig middel om verkeerde neigingen bij de kinderen tegen te gaan! In dit verband wees Heldring ook gaarne op het christelijk huisgezin, waaraan zooveel bewarende krachten verbonden waren! Stond de toekomst van het vaderland niet ten nauwste in verband met de wijze, waarop de gezinnen werden grootgebracht? Wanneer de huishoudkunde van hut-, huis- of paleisbewoners reeds derailleerde, wat kon er dan toch werkelijk van de uitgebreide staathuishoudkunde terecht komen? Daarom kon naar het oordeel van Heldring niet genoeg op de beteekenis van den christelijken familiekring gewezen worden, waar de Bijbel gelezen en het kerkelijk leven blijmoedig onderhouden werd, waar de ouders grondig nota namen van lectuur, vriendschap en vrijen tijd hunner kinderen, waar de een de ander in het vreugdevol dienen van den Heer liefdevol steunde. Hoeveel tegenzin, traagheid, en slaperigheid moesten in menig gezin overwonnen worden, eer werkelijk het leven op dit alles werd ingesteld! Maar hoeveel stond van de naaste en eeuwige toekomst der kinderen op het spel ¹.

Zagen wij dus, dat Heldring kerk, school en huisgezin voor den strijd die er te strijden viel wenschte te activeeren, wij wijzen er in de laatste plaats nog op, hoe hij ook met klem een beroep op de overheid deed om hier zooveel mogelijk te steunen. Al was hij er diep van overtuigd, dat de staat de zonde niet kon uitroeien, het mocht toch stellig worden verlangd, dat deze de zonde niet bevorderde, maar bestreed. Een stedelijke belasting van drie gulden ten laste der bordeelhouders voor iedere vrouw, die bij

¹ Zie het 5de, 6de en 8ste jaarverslag van Steenbeek, 1867, 1868, 1870.

hen verblijf hield, zooals in een der steden werd aangetroffen, werkte toch mede om van overheidswege het kwaad te wet-tigen ¹. De overheid kon op allerlei wijze krachtig steun verleen en in den zoo zwaren strijd tegen de prostitutie. Moest het Burgerlijk Wetboek niet uitgebreid worden met de bepaling, dat, in geval van onvermogen van ouders of voogden, opname in gestichten voor rekening van den staat kon bevolen worden? Moest in het Wetboek van Strafrecht niet bepaald worden in hoeverre ouders en voogden strafbaar waren, wanneer zij meehielpen om de huizen van ontucht met minderjarige kinderen te bevolken? En moesten de bordeelhouders, die daarbij hand- en spandiensten verrichtten, ook niet streng worden gestraft? Moest de wet voorts niet ingrijpen ten opzichte van het ongelimiteerd optreden der prostituées, in het binnen noodigen van voorbijgangers, en in het ten verkoop aanbieden (in *étalage's*) van schandelijke pornografische geschriften? Wie maar even op de hoogte is, weet, dat al deze maatregelen in den loop der jaren genomen zijn, maar laten wij niet vergeten, dat Heldring met zijn profetischen blik daar reeds in 1857 voor pleitte! ². Het feit dat er van de 250 meisjes, die hij tot dat jaar op „Steenbeek” had opgenomen, 107 minder-jarig waren, zal hem daartoe wel mede hebben opgewekt. De nood was hem opgelegd. Een jaar te voren hadden de bestuur-deren van „Steenbeek” — door Mr J. J. L. van der Brugghen krachtig geholpen — een request ingediend bij den koning en leden der Staten-Generaal, waarin tal van deze en dergelijke wenschen naar voren werden gebracht.

Toen de regeering de slavernij in Suriname had opgeheven (1859), verschrikte Heldring zijn landgenooten met zijn vraag of er nog slavernij in Nederland was ³. Hij wist het psychologisch moment te gebruiken, door den wantoestand openbaar te maken, dat tal van ten val gebrachte meisjes tegen haar zin in bordeelen werden vastgehouden. Door gedwongen aanschaf van allerlei toiletten en hooge kostgelden werden de ongelukkigigen steeds aan haar schuld herinnerd, waardoor zij nimmer haar vrijheid konden terugkrijgen. Deze stand van zaken, waar alleen zelfmoord een

¹ Zie 13de jaarverslag van Steenbeek, 1861.

² Zie 5de jaarverslag van Steenbeek, 1853.

³ O. G. Heldring, *Is er nog slavernij in Nederland?* in: *De Vereeniging. Christelijke Stemmen*, jaargang XIV, pag. 388—395.

eind aan kon maken, was erger dan slavernij en moest zoo spoedig mogelijk tot het verleden behooren. De minister van Justitie Goderoy, die met Heldring in correspondentie trad, liet aanstonds een onderzoek instellen, en toen het rapport uitwees, dat inderdaad vele meisjes tegen haar uitdrukkelijken wil in de huizen van ontucht werden gevangen gehouden, vaardigde hij een wet uit, waarbij dit ten strengste verboden werd. Commissies werden ingesteld, waar de betrokken personen zich konden vervoegen, die op hun vrijheid prijs stelden, waarvan door velen dankbaar gebruik werd gemaakt. In Rotterdam waren er meer dan honderd, die zich kwamen melden, waarvan de meesten buiten „Steenbeek” om in het geordende leven terugkeerden. Met vreugde kon Heldring dan ook in 1861 melden, dat wie gered wilde worden, ook gered kon worden ¹.

REGLEMENTEERING

Nog één zeer belangrijke kwestie moet in dit verband aan de orde worden gesteld en wel Heldrings strijd tegen de reglementeering van de prostitutie. Na zijn bezoek aan Engeland, waarover hij in een geschrift ² belangrijke mededeelingen deed, wist hij zich met kracht tot dezen strijd geroepen. Het had hem in Londen al spoedig getroffen, dat men in Engeland totaal anders tegenover de zonde der prostitutie stond dan op het continent. Terwijl de prostitutie op het vasteland van Europa weliswaar door de wet veroordeeld, maar aan den anderen kant toch ook door de wet gehandhaafd werd vanwege de reglementeering, was de toestand in Engeland zóó, dat de prostitutie buiten alle toezicht, zonder eenige regeling en vergunning, voortgang vond.

Heldrings eerste vraag, of er ten opzichte van de tweemaal honderdduizend publieke vrouwen in Londen geen enkele regeling werd getroffen, werd aanstonds ontkennend beantwoord met de mededeeling, dat de ervaring geleerd had, dat in landen, waar de prostitutie het meest geregeld werd, zooals in Frankrijk, het geweten der ongelukkige slachtoffers ten eenen male het zwijgen was opgelegd. Daar de regeling wettiging met zich meebracht, waren zij in haar treurige wegen gelegitimeerd en had de middernachtzending geen kans ³. In Londen daarentegen, waar de

¹ Zie 15de jaarverslag van Steenbeek, 1861.

² O. G. Heldring, *Indrukken op een reis naar Londen*, Amsterdam, 1865.

³ Zie 15de jaarverslag van Steenbeek, 1871.

regeling niet bestond, kon in het St. James Restaurant in de Regentstreet in het middernachtelijk uur een groote vergadering voor prostituées belegd worden, waar door tal van geestelijken de boodschap van genade en de roepstem tot bekeering gebracht werd ¹. Sindsdien had Heldring het gevaar van de reglementering der prostitutie zóó goed gezien, dat hij dezen zijn verdere leven krachtig zou bestrijden.

„TALITHA-KUMI”

Thans vragen wij aandacht voor het volgende Heldring-woord: „Het is de volheid der genade Gods, om ons om niet te rechtvaardigen en volkomen te verlossen. Het is deze liefde, die in elk Christen terugstraalt, en licht uit licht en leven uit leven schept. *Hoe wijder die liefde zich uitbreidt, hoe heerlijker ook de overwinning wordt*” ².

Dit citaat is stellig voldoende om duidelijk te maken, dat Heldring zich ook verder geroepen wist tot krachtige daden ter bevordering van het Koninkrijk Gods. „Steenbeek” had zijn poorten opengezet ter redding en bescherming van gevallenen, maar bij herhaling werden door de goede zorgen van christenvrienden ook verwaarloosde meisjes, en zelfs onverzorgde kinderen in deze inrichting ondergebracht ³. Vanzelfsprekend moest zoo spoedig mogelijk worden overgegaan tot opening van een tehuis, waar jonge meisjes, die bijkans zeker in de toekomst tot de zonde der prostitutie zouden vervallen, een christelijke opvoeding konden genieten. Reeds in 1855 werd dan ook een groep van twee-entwintig kinderen in een voorloopig ingericht huis ondergebracht, waartoe tal van flinke giften Heldring in staat stelden. Een jaar later kon op den 12den Juli met overschot van f. 5000.— ⁴

„Talitha kumi” ter opname van 140 kinderen geopend worden, waarvan de leiding door Jhr J. A. Singendonck ⁵ aan Heldring

¹ O. G. Heldring, *De prostitutie-bestrijding in Engeland*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIV, pag. 597—599.

² Zie het 8ste jaarverslag van Talitha-kumi, 1864.

³ Zie het 8ste jaarverslag van Talitha-kumi, 1864.

⁴ Heldring aan Singendonck, 12 Mei 1862.

⁵ Jhr. Mr J. A. Singendonck (1809—1893) sloot zich eerst nauw bij Groen van Prinsterer aan, introduceerde de gedachten van Stahl in Nederland, doch behoorde later, nog tijdens het leven van Da Costa, tot de Ethisch-Irenischen. Hij was Griffier der Eerste Kamer der Staten-Generaal, woonde in Den Haag, waar hij de voordrachten van Da Costa voorbeleidde, of in het landelijke Dieden bij Grave. Ook is hij bekend vanwege

en mejuffrouw A. M. Nieuwveen (voorheen assistente op Steenbeek) kon worden toevertrouwd ¹.

In den strijd tegen het onkruid in den tuin van de nieuwe inrichting zag Heldring een zinnebeeld van den nieuwen arbeid, die hem wachtte. Typeerend is wat hij schrijft aan Singendonck: „Ik heb zulk een strijd met het onkruid, dat het waarlijk is om alle geduld te verliezen. Ieder soort is er zoo ontzaglijk overvloedig, dat nauwelijks veertien dagen verlopen, of ik zit in miriaden nieuwe verscheidenheden verward. De herik begon den optocht, met de wilde wijje. Daarna volgden de groote hoefbladen met de wilde radijs en nu is de groote en kleine distel in den strijd getreden. Ik heb zeker wel tienmalen de vier morgens moeten laten bewerken. Treur daar niet om, zeide mijn oude tuinman, waar het onkruid het weelderigst groeit, daar zijn alleen vruchten te verwachten” ². Aldus hoopvol gestemd begon hij zijn taak als hovenier in den tuin der christelijke opvoeding. Wat een onkruid moest verwijderd, welk een vrucht zou geoogst mogen worden!

Wanneer wij thans onze aandacht op „Talitha” richten, zooals Heldring het gekend heeft, is de verscheidenheid van karakters wel het eerste wat onze aandacht vraagt. Naast de meisjes, die gevaar liepen het onderscheid tusschen het mijn en het dijn uit het oog te verliezen, trof men er de koppige en brutale aan, die maar al te vaak de dupe van treurige mishandelingen waren geworden, terwijl de eerzuchtige en trage karakters al evenmin ontbraken ³.

Verreweg de meeste waren straatkinderen, die in vele gevallen treurig verwaarloosd, alle lust tot arbeid misten ⁴. Wij denken aan lucifersmeisjes, voddendraapsters, kinderen van kermistroepen en dergelijke. Sommigen waren op weg naar de gevangenis, anderen waren daar reeds uit ontslagen, Voorts trof men er een groep ondeugende jongeren aan, die door slechte voeding of gebrekkig toezicht tot een of andere ondeugd waren verleid ⁵. Hiermee was vaak nog 't meeste te beginnen, omdat hun karakter nog geen bepaald stempel droeg. Hoe gelukkig was het, dat

zijn evangelisatie-arbeid onder gevangenen. (Vgl. B. de Gaay Fortman, *Mr J. A. Singendonck*, in: *Stemmen des tijds*, Zeist, 1929, pag. 507—529).

¹ O. G. Heldring, *Ontvangsten der Normalschool*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang X, pag. 198.

² Heldring aan Singendonck, 14 Juni 1856.

³ Zie het 3de jaarverslag van Talitha-kumi, 1859.

⁴ Zie het 5de jaarverslag van Talitha-kumi, 1861.

⁵ Zie het 7de jaarverslag van Talitha-kumi, 1863.

Heldring er vanaf het eerste begin oog voor had dat zijn arbeid op „Talitha”, juist in verband met al die verschillende karaktertype's, geheel van dien op „Steenbeek” moest verschillen! Waren daar de verpleegden met inachtneming van de huisregels vrijwillig, zoo waren de jongeren hier van een of andere zijde tot hun vorming aan zijn zorgen toevertrouwd. Met de opening van „Talitha” had hij dan ook het gebied der christelijke opvoeding betreden ¹. Een nieuw perspectief werd aan zijn toch reeds veelzijdigen arbeid toegevoegd. Dit stond hem helder voor oogen.

HELDRING ALS PAEDAGOOG

Het loont stellig de moeite thans naar Heldrings paedagogische inzichten te vragen. Buiten allen twijfel hebben zij nog beteekenis voor onzen tijd. Allereerst springt in het oog dat Heldring een vijand was van geïmproviseerde opvoeding. Naar invallende gedachten, onder den indruk van het oogenblik, zonder leidend beginsel, mocht men nimmer zijns inziens bij de opvoeding te werk gaan. Daar kwamen slechts ongelukken van ². Een volgende hoofdgedachte van Heldring was, dat verwaarloozing van eigen opvoeding slechts verwoesting der kinderen ten gevolge kon hebben ³. Hoe geheel kwam hij daarin overeen met Wichern, die ergens uitroept: „O, welk een arbeid hebben wij volwassenen aan ons zelf te verrichten, opdat wij den arbeid aan de kinderen met zegen volbrengen, en zij niet eenmaal onze aanklagers worden bij God!” ⁴.

Het spreekt van zelf, dat Heldring met inzet van heel zijn persoon voor een Bijbelsch-godsdienstige opvoeding koos. Zoowel in het negende als in het tiende verslag van „Talitha” is hij zeer bewust ingegaan op de vraag, onder welk gezichtspunt bekeering tot God het best tot kinderlijk hart kon worden gebracht. Tal van dwalingen moesten zijns inziens eerst bestreden worden, alvorens de weg tot ware Bijbelsche opvoeding kon worden aangewezen. Allereerst bestreed hij een dwaling, die hij de „anti-diluviaan-

¹ Zie het 1ste jaarverslag van Talitha-kumi, 1857.

² In de Bethel-almanak van 1863, 1864 en 1865 schreef Heldring over dit onderwerp.

³ Zie het 7de jaarverslag van Talitha-kumi, 1863.

⁴ Wij danken dit citaat aan het opstel van J. J. P. Valeton, *De opvoedkunde van O. G. Heldring* in den 5den jaargang van „Bouwsteenen”. Het is ontleend aan F. Oldenburg, *Johann Heinrich Wichern*, Hamburg, 1882, I, S. 486.

sche" meende te moeten noemen, waarbij men uitging van de gedachte, dat vervulling van de aardsche behoeften op het top-punt van levensgeluk bracht. Een nuttig lid van de maatschappij te zijn gaf nog geen brevet van godsdienstigheid. Als tweede dwaling signaleerde hij „de magische bekeering”, die in een onvruchtbare beschouwing van al of niet gepraedestineerd zijn, verliep. Evenzoo was hij een vijand van de „mechanische bekeering”, die alles teruggebracht tot uiterlijke vormen, waardoor bijv. de vraag naar wat wel mag en niet mocht op Zondag een veel te groote rol ging spelen. Stellig wees Heldring ook de dwaling der „dogmatische bekeering” af. Overtuigd als hij was, dat dogmatisch denken niet gemist kon worden, verzette hij zich toch tegen alle begrijs-christendom, dat aan een keurmeester der rechtzinnigheid deed denken. Een christen was nu eenmaal geen spin, die in zijn dogmatisch weefsel op de loer lag om een ander te verschalken. Tenslotte adviseerde hij met klem „het syllogistisch geloof” van de hand te wijzen, waarbij men zonder meer uit de aanvaarding van Christus' sterven voor de zonde der geheele wereld concludeerde, dat men een kind van God was. De eerste gevoelens van strijd en berouw gingen zoodoende verloren, terwijl voor den verborgen omgang met God geen plaats meer over bleef. Men was hier bij een christendom zonder ernst en zonder geest aangeland.

Eerst na deze markante uiteenzetting ging Heldring er toe over, en zijn gedachten over Bijbelsche opvoedkunde uiteen te zetten. Vóór alles kwam het er op aan, dat de kinderen bewust onder het oog van God leerden leven. Evenals Wichern wenschte Heldring daartoe, dat de ernst van de geboden Gods en de heerlijkheid van Christus' liefde door levende, christelijke persoonlijkheden tot het hart der kinderen werd gebracht. Want Bijbelsche opvoedkunde vond men nu eenmaal alleen daar, waar de geest van den Bijbel in eigen hart was doorgedrongen, waardoor men in staat gesteld werd uit den schat des harten oude en nieuwe dingen naar voren te brengen. Naar het oordeel van Heldring oriënteerde zich de Bijbelsche opvoedkunde het liefst aan verhalen en gelijkenissen, waarin God het duidelijkst tot de kinderen sprak. De edelste snaren konden in het kinderhart door het heilig gebeuren in het Oude en Nieuwe Testament aan het trillen worden gebracht. Zoo moest onder leiding van Gods geest het kinderhart geheiligd en vernieuwd worden.

Het was Heldring een groote vreugde, op dringend verzoek van de dames van het hoofdbestuur, het godsdienstonderwijs op „Talitha” zelf op zich te nemen ¹. De leidsters werkten dit onderwijs zooveel mogelijk in de hand door de Bijbel-hoofdstukken te lezen, die Heldring wenschte te behandelen ². Wie echter zou meenen, dat Heldring den Heidelbergischen catechismus op de gestichten gesloten hield, zou zich vergissen. Naar zijn oordeel bevatte dit boekje de beste vitaminen voor een gezond godsdienstig leven van oud en jong, maar zeker ook van de jeugd op „Talitha” ³.

Had Heldring aldus voor een Bijbelsche opvoeding gekozen, het sprak voor hem vanzelf, dat Gods Woord ook aanwijzingen voor de praktijk van het dagelijksch leven gaf. Moesten alle dingen eerlijk en met orde geschieden, dan was het van groot belang dat de kinderen zich aan een vaste orde van werkzaamheden leerden te onderwerpen. Als zij op eigen beenen kwamen te staan, konden zij daar niet anders dan hun voordeel mee doen. En wat de eerlijkheid betreft, was Heldring gewoon de neiging tot diefstal tot in de kleinste bijzonderheden na te gaan, en de eigendommen der kinderen, tot de klompen toe, te merken, terwijl hij door geregeld stevig voedsel de neiging tot snoepen trachtte te bezweren. Maar ook hier verwachtte hij alles van het eenig afdoend middel: de prediking van den Bijbel, dat God alles ziet, weet en straft ⁴.

Opmerkelijk is voorts bij Heldrings paedagogie, dat hij de straf zoo scherp mogelijk van de schuldbelijdenis scheidde. De straf als juridisch element aanvaardde Heldring, in tegenstelling tot „de Groningers” ⁵, principieel, waarbij nog kwam, dat hij aan de verpleegden den pas afsneed om de schuldbelijdenis die toch vrij en uit het hart moest komen, als kunstgreep te gebruiken ⁶. Wel was hij er een groot voorstander van, dat de straf zooveel mogelijk in verhouding tot het bedreven kwaad stond, al was hij ook van meening, dat bij falen van zachtere middelen de

¹ Zie het 1ste jaarverslag van Talitha-kumi, 1857.

² Zie het 16de jaarverslag van Talitha-kumi, 1872.

³ Zie het 13de jaarverslag van Talitha-kumi, 1869.

⁴ Zie het 1ste jaarverslag van Talitha-kumi, 1857.

⁵ Aan Singendonck schrijft Heldring 2 Februari 1857: „Ons volk is bijster Groningsch gezind, het moet alles liefde zijn. Straf en strafwaardigheid is ten eenenmale een onbekend begrip. Zich te buigen onder verdiende straf is een zaak zoo vreemd, als de eisch natuurlijk is.”

⁶ Zie het 1ste jaarverslag van Talitha-kumi, 1857.

strengste straffen niet ontzien moesten worden, om het gewenschte doel te bereiken ¹. Van de verschillende klippen, die bij de christelijke opvoeding omzeild moesten worden, noemde Heldring met nadruk de prikkeling van de eerezucht. Deze wees hij met klem af, als niet behoorend tot de christelijke levensbeschouwing. Bij de christelijke opvoeding gaat het er om de kinderen op God te richten, en niet op zichzelf. Erwten, die met soda murw gemaakt waren, lieten een bijtend vergif in de ingewanden achter. Zoo stond het zijns inziens ook met het prikkelen van de eerezucht ². Wel had Heldring de gewoonte aan het einde van iedere week het gedrag van alle meisjes na te gaan, waarbij hij onder allen, die zich goed hadden gedragen, een kerkboekje placht te verloten ³. Voorts was het in hem te waardeeren, dat hij de kinderen zoo min mogelijk naar hun vroegere leven vroeg, om hen er voor te bewaren, hun ouders in een donker daglicht te moeten plaatsen ⁴. Wat het aanhouden van den band met de ouders betreft, verschilde hij echter in zooverre van Wichern, dat hij daar, vanwege de noodlottige gevolgen, die hij vreesde, zooveel mogelijk van af zag ⁵. De poging, om de kinderen met vaste hand op te voeden, liet nu eenmaal zijns inziens zoo min mogelijk deining toe. In 1866 gaf Heldring op grond van zijn vele ervaringen de volgende raadgevingen ⁶:

1. Houdt bijzonder het oog op den omgang uwer kinderen, van de vroegste jeugd af.
2. Waarschuwt uw kinderen er voor die huizen te ontwijken, waar zachtkens aan alle overgangen tot het grootste kwaad aanwezig zijn. Zij zijn er voor elke stand.
3. Leert uw kinderen vroeg de waarheid te spreken.
4. Wijst de gevolgen van den eersten misstap met krachtige trekken aan.
5. Laat de avonden van het huiselijk leven met nuttigen arbeid doorbrengen, vooral met lectuur, waarbij de Bijbel niet vergeten mag worden.

¹ Zie het 2de jaarverslag van Talitha-kumi, 1858.

² Zie het 3de jaarverslag van Talitha-kumi, 1859.

³ Zie het 2de jaarverslag van Talitha-kumi, 1858.

⁴ Zie het 2de jaarverslag van Talitha-kumi, 1858.

⁵ Op dit verschil wijst J. J. P. Valetton in diens reeds eerder genoemd opstel.

⁶ O. G. Heldring, *Uit Talitha-kumi*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XX, pag. 644—647.

6. Straf vroegtijdig, als gij niet straffen wilt.
7. Gewent de kinderen op vaste tijden te eten, want de mond die gewoon is altijd te bijten, kan het snoepen niet laten.
8. Vergeet nimmer de bede: „Leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van den booze.”

Vermeld moet ook worden, dat Heldring reeds in 1867 meisjes van gegoeden huize op „Talitha” opnam, ter opleiding tot degelijke huishoudsters of assistenten in gestichten. Het hinderde hem geducht, dat vele jonge dames de acht en tachtig Departementen van Frankrijk van buiten kenden, maar nog geen stuk vleesch behoorlijk konden braden. Voor hem was een mensch iets anders dan een wetenschappelijke automaat en daarom ijverde hij er voor, de praktische zijde van het leven meer tot haar recht te doen komen ¹. De arbeid op „Talitha” is voor Heldring een groote vreugde geweest. Al moest hij aan Beets klagen, dat hij zich aan „Steenbeek” niet meer kon toewijden, zooals het behoorde ², hij heeft er toch goed aan gedaan een groot gedeelte van zijn werkdag aan „Talitha” te geven.

En hoe lang waren zijn dagen! Gedurende de zomermaanden liep hij iederen morgen om half zes het stille pad van zijn pastorie naar Talitha, om daar tot acht uur te arbeiden, om dan 's avonds terug te keeren, en vaak als laatste de inrichting te verlaten. Het hinderde hem niets zijn nachtrust wat te bekorten, daar hij bij minder slaap even gezond bleef ³. Hoe onmisbaar was hem dat landelijk pad in dagen van smart, die ook hem niet gespaard werden ⁴. Hoe heeft hij er zijn tranen geschreid en er de troost van 's Heeren nabijheid gezocht! Wij denken hier aan het heengaan van zijn oudsten zoon, Otto, van wiens hulp bij zijn veelzijdigen arbeid hij zich reeds zoo veel had voorgesteld ⁵. Al liet Heldring de vraag naar de uitkomst van den arbeid op „Talitha” aan de eeuwigheid over, het was hem toch een groote vreugde mede te kunnen deelen, dat van de acht verpleegden er zeven, op grond van het veelzijdig genoten onderricht, als goede dienstboden geplaatst konden worden ⁶. Voorwaar een mooi

¹ Zie hetzelfde opstel over Talitha-kumi als in noot 6 op pag. 187 genoemd.

² Heldring aan Beets, 8 Maart 1857.

³ Heldring aan Singendonck, 14 Juni en 15 Augustus 1856.

⁴ Heldring aan Singendonck, 14 Juni 1856.

⁵ Op dit sterven komen wij later nog terug.

⁶ Zie het 7de jaarverslag van Talitha-kumi, 1863.

resultaat, ook in het licht van Heldrings opmerking, dat de kinderen meer door dienstboden opgevoed worden dan de meeste ouders denken ¹.

Heldring heeft zich gelukkig geacht zich ook op „Talitha” door een staf van trouwe helpers omringd te weten. Twee daarvan verdienen stellig vermeld te worden. Allereerst Mejuffrouw A. M. Nieuwveen, die Heldring zelf geschetst heeft als iemand met een helder verstand, groote hoogachting voor de belijdenisgeschriften en uitnemende kennis van den Bijbel ². Het blijft opmerkelijk, dat hij bij zijn waardeering voor deze vrouw zoo krachtig de klemtoon liet vallen op de godsdienstige zijde van haar zoo in alles ootmoedig optreden ³. Maar dan noemen wij ook den hoofdonderwijzer Bijvoet, die het christelijk onderwijs op „Talitha” met groote trouw behartigde, en door wederzijdsch vertrouwen de kinderen zoo nauw aan zich verbonden wist ⁴. Hoe heeft Heldring deze beide bijzondere figuren gewaardeerd, maar ook gemist sinds hun verscheiden respectievelijk in 1872 en 1875! Hun namen blijven met die van Heldring in dankbare herinnering bewaard in de geschiedenis van het tweede gesticht te Zetten.

„BETHEL”

„Steenbeek” en „Talitha” stonden daar dus reeds als getuigen van den onvermoeiden philanthropischen arbeid van Neerlands christenphilantroop. Hoeveel moeite en zorg daar ook voor Heldring aan verbonden waren, het was de stem der liefde in zijn hart, die hem nog van de wenschelijkheid van een derde gesticht sprak. Al wist hij, dat een heirleger van bezwaren overwonnen moesten worden, hij wist zich ook ten derden male zóó zeker van zijn roeping, dat hij met nieuwe kracht zich aangegord voelde, om het werk der liefde voort te zetten. Hoe vele minderjarige meisjes boven de zestien jaren liepen immers gevaar tot gevangenisstraf veroordeeld, of tot ontucht verleid te worden? Zou Heldring rustig een oog dicht hebben kunnen doen, als hij ook

¹ Zie het 11de jaarverslag van Talitha-kumi, 1867.

² Zie het 16de jaarverslag van Talitha-kumi, 1877, waar wij ook lezen dat mejuffrouw Nieuwveen gaarne uit den Heidelbergschen catechismus onderwees.

³ Heldring schreef aan Beets, 12 December 1852: „Juffrouw Nieuwveen zegeviert door stillen ootmoed.”

⁴ Zie het 19de jaarverslag van Talitha-kumi, 1875.

voor deze ongelukkigen niet alles gedaan had, waartoe de liefde van Christus hem riep? Juist dat roepingsbesef, waar hij zelf uit leefde, schonk hem bij vele menschen in den lande zooveel vertrouwen, dat zij daarin als 't ware werden opgenomen. Zooals de apostel Paulus door zijn brandende liefde voor het koninkrijk van Christus, die vrij was van ieder eigenbelang, steeds opnieuw menschen rondom zich wist te scharen, die mee wilden arbeiden, zoo ontbrak het Heldring, wien ook iedere egocentrische gedachte vreemd was, nimmer aan menschen, die hem graag wilden volgen, wanneer hij weer tot een nieuwen kruistocht der liefde opriep.

Dat zou hij ook van zijn werk in het belang van die meisjes ondervinden, die voor „Talitha” te oud, en voor „Steenbeek” nog niet bestemd waren. Zij dienden ondergebracht te worden in een praeventief asyl, waar alles in het werk gesteld kon worden om hen voor een val te bewaren. Een groep Réveil-vrienden stond aanstonds klaar in het bestuur der nieuwe stichting zitting te nemen, terwijl wakkere vrouwen eveneens daartoe paraat bleken te zijn. De benoodigde twintigduizend gulden waren spoedig bij elkaar gebracht, waardoor op een der oudste vloedvrije terpen van Zetten het verlangde gebouw kon worden opgetrokken. Kapitein Lijssen, gepensioneerd genie-officier van het Indische leger, stelde geheel gratis zijn architectonische talenten ten dienste der goede zaak ¹, waardoor bij de opening van het huis in 1863 getuigd kon worden, dat het aan alle verwachtingen voldeed. Mevrouw Crommelin-Wolterbeek gaf den naam „Bethel” aan Heldrings derde stichting, terwijl mejuffrouw H. N. Langelaan, die reeds eenigen tijd met mejuffrouw Nieuwveen de leiding van Talitha had verzorgd, bereid gevonden werd als eerste directrice op te treden ².

Het was de kracht van Heldring, dat hij ook in 't geloof van den zegen over dezen nieuwen arbeid overtuigd was. Terwijl er velen van meening waren, dat zijn pogingen als hopeloos bestempeld moesten worden, omdat een meisje van zestien jaren nu eenmaal voor verbetering te oud, en voor berouw te jong was, hield hij toch vast aan de opdracht van Christus, om ook aan deze jongeren het evangelie te brengen. Intusschen werd er veel van de directrice en helpsters op „Bethel” gevraagd, daar al spoedig bleek, dat het nieuwe gesticht in een groote behoefte voorzag. Het

¹ Zie het 1ste Bethel-verslag, 1863.

² Zie het 1ste Bethel-verslag, 1863.

duurde niet lang, of de capaciteit van herbergen, die op veertig personen was ingesteld, had haar uiterste bereikt. Om van zoo-veel jongeren, waarvan de meesten in verwilderde stemming aankwamen ¹ en aan een wild paard voor een tolhek deden denken ² een geregeld huisgezin te maken, was weliswaar verre van gemakkelijk, maar de ervaring op „Talitha kumi” opgedaan, stelde de directrice toch gelukkig in staat, alles zoo goed mogelijk te laten verlopen.

Vanzelfsprekend was ook op „Bethel” de arbeid, die op allerlei wijze afgewisseld kon worden, het aangewezen middel om de verpleegden eenig begrip van orde bij te brengen. Wat een geduld werd er gevraagd bij deze jonge menschen, die voor het meerendeel tot nog toe zonder eenige tucht van huisgezin, school of kerk hadden voortgeleefd! Heldring had intusschen bij vernieuwing kans om allerlei karakters te leeren kennen. Het viel hem op, dat er kinderen van hyper-orthodoxen, en absoluut van allen godsdienst vervreemden onder de Bethelisten gevonden werden. De eersten zagen meer dan eens kans beste antwoorden te geven op vraagstukken, die bij rechtzinnige menschen van hun dagen aan orde werden gesteld. Maar dat deden zij op zulk een oneerbiedige wijze, dat Heldring onwillekeurig aan parels moest denken, die in het slijk waren terechtgekomen ³. De waarachtige vreeze Gods, die met diepen eerbied bezielt, was dezen kinderen ten eenenmale vreemd. De „tale Kanaäns” bleek vaak niet meer dan een bedekking van ledigheid te zijn ⁴. Welk een waarschuwing zag Heldring hier voor christenouders, om toch vooral niet met hun kinderen op onrijpen leeftijd allerlei moeilijk te verwerken dogmatische leerstukken te behandelen en vooral geen jonge menschen bloot te stellen aan lange tafelgebeden en lange preeken op Zondag! Doodbidden en doodpreeken was z.i. levensgevaarlijk! ⁵. De verpleegden, die nimmer iets uit den Bijbel gehoord hadden, legden daarentegen meer dan eens grooten eerbied aan den dag bij de dagelijksche schriftlezing en gemeenschappelijk gezang onder leiding van de directrice of één van haar assistenten.

¹ Zie het 2de Bethel-jaarverslag, 1864.

² Zie het 5de Bethel-jaarverslag, 1867.

³ Zie het 1ste Bethel-jaarverslag, 1863.

⁴ Zie het 4de Bethel-jaarverslag, 1866.

⁵ Zie het 8ste Bethel-jaarverslag, 1870.

Begrijpelijk ontbraken de lichtzinnige, de twistzieke en luie type's al evenmin als degenen, die zich in een doolhof van leugens wisten vast te werken. Met geduldige liefde werd zooveel mogelijk aan ieder afzonderlijk aandacht geschonken, terwijl bij de moeilijkste gevallen het woord van Paulus: „Wij hebben dan altijd goeden moed”, meermalen troost gaf. Als regel was de verpleging op „Bethel” er op ingesteld, dat de meisjes na twee jaren als dienstboden in gezinnen werkzaam konden zijn. Heldring kon bij het lezen der aanvragen om met een meisje geholpen te mogen worden, meer dan eens een glimlach niet onderdrukken, als hij er kennis van nam hoeveel noten de huismoeders soms op haar zang hadden, en onwillekeurig moest hij dan wel eens denken aan de anecdote van dien heer, die voor een vriend een bruid zou zoeken, maar met zóóveel wenschen had rekening te houden, dat hij reeds vóór zijn vertrek mededeelde, de bruid, die daaraan voldoen zou, voor zichzelf te moeten reserveeren¹. Spreekt het van zelf, dat de opvoeding zooveel mogelijk een Bijbelsch karakter droeg, wij kunnen hier nog aan toe voegen, dat Heldring er rotsvast van overtuigd was, dat bij den val van den mensch niet het beeld Gods, maar de heerlijkheid van het beeld Gods was verdwenen. Daar lag voor hem het eenig mogelijke uitgangspunt tot een Bijbelsche opvoeding. Van Toorenenbergen was hij dankbaar, dat hij daar ook met klem tegenover „de nachtschool”, die het geheele beeld Gods en daarmede al het verantwoordelijkheidsbesef wilde opruimen, op gewezen had².

Heldring heeft meer dan eens zijn meening hierover openbaar gemaakt³, maar voorzoover wij weten nergens zoo uitvoerig als in het negende Bethel-verslag dat in 1872 verscheen. Terwille van de actualiteit van deze zaak laten wij hem gaarne zelf aan het woord:

¹ Zie het 1ste Bethel-jaarverslag, 1863.

² „De „nachtschool” verlamde door de ontkenning der algemeene verzoening alle zendingsbewustzijn en doodde het verantwoordelijkheidsbesef tot levensvernieuwing, door het beeld Gods op te heffen.

³ Aan Beets schreef Heldring in 1849 (zonder nadere dateering): „Het Diaconessenhuis is bezig tranen te storten, omdat ik schreef, dat niet het beeld, maar de heerlijkheid van het beeld Gods geweken is. Wat die harten toch week zijn! Kunnen zij de ketters niet verbranden, dan schreien ze. Het is om dol te worden. Ik heb met het jongste stuk in De Vereeniging wat ziertjes van potaarde geschokt. Als zij nu ook maar eens wat anders deden dan schreien.”

„Twee gedachten zijn het, die ten allen tijde de grondslagen zijn van alle ware christelijke opvoeding. De eerste is: dat de heerlijkheid van het beeld Gods bij den mensch geweken is, de tweede, dat er nog vele resten en overblijfselen van dit beeld Gods in ons zijn overgebleven. Beide gedachten, goed vereenigd, vormen den hoeksteen van allen arbeid op het gebied der opvoedkunde. Zoo gij, gelijk vele ouders in dezen tijd, uw kinderen met geweld het denkbeeld van een algeheele zondigheid alzoo inprent, dat gij ook het natuurlijk goede miskent, voorwaar gij verward ten eenenmale alle begrippen van waarheid en recht in het kinderlijk hart. Zij moeten het weten, dat er niettegenstaande den val nog vele overblijfselen van het beeld Gods in den mensch, ook in hun hart, zijn overgebleven. Dat deze zichtbaar zijn in het verstand, het oordeel, het geweten, het geheugen, de verbeelding, de indrukken en hoedanigheden van het hart; waarbij zoovele natuurlijke neigingen komen tot oprechtheid, waarheid, barmhartigheid, trouw en liefde, als wij onder heidenen en christenen, overal in den natuurlijken mensch opmerken. Zij moeten echter ook weten, dat het slechts resten en overblijfsels zijn; dat er geen eenheid in gevonden wordt, dat maar al te dikwijls naast een natuurlijke goede neiging iets kwaads zeer weelderig opgroeit; bijv. bij barmhartigheid verkwisting, bij juistheid en standvastigheid inhalignheid, bij oprechtheid voorbarigheid, bij goedhartigheid lichtzinnigheid, opdat zij alzoo deze goede eigenschappen geene te hooge waarde geven, maar wel degelijk het kwaad, daar tegenoverstaand, met alle scherpzinnigheid des oordeels leeren kennen.

Deze wijze van voorstelling bewaart de kinderen tegen verachting van het natuurlijk goede in ieder mensch nog aanwezig, alsof dit gering ware, alsof het weinig zegt gelijk een Nathanaël een Israëliet te zijn, zonder bedrog; maar zij behoedt hen ook zichzelf te hoog te schatten; want het natuurlijk goede is in alles doormengd met velerlei kwaad. Dat kwaad te zien is tot ootmoed, bescheidenheid, schuldgevoel onontbeerlijk. Noodig is echter, langs dezen weg der opvoedkunde wandelende, bestendig in het eigen hart de overtuiging te bewaren, dat hoevele resten en overblijfsels van het beeld Gods in het kinderlijke hart nog aanwezig zijn, de heerlijkheid van dat beeld geweken is. Die eenheid en reinheid en onschuld en volmaaktheid, die eens het deel was van den mensch in het Paradijs, en wederom het deel zal zijn van den mensch in Christus, als hij in de waarachtige wedergeboorte tot de ware vernieuwing doordringt, wordt niet gevonden op aarde, zij is er niet.

Deze laatste gedachte mag ons nooit ontzinken; zij is en blijft de hoofdgedachte bij de opvoeding der kinderen. Doch zij worde spaarzaam en slechts ter juister ure uitgesproken. Zij moet meer de gedachte, de wensch, de bede van den opvoeder in het verborgen dan in het openbaar zijn. Immers, die herstelling is geen menschenwerk maar een Godswerk. Wij kunnen haar door ontijdigheid op een treurige wijze verhaasten! Dan wordt het kind een kunstplant, waar alle rechte groei en wasdom door een aangenomen vorm of methodisme verhinderd wordt.

Maar is men een wijs en voorzichtig opvoeder, dan komen er tijden, waar de groote waarheid der wedergeboorte met klem en kracht ver-

kondigd worden. Die uren zijn echte Godsuren. De Heilige in den Hemel wijst ze u aan. Het is alsof alsdan alles u toeroept, om aan de aan uw leiding toevertrouwd en de leer van een nieuw hart en een nieuwen geest zóó voor te stellen, dat het hart bewogen wordt in nederig geloof die waarheid te erkennen en de knieën te buigen voor den God en Vader van onzen Heere Jezus Christus, om in waar schuldgevoel te smeeken om vergeving en te bidden om een rein hart, om de beloofde vernieuwing. Voorts voert de gedachte van de nog aanwezige kenmerkende trekken van het beeld Gods in de u toevertrouwd niet tot verheerlijking van degenen die gij opvoedt, maar wel tot dankzegging. Gij beschouwt het eene gave Gods te zijn, die gij teederlijk wenscht te bewaren, allengskens te versterken, en overal tot eere van den Gever van al wat goed is op te voeren. Gij verheugt u ook bij de diepstgevallene en meest verwaarloosde hier en daar nog zoo veel van het beeld Gods te ontdekken, dat gij zeggen kunt: ook gij zijt verantwoordelijk voor uwe bekeering, het is uwe schuld zoo gij uw geweten tot zwijgen brengt."

Wij wenschen ons van commentaar te onthouden, maar willen alleen uitspreken, dat Heldring een paedagoog bij de gratie Gods moet zijn geweest. Geen wonder, dat hij in het binnen- en buitenland gaarne op congressen gezien werd. Vanwege zijn arbeid op „Bethel", die zoo gewaardeerd werd, dat zelfs van Petersburg, Weenen en Brussel aanvragen tot opname binnenkwamen¹, werd hij nog in 1873 uitgenoodigd te Bonn te spreken over de redding van jonge meisjes, die gevaar liepen schipbreuk te lijden. Met vreugde nam hij de uitnoodiging aan, om ter bestemder tijd met overtuiging zijn hoorders op te wekken nimmer in de reddende liefde te verflauwen. Stellig had hij wel eens verpleegden, die zich absoluut verhardden, in 't belang van 't geheele gesticht weg moeten zenden, maar hoe vaak had hij het ook met eigen oog mogen zien dat meisjes, die in een peilloozen afgrond dreigden weg te zinken, tot stilstand kwamen en gered werden². Deze ondervinding deed hem met allen, die op „Bethel" werkzaam waren, trots alle teleurstelling, die ook dit werk met zich meebracht, moedig vertrouwend voorwaarts gaan. „Bethel" gold wel bij velen als het moeilijkste van alle gestichten³ vanwege de vele paedagogische problemen, die er aan verbonden waren, waardoor het „Zeldenrust", dat boven den ingang geschreven was, ook gold van hen, die met de leiding belast waren, maar

¹ Zie het 6de Bethel-jaarverslag van 1869.

² Zie het 11de Bethel-jaarverslag van 1873.

³ Zie het 13de Bethel-jaarverslag van 1876.

het was toch ook het tehuis, waar veel verhoring op gebeden, opgezonden in het belang der verpleegden, ontvangen werd.

Was het telkenjare geen vreugdevolle dag, als een groep meisjes belijdenis wenschte af te leggen in de dorpskerk van Hemmen? Als wij van Heldrings hand lezen, dat het stil en ernstig werk van een biddende opvoeding op „Bethel” steeds gestadig door mocht gaan ¹, rijst onwillekeurig de oude Jesaja-profetie ten opzichte van Christus voor ons op, dat „het welbehagen des Heeren door Zijn hand gelukkig voortgang zou vinden”. Het geloof aan de vernieuwing van den mensch, door de liefde des Vaders, de verzoening van den Zoon en de kracht van den Heiligen Geest gaf blijvend bemoediging ².

Zijn lievelingswensch, dat hij, evenals Amalia Seveking ³ in Hamburg, in de naaste omgeving een kinderziekenhuis zou zien verrijzen, waar meisjes (liefst van „Bethel”), die geen aanleg voor onderwijzers hadden, in dienende liefde werkzaam konden zijn ⁴, zag Heldring niet in vervulling gaan. Maar hoe menigmaal zal hij God er voor gedankt hebben, dat voor tal van jongeren „Bethel” de „poort des hemels” mocht worden, waardoor een gloednieuwe taak op aarde aanvaard kon worden!

NORMAALSCHOOL

Door tusschenkomst van zijn vriend Kleinschmidt, reizend predikant in Bohemen, ontving Heldring in 1863 een brief van één zijner Boheemsche ambtgenooten, Nespör genaamd, met verzoek zijn twee dochtertjes van tien en twaalf jaren oud gratis op te nemen op „Talitha kumi”, om ze in alles te laten onderwijzen, wat voor hen noodig was, om eenmaal met God en met eere eigen brood te kunnen verdienen. De reiskosten waren spoedig door enkele vrienden geschonken, zoodat de beide meisjes kort daarop naar Hemmen gebracht werden door hun vader, die alleszins dankbaar was dat hij zijn kinderen niet aan een klooster behoefde toe te vertrouwen. De overkomst van deze meisjes beteekende

¹ Zie het 13de Bethel-jaarverslag van 1876.

² Zie het 2de Bethel-jaarverslag van 1864.

³ Amalia Sieveking, weleens „de Hamburger Talitha” genoemd, stichtte 25 Mei 1832 de eerste vrouwenvereniging voor armen- en ziekenverpleging te Arnhem, waartoe zij van Gossner, door handoplegging den zegen ontving.

⁴ Zie het 3de, 4de en het 5de Bethel-jaarverslag, 1866, 1867 en 1868.

wederom een nieuwe roeping voor Heldring. Hoe vaak had men hem niet gevraagd de verzorging van keurige meisjes uit niet-gefortuneerde gezinnen ter hand te nemen! Voor hoogere standen waren er uitmuntende kostscholen, voor jongens uit beschaafden burgerstand bestond er „De Klokkenberg” te Nijmegen, terwijl er voor de meisjes uit dit milieu nergens anders eenige wetenschappelijke vorming te genieten viel, dan op de Rijksnormaalscholen, die echter vanwege het openbare onderwijs den door velen gewenschten positief christelijken grondslag misten.

Was thans niet de tijd gekomen een christelijke normaalschool voor meisjes in het leven te roepen? Had zijn vriend Fliedner te Kaiserswerth, dien hij in 1850 bezocht¹, niet een dergelijke school, die schoone resultaten opleverde? En had Wichern niet eens dat onvergetelijk woord toegevoegd, dat ieder gesticht tot redding van verwaarloosde kinderen slechts dan aan het gewenschte doel voldeed, wanneer daarnaast een opleidingsschool bestond voor niet-verwaarloosden tot een hoogere bestemming? Heldring begreep dat de tijd tot handelen gekomen was. Welk een zegen kon er in het belang der inwendige zending uitgaan van een school, waar meisjes gevormd werden tot kloeke getuigen van Christus, hetzij op school tot opvoeding van de jeugd, hetzij daarbuiten, op allerlei posten, waartoe jonge vrouwen geroepen konden worden! Werd het niet hoog tijd, dat Nederland verlost werd van een heirleger van „erbarmelijke uitheemsche gouvernantes”?

Het typeert alweer Heldring, dat hij, zeker van zijn roeping, aanstonds tot daden overging. Als de school er moest komen, dan kwam zij er ook zeker. Daarom kocht hij een gebouw en een akker geschikt voor zijn doel, en mocht hij in mej. J. J. Weyland een geschikte directrice, en in den Heer J. G. Nobels een bekwaam onderwijzer vinden. Elke aarzeling was hem immers vreemd, wanneer hij in het geloof wist te handelen. God was bezig, alles naar Zijn wil te leiden en Heldring wist zich slechts uitvoerder van Diens plannen. Eerst daarna schreef en verspreidde hij zijn circulaire, waarin hij de christenheid in Nederland opriep de handen in elkaar te slaan, om door een gift van f 10.000 ook dezen laatsten wensch in vervulling te doen gaan. Een flink bestuur van figuren, en niet van figuranten, door Hel-

¹ Heldring aan Beets, 1850 (zonder nadere dateering).

dring zelf aangewezen ¹, waarin Gewin en Hasebroek tot aan hun dood zitting hadden, vertegenwoordigde de goede zaak voor de buitenwereld. De gelden werden bij elkaar gebracht, zoodat reeds 9 Augustus 1864 de school met twaalf leerlingen plechtig kon worden ingewijd.

Men vrage niet, hoe primitief alles nog was. Juist daardoor droeg alles echter zulk een feestelijk karakter. De ruimte in de voormalige boerenwoning werd zoo goed mogelijk benut. Op de eene helft van de deel, waar kort te voren nog koeien hadden gehuisd, werd les gegeven, terwijl op de andere helft de maaltijden werden gebruikt. Maar Mejuffrouw Weyland, die slechts het belang van haar leerlingen op het oog had, schikte zich in de eigenaardige behuizing van de school wonderbest, en zag het getal harer leerlingen gestadig groeien. Ja, haar school kreeg naam, want van alle kanten kwamen de leerlingen opdagen. Zelfs van ver over de grenzen, uit Essen, Elberfeld, Padang, Paramaribo, Hamburg en Shanghai. In 1868 kwam er zelfs een, die bij St. Helena op den Atlantischen Oceaan het levenslicht had gezien, en daarom Atlantica genoemd werd. Om zeker te zijn van opname besprak men reeds een jaar van te voren plaatsen ². Na tien jaren moest het boerenhuis, waarnaast reeds in 1865 een flink gebouw was opgetrokken, gesloopt worden, om plaats te maken voor een school, die meer aan de eischen voldeed. Een circulaire van Singendonck, in het belang eener geldenverzameling, verloste iemand, die geen weg wist met tienduizend gulden, van de vraag hoe hij deze het best kon besteden. Zonder dralen werden ze naar Heldring gezonden. Mej. Weyland voegde er een belangrijke som aan toe, zoodat de nieuwbouw naar wensch kon verlopen.

Hoe moet het Heldring verheugd hebben, dat hij dat alles nog beleven mocht! Zijn laatste stichting had hij zeer terecht verzeleken bij een mosterdzaadje, dat alhoewel nog zoo klein, groote mogelijkheden in zich had. Stellig ging hij meermalen gebukt onder het onrecht, dat zijn school geen subsidie uit de staatskas kreeg, en stonden de financiën er vaak weinig rooskleurig voor, doch de goede resultaten der examens gaven hem daartegenover weer een telkens terugkeerende vreugde en versterkten hem in

¹ Heldring aan Beets, 29 Maart 1866.

² Heldring aan de Bestuurderen der Normaalschool, 20 Februari 1873.

zijn verwachting, dat zijn school voor vaderland en koloniën ten zegen mocht zijn.

Hoe gelukkig bleek Heldring in de keuze der beide directieleden. Weliswaar trok Mejuffrouw Weyland bij de eerste kennismaking niet bijzonder aan, en stonden haar aandeelen bij de leerlingen van het naburige Christelijk Gymnasium, die al te veel belangstelling voor de normalisten aan den dag legden, niet bijzonder hoog, maar dit neemt toch niet weg, dat zij door haar beschaafd optreden, zelfverloochenend karakter en oprechte vroomheid, precies de juiste persoon op de juiste plaats was. Hetzelfde geldt ongetwijfeld van den Heer Nobels, die wegens zijn origineel onderwijs, blij en toch diep ernstig optreden, tal van leerlingen voor hun leven aan zich verbonden heeft. Ontroerend blijft de eenvoudige wijze waarop deze menschen, Heldring, Mej. Weyland en Nobels hun weg gingen. Op de Betuwsche wegen, waar men duimen diep in de modder zakte, liepen zij op klompen. Aan het leven stelden zij geen andere eisch dan al hun tijd en energie met volle toewijding in dienst te stellen van Hem, in Wien zij voor eens en altijd hun Koning wenschten te belijden, Jezus Christus ¹.

CHRISTELIJK GYMNASIUM

Met een enkel woord willen wij ook Heldrings krachtigen steun aan de oprichting van het eerste christelijke gymnasium in Nederland vermelden, dat in zijn naaste omgeving, te Zetten, geopend werd. Sinds Ds F. P. L. C. van Lingen, Hervormd Predikant aldaar, een overtuigd volgeling van Christus was geworden, verlangde hij zijn krachten in dienst te stellen van hen, die tot predikant wenschten te worden opgeleid. Geholpen door een ander begon hij met het geven van onderwijs aan drie jonge mannen. Al spoedig werd hem echter de noodzakelijkheid duidelijk van een inrichting, waarin op Bijbelschen grondslag onderwijs werd gegeven ter voorbereiding van de hoogeschool. Op zijn weg in deze richting ontving hij de volle medewerking van de heeren M. Bichon van IJsselmonde en Mr J. Capadose, terwijl Heldring en Jhr. F. van Teylingen van Kamerik stellig niet achterbleven.

¹ In 1914 gaf de drukkerij der stichting „Hoenderloo” een gedenkschrift in het licht, ter gelegenheid van het vijftig jarig bestaan der normaalschool, waarin verschillende personen een herinneringswoord schreven. Hieraan ontleenden wij vooral onze gegevens.

Spoedig kon tot aankoop van een huis worden overgegaan, waarin 9 December 1864 de eerste leerlingen werden ontvangen. Langen tijd heeft deze inrichting te Zetten, waar een internaat aan verbonden was, in een behoefte voorzien, totdat zij werd overgeplaatst naar het meer in het midden van ons land gelegen Zeist, waar zij zich nog steeds in een goeden bloei mag verheugen¹.

VLUCHTHEUVEL-KERK

Na de opening van „Bethel” werd het Heldring steeds duidelijker, dat er een eigen gestichtskerk moest komen. Weliswaar hielden de verpleegden op „Steenbeek” een eigen samenkomst op Zondag, maar de bevolking van „Talitha” en „Bethel” nam toch zoo toe, dat de gemeenteleden van Hemmen voor hun eigen zitplaatsen bezorgd werden. Ook hier wachtte Heldring het oogenblik af, waarop hij van de noodzakelijkheid tot handelen overtuigd was. Dat moment brak aan, toen hem ter oore kwam, dat van regeeringswege aan de betrokken instanties werd opgedragen op de punten, in de Betuwe, die het meest door overstroming bedreigd werden, vluchtheuvels op te werpen ter bescherming van mensch en dier, als de nood aan den man kwam. Ingrijpen van hoogerhand was hier niet anders dan dwingende noodzaak, daar de herinnering aan de dijkbreuken in vroeger jaren bij de bewoners van de Betuwe in het geheugen lag. Verschillende kolken langs Rijn- en Waaldijk, waarvan er sommige wel zestig tot tachtig voet diep waren, herinnerden bij voortdoring aan de angstige mogelijkheden, die dijkdoorbraken met zich mee konden brengen. Hoe vaak had Heldring het in donkere winternachten meegemaakt, dat de menschen van zijn omgeving vol zorg bezig waren have en goed te bergen, vanwege de dijken, die op het doorbreken stonden! Hadden de „losscheurende rivieren” de over-Betuwe in den winter van 1855 niet van alle kanten in de benauwdheid gebracht?² En moest Heldring in Januari 1861 de leiding van een bidstond voor Israël in Den Haag niet opgeven, omdat het dreigend gevaar der rivieren het hem onmogelijk maakte om van huis te gaan? De geruchten over den zorgvollen toestand, waarin velen in die dagen verkeerden, waren in den lande zoo doorgedrongen, dat Capadose naar Hemmen schreef, dat de

¹ Het Gymnasium werd te Zeist een Lyceum.

² Zie het 8ste jaarverslag van Steenbeek, 1856.

rampen, die allerwege de Betuwe troffen, ieder schokten ¹. Ook Groen gaf blijk met Heldring mee te leven in de gevaren, die hem en zijn mede-Betuwenaren bedreigden ². Toen dan ook van hooger hand bericht kwam, dat op critieke plaatsen vluchtheuvels moesten worden gebouwd, wist Heldring wat hem te doen stond. Samenwerking met de bevoegde instanties zou de bevolking aan een vluchtheuvel en zijn gemeente „Zetten” aan een kerk kunnen helpen. Al was hij emeritus geworden, hij bleef als directeur van de verschillende inrichtingen toch gaarne vasthouden aan het Gods-woord: „Doe wat uw hand vindt om te doen. En God zal met u zijn.”

Het had hem reeds lang gehinderd, dat aan de boerenwoningen sinds het rampjaar 1809 vloedvrije schuren waren gebouwd, terwijl voor de arbeidersgezinnen, circa zestig in getal, in verband met dreigende overstromingen eenvoudig niets werd gedaan ⁴. Daar de gestichten zoo gebouwd waren, dat zij ook bij doorbraak der dijken en zwaren ijsgang, door de vele hooge boomen, waarmede zij omringd waren veilig stonden, zou al de ruimte, die in een eventueel te bouwen kerk op een vluchtheuvel beschikbaar zou komen, ten dienste kunnen gesteld worden van die gezinnen, die geen vloedvrije zolders tot hun beschikking hadden. Bij den bouw zou er rekening mee gehouden kunnen worden, dat ook het vee van de betrokken menschen kon worden ondergebracht. Zoo dacht Heldring, en zijn voorstelling van zaken was zoo aannemelijk, dat de verschillende autoriteiten met vreugde aan het werk togen om deze belangrijke zaak tot ieders blijdschap op te lossen.

Tusschen „Steenbeek” en „Bethel” lag een weide, die door haar naam „Kerkmeint” reeds jaar en dag bestemd scheen voor kerkbouw. Het gemeentebestuur schonk op voordracht van Burgemeester Van Doesburgh f 4.000. Voor een gelijke som klopte de Commissaris van de Koningin, Graaf van Limburg Stirum, bij de Provinciale Staten aan, terwijl minister Heemskerk de laatste f 4.000 uit 's lands kas beschikbaar stelde ⁴. Nu kon de zaak voortgang hebben. Op initiatief van burgemeester De Hartogh nam de burgerlijke gemeente van Vallburg den aanleg van den

¹ Capadose aan Heldring, 22 Februari 1861.

² Groen aan Heldring, 3 Februari 1861.

³ Zie het 23ste jaarverslag van Steenbeek, 1870.

⁴ Zie het 18de jaarverslag van Steenbeek, 1870.

vluchtheuvel op zich. Vele handen vonden werk. November 1867 was de heuvel voltooid, zoodat in het volgend voorjaar met den bouw van de kerk begonnen kon worden. Architect Smits te Schoonhoven maakte dankbaar gebruik van de teekeningen van kapellen in 't buitenland, van een collega uit Wurtemberg, die in 't bezit van Heldring waren. Nog vóór de inwijding der kerk had de zwaar geplafonneerde zolder, die driehonderd menschen kon bergen, al de proef te doorstaan ter herberging van tal van moeders en kinderen, in verband met de ijsvelden, die met kracht kwamen opdringen ². 19 Juni 1870 had de inwijding plaats, waartoe de hoofdbesturen der vier gestichten waren uitgenoodigd en overgekomen. De bevolking der tehuizen ten getale van driehonderd personen vulden voor een groot deel het Godshuis, dat aan vijfhonderd personen plaats bood. Heldring sprak over het Bijbelwoord: „Kan uit Nazareth iets goeds voortkomen?” en het antwoord: „Kom en zie”, waarbij reeds de tekstkeuze een tipje oplichtte van de sluier van de menigte van miskenningen, die het werk op Zetten in de loop der jaren ten deel waren gevallen. Aangrijpend moet de avondsamenkomst wederom in het kerkgebouw geweest zijn, waarbij voor het eerst het orgel, door Jozua van Eijk ten geschenke gegeven, zich deed hooren. De verpleegden van „Steenbeek” zongen Gezang 39: „Jezus neemt de zondaars aan”; de kinderen van „Talitha kumi” en de meisjes van „Bethel” beleden in hun lied eveneens den naam van den Heer, terwijl de leerlingen van de normaalschool Psalm 84 vierstemmig zongen.

Wonderlijk moet het Heldring wel te moede geweest zijn, toen die goedgeschoolde stemmen zongen: „Welzalig Heer, die op U bouwt, en zich geheel aan U vertrouwt!” Had hij de waarheid daarvan niet gansch zijn leven ondervonden? Hoe zal hij geluisterd hebben naar de bezielende woorden van verschillende sprekers, met wie hij zich met zooveel nauwe banden verbonden wist! Wij denken hier vooral aan Nicolaas Beets, die met gloed een vers voordroeg, dat op dienzelfden dag nog uit zijn pen en uit zijn hart was gevloeid. Maar bovenal bracht Heldring dank aan Hem, die hem tot hiertoe zoo wonderbaar geleid had. Nog ruim vijf jaren mocht Heldring Zondags in de vluchtheuvelkerk het evangelie brengen, en groot was zijn vreugde, als hij „te midden van zijn volk” een ander prediker mocht beluisteren.

¹ Heldring aan Beets, 19 Februari 1870.

Aan Groen schreef hij: „Hedenavond preekt onze vriend Valeton op den vluchtheuvel. Dat is een mooi gezicht, als de lange rijen uit de gestichten aankomen, honderdvijftig kinderen, veertig van „Bethel”, veertig uit „Steenbeek” en veertig jonge dames”¹. Stellig wist Heldring, dat er van de christelijke opvoeding en hare resultaten geen statistiek viel op te maken. Maar als hij aan het gedenkboek dacht, dat voor Gods aangezicht geopend lag, leefde hij in de stille hoop, dat, dank zij de gebrachte Christus-prediking, menige arme en verlorene eenmaal op haar bladzijde zou mogen lezen: „uwe schuld is uitgedelgd, uwe zonde is u vergeven”²⁻³.

Wie zou meenen, dat Heldrings werk in de Inwendige Zending met „Zetten” ophield zou zich grondig vergissen. In hoeveel commissies zou hij zitting genomen hebben, die bij voortdoring benoemd werden op de jaarlijksche samenkomsten der Réveil-vrienden, ter behartiging van allerlei takken van den steeds groeienden christelijken philanthropischen arbeid? Wij hebben er niet altijd nota van genomen, maar weten wel, dat wij zijn naam herhaaldelijk tegenkwamen. Op enkele werkzaamheden, al of niet in verband staande met de Réveil-bijeenkomsten, moet stellig de aandacht gevestigd worden.

1 Heldring aan Groen, 6 Augustus 1875.

2 Zie het 3de Bethel-jaarverslag, 1865.

3 Daar een ander proefschrift mede de groei der Heldring-gestichten tot op onzen dag zal behandelen, volstaan wij met te wijzen op de groote vlucht, die sinds het verscheiden van Heldring, de arbeid op Zetten genomen heeft. Onder directie van Ds H. Pierson werd zoowel het Magdalenahuis (voor ongehuwde moeders) als het Kinderhuis (voor kinderen op Zetten geboren) geopend, terwijl onder directie van diens opvolger, Dr J. Lammerts van Bueren „Pella” (voor ongehuwde moeders, die zich ernstiger misdroegen) en „Arenhorst” (als observatiehuis voor minderjarige meisjes) aan de tehuizen werden toegevoegd. Onder het praesidiaat van Ds O. G. Heldring Jr., thans praesident-directeur, kwam de bouw van het „Lingehuis” (voor moeilijke meisjes) en „Het veldhuis” (voor ongehuwde moeders, die voor langer verpleging in aanmerking komen) tot stand, terwijl wij niet verzuimen willen er op te wijzen hoe in de loop der jaren het opleidingshuis „Hosa Euphema” en „de Christine Hermineschool” (huishoud- en landbouwhuishoudonderwijs) met internaten verzezen, om de driejarige H.B.S. en de twee lagere scholen niet te vergeten.

PIONIER VAN HET NEDERLANDS
JONGELINGS VERBOND

Wij herinneren er allereerst aan dat Heldring pionier van het Nederlandsch Jongelings Verbond is geweest. In Duitschland had hij met de jongelingsvereeningen kennis gemaakt, die zich ten doel stelden jonge mannen na den arbeid aan slecht gezelschap te onttrekken. Dit deed men door op vaste plaats en geregeld uur samenkomsten te beleggen, die behalve op gezellig verkeer, op grondig onderzoek van den Bijbel en het zingen van christelijke liederen waren ingesteld. Daar Heldring van meening was, dat zulke samenkomsten van jonge mannen ook voor zijn vaderland haar beteekenis konden hebben, noodigde hij den heer Homann uit als afgevaardigde van de Rijnsche- en Westfaalsche Jongelingsvereeningen ons land te bezoeken, en had hij het voorrecht dezen vriend van over de grenzen op de veertiende bijeenkomst der christenvrienden te introduceeren. De Liefde sprak aanstonds een goed woord voor dergelijke vereeningen in ons vaderland, al zou daarbij grondig met de plaatselijke gesteldheid in de verschillende deelen van Nederland moeten worden rekening gehouden. Op voorstel van den voorzitter werden de heeren Oyens, Pierson en Looman bereid gevonden met Ds De Liefde zitting te nemen in een commissie, die nader met den heer Homann in overleg zou treden¹. Niet alles mocht tenslotte op de schouders van Heldring worden afgewenteld. Hij had zijn roeping vervuld door het initiatief te nemen. Ook moet nog vermeld worden dat Heldring voor den heer Homann een samenkomst in Utrecht met studenten wist te beleggen, waarin deze sprak over „de Wingolfsbroeders”².

VERSPREIDER VAN GOEDE LECTUUR

In de tweede plaats wijzen wij er op, hoe Heldring den boekverkooper Höveker activeerde, om zich met enkele geestverwante collega's te verstaan over het oprichten van leesgezelschappen,

¹ Zie het verslag van de veertiende bijeenkomst in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, pag. 308 en vvg.

² In 1842 werd een Studenten-vereening, met typisch christelijk-germaansch karakter opgericht „de Wingolf-Brüder” genaamd, die zich onder meer ten doel stelde zoowel duelleeren als misbruik maken van sterken drank in de studentenwereld tegen te gaan. Het woord „Wingulf” is ontleend aan de Noorsche Mythologie en beteekent waarschijnlijk vriendschapszaal.

zoowel voor de plattelandsbevolking als voor den burgerstand in de groote steden¹. Altijd onder de menschen vertoevende, was het hem duidelijk geworden, hoe weinig er gelezen werd, en dat in vele gezinnen telkenjare maar weer dezelfde lectuur op tafel kwam. Volksoepvoeder in Bijbelschen zin als hij altijd wilde zijn, spoorde hij Höveker aan, goede en goedkoope lectuur op de markt te brengen. Ook daar kon in velerlei opzicht bewarende kracht van uitgaan. Onder meer dacht Heldring aan werken van Groen van Prinsterer, Van der Bruggen, Beets en Hasebroek.

WAARDEERING VAN HET THEOLOGISCHE SEMINARIE.

Mede dank zij de bemoeiingen van Ds Carl Schwartz, bekeerde Poolse Jood en predikant van de vrije Schotsche kerk te Amsterdam, kon 17 November 1852 het Theologisch Seminarie van binnen- en buitenlandsche evangelisatie der vrije Schotsche kerk geopend worden. Wel was het de bedoeling deze inrichting te stellen op den grondslag der Nederlandsche Hervormde Kerk, maar dit nam niet weg dat de deuren van het Seminarie ook open stonden voor hen, die buiten de Hervormde Kerk de Gereformeerde gezindheid waren toegedaan². Op de zestiende bijeenkomst der christen-vrienden, die 12 en 13 October 1852 gehouden werd, sprak Heldring zijn vreugde uit over het tot stand komen van dit seminarie. Als zedingsman kon het hem niet anders dan goed doen dat er een gelegenheid werd geopend voor jonge mannen, om zich onder geschikte leiding tot colporteur of evangelist onder Joden of Roomsche-Katholieken te bekwamen.

Daarbij kwam, dat hij gaarne zag, dat het seminarie machtiging werd verleend, om aanstaande Hervormde predikanten, na het afleggen van de wetenschappelijke examina aan de academie, verder tot het predikant-ambt op te leiden³. Aan Groen schreef hij: „Als men de theologische faculteiten in ons land kent, moet men den Heer loven, dat Hij ons het seminarie te Amsterdam

¹ O. G. Heldring, *Binnenlandsche berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang III, pag. 557—558.

² G. M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam*, Delft (zonder opgave van jaartal), pag. 149.

³ O. G. Heldring, *Het Schotsche Seminarium*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VII, pag. 316.

gaf" ¹. Heldring wist dat er een nauw verband was tusschen theologisch onderwijs en evangelie-prediking.

Al is deze laatste wensch niet in vervulling gegaan, zoo heeft hij met vreugde mogen constateeren, dat deze onderwijsinrichting, waar hij persoonlijk eens een les van Da Costa, ziel der school, meemaakte ², voor vele evangelisten rijke vruchten heeft afge-
worpen.

VRIEND DER SLAVEN

Al sprong in den Réveil-kring vooral Doedes in de bres voor de slaven ³, wier belangen ook in ons vaderland, sinds het verschijnen van het werk van Miss Stowe „Uncle Tom's cabin" velen ter harte gingen, dat neemt toch niet weg, dat ook Heldring warm met zijn mede-menschen in West-Indië meeleeft. Gaarne stelde hij zijn lijfblad ter beschikking om de emancipatie-kwestie van verschillende kanten te belichten. Treurig achtte hij den toestand, dat families door verkoop van haar leden uit elkaar werden gescheurd en dat naar willekeur door de meesters maar straffen werden uitgedeeld. Persoonlijk voelde Heldring er het meest voor de Deensche methode van vrijlating toe te passen, waarbij de vrij gelaten slaven verplicht werden om vijf dagen in de week voor loon te arbeiden. De mislukking van de Engelsche emancipatie op Jamaïca, waardoor vele negers tengevolge hunner vrijlating aanstonds tot boschnegers waren gedegradeerd, maakte hem er huiverig voor de negers in Suriname zonder meer vrij te laten, wat voor zijn besef op één lijn stond met hen aan hun lot over te laten. Via het stadium van lijfeigenschap wilde hij de volle vrijheid der slaven bereiken. Verplicht bezoek der Hernhutter scholen en Zondagscholen had Heldring bovendien op zijn lijstje staan van wenschen in 't belang der verdrukte negers ⁴. Ook de Javanen konden langs dezen weg naar de meening van Heldring, tot een hooger trap van beschaving worden opgevoed ⁵.

¹ Heldring aan Groen, 20 September 1854.

² O. G. Heldring, *Het Schotsche Seminarium*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XI, pag. 700.

³ Doedes aan Heldring, 15 December 1854, 11 Mei 1855 en 13 Juni 1857.

⁴ Zie het verslag van de 17de bijeenkomst der christenvrienden, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VII, pag. 704.

⁵ O. G. Heldring, *Slavernij en lijfeigenschap*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, pag. 474 en 475.

HELDRING EN AANSTAANDE PREDIKANTEN

Vermeldenswaard is zeker ook, dat Heldring ter bestrijding van het tekort aan geloovige predikanten kerkelijk Nederland opriep tot het bijeenbrengen van gelden, waardoor het mogelijk werd dat niet gefortuneerde jongeren theologie konden studeeren¹. Zijns inziens moest ook op dit terrein doortastend opgetreden worden. Tal van ringen moesten van moderne predikanten en consulenten verlost worden. Het verschil tusschen positief christelijk en modern philosophisch was nu eenmaal zoo groot, als dat tusschen ja en neen, tusschen opbouwen en afbreken. Noodig moest Leiden ontzet worden van de orthodoxophobie van haar theologische hoogleraren. Verschillende Réveil-vrienden wist hij voor dit doel te interesseeren. Met name denken wij aan Koenen in Amsterdam, Mackay in Den Haag en Baron van Boetzelaer te Utrecht, terwijl hij tot zijn vreugde den Heer J. A. Grothe bereid vond als cassier op te treden². Van verschillenden kant onderzocht Heldring waardeering en instemming. Onder anderen schreef Dr A. Kuyper³, die toen nog predikant in Beesd was, in de „Stemmen” van 17 October 1867 een krachtig woord om deze poging te ondersteunen. In deze artikelen pleitte Heldring, die zelf reeds emeritus was en een pensioen van zeshonderd gulden genoot, voor verhooging der predikantstractementen door invoering van een hoofdelijken omslag in de gemeenten. Wenschten er dan menschen voor het lidmaatschap te bedanken, dan moesten zij dat rustig doen, om er zeker van te zijn, dat hun kwaad geweten hen meer zou plagen, dan de kleine som, die zij voor hun kerkelijke gemeente hadden op te brengen. Geestig schrijft Heldring verder, dat men bij gelegenheid van bevestiging van nieuwe leden eens op moet houden met het geven van allerlei luxe geschenken. Predikanten hadden meer aan een envelop met inhoud, dan aan klokken en schilderijen en allerlei groote stoelen, met de fijnste tapisseriën bekleed, waarin zij hun zorgen

¹ O. G. Heldring, *Waarmede kan de Hervormde kerk in onzen tijd het meest geholpen worden*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XII, pag. 231, 300, 444, 579.

² Heldring aan Koenen, 7 October 1867.

³ Over Dr A. Kuyper verschenen twee dissertaties, die van Dr Leroy Vogel getiteld: *Die Politischen Ideen Abraham Kuipers und seine Entwicklung als Staatsmann, Würzburg 1937* en die van Dr P. Kasteels getiteld: *Abraham Kuyper, Rotterdam 1938*.

konden overdenken. Uit ervaring bekend met de moeilijkheden, aan een bescheiden inkomen verbonden, om kinderen een goede opvoeding te geven, wilde hij zijn collega's, die nog niet hun emeritaat in 't zicht hadden, van dienst zijn, door met klem op te komen voor betere levensmogelijkheden van den predikantenstand. Nimmer kon het den arbeid in 's Heeren wijngaard ten goede komen, wanneer de predikanten al zuchtende hun werk moesten doen. Ook in dit opzicht was Heldring zijn tijd ver vooruit! Intusschen zou al spoedig blijken, dat God een ander speciaal voor dit werk (geestelijke en financieele steun voor jongeren die predikant wilden worden) geroepen had, om er zich met inzet van zijn geheelen persoon aan te wijden: n.l. Ds J. van Dijk Mzn., die in hetzelfde jaar, 1867 een aanvang mocht maken met het werk, dat sinds als dat der Doetinchemsche inrichtingen een nationale bekendheid geniet.

Wanneer wij er met een enkel woord melding van mogen maken, dat Heldring de christenheid gaarne aan haar verplichting tegenover de militairen herinnerde ¹ en zeer sympathiek stond tegenover de zending onder de Joden en gaarne Capadose, de ziel van de Nederlandsche Protestantsche Vereeniging, terzijde stond bij zijn kloeke pogingen in het uitzenden van tal van evangelisten in ons vaderland ², willen wij er tenslotte nog aan herinneren, dat twee zeer belangrijke christelijk philanthropische inrichtingen in ons vaderland haar ontstaan mede aan Heldring hebben te danken.

HELDRING EN NEERBOSCH

Allereerst denken wij aan de bekende weesinrichting te Neerbosch, waarvan Johan van 't Lindenhout de stichter is. Uit een gegoede boerenfamilie te Beuningen afkomstig, zou hij, na het verlaten van de kostschool, wegens het sterven van zijn eenigen broer voor den boerenstand worden opgeleid, als het bezoek van een Bijbelcolporteur niet het verlangen bij hem had opgewekt om evangelist te worden. Dank zij zijn vriendschap met Dr Capadose werd hij als zoodanig eerst in Utrecht, en later in Gelderland te

¹ J. Wolters, *De Protestantsche militaire vereeniging, vreest God, eert den Koning*, met korte inleiding van O. G. H., in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XXIV, pag. 748.

² Capadose aan Heldring, 14 November 1860 en 15 October 1863.

werk gesteld, waarbij hij vele menschen met het evangelie bekend mocht maken. Voor zijn arbeid rondom Nijmegen hield Van 't Lindenhout voortdurend contact met Heldring. Wij weten dit uit een brief van Capadose aan Heldring, waarin deze verzocht een jongen man uit Tiel, Glabbeek genaamd, te testen op zijn geschiktheid om Van 't Lindenhout ter zijde te staan¹. Van 't Lindenhout kende Heldring reeds van zijn jeugd af, en genoot dan ook gaarne van de vriendschap en raad, die zijn zooveel oudere vriend hem steeds van harte wilde schenken.

Voor Van 't Lindenhout was intusschen een andere roeping weggelegd dan die van rondreizend evangelist. Op zijn tochten door tal van dorpen had hij de droeve ervaring opgedaan, dat vele weeskinderen zeer slecht verzorgd werden. Vooral trof hem het lot van die weezen, die, door armbestuur of diaconie uitbesteed, vaak tot het meest vernederende werk werden gedwongen en uiterst weinig zorg voor hun opvoeding genoten. Met eenige vrienden in gesprek hierover geraakt, had Van 't Lindenhout groote moeite om hen van dezen treurigen toestand der weezen te overtuigen. Bij Heldring, die jaar en dag een studie van het weezen-probleem gemaakt had, moet het hem wel gansch anders vergaan zijn, want in een „In memoriam”, dat Van 't Lindenhout na Heldrings dood aan zijn zooveel ouderen vriend wijdde, lezen wij: „Hij was voor mij de Godsgezant, die mij inleidde in het werk der weezen”². Neerlands christen-philantroop heeft Van 't Lindenhout dus tot zijn arbeid bezielde. Het moet voor Heldring een groote voldoening geweest zijn, dat hij Van 't Lindenhout, dien hij reeds uit zijn jongelingsjaren kende, en wiens huwelijk hij in eigen kerkgebouw had bevestigd, van Godswege geroepen zag, om de verzorging der weezen ter hand te nemen.

HELDRING EN „HAARLEM EN HEEMSTEDE”

Ten slotte willen wij wijzen op het verband tusschen Heldring en de bekende inrichtingen ter bestrijding van de vallende ziekte te Haarlem en Heemstede. Het moet Heldring bekend geweest zijn, dat Friedrich von Bodelschwing in 1869 zijn „Bethel” voor deze ongelukkige zieken, waaraan nog weinig bijzondere aandacht besteed was, geopend had. Hoe zal Heldring zich er in

¹ Capadose aan Heldring, 24 Juli 1860.

² Vgl. J. van 't Lindenhout, O. G. Heldring, levensbericht, in: *Het Oosten*, 10 Juli 1876.

kwam, dat de epileptici in inrichtingen voor zwakzinnigen of geesteszieken werden ondergebracht! Zou Nederland in de verzorging van deze krankten achter mogen blijven? Geen denken aan! Ook hier hadden de christenen een roeping te vervullen. Daar hij den leeftijd der sterken spoedig zou passeeren, begreep hij, dat er aan zijn eigen philanthropischen arbeid geen nieuwe perspectieven meer konden worden toegevoegd. Anderen moesten hier op hun roeping gewezen worden. God zou daartoe den weg banen. In het jaar 1873 sprak Heldring met Jonkvrouwe A. J. N. Teding van Berkhout over de verzorging der epileptici, en met zijn gewone profetische wijze van spreken, sprak hij toen de woorden uit: „Dat is uw taak”, waarvan het gevolg was, dat Jonkvrouwe Berkhout den stoot gaf tot de oprichting van „De christelijke vereeniging tot verpleging van lijders aan vallende ziekte” op 16 Mei 1882, nadat reeds een jaar tevoren een klein huis in haar tuin gebouwd was, „Zoar” genaamd, waar acht patiënten werden opgenomen ¹.

Als wij bedenken, dat Heldring dus ook tot dezen christelijk-philantropischen arbeid geïnspireerd heeft, sluiten wij ons gaarne aan bij Mr A. de Graaf, die de kreet van verbazing: „Heeft die man dan alle nooden in zijn hart gedragen?” volkomen begrijpelijk niet kon bedwingen ¹. In den loop der jaren nam het werk te Haarlem en Heemstede een hooge vlucht. De liefde van en tot Christus, die eenmaal de stuwkracht was, blijft het geheim van alle mogelijkheden, die zich ook op dat terrein van de christelijk-philantropischen arbeid aan ons voordoen.

HELDRING EN VON BODELSCHWING ²

Nu wij toch met het werk der epileptici bezig zijn, willen wij aan het slot van dit hoofdstuk op de frappante overeenkomst in velerlei opzicht tusschen Heldring en Von Bodelschwing wijzen. Al werd de eerste grootgebracht in een dorpspastorie en de tweede in een ministerswoning, de eenvoudige, blijmoedige en godsdienstige sfeer in beide gezinnen was toch dezelfde. Beide philanthropen zagen terug op een zonnige jeugd, waarin zij vroeg oprechte liefde voor arme menschen aan den dag legden. Het landelijke

¹ Vgl. A. de Graaf, *Verpleging van zieken en van ouden van dagen*, Utrecht, 1914, pag. 80 en 81.

² Vgl. over Bodelschwing: M. von Bodelschwing, *Friedrich von Bodelschwing*, (1831—1910), Bielefeld, 1922.

leven hield de een zoowel als de ander hoog, terwijl een ernstige ziekte in beider leven een godsdienstige crisis bracht. In de collegesalen konden zij het geen van beiden uithouden, en aan het eind van de studie waren zij, ofschoon leerlingen van geheel verschillende academies, zóó absoluut in 't onzekere over de grondwaarheden van het christendom, dat zij geen van beiden wisten, wat zij met een goed geweten aan de menschen te verkondigen hadden. Beide philantropen wisten zich voorts bewust door Christus geroepen, en hadden een levensgezellin naast zich, die door hoogheid niet verblind en door armoede niet verschrikt werd. Von Bodelschwing deed in liefde voor verlorenen, armen en dronkaards niet onder voor Heldring, terwijl hij, evenals deze, bewust predikant was, en veel werk van zijn catechese maakte. In Bielefeld viel, evenals in Hemmen, een positieve, plastische prediking te beluisteren, terwijl in beide pastorieën de harten warm voor de zending klopten.

Van Von Bodelschwing wist men evengoed, als van Heldring, dat het geld, hetwelk beschikbaar werd gesteld nimmer tot eigen voordeel, maar steeds in den dienst der barmhertigheid werd besteed. Beide Godsmannen gaven, en kregen veel, in de vaste overtuiging, dat niet het geld, maar de liefde koningin op aarde moest zijn. Hoe wedijverden zij in verstrooidheid, wanneer een groote zaak hen bezighield! Wie van hen zou 't meest van humor gehouden hebben, en 't diepst overtuigd geweest zijn van de kracht van het gebed? Bond Von Bodelschwing de menschen, waarmee hij in contact kwam, niet evenmin aan zichzelf, maar evenzeer aan Christus als Heldring? Stond er in beider leven Christus' kruis en opstanding niet in het middelpunt? Van een ontmoeting tusschen Heldring en Bodelschwing lazen wij nimmer, maar de parallel in beider karakter- en levensopvatting trof ons te zeer, dan dat wij haar onzen lezers konden onthouden.

De naam van Heldring zal naast dien van Von Bodelschwing en van anderen steeds een goeden klank bewaren in de geschiedenis der Inwendige Zending.

VIJFDE HOOFDSTUK

HET KERKELIJK VRAAGSTUK - REORGANISATIE - ETHISCHEN EN CONFES- SIONEELN - HELDRINGS HOUDING

HOE HELDRING KERKELIJK GING DENKEN

Het spreekt bijkans van zelf, dat een man als Heldring, die zoo bewust uit het evangelie wilde leven, zich ook met een bewogen hart heeft bezig gehouden met alles, wat zich tot het kerkelijk vraagstuk liet herleiden.

Ook op dit terrein had hij een roeping te vervullen. Stellig heeft hij door zijn emotioneel en impulsief karakter, dat voor velerlei indrukken open stond, meerdere van zijn tijdgenooten wel eens het hoofd doen schudden over zijn veranderlijkheid van inzicht, maar nimmer heeft men hem een windvaan willen of kunnen noemen, daar men te veel er van overtuigd was, dat hij met het kerkprobleem onder het oog van God worstelde¹. Als wij zien hoe het kerkelijk denken in onze dagen krachtig doorbreekt en de roep om een nieuwe kerkorde voor onze vaderlandsche kerk steeds forscher gaat klinken, kunnen wij er ons niet anders dan hartelijk in verheugen, dat een man als Heldring in het midden der vorige eeuw reeds zulk een kloek getuigenis in het belang der reorganisatie heeft doen hooren.

Opmerkelijk blijft de wijze, waarop Heldring persoonlijk bij het vraagstuk der kerk betrokken werd. G. H. de Marez Oyens, die, met anderen, de patricische Amsterdamsche koopmanswereld in den Réveilkring vertegenwoordigde en geruimen tijd de administratie van de voorlezingen van Da Costa verzorgde², had aan Ds C. C. Callenbach te Nijkerk het verlangen kenbaar gemaakt, dat de predikanten samen zouden komen om te overleggen, wat er te doen stond in verband met het gewenschte herstel der nationale kerk. Deze wist niet beter te doen dan aan Heldring te schrijven met verzoek tot deze zaak het initiatief te nemen. Heldring zag in dezen brief een opdracht des Heeren, allereerst

¹ In een brief van Heldring aan Da Costa van 22 Juli 1848 lezen wij: „vaak in stilte en in den gebede overdenkende, wat de weg zij tot herstelling onzer kerk”.

² M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 231.

aan zich zelf, en begon dan ook zijn eigen onkerkelijk denken onder critiek te stellen ¹.

Dit was noodig! Want al flitste er van tijd tot tijd wel eenig kerkelijk verantwoordelijkheidsbesef in zijn bewustzijn op, (getuige bijv. wat hij schreef aan Groen, dat hij niets meer wenschte dan dat deze met hem mocht zoeken, dat de leer verging, die de kerk had doen afvallen van den heiligen God), dit nam toch niet weg, dat hij, ofschoon predikant in de Hervormde kerk, naar zijn eigen verklaring, sterk onder invloed was gekomen van de gedachtenwereld der Plymouth-broeders of Darbisten (door den heer Willink op de vergadering der Christen-vrienden vertegenwoordigd ²), die in samenkomsten der geloovigen, buiten eenig kerkverband om, bevrediging vonden ³. Als wij bedenken, dat Heldring, na het vertrek van Ds Creutzberg van Horssen, de eenige predikant in de classis Tiel was, die de prediking van Gods vrije genade in Jezus Christus bracht ⁴, laat het zich verstaan, dat hij zich in de kerk niet thuis voelde, maar, ver van „de liberale licht-vrienden”, op tal van plaatsen in den omtrek in hutten of boerenwoningen samen kwam met hen, die zich door deze genade gegrepen wisten ⁵. Dat deed hij ook liever dan contact zoeken met de orthodoxe predikanten van „de nachtschool”, die de blijdschap uit het christendom wegnamen door het tot fatalisme te verlagen, en er daarenboven soms wonderlijke praktijken op nahielden. Schreef Molenaar hem niet, dat er collega's waren, die het gezangboek van den preekstoel hadden geslingerd? ⁶. Neen, „de nachtschool” lag Heldring al evenmin. Hij voelde zich te zeer geroepen om in Christus' kracht bij voortdurende zonde, wereld en duivel te bestrijden, dan dat hij tijd en lust zou hebben om zich in dat kamp op zijn rechtzinnigheid te laten beëedigen ⁷.

¹ Heldring aan G. H. de Marez Oyens, 22 October 1846.

² Mr G. Willink van Bennebroek bezocht enkele malen een vergadering van christelijke vrienden, waar hij de ideeën der Plymouth-broeders door gaf. Door vertaling van Engelsche en Fransche geschriften werkte hij mede aan de verspreiding der Darbistische opvattingen. Vgl. M. E. Kluit, *Het Réveil*, pag. 278.

³ Heldring aan Groen, 17 Februari 1845.

⁴ Heldring aan Callenbach, 19 October 1846.

⁵ Heldring aan Beets, 20 December 1846.

⁶ Heldring aan Beets, 17 Maart 1847.

⁷ Heldring aan Beets, 14 Maart 1847.

Intusschen kon Heldring het niet anders dan waardeeren, dat het dringend verzoek van den leekenbroeder de Marez Oyens hem de oogen opende voor de kerkelijke verantwoordelijkheid, waaraan hij zich niet langer mocht onttrekken. Al zag hij tegen zijn nieuwe roeping nog als een berg op, hij schreef toch aan Callenbach: „Het zou mij een groot wonder worden, als de Heer zich over onze kerk ontfermen wilde en als Hij ook mij daartoe gebruiken wilde ¹. Het laat zich gemakkelijk verstaan, dat Heldring langs den weg der correspondentie contact zocht met menschen, die langer dan hij, zich met het kerkelijk vraagstuk hadden beziggehouden.

Na de ontvangst van „een hoogst belangrijken brief” van Ds J. J. le Roy van Oude-Tonge over de verlangde predikantenvereniging, schreef hij aan Groen, of het niet beter zou zijn, dat er een bijeenkomst van predikanten gehouden werd onder de auspiciën van die leden van het Haagsche zevental, die nog in leven waren. Al hebben wij Groens antwoord helaas in de brieven niet onder oogen kunnen krijgen, wij zijn dankbaar te weten naar welken kant Heldrings gedachten in verband met het kerkelijk vraagstuk in den jare 1846 uitgingen ².

Een maand later vroeg Heldring aan Beets, of hij hem in de groote zaak van het herstel der nationale kerk de broederhand kon reiken. Naar zijn meening klopten er nog duizenden harten warm als deze leus werd uitgesproken. Niet zonder bezieling verklaarde hij met vreugde, voor iets te leven dat alleen bij God mogelijk was. Dan was hij gering genoeg om geloovig in Gods kracht te kunnen voortgaan ³.

Het antwoord van Beets liet even op zich wachten. Eerlijk zelf-onderzoek van den prediker van Heemstede was daarvan de oorzaak. Maar het resultaat was, dat Beets verklaarde, geen roeping te gevoelen om Heldring te vergezellen op den weg naar kerkherstel. Hoe verbonden hij zich ook wist aan de belijdenis, hij voelde te weinig voor de theologie en kerkvormen om Heldring daarin ter wille te zijn. Wel voelde Beets voor een samenkomst van predikanten tot versterking van het onderling geloof en krachtig getuigenis tegen iedere dwaling ⁴. Beets' antwoord

¹ Heldring aan Callenbach, 19 October 1846.

² Heldring aan Groen, 30 November 1846.

³ Heldring aan Beets, 18 November 1846.

⁴ Beets aan Heldring, 1846, zonder nadere dateering.

bracht merkbare beweging in Heldrings gedachtenwereld. Had hij wel goed gedaan door tot de verlangde bijeenkomst in het belang van het herstel der kerk het initiatief te nemen? Had hij niet beter gedaan als „vrij geborene in Christus” zijn ambt neer te leggen, en de bewuste zaak aan anderen over te laten en zelf de eenzaamheid in te gaan? Zoo dacht hij bij het schrijven van zijn wederwoord aan Beets, waarin hij met geen enkel woord meer van de predikantenvergadering repte¹. Zijn ziel stond onder hoogspanning. De Plymouth-broeder en de nog zoo kort geleden geroepen strijder voor kerkherstel waren beide aan het woord. De viering van het Kerstfeest, door de jaarwisseling gevolgd, werkte stellig mee om Heldring weer in zijn evenwicht te brengen. In ieder geval lezen wij, dat hij 7 Januari 1847 bij Beets een bezoek bracht om nader over de predikantenbijeenkomst te spreken. Besloten werd bij Ds D. Molenaar in Den Haag belet te vragen om, door diens inzichten verrijkt, eventueel tot nader handelen over te gaan².

De reis naar de residentie sprong nog bijna af, toen bleek, dat Molenaar een vergadering wenschte voor te bereiden, waar ook het leeken-element vertegenwoordigd zou zijn. Hij dacht aan Groen en Capadose. Beets, die echter alleen met predikanten wilde samenspreken, wenschte nu van de zaak af te zien³. Gelukkig kwam Da Costa 9 Februari namens Heldring aan Beets mededeelen, dat hij met Heldring twee dagen later in Den Haag verwacht werd, om over een vergadering te beraadslagen, waartoe alleen predikanten zouden worden uitgenoodigd. Dit tweede bezoek aan Molenaar van Heldring en Beets had dit resultaat, dat tot een bijeenkomst van predikanten besloten werd, die, vereenigd in de leer der zaligheid, uitgedrukt in de belijdenis der Ned. Hervormde kerk, één waren in ijver voor het heil der kerk en in liefde voor den Heere Jezus Christus. Met de afspraak dat Beets tusschen Paschen en Pinksteren voor de eerste maal gastheer zou zijn, werd de terugreis door de vrienden aanvaard⁴.

¹ Heldring aan Beets, 20 December 1846.

² Deze mededeeling heeft Beets aan de bewaarde briefwisseling toegevoegd.

³ Beets aan Heldring, 3 Februari 1847.

⁴ Ook deze mededeeling heeft Beets aan de correspondentie toegevoegd.

PREDIKANTEN-BIJEENKOMSTEN

Inderdaad had den 16en April 1847, daags na de samenkomst der christen-vrienden, een bijeenkomst van predikanten te Heemstede plaats. Heldring en Beets hadden grondig overleg gepleegd wie ter vergadering zouden worden uitgenoodigd, daar het er om ging om „fiksche mannen” bij elkaar te brengen ¹. Daartoe behoorde allereerst, tot vreugde van Heldring, G. Barger van Delfshaven, die in de negende aflevering van het Réveil-tijdschrift den hoogleeraar Opzoomer duchtig te lijf was gegaan. Voorts werden onder meerderen daartoe gerekend B. J. H. Taats en F. C. van den Ham, beiden predikant te Harderwijk, waarvan de laatste den bekenden Dr Ph. S. van Ronkel zou doopen en mede-oprichter werd van de Utrechtsche Zendingsvereniging. J. J. van Toorenenbergen van Vlissingen, van wien wij straks meer zullen hooren, L. G. Th. Creutzberg van Horssen en C. C. Callenbach van Nijkerk, die wij reeds ontmoet hebben. Treffend schrijft Heldring: „Ik weet, dat mijn hart bezwijkt, als ik denk aan den ellendigen toestand der Kerk en nochtans heb ik moed, dat alle dingen zich zullen schikken, als ik zie hoeveel arbeid, liefde en geloof zich vereenigt om in onze dagen iets op te bouwen” ². Beets zelf noodigde tijdens de reünie der christen-vrienden zijn collega's J. P. Hasebroek van Breda, en J. J. Knap van Heeg nog uit ³. Helaas bezitten wij geen notulen van deze predikanten-vergadering, die onder leiding van Molenaar stond. Wel weten wij, dat de afgescheiden Ds A. Brummelkamp op een stukje papier een briefje van den volgenden inhoud in de hand van Beets drukte: „Houd mij ten goede, dat ik, met drang des harten en onder toebidding van 's Heeren krachtadigen invloed, dringend verzoek, dat men morgen deze twee groote beginselen vasthoude: 1) geene de minste invloed van het wereldlijk bestuur in de zaken der kerk en 2) volstrekt en algeheele erkenning van alle kerkelijke personen en corporaties in de gemeenschap, waarin men zich bevindt. Beide zegge ik, beide bidde ik aller-consequenssement vast te houden” ⁴. Hoe scherp zag Brummelkamp waar

¹ Heldring aan Beets, 14 Maart 1847.

² Heldring aan Beets, 7 April 1847.

³ Deze mededeeling heeft Beets aan de bewaarde correspondentie toegevoegd.

⁴ Het origineele strookje papier wordt in het Beets-archief bij de correspondentie Heldring—Beets bewaard.

de schoen in de vaderlandsche kerk wrong! Werd het niet hoog tijd, dat de voogdij van den staat over de kerk werd opgeheven en dat er een eind kwam aan alles wat een harmonisch zich ontwikkelend kerkelijk leven in gemeente en classis belemmerend tegenhield? Wij weten niet, of Heldring van dit dringend verzoek van Brummelkamp heeft kennis genomen, maar wel weten wij, zooals wij straks zullen zien, dat hij in zijn strijd voor een presbyteriale kerkorde met groote klem op de beide wenschen van zijn afgescheiden collega is ingegaan. Hoe goed deed het hem Van Toorenenbergen drie dagen in de hooimaand te Hemmen te gast te hebben om uren achtereen over het kerkelijk vraagstuk met hem van gedachten te wisselen! Stellig hebben deze besprekingen goede vrucht gehad, vooral door Heldrings denken meer in kerkelijke banen te leiden. Wij lezen althans van een voorstel van den predikant van Vlissingen — door Heldring aan Beets overgebracht — om gemeenschappelijk de predikantenvergadering van 11 Augustus te Hemmen voor te bereiden door samensprekingen op enkele voor-dagen in Heldrings pastorie te houden. En dat de pastor van Hemmen kerkelijk behoorlijk op temperatuur was, kunnen wij opmaken uit zijn mededeeling aan Beets, dat zij ditmaal over de kerk, het kerkbestuur en de evangelisatie eenige fiksche punten moeten vaststellen ¹.

Inderdaad had op den genoemden datum de tweede vergadering van predikanten in de gastvrije pastorie in Hemmen plaats, waarbij de belijdenis, neergelegd in de drie formulieren, als basis werd aanvaard, met de bedoeling, dat van de daarin uitgesproken overtuigingen door de broeders in biddend-werkzamen geest zou worden blijk gegeven ². Het aanvaarden van een belijdenis mocht mede volgens Heldring geen doel in zich zelf vinden, maar diende als spoorslag en als richtsnoer bij een bewust kerkelijk leven. Toen kort daarop de zesde bijeenkomst der christen-vrienden in Amsterdam plaats vond, beluisterde hij met zooveel aandacht de inleiding van Groen over het kerkelijk vraagstuk, dat het hem na twintig jaren nog mogelijk was de vier punten van Groens rede te vermelden. Achtereenvolgens sprak Groen over den toestand der Ned. Hervormde Kerk, in hoeverre deze aan de getrouwe leden der kerk was te wijten, verder over de vragen wat alsnog kon

¹ Heldring aan Beets, 28 Juni 1847.

² O. G. Heldring, *De zesde bijeenkomst der christenvrienden*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang II, pag. 315.

beproefd worden en wat de Amsterdamsche vergadering kon uitrichten ¹. Als markante uitspraak in verband met het gesprokene schreef Heldring in zijn lijfblad: „Het onbepaald vertrouwen op de almacht des Heeren, die met een enkel woord het licht uit de duisternis te voorschijn kan brengen, ontheft de leden van de Ned. Hervormde kerk niet van de verplichting om als zoodanig werkzaam te zijn ter handhaving van het recht der kerk op het geloof dat zij belijdt” ². Zonder meer toezien, hoe Gods water over Gods akker liep, was een onwaardige houding. Het wezen van een kerk stond en viel nu eenmaal met haar belijdenis, reden waarom leeraren en kerkleden instemming des harten met de kerkleer hadden te betuigen.

Dat Van Toorenenbergen, wiens getuigenis, dat de kerkinrichting der Ned. Hervormde kerk van 1816 het recht op een belijdend karakter aan deze kerk niet ontnam ³ bij Heldring dankbaar weerklank vond, Heldrings kerkelijk denken gunstig beïnvloed heeft, blijkt ook nog daaruit, dat de predikanten van Vlissingen en Hemmen samen hun collega Callenbach in Nijkerk in het late najaar van 1847 een bezoek brachten. Aan Singendonck schreef Heldring n.l. 30 November 1847: „Ik was met groot genoegen met Van Toorenenbergen in Nijkerk. Zijn hart is wel volkomen omtrent de zaak onzer kerk”.

Toch zou men zich grondig vergissen wanneer men verwachtte, dat Heldring sindsdien een krachtig pleidooi voor een belijdende kerk ging voeren. Stellig had hij er aanvankelijk bewust aan gedacht, om zich met een „volkomen hart” aan het herstel zijner kerk te wijden. En zonder twijfel zou hij zijn breede schouders mede onder deze goede zaak gezet hebben, als hij niet door het optreden van tal van kerkelijke mannen in verband met zijn reddingswerk zóó zeer geschokt was, dat hij op het punt stond een juk af te leggen, dat hij zich zelf vrijwillig had opgelegd ⁴. Verkettering, veroordeeling en miskennis werden, toen hij „Steenbeek” wenschte te openen zóózeer zijn deel, dat hem de lust ont-

¹ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, op het binnenachterblad van deel IV.

² O. G. Heldring, *De zesde bijeenkomst der christen-vrienden*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang II, pag. 315.

³ J. J. van Toorenenbergen, *In welke betrekking staat de Ned. Herv. Kerk tot hare formulieren?*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang I, pag. 6.

⁴ Heldring aan Singendonck, 30 November 1847.

zonk, in samenwerking met zijn smaders, voor het belijgend karakter der kerk op te komen. Het liet zich immers aanzien, dat deze strijd voor kerkherstel een doodlopend straatje zou worden. Als reeds van te voren duidelijk werd, dat de belijdende kerk geen activiteit zou ontwikkelen, gaven haar voorstanders er al te veel den indruk van, dat het hun meer om de belijdenis dan om de kerk te doen was, en daar kon Heldring zich met de beste wil van de wereld niet mee vereenigen. Op de predikantenvergadering, die het volgend jaar te Utrecht werd gehouden, werd het Heldring nog duidelijker, dat er voor hem van samenwerking met verschillende van zijn ambtgenooten moeilijk sprake kon zijn. De „Hellebroeksche richting”, die de uitverkiezing eenzijdig op den voorgrond plaatste, liet zich nu eenmaal niet vereenigen met de prediking van hen, die Christus' kruis en opstanding centraal stelden. Men was nu eenmaal niet klaar door gemeenschappelijk front te maken tegen de Groningsche theologie, daar heel wat mysticisme en orthodoxisme uit de rechtsche gelederen verwijderd moesten worden. Met Hofstede de Groot viel dan altijd nog beter te praten dan met fatalisten, die onder den schijn van vroomheid de Bijbelsche kruisprediking weerstonden. Het eenige resultaat, dat de vergadering te Utrecht opleverde, was, dat allen het er over eens waren, dat de kerkelijke synodale regeeringsvorm moest vallen ¹. Dit punt hield Heldring vast om het op den zevenden bijeenkomst der christen-vrienden van 3 en 4 Mei 1848 te Amsterdam in bespreking te brengen, met dien verstande, dat hij voorstelde, ter bestemder plaatse stappen te doen tot het verkrijgen van een ruime, meer met het presbyteriaansche beginsel overeenkomstige vertegenwoordiging der Ned. Hervormde kerk. Daar de vergadering vanwege haar interkerkelijk karakter geen besluit kon nemen, dat op zuiver kerkelijk terrein lag, kwamen de voorstanders van Heldrings voorstel 17 Mei in vergadering te Den Haag bijeen, waar besloten werd een commissie van zeven personen te benoemen, die een groote kerkelijke vergadering in de komende Augustusmaand zou voorbereiden ². Wel zeer terecht schreef Heldring reeds drie dagen later aan Beets, dat de commissie uit de meest uitleenlopende elementen was samengesteld. Makay, Van Toorenenbergen, Groen van Prinsterer en Capa-

¹ Heldring aan Groen, 17 April 1848.

² O. G. Heldring, *De zevende bijeenkomst der christen-vrienden*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang II, pag. 740.

dose hadden daar immers even goed zitting in genomen als Da Costa, Heldring en Secrétan. Wonderbaarlijk te moede als het Heldring over dezen stand van zaken was, vroeg hij zich af, wie van beide partijen stuurman zou zijn, of de groep van vier, dan wel, of de groep van drie aan het roer zou staan¹. Uit deze ontboezeming aan Beets maken wij op, dat Heldring er reeds vanaf de samenstelling der commissie duidelijk oog voor had, dat, afgezien van persoonlijke nuanceeringen, de meeningen over de te nemen maatregelen in verband met het kerkelijk vraagstuk in tweeën uiteen gingen. Terwijl hij zich er van bewust was, dat er zich in zijn eigen houding een duidelijke wijziging had voltrokken, ging hij bewust aan de zijde van Secrétan staan, die een eigen visie op het kerkelijk vraagstuk had.

OORDEEL VAN SECRÉTAN

Deze wilde op de te houden Augustusvergadering krachtig protesteeren tegen de leugenachtige positie waarin de Ned. Hervormde kerk door de synodale kerkinrichting was gekomen. Sinds deze organisatie de kerk in die mate aan banden had gelegd, dat haar belijgend karakter geen schijn van kans kreeg om zich te manifesteeren, was het spelen met de werkelijkheid, wanneer bij de kerkvisitatie de verklaring werd gevraagd over de zuiverheid in de leer, waarvan de inhoud aan ieders inzicht werd overgelaten. Eveneens was het een onwaarachtige toestand, dat, ter beantwoording van de tweede doopvraag, in tal van gemeenten door doopouders in strijd met de werkelijkheid verklaard moest worden, dat in de plaats hunner inwoning het evangelie naar schrift en belijdenis werd gebracht. Een derde wantoestand was, dat orthodoxe ouders gedwongen werden hun kinderen bij vrijzinnige predikanten ter catechese te zenden, daar het hun verboden was deze elders bij een predikant van rechtzinnige overtuiging het kerkelijk onderwijs te doen volgen. Zulk een gewetensdwang kon niet langer geduld worden. En wat had men er voorts van te denken, dat men voor de beide sacramenten — Doop en Avondmaal — alleen op eigen gemeente was aangewezen? Werden de conflicten door dezen maatregel niet bij voortduring uitgelokt?

¹ Heldring aan Beets, 20 Mei 1848.

² J. C. I. Secrétan kwam in 1828 als Waalsch predikant van Stockholm naar Den Haag, waar hij middelpunt werd van een Réveil-kring. Vgl. M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 142.

Tenslotte wilde Secrétan een krachtige lans breken voor een meer presbyteriaansche kerkinrichting, waardoor aan anti-Bijbelsche kerkregeering een eind kwam. Dat classis, provincie en vaderland bestuurd werden door kleine bestuurscolleges, die slechts orde op zaken hadden te stellen, met dien verstande, dat deze in grooter of kleiner ressort niet eens tot verantwoording geroepen konden worden, was toch lijnrecht in strijd met het oude, gereformeerde kerkrecht. Secrétan stelde voor op de komende vergadering van rechtsche zijde te verklaren, dat men vast stond in de leer der vaderen en dat men deze wenschte te bewaren, met dien verstande, dat men ter vermijding van leugenachtige instemming nimmer formulierdwang wenschte toe te passen, maar verlangde, dat de onwaarachtigheid op het gansche terrein der kerk werd uitgezuiverd ¹.

HELDRING EN SECRÉTAN

Uit tal van brieven blijkt, dat Heldring tot aan den dag der groote vergadering zich steeds meer in de gedachtenwereld van Secrétan ging thuis gevoelen. Aan Groen schreef hij: „Het ware nu de heiligste plicht te vragen: doe weg alle „Hemmingen”, vooral de noodlottige reglementen; ach! konden wij de kwestie kerk of geen kerk laten rusten en doortasten. Want in onzen chaotischen tijd blijft niets dan het Koninkrijk Gods en menigeen zucht onder den jeneverboom” ². In een brief aan Singendonk lezen wij: „De kerk zij het vrijste orgaan van het werk Gods voor den Heiligen Geest. Die geve kennis, geloof, verzoening, genade, vrede, eenheid en waarheid in liefde. Die kan het ook alleen doen”. En even verder: „God bouwt, maar wij moeten wegruimen, wat Gods werk als menschenwerk tegenstand kan bieden” ³. Dwaasheden als collatierechten, waardoor aan het beheeren van een heerlijkheid het recht van de beroeping van een predikant verbonden was, moesten zoo spoedig mogelijk worden opgeruimd ⁴. Voorts moest aan de gemeenten met bekwamen spoed het recht terug gegeven worden

¹ Al deze gegevens danken wij aan een brief van Heldring aan Beets, 20 Mei 1848.

² Heldring aan Groen, 1 April 1848.

³ Heldring aan Singendonck, Juli 1848.

⁴ A. P. A. du Cloux, predikant te Losdorp, drong er in een brief van 7 Juli 1848 bij Heldring sterk op aan tegen het collatierecht te ageeren. Hij kende Heldring door diens bezoek aan Groningen, dat „weldadig” was geweest.

zelfstandig kerkeradsleden te benoemen. Dat een kerkeraad zich maar bij voortduring zelfstandig kon aanvullen, met volkomen uitsluiting der gemeente, was toch een wantoestand, waaraan niet gauw genoeg een eind kon worden gemaakt. En tenslotte moest de verplichting tot het laten zingen van gezangen met bekwamen spoed opgeheven worden. Men moest zooveel vast vertrouwen in het werk van den Heiligen Geest bij de verkondiging van Gods woord hebben, dat men het, met verwaarloozing van iedere handhaving der formulieren, bij de prediking met een zoo groot mogelijke vrijheid moest durven wagen. In de praktijk van het kerkelijk leven was er vrijheid van prediking. Deze wilde Heldring nu officieel erkennen in de overtuiging dat allen, die niet door Gods Geest geleid werden, toch vroeg of laat het veld der prediking zouden moeten ruimen ¹.

Deze uitspraak laat wel duidelijk zien, dat Heldring op de oplossing van het kerkelijk probleem in 1848 een andere visie had dan een jaar te voren. Aan Da Costa schreef hij: „Hoe konden wij eenig heil zien in het aannemen of handhaven van formulieren, die slechts bij geesteslicht gekend en gehandhaafd kunnen worden?! Handhaving der formulieren door en bij menschen, die altijd den Heiligen Geest blusschen, doordat zij de theopneustie (goddelijke ingeving) des woords loochenen, schijnt mij een arbeid toe, die uit zichzelf op niets moet uitloopen. De eenige en eeuwige bouwmeester der kerk is de Heilige Geest. Eerlijk gesproken stuit het mij tegen de borst Gods werk menschelijk te willen handhaven. De eenige weg, die altijd bestaat, is die van de prediking van bekeering en geloof, opdat zoovelen er de Heer roepen mag, Gods geest zullen ontvangen om te aanbidden in geest en waarheid”. In het verdere gedeelte van dezen brief bepleit Heldring dat alle belemmeringen zullen worden weggenomen, die een vrije evangelisatie in de kerk in den weg staan, waarbij hij wederom vooral denkt aan het recht der gemeenten haar eigen predikant te kiezen. Naar zijn meening kwamen er zoodoende weliswaar twee gemeenten in de kerk, één uit God en één uit de menschen, maar het voordeel was toch, dat de Geest vrij en ongehinderd kon werken.

Het slot van deze brief aan Da Costa is wel zeer bijzonder. Ook daar moeten wij kennis van nemen. „Ik meende” — zoo schrijft Heldring — „deze punten te moeten opteekenen. De groote

¹ Heldring aan Singendonck, Juli 1848, zonder nadere dateering.

bouwmeester, de Heilige Geest, die mij geschonken is op het verbond der verzoening, leide mij steeds in alle waarheid. Hij zal mij ook overtuigen tot andere gedachten, zoo één der broederen, die meerder licht en kennis ontvangen heeft, mij overtuigt, dat ik onjuist ben. Daarom, ofschoon ik niets heb willen zeggen dan wat de Geest mij helder deed toeschijnen, zoo onderwerp ik mij aan den Geest, die machtiger in wijsheid, nog meer vastheid en vrijheid, ook in den weg door ons in te slaan, zal weten te openbaren. Den Drie-eenigen God de eere" ¹. Hebben wij aan het begin van ons hoofdstuk te veel gezegd door te verklaren, dat Heldring onder 't oog van God met het kerkprobleem worstelde? Vanzelfsprekend zond Heldring ook aan Beets een brief om hem zijn gedachten over het kerkelijk vraagstuk duidelijk te maken. Wanneer wij ook daarvan een enkel citaat mogen vastleggen, dan treffen ons vooral de woorden: „Formulierdwang willen wij niet, maar vrijheid. Die dan leeren wil, leere wat hij wil. Wij weten, dat wij uit God zijn en beschouwen de overigen als heidenen. Geef de Groote Kerk vrijheid om te leeren wat zij wil. Gij geeft haar niets dan hetgeen zij heeft en rechtens heeft, omdat zij het „*quatenus*” op goed recht bezit ². Alle banden brengen leugen. Alle vrijheid geeft macht en recht het evangelie te verkondigen. Woord en Geest zullen de gemeente leiden” ³. Beets liet niet lang op zijn antwoord wachten. Van Huize „Nijenburgh” te Heilo schreef hij, dat Heldrings brieven met zooveel groote en edele gedachten, hem steeds bezig hielden. Van het alternatief „formulieren in waarheid en niet in schijn” of „vrijheid voor allen zoowel kerkleden als predikanten” koos hij het laatste. Van bindende formulieren wilde hij niet weten om den schijn te vermijden menschelijk werk voor Gods werk te houden, en de kracht der waarheid in de gemeente niet te vertrouwen. In dien geest hoopte Beets op de Augustusvergadering te spreken ⁴.

¹ Heldring aan Da Costa, 22 Juli 1848.

² In 1816 besloot de Synode van de aanstaande predikanten instemming met de belijdenis-schriften te vragen voorzoover (*quatenus*) zij met Gods Woord overeenkwamen, niet langer omdat (*quia*) dit het geval was. Ieder prediker kon dit *quatenus* eigenmachtig vaststellen.

³ Heldring aan Beets, Juli 1848, zonder nadere dateering.

⁴ Beets aan Heldring, 26 Juli 1848.

REACTIE BLIJFT NIET UIT

Intusschen kon het niet uitblijven, dat Heldrings nieuwe visie heel wat beweging bracht, vooral doordat de post een afschrift van den brief van Da Costa aan Groen en Van Toorenenbergen deed toekomen. Vooral de predikant van Vlissingen meende krachtig te moeten reageeren.

Het bestek van dit boek laat niet toe den uitgebreiden brief van Van Toorenenbergen in zijn geheel voor onze lezers af te drukken. Wij moeten ons daarom tot ruime citaten beperken, die stellig in staat stellen een indruk te krijgen van de bewogenheid, waarmee Van Toorenenbergen Heldring van antwoord diende. Hij schrijft onder meer: „Uw geheele voorstel is zeer juist door u samengevat in deze woorden: „Zoo zullen er twee gemeenten in onze kerk zijn, één die uit God is en één die uit de menschen is”. „Gij wilt dus dat, ter wegneming van alle onwaarheid, hetgeen in feite in onze kerk plaats heeft, nu ook volgens recht zal worden ingevoerd; dat ten behoeve van den afval, vrijheid gegeven worde aan allen om aan te vallen, te doen en te leeren naar welbehagen. Gij verlangt dus, dat ons kerkgenootschap een vereeniging worde van menschen, waarin men vrij evangeliseeren kan. Het is het standpunt, waar sommige piëtisten in de vorige eeuw reeds heen wilden en waarop gij u naar de veranderde en verergerde tijdsomstandigheden meer consequent hebt ontwikkeld dan zij. Wat gij vroeger als noodhulp aannaamt, wordt nu door u georganiseerd en daartoe wilt gij het recht der geloovigen doen gelden. Zoo stel ik mij u in deze zaak voor, hetgeen mij te gemakkelijker valt, omdat ik u, toen wij het eerst over kerkelijke zaken handelden, in dezen zelfden kring van denkbeelden vond. Gij had toen, naar uw eigen verklaring, met het hart de uitwendige kerk reeds verlaten, terwijl gij bezig waart aan de onzichtbare gemeente der heiligen te arbeiden. Ik kan en mag mij op het nu weder door u gekozen terrein niet begeven. Mijn beschouwing van de zaak, die gij voorstaat, verbiedt het mij zelfs met een kracht, die mij een groote vrijmoedigheid in dit schrijven geeft. Zou ik zoo het dierbaar pand der inwendige kerk, waar alles ons recht op geeft om het te bezitten, wegschenken? Zou ik een vergelijk treffen met den afval en slechts permissie bedingen voor de verkondiging der waarheid? Neen, meer, zou ik zelf de bolwerken bouwen voor de macht der vijanden? Zou ik mij gemakkelijk ter samenwoning schikken met Belial? Het zij in

eeuwigheid verre van mij. Neen, ik wil geduld hebben en tot den laatsten dag van mijn leven strijden op het veld, waar wij nu staan, zoolang de Heer mij plaats en vrijheid om te strijden geeft. Maar van vrede weet ik hier niet. Ik trek mijn eisch om recht in de kerk op grond van de belijdenis der kerk niet in; veel minder dan dat ik mijn bewijs zou vernietigen of zelf onontvankelijk zou verklaren. Gij zijt mij al te rechtvaardig, wanneer gij louter om onwaarheden te doen ophouden, alle verklaringen omtrent de leer wilt wegnemen. Deze onwaarheden, die echter meer voor de ontrouwe leden der kerk dan voor mij bestaan, prikkelen mij om de herstelling van het recht der waarheid te zoeken en de kerk terug te brengen op haar eigen grondslag. Maar ik voel mij daardoor niet in het minst opgewekt en zeker nooit vervrijmoedigd om den steen des aanstoots hier weg te nemen en weg te werpen. Gij verlangt de oude vertegenwoordiging der kerk terug, maar indien gij eigenlijk niets anders begeert, dan dat twee machten vrij tegenover elkaar in het kerkgenootschap zullen werken, waartoe zoudt gij deze dan begeeren? Laat dan alles aan den Heiligen Geest over. Persoonlijk verlang ik de herstelling van onze oude vertegenwoordiging allereerst om daardoor niet langer in mijn rechten belemmerd te worden en vervolgens om voor de kerk den weg tot zelfherstelling te openen, opdat, indien er nog genoeg levenskracht in het kranke lichaam is, die kracht werkzaam worde en zich toone.

Gij schijnt ook afkeerig geworden van de synodale inrichting onzer kerk. Gij schrijft althans: „Van hoogere besturen, dan die der gemeenten, weet de christenheid volgens het Woord niets”. Het verschilt veel in welken zin gij hier van hoogere besturen spreekt. Hooger in den zin van verheven en heerschappij voeren mag geen kerkelijk bestuur zijn, maar synodaal in den zuiveren zin van het woord, dat samenwerking in het opziensambt uitdrukt, moet de kerk bestuurd worden uit den aard van haar bestaan als een organisch lichaam en zoo is zij in den apostolischen tijd bestuurd naar Handelingen XV. Zulk een bestuur doet, wanneer het goed uitgeoefend wordt, zooals het plaats vond in onze oude kerk, niets te kort aan het recht der afzonderlijke gemeenten en der enkele leden, omdat, wanneer de kerk in de waarheid wandelt, des Heeren Woord en Geest ons borg zijn tegen de overheersching van een centraal bestuur. Gij ziet, dat ik het met uw voorstel niet eens ben. Ik ga verder, ik acht het

zoo verderfelijk, dat ik u bid, het op de vergadering niet in te brengen, daar het zeker groote verdeeldheid en scheuring zou veroorzaken. Wat mij betreft, ik zou u openlijk moeten bestrijden. Ik beroep mij bij dezen op uwe meermalen afgelegde verklaring, dat gij positief Gereformeerd zijt. Welnu, blijft dan op dat standpunt werkzaam. Laat ons de kerk in het kerkgenootschap handhaven, of, is het nood, haar buiten het laatste opbouwen op haar grondslagen. Dit mogen wij echter niet doen voordat het duidelijk gebleken is, dat de Gereformeerde kerk daar wezenlijk niet meer zijn kan. In feite is zij er, maar belemmerd in alle opzichten. Wij moeten beproeven, of wij het kerkgenootschap weder tot een bewoonbaar huis kunnen maken. Werpen wij ons dan met mannelijken moed in deze beweging en zoeken wij haar te richten tot ons groote doel, door onze beginselen met klem op den voorgrond te stellen, door Christus als ons Hoofd te belijden, door aan allen te verklaren, dat wij, wat er ook verandere, al of niet verwerping van de belijdenis der kerk tot voorwaarde stellen van ons voortdurend blijven in de kerkelijke gemeenschap, waarin wij ons bevinden. Voorts zullen wij om teruggave van onze rechten als leden der kerk moeten vragen voor ons zelf en voor allen. Zoo zal het blijken of in het kerkgenootschap de kerk nog is, ja of neen.

De kwestie van de leer der evangelische waarheid beheerscht alles. God geve, dat zij niet weder twistappel worde! Wat de hoofdzaak onzer Hervormde belijdenis is, weten wij. Het zijn de groote waarheden, die de Christelijke kerk van alle eeuwen meer of minder uitvoerig, in onze Hervormde kerk in het bijzonder, belijdt. Wij hebben daartoe *de letter* van de formulieren als zoodanig niet noodig, maar wij kunnen die geschriften niet missen, als het eenig authentiek bewijs voor ons *recht*¹. Wat gij zegt omtrent de onmogelijkheid van de handhaving van een bepaalde belijdenis onder menschen, die niet allen gelooven, zou ik u gelijk moeten geven, wanneer daarmede bedoeld was, dat

¹ Van Toorenenbergen schrijft 21 Juli 1848 aan Singendonck: „Wij moeten de groote waarheden van het evangelie telkens belijden met *onzen* mond, maar wij moeten niet ignoreeren, dat de kerk dat ten allen tijde heeft gedaan, dat ook de Hervormde Kerk op zoodanige belijdenis rust en dat wij daarom recht hebben in haren schoot”. Van verstarring is dus bij van Toorenenbergen geen sprake. De presbyteriaansche kerkinrichting maakt nimmer van de belijdenis een mummie. De geciteerde brief wordt in het Réveil-archief bewaard.

wij allen tot het geloof wilden dwingen. Dit is echter het geval niet, maar ik mag van het geweten ook van ongeloofigen eischen, dat zij het recht erkennen, dat een bepaalde leer in een bepaald genootschap heeft" ¹.

Wij kunnen van Toorenenbergen niet dankbaar genoeg zijn, dat hij Heldring op zulk een waardige en krachtige wijze tot de orde riep. Heldring speelde, hoe goed ook bedoeld, hoogst gevaarlijk spel. Door de leugenprediking een wettig karakter te willen verleen en iedere herinnering aan het goed recht van een prediking naar Schrift en belijdenis uit te wisschen, was hij bezig een nieuwe afscheiding in de hand te werken. Hoeveel stond er in het jaar 1848 voor de Hervormde kerk niet op het spel? Had Koning Willem II in 1842 aan de synode niet de vrijheid verleend hare reglementen te wijzigen en naar eigen inzicht alle veranderingen in de bestaande kerkorde zonder eenigen invloed der regeering aan te brengen? En besloot de synode, alhoewel dit beginsel eerst door de wet van 10 September 1853 rechtsgeldigheid zou verkrijgen, niet reeds in 1848 van deze vrijheid gebruik te maken? Reeds al te lang was haar artikel IX van het Algemeen Reglement een doorn in het oog geweest, waarbij bepaald werd, dat de besturen ook in het vervolg de leer der Hervormde kerk moesten handhaven. Te veel herinnerde deze bepaling aan de historische belijdenisgeschriften der kerk. Daarom stelde de synode in een voorloopig ontwerp voor, om voortaan slechts te spreken van „handhaving en aanbeveling van de evangelische geloofsbelijdenis”. Daar ieder daar zijn eigen inhoud aan kon geven, zou de Hervormde kerk ophouden kerk met een belijdenis te zijn, en zou het liberalisme ook in dien zin zegevieren, dat alle wind van leer vrij en in rechte door de vaderlandsche kerk kon waaien om zijn vernielend werk te doen. Was Heldrings voorstel om ieder spoor van handhaving van de leer uit de kerkorde te verwijderen nu geen koren op den molen van de liberalen? Wanneer het concept definitief was vastgesteld en de Hervormde kerk rechtens was opgehouden een kerk met een belijdenis te zijn, zou de weg naar het herstel van de belijdende kerk voorgoed verzand zijn en een nieuwe en gegronde afscheiding voor de deur gestaan hebben. Naar de bedoeling van Groen, Molenaar en Van Toorenenbergen was de vergadering van 18 Augustus

¹ Deze brief van 1 Augustus 1848 wordt in afschrift in het Beets-archief te Amsterdam bewaard.

dan ook juist bedoeld om verdere scheuringen te voorkomen ¹ door op te komen voor de historische rechten der Ned. Hervormde kerk dwars tegen het voorgestelde concept in.

18 AUGUSTUS 1848

Wel werd in de uitnoodiging van predikanten, ouderlingen en leden dezer kerk om de vergadering in Amsterdam mee te maken, tot groote vreugde van Secrétan en Da Costa, met geen enkel woord over handhaving der formulieren gesproken, maar de bedoeling der vergadering volgens de convocatie ² was toch over den vorm en de leer der kerk te beraadslagen. De synode had de signalen op onveilig gezet. Als wij nu lezen, dat Da Costa en Secrétan in Den Haag tijdens de voorbesprekingen als „de helden van Ossian” moesten strijden om de formulier-kwestie buiten de deur te houden ³, krijgen wij toch sterk den indruk, dat Groen, ongeacht zijn goede bedoelingen, vereenigen wilde wat niet te vereenigen was. Dat hij met inzet van zijn persoon er voor wilde strijden, dat de herinnering aan de belijdenis ook in het Algemeen Reglement bewaard bleef, waardoor hem zelf en anderen de pas tot afscheiding werd afgesneden, valt niet anders dan toe te juichen. In de historie en in het recht der kerk, stellig toch ook in het recht van den Heer der Kerk, zocht hij een uitvalspoor tegen de kerkorde, die de kerk verhinderde zich als belijdende kerk uit te leven. Maar dat hij met mannen wilde optrekken, die allerminst zijn geestverwanten waren, bevreedt ons. Vermoedelijk was hij zóó door zijn liefde voor zijn ideaal van reorganisatie der kerk bezield, dat hij de gansch andere ideeën van zijn mede-christenen in de vaderlandsche kerk eigenlijk zoo zag, dat hij ze niet zag. In ieder geval kunnen wij het van Beets volkomen begrijpen, dat hij op zijn besluit, de vergadering van 18 Augustus bij te wonen, terugkwam, en zich daar, ondanks een laatste verzoek van de zijde van Heldring, niet van liet afbrengen ⁴. Er was ook in zijn

¹ Groen van Prinsterer, 18 Augustus en 2 October 1848, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, deel III, pag. 642.

² Men vindt deze afgedrukt in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang III, pag. 62—64 en zij heeft tot opschrift: Noodiging aan Leeraars, Opzieners en Leden der Nederlandsche Hervormde Kerk tot een samenkomst ter beraadslaging over belangrijke aangelegenheden zoowel den vorm als de leer der kerk betreffende.

³ Heldring aan Beets, 15 Augustus 1848.

⁴ t.a.p.

kerkelijk denken sinds zijn bezoek aan Ds Molenaar een verandering gekomen. Waar hij het wagen wilde met de vrijheid, kon hij toch niet mee gaan met hen, die, afgezien van de wijze waarop de zaak aanhangig werd gemaakt, voor het belijdend karakter der kerk meenden te moeten opkomen.

Beets meende in het gegeven stadium geen crisis te moeten uitlokken, waarbij de partij der waarheid slechts verliezen kon, terwijl de zaken zoo stonden, dat deze hoogstwaarschijnlijk over eenige jaren winnen zou. Daarbij kwam, dat hij terecht van meening was, dat de vergadering weinig in zijn geest zou verlopen ¹. Wij achten dat het thuis blijven van Beets niet anders dan op prijs gesteld moet worden, en dat het heilzaam geweest is voor de zaak, waar het den 18den Augustus om ging. Wanneer Beets Heldrings gedachten, door van Toorenenbergen met zoo veel overtuiging bestreden, op de vergadering in Amsterdam had verdedigd, zou de bijeenkomst een onevenwichtig karakter gekregen hebben, waardoor er weinig of geen winst te boeken zou zijn geweest.

Heldring moet zeker onder den indruk van de terechtwijzing van Van Toorenenbergen geweest zijn, want aan de bespreking op de vergadering, die door 33 predikanten en 288 leden der Hervormde Kerk bezocht was, nam hij slechts met een enkelen volzin deel, terwijl hij daaromtrent aan Beets verklaarde, dat hij, thuis als held Achilles levende, zich daar als vreemdeling had gevoeld, die wilde weten, of het goed of niet goed was wat daar verhandeld en besloten werd ². Was hij zich bewust, dat hij zich met zijn kerkelijk denken opnieuw oriënteren moest? Het is niet onmogelijk, want niet lang daarna schreef hij, eveneens aan Beets, over „de retrogressie van eenige passen”, die voor hem een dure verplichting was ³. De klem van Groens pleidooi voor een belijdende kerk in woord en geschrift kan hem moeilijk ontgaan zijn. Groen had toch volkomen gelijk, dat de kerk ook in haar geloofsleer niet langer aan de willekeur der kerkelijke overheden mocht worden overgeleverd en dat het niet aanging, dat leeraren en gemeenteleden tegen de verloochening der dierbaarste heilswaarden geen enkel recht van beklag hadden. De kerkleer behoorde in hoofdzaak en wezen voor leeraren en leden bindende kracht te

¹ Beets aan Heldring, 10 Augustus 1848.

² Heldring aan Beets, 29 September 1848.

³ Heldring aan Beets, 23 December 1848.

bezitten. De verwaaring in het kerkelijke leven vond haar voornaamste oorzaak in het niet opkomen tegen allerlei wanbegrippen, waardoor de zaligheid der zielen in gevaar werd gebracht. De heftige bestrijding van al wat de kerk als grondslag der evangelie-waarheid beschouwde, mocht niet langer als een alleszins geoorloofde openbaarmaking der verscheidenheid van alle inzichten geduld worden. Waarheid en leugen werden zoodoende op één lijn gesteld.

Bij alle waardeering voor dezen Duitschen theoloog, waarin hij voor Stahl niet onder deed, kon Schleiermachers invloed op dit terrein toch moeilijk anders dan bedenkelijk worden genoemd. Door de verloochening der cardinale waarheden als verschil in individueele opvatting te karakteriseeren, hief Schleiermacher volgens de juiste opmerking van Stahl ¹ de objectiviteit van het evangelie ten eenenmale op. Naar de meening van Groen was het plicht naar vermogen en naar behooren zorg te dragen voor alles, wat met de eer van den Zaligmaker, de instandhouding der kerk en de redding der zielen in verband stond.

In zijn terugblik op 18 Augustus 1848 deelt Groen zijn lezers ook de beschouwing van de Gasparin in verband met de te verwachten synode der Fransche Hervormde kerk ² te Parijs mede. Wij willen ook daarvan iets aan onze lezers doorgeven: „Indien — zoo schrijft De Gasparin — er één kerkelijke organisatie is, die de natuurlijke kansen van het rationalisme vermeerdert, zoo is het gewis de kerkorganisatie zonder geloofsleer. Zij plaatst de bevestiging der christelijke waarheden naast derzelve ontkenning. Ja, zij plaatst de bevestiging en de ontkenning op dezelfde preekstoelen en in dezelfde kerk. Daarin ligt het gevaar. Gij valt het rationalisme aan met uw woorden, maar gij machtigt het met uw daden. Gij verleent het burgerrecht in de kerken. Gij hebt goed protesteeren. Deze onrechtzinnige leerstellingen zijn in de oogen van allen christelijke leerstellingen; de leeraars, die ze verkon-

¹ Vgl. F. J. Stahl, *Geschichte der Rechtsphilosophie*, Heidelberg, 1854, I, S. 539.

² In het revolutiejaar 1848 nam de Synode der nationale Fransche kerk het besluit niet langer een bepaalde confessie als de geloofsbelijdenis te erkennen. Met Frédéric Monod gaf Agénor de Gasparin het voorbeeld tot afscheiding.

In de „Union des Eglises évangéliques de France” werd een nieuw kerkverband op grondslag van de oude geloofsbelijdenis gevormd. Vgl. M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 22.

digen, zijn uwe collega's. Het geweten der gemeenteleden begrijpt niet, dat men zich in het werk Gods vereenigen kan met degenen, wier daad men noodlottig en wier onderwijs men kettersch moet achten. En daar gij met de onrechtzinnigen vereenigd zijt, maakt het geweten der gemeenteleden daaruit op, dat er tusschen u en uwe tegenstanders niet zulk een onderscheid kan bestaan, dat zich de waarheid aan de ééne en de dwaling aan de andere zijde bevindt, dat het leven aan de ééne en de dood aan de andere zijde is" ¹.

De vergadering van 18 Augustus heeft haar doel niet gemist, daar in het Algemeen Reglement de bepaling gehandhaafd bleef, dat de besturen ook in het vervolg de leer der Hervormde kerk moesten handhaven (thans artikel 11). De herinnering aan de belijdenis was niet uitgewischt. De deur der afscheiding viel in het slot, daar de deur tot reorganisatie geopend bleef. Zeer opmerkelijk is het, dat Du Cloux ² kort voor de vergadering aan Heldring schreef: „Ik voorzie een aanneming bij de synode, maar dan zal uw woord bevestigd worden, dan scheidt ons de Heer" ³. De prediker van Losdorp kreeg ongelijk. De synode kwam op haar concept terug en behield de herinnering aan het belijdend karakter der Ned. Hervormde kerk in het Algemeen Reglement, doch wij nemen er uit dit citaat dankbaar kennis van, dat Heldring toch zelf niet geheel tevreden was over zijn voorstel officieel het belijdend karakter der Ned. Hervormde kerk op te heffen. Vermoedelijk schreef Heldring spoedig na 18 Augustus aan Van der Bruggen, want binnen een week antwoordde deze hem reeds, dat hij Heldring de vrijheid niet ontnemen wilde om zich in het kerkelijk systeem te werpen ⁴. Uit deze verklaring van den man van „De Klokkenberg", die, volgens denzelfden brief, de anti-symbolische richting was toegedaan, maken wij eveneens op, dat Heldrings denken, al kon de deining eenigen tijd nog moeilijk achterwege blijven, weer tot de kerkelijke banen terug keerde.

Wel heeft Heldring weinig actief aan de vergadering van 18 Augustus deelgenomen, maar wij moeten niet vergeten, dat

¹ G. Groen van Prinsterer, *18 Augustus en 2 October 1848*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang III, pag. 642.

² A. P. A. du Cloux, predikant te Losdorp, diende de aanklacht in tegen Ds H. de Cock van Ulrum, die op schorsing van De Cock uit liep. Vgl. M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 194.

³ Du Cloux aan Heldring, 15 Augustus 1848.

⁴ Van der Bruggen aan Heldring, 25 Augustus 1848.

spoedig daarop een geschrift van zijn hand verscheen, waarin hij sterk tegen de synodale inrichting onzer kerk opkwam.

HELDRING EN DE PRESBYTERIALE KERKORDE

Al zag hij het verband tusschen een presbyteriaansche kerk-inrichting en een belijdende kerk niet zooals hij het later zou zien, hij deed toch goed werk, door met gloed te pleiten voor het herstel der Gereformeerde kerkorde. Er waren tal van eigenaardige synodale toestanden, die hoog noodig aan de kaak gesteld moesten worden. Op verzoek van zijn collega Van Toorenenbergen had hij in het Réveil-tijdschrift daar een en ander van bekend gemaakt in een artikel: „Over het kerkelijk bestuur”. Daarin had hij geen oogenblik geaarzeld neer te schrijven, dat er in den dooden tijd van het jaar 1816 een nieuwe bestuursvorm der kerk in het leven was geroepen, waarvan slechts weinigen het alle kerkelijk leven uitdoovend karakter konden doorgronden. Terwijl de oude Gereformeerde kerk gelijkheid onder de broeders tot leus had, zoodat predikanten en ouderlingen allen met gelijke rechten aan de vergaderingen deelnamen en besluiten namen, werden bij de nieuwe kerkorde in een Classicaal Bestuur slechts enkele predikanten en één ouderling geplaatst, die na verloop van een jaar weer door een ander vervangen moesten worden. De predikanten, die één keer per jaar met een ouderling de classicale vergadering konden bezoeken, hadden nog niet eens het recht zelf de leden van het Classicaal Bestuur te kiezen, daar zij slechts zestallen mochten opmaken, die de president van het Classicaal Bestuur in zijn portefeuille meenam naar het Provinciaal Kerkbestuur, waar van het zestal een drietal werd gemaakt, met dien verstande, dat steeds nummer één werd geplaatst, die door den voorzitter van het Classicaal Bestuur werd begeerd. Daar de koning bijna zonder uitzondering nummer één van de voordracht koos, was de feitelijke toestand in de kerk deze, dat de presidenten van de Classicale Besturen eigenmachtig de leden dezer colleges aanwezen. De man, die door de classicale vergadering nummer één op de nominatie was geplaatst, had zoodoende meermalen geen schijn van kans werkelijk benoemd te worden, terwijl omgekeerd iemand die maar juist wegens geringen aanhang de nominatie haalde, meermalen op deze wijze in het bestuur zitting nam. Het bedenkelijke van dezen gang van zaken was, dat wanneer een president van een Classicaal Bestuur een rationalist in de leer

was, binnen enkele jaren de zetels van het genoemd college door diens geestverwanten werden ingenomen.

Met zijn scherpen blik zag Heldring verder, dat de president en zijn assessor niet door de classis maar door het Classicaal Bestuur benoemd werden. Als de president het liedje zong „eens lid, altijd lid”, waren zijn paladijnen zeker bereid bij wijze van beurtzang „eens president, altijd president” te zingen. Zoo kon een classis jaren lang verlangen naar een anderen voorzitter zonder eenige kans op vervulling van haar wensch, totdat eindelijk de dood haar van haar voorzitter verlostte, die inmiddels allang zijn assessor kon hebben aangewezen. Deze was alsdan bezielde om het bestuur in zijn geest voort te zetten.

Voorts ontging het Heldring niet hoe tal van ambten zich in één persoon konden vereenigen. De president van het Classicaal Bestuur was kerkvisitator, lid van het Provinciaal Kerkbestuur en bevoegd ter synode gezonden te worden. De Classicale Bisschop was Provinciale Bisschop en Synodale Bisschop. Nog tijdens diens leven hield Heldring met Professor Heringa en later met Doedes een lange bespreking over deze ongelukkige kerkelijke toestanden ¹. Alhoewel de eerste aanvankelijk moeilijk de waarheid van Heldrings uiteenzettingen kon aanvaarden, moest hij zich toch, na kennisname van de synodale wetgeving, gewonnen geven. De helderste hoofden hadden dus de slaapmuts in 1816 opgehad. Bij dezen stand van zaken was het duidelijk, dat het ambt van ouderling bedenkelijk in de knel kwam. Was het vroeger voor den ouderling van het grootste belang, dat hij van alle zaken, die aan de orde kwamen, op de hoogte was, zoo verflauwde de belangstelling, sinds hij niet meer als gelijkgerechtigde aan de bespreking kon deelnemen.

Heldring meende goed te doen tegen een stelsel, dat zoo geheel met het beginsel der Hervorming in strijd was en op Nederlandschen bodem niet denkbaar moest worden geacht, te protesteeren. Al wist hij, dat zijn artikel, dat een open brief aan van Toorenenbergen was, veel beweging zou veroorzaken, hij aarzelde toch niet het in het licht te geven, daar zijns inziens de tijd van spreken voorbij en die van handelen gekomen was. Vanzelfsprekend werden Heldrings uiteenzettingen niet zonder meer voor kennisgeving aangenomen. Verzet kon moeilijk uitblijven. Ds A. Francken te Utrecht voelde zich dan ook geroepen als kamp-

¹ Heldring aan Groen, 28 Januari 1847.

vechter op te treden, om de zijns inziens aangetaste eer van vele predikanten te verdedigen¹. Heldring gaf zijn tegenstanders weinig kamp, door van zijn kant spoedig een verweerschrift het licht te doen zien². Op raad van Van der Bruggen, die zijn verdediging gelezen had, schreef hij in de inleiding, dat hij geen hoogleeraar in het kerkrecht was, waardoor in detailkwesties dus best een vergissing in zijn eerste geschrift kon zijn binnengeslopen, maar daarna diende hij zijn opponenten, zeker van zijn zaak als hij was, op rake wijze van antwoord.

In de acta der vergadering der Nederlandsche kerken, die onder 't kruis zaten en in Duitschland en Oost-Friesland verstrooid waren, welke den 3en October 1571 te Embden gehouden werd, las hij in het eerste artikel: „Gheen kerke zal over een ander kerke, gheen dienaer des Woorts, gheen ouderling, noch diaken, zal d'een over d'ander heerschappije voeren, maar een ijeder zal hen (zich) voor alle suspiciën en aanlokkinge om de heerschappijen wachten”.

In artikel 28 las hij: „In allen dusdanighen versamelinghen sal t'elckenmael een nieuw praeses vercoren worden met ghemeene keurstemmen, doch alsoo dat dezelfde geen tweemaal achter malcanderen sal moghen ghenomen worden, tot denwelcken men met ghemeene stemmen een scriba toe voegen sal”.

In de Kerkenordering der Nederlandsche Gereformeerde kerken opgesteld in Nationale Synode te 's-Hage, gehouden 20 Juni 1586, las hij in artikel 52: „Het ampt van den praeses is voor te stellen en te verklaren in 't gene te handelen is, toe te sien dat een yegelyck syn ordre houde in 't spreekken; den knibbelachtigen en die te heftig syn in het spreken te bevelen dat se swijgen. En over deselve, gheen gehoor gevende, de behoorlijke censure te laten gaan. Voor 't overighe sal syn ampt uytgaan, wanneer die t'samenkomste scheydet”.

Deze citaten waren voldoende om aan den praeses van een Classicaal Bestuur duidelijk te maken, dat hij zich van zijn functie onmogelijk op de oude Gereformeerde kerkorde kon beroepen.

Heldring deed er goed aan door het staatsstuk, dat het doodvonnis over de presbyteriaansche historische kerkinrichting be-

¹ Vgl. A. Francken, *Iets over het kerkelijk bestuur bij de Hervormden in Nederland*, Utrecht 1847.

² O. G. Heldring, *Bedenkingen over het kerkbestuur bij de Hervormden in Nederland*, Amsterdam, 1848.

vatte, ook in zijn brochure op te nemen. Het luidde als volgt: „De commissaris-generaal, provisioneel belast met de zaken der Hervormde kerk, heeft goedgevonden alle Classicale Besturen te kennen te geven, dat zoo nu, als in het vervolg, behoort in het oog gehouden te worden, dat de classicale vergaderingen geen collegiën meer zijn van kerkelijk bestuur, maar bijeenkomsten vooral geschikt om over particuliere financieele belangen te handelen en voorts alleen om nominatiën te formeeren; dat de predikanten wel allen het recht hebben dezelve bij te wonen, maar geenszins daartoe verplicht zijn of op eenigerhande wijze kunnen genoodzaakt worden. 's-Gravenhage, den 17den Mei 1816, De Commissaris-generaal voornoemd, (get.) Repelaer van Driel”.

Met één besluit vielen alle rechten der ouderlingen, waar in bovengenoemd stuk met geen woord melding van werd gemaakt en werden de predikanten gedegradeerd tot het spreken over financiën en het opmaken van zestallen voor bestuursfuncties.

Heldring verraste de lezers van zijn geschrift ook nog met enkele belangrijke citaten uit het boek van Max Goebel ¹, waarin deze een poging doet van uit de historie de karakteristieke kenmerken van de Luthersche en Gereformeerde kerken met elkaar te vergelijken. Ons trof vooral het volgende citaat: „De Gereformeerde predikant is als zoodanig niet de president, of het hoofd der gemeente, maar slechts een medelid en voorzitter van den kerkeraad van de door de gemeente gekozen ouderlingen, of ook, volgens de uitdrukking van eenige kerkelijke ordeningen, de leerende ouderling, waarom hij dan ook naar Gereformeerd gebruik, gedurende het voorgezang zich niet in de sacristie, ver van de gemeente ophoudt, maar in de kerk zittende en medezingende als uit de gemeente te voorschijn treedt en niet zoo laat als mogelijk is uit de sacristie den kansel beklimt. De Gereformeerde collega hoort de leerrede, midden in de gemeente of tusschen de ouderlingen zittende, zonder ambtskleeding aan, terwijl de Luthersche in zijn talaar, op een afzonderlijke plaats zit. De bij de Lutherschen heerschende namen: geestelijke en leek zijn den Gereformeerden vreemd en onaangenaam. Deze spreken liever van predikant en gemeente”.

¹ M. Goebel, *Versuch einer geschichtlichen Vergleichung der Religiösen Eigenthümlichkeit der lutherischen und der reformirten Kirche*, 1837. (Neuausgabe 1907).

Na aan de hand van de kerkorde van Dordrecht op de beteekenis van de presbyteriale kerkorde gewezen te hebben, die de kerk als kerk in staat stelde zich door middel van de door de gemeente gekozen kerkeraden, classicale vergaderingen, particuliere en generale synoden uit te spreken, besloot Heldring zijn geschrift met de verzuchting, dat de synodale kerkinrichting alle kerkelijk leven uitdoofde, met de verzekering, dat hij er genoeg van had, en met den wensch, dat zij mede door toedoen van zijn boekske spoedig zou verdwijnen.

Afgezien van detailkwesties stond Heldring in dit geschrift zóó vast, dat hij zijn tegenstanders, die hem van „persoonlijk worden” hadden beschuldigd, gemakkelijk van antwoord kon dienen door hen naar de feiten te verwijzen. Hij was goed beslagen ten ijs gekomen, en dwong menigeen respect af door zijn kloek en moedig getuigenis. Da Costa's indruk van Helderings geschrift was aangenaam, daar het de grenzen eener christelijke polemieek niet overschreed ¹.

Terwijl Van Toorenenbergen „gedrukt” was door het plaatsen van den brief van Heldring aan zijn adres in het Réveil-tijdschrift, omdat hij op een collegialen omgang met zijn mede-predikanten prijs stelde ², wilde Heldring in het belang der zaak wel in den wind der critiek staan. Hij was er nu eenmaal toe geroepen om op allerlei terrein, ook op dat der kerk, Réveil te blazen. De oogen van vele menschen gingen dan ook door Helderings optreden, voor de droeve onhoudbare synodale toestanden open. Professor Royaards gaf te Utrecht college over het geschrift van Heldring, waardoor toch stellig de verdienste daarvan werd bewezen ³. De grootste voldoening is voor Heldring echter geweest, dat hij het nog beleefd heeft, dat de synode 1 Maart 1867 een reglement invoerde, waarbij de keuze van kerkelijke ambtsdragers aan de plaatselijke gemeente werd toevertrouwd. Door dezen maatregel werd menige gemeente in den loop der jaren verlost van een tyranniseerende, steeds zich zelf handhavende moderne minderheid, waaronder men vaak jaren lang had gezocht. Niet voor niets had Heldring zijn vlammende oproep doen hooren: „geloovigen onzer kerken, leeken, volk van God, duldt niet, dat men binnen of buiten onze kerk vóór u en zonder u handelt. Protesteert, blijft

¹ Heldring aan Beets, 1 September 1848.

² Da Costa aan Heldring, 2 Januari 1848.

³ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel III, pag. 53.

protesteeren, protesteert aanhoudend, protesteert in naam van den Bijbel en de Hervorming, in naam van uw souvereiniteit en uw recht, protesteert in naam van uw geweten en uwe christelijke onafhankelijkheid, protesteert in naam van Hem, die door achttien eeuwen heen roept: ‚Gij hebt één Heer en gij zijt allen broeders’ ”¹.

Hier hebben wij Heldring op zijn best, als hij in vlam staat voor het recht der plaatselijke gemeente om een predikant naar eigen keuze te beroepen.

HELDRINGS VERDERE KERKELIJKE ONTWIKKELING

Met dit citaat zijn wij intusschen eenigszins vooruitgelopen op Heldrings ontwikkeling ten opzichte van het kerkelijk vraagstuk. Met Groen bleef hij ook na 18 Augustus 1848 in contact, vooral om zijn ontstemming kenbaar te maken over het feit, dat de kerkorde van 1816 niet radicaal werd opgeheven. Alles bleef veel te veel bij het oude. De classis bleef bij Classicale Besturen onmondig wat hem niet zonder hartstocht uit de pen deed vloeien: „Ik zal dezen toestand niet anders dan bestrijden zoolang ik mij acht predikant der Gereformeerde kerk te zijn. De gemeente moet haar recht bewaren in den lastbrief, die uitdrukkelijk de woorden bevat ‚behoudens het woord en de leer der vaderen’ ”. Ook verder zag hij met verdriet, dat de positie der ouderlingen niet hersteld was en dat de wonderlijke kerkelijke figuur der synodale commissie gehandhaafd bleef². Men zou zich echter vergissen door te denken, dat Heldrings kerkelijk denken sindsdien onbewogen zijn weg vond. Aan Beets moest hij mededeelen, dat hij een jaar lang zeer gedrukt was geweest³. In dat jaar was hij zoo verward geraakt in het kerkelijk vraagstuk, dat hij zich er niet meer in of uit of door kon denken⁴.

Een typisch voorbeeld van deze verwarring vinden wij in de volgende ontboezeming van Heldring in zijn tijdschrift: „Wij ontvingen telkens belangrijke brieven over de Ned. Hervormde kerk. Men wil ons bewijzen, dat zij inderdaad gesloopt is met de toelating van A. Rutgers van der Loeff (als modern predikant)

¹ O. G. Heldring, *Berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang II, pag. 698.

² Heldring aan Groen, 2 October 1848.

³ Heldring aan Beets, 8 September 1849.

⁴ Heldring aan Beets, 13 Februari 1849.

te Leiden. Ik zal hier kort op antwoorden, dat ik als kerk slechts het lichaam van Christus erken en dat zijn de geloovigen. Voorts is het mij persoonlijk om het even of ik in een kerk of in een schuur predik. In mijn oogen is niet de bestudeerde man de verkondiger van het evangelie, maar hij, die al of niet bestudeerd, het Kruis predikt. Of hij daartoe permissie heeft van een aardsch koning of van een synode, doet bij mij er niets toe, als ik slechts door de gave der onderscheiding des geestes weet, dat hij waarlijk niet zichzelf, maar Christus predikt, zich zelf niet leeft maar den Heer. Allen, die in dien naam gelooven, zijn de kerk".

Als bestuurslid van de confesseoneele vereeniging zou hij vijftien jaar later een ander antwoord gegeven hebben, dat meer kerkelijk was ingesteld. De Plymouth-broeder speelde Heldring hier weer parten. Maar onmiddellijk verder lezen wij in dit citaat: „Voorts zal het mij verblijden, als ik er iets toe kan bijdragen, dat onze Ned. Hervormde kerk wederom vrij worde van de dwalingen sedert de Hervorming bij haar opgekomen, of zij uit Groningen of uit Ommen ¹ afkomstig zijn". Hier geeft hij dus weer blijk zich kerkelijk verantwoordelijk te gevoelen. Maar de onevenwichtigheid van Heldring spreekt nog duidelijker taal als wij in een brief aan Beets lezen: „Ik zou wel willen voorstellen u, Da Costa en mij tot een commissie te benoemen om eens klaar door te spreken met de Groningers of er geen punten van vereeniging zijn. Ik zou er Van der Bruggen wel bij willen hebben. Daarna konden wij ook wel eens handelen met Scholten. Alle dagen verdwijnen er vroegere sympathiën, die eigenlijk langdurige anthipathiën waren en komen er ook wel nieuwe sympathiën op, wat wel aangenaam is. Het zal wel komen" ². Een bezoek van den conservator Janssen van Leiden herinnerde Heldring er aan, dat er nog remmen op den wagen waren, die gebruikt moesten worden. Bij een gesprek over mogelijke verzoening der partijen gaf Heldring als zijn meening te kennen, dat alle dogmatische kwesties konden worden opgeheven, als de liefde van Christus maar werd vastgehouden. Toen neef Janssen

¹ Helderling las een kerkelijk goedgekeurde catechismus van Ommen van de hand van Ds Chevallerai, waarin deze verzekerde, dat niet alle menschen zalig werden, omdat Christus niet voor allen voldaan had. De overigen moesten verloren gaan. Deze leer remde iedere blijmoedige Christus-prediking en werd door Helderling (terecht) als kettersch gebrandmerkt.

² Helderling aan Beets, 8 September 1849.

daar de liefde van God voor in de plaats wenschte te stellen, werd Heldring zoo diep getroffen, dat hij zich het „tot hier toe en niet verder” duidelijk hoorde toeroepen. Scherp zag hij in, dat, waar van schuldbelijdenis, genade en verzoening geen sprake kon zijn, niet van christendom, maar van deïsme gesproken moest worden. Hoe bedriegelijk kwamen hem nu alle Scholteniaansche formulieren voor, waar Da Costa terecht op gewezen had ¹.

De bewijzen liggen voor het grijpen, dat Heldring in ieder geval in 1850 zijn evenwicht had teruggevonden. Wij denken hier vooral aan de nieuwe doelstelling van het Réveil-tijdschrift, die hier op neerkwam, dat het blad voortaan speciaal aan de belangen van de Ned. Hervormde kerk zou worden dienstbaar gemaakt, daar deze kerk kennelijk door de hand des Heeren in ons land geplaatst en bewaard was. Waar de Hervormde kerk gegrondvest stond in het bloed der vaderen, die wisten wat zij geloofden, en daarvan de uitnemendste belijdenissen nalieten, was er geen sprake van dat deze kerk zonder geschiedenis of belijdenis kon zijn. Hierop zou voortaan met klem worden gewezen. Aan het verzoek van verschillende kanten, vooral van Wormser, tot Heldring gericht om meer kerkelijk-Gereformeerde oriëntatie in de Christelijke stemmen, wenschte deze nu van harte te voldoen. Op een congres van Gereformeerde theologen te Stuttgart was hij bewust tot dit besluit gekomen. De leden der Ned. Hervormde kerk moesten rondom de belijdenisgeschriften vergaderd worden, die, vast van toon en mild van geest, de verschillende richtingen der groote Gereformeerde theologen, tot haar recht deden komen, terwijl Heldring voorts verklaarde, gaarne de broederhand te willen reiken aan iedere kerk, die op het terrein van het internationaal kerkelijke leven onder andere vormen dezelfde geloofs-waarheden wenschte te handhaven ². Uit Heldrings brieven aan Beets ³ blijkt, dat de Hervormd-kerkelijke oriëntatie van de „Christelijke stemmen” onder meer bedoeld was om een krachtige houding aan te nemen tegen de Afgescheidenen, die zich vooral onder leiding van Brummelkamp geducht aan het roeren waren. In tal van gemeenten werd de atmosfeer bedorven, terwijl vooral

¹ Heldring aan Beets, najaar 1849, zonder nadere dateering.

² O. G. Heldring, *De Redactie aan de lezers*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang V, pag. 336—350.

³ Heldring aan Beets, 20 October 1850, 5 November 1850, najaar 1850 (zonder nadere dateering).

in Amsterdam ontzaglijk veel brandstof tot branden gereed lag. Zoolang hij het leven had, wenschte Heldring echter niet te dulden, dat de afscheiding zegevierde. In ieder geval moest gezorgd worden, dat Da Costa voor de vaderlandsche kerk bewaard bleef. Heldrings dag was dan ook goed, toen Da Costa hem schreef, dat zijn toezegging aan Brummelkamp om aan diens seminarium les te geven, hem stellig niet op de lijn der afscheiding zou brengen ¹.

HELDRING BESTRIJDT HUMANISME EN SPIRITUALISME

In twee vervolgstukken ² schreef Heldring verder nog aan zijn lezers waarom hij de belijdenisgeschriften weer in het brandpunt van het kerkelijke denken geplaatst wenschte te zien. Naar zijn meening werden daardoor krachten gemobiliseerd ter bestrijding van twee uiterst gevaarlijke vijanden, die in de kerk waren binnengedrongen, n.l. de vermenschelijking en de vergeestelijking van het heilig evangelie, in de theologie als humanisme en spiritualisme gekarakteriseerd.

Het humanisme erkende Gods woorden in den Bijbel en riep de menschelijke rede tot gevormachtigde om daarvan acte te nemen. Het erkende de goddelijkheid van Christus zonder tot diens Godheid en wezenseenheid met den Vader door te dringen. Het waardeerde een heiligen geest in den mensch met de verloochening van God, den Heiligen Geest. Het christendom was er tot zedelijke verbetering van den mensch, die daartoe, krachtens aanleg en bestemming, mede alle zeilen had bij te zetten. Alle leerstellingen werden daarop gericht of aan den kant gezet. Heldring begreep, dat het hoog tijd werd deze doling in de lichtbundels der kerkelijke belijdenis op te vangen en vast te stellen, dat zij, met negatie van het dogma der Drie-eenheid, bezig was het hart uit de christelijke prediking „Gods zoon in het vleesch” weg te snijden. Hoe fier was de moed der vaders daartegenover geweest, die schijndeugd noch schijnheiligheid eenige kans gaven en niets moesten weten van eenige menschelijke deugd, plicht of kracht, waarbij mannen van verlichting of beschaving konden aanknoopen, om er eenig beeld van eigen volmaaktheid aan te ontleenen! Nooit zouden zij, die de neiging van den mensch tot

¹ Da Costa aan Heldring, 19 October 1850.

² O. G. Heldring, *Toelichting op het programma*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang V, pag. 393—400 en 449—476.

het kwade zoo markant mogelijk aangewezen hadden, het mogelijk geacht hebben, dat zulk een dwaling in den boezem der kerk zou geduld of gedragen worden. Dat de mensch zoo gekroond en Christus zoo onttroond kon worden, kon onmogelijk in hun kerkelijk gezichtsveld gelegen hebben. Alleen wedergeboorte, nauw verbonden aan Christus' komst op aarde, deed de poort van het Koninkrijk Gods opengaan. Hier was voor de belijdenis der kerk een dure taak weggelegd.

Doch naar het oordeel van Heldring moest het spiritualisme even goed als een vijand binnen de Ned. Hervormde kerk worden gesignaleerd als het humanisme. Sinds met de kerkorde van Koning Willem I de drie formulieren van eenheid slechts behoeften onderteekend te worden in zooverre (quatenus) en niet meer omdat (quia) zij met de Heilige Schrift overeenstemden, ontstond er, bij de vrijheid om te leeren wat men wilde, tevens een reactie van hen, die meenden zich zoo scherp mogelijk daartegen te moeten verzetten. Wanneer deze reactie zich nu maar geheel aan de belijdenisgeschriften had gehouden, had zij het kerkelijk denken stellig een goeden dienst bewezen. Maar daarvan op belangrijke punten afwijkende, plaatste zij een rechtzinnigheid tegenover de liberale richting, die in den regel een ziekelijk karakter, met name dat der dweepzucht, aannam. Terwijl het eenvoudige kerkvolk grondig begreep iets anders noodig te hebben dan hetgeen de liberale predikanten konden aanbieden, liep het veelal te goeder trouw in de armen van hen, die met leuzen als „rechtzinnige leer”, „leer der vaderen”, „oude schrijvers” of „formulieren” bezig waren hun volgelingen het zuiver Reformatorisch spoor bijster te doen worden. Men gaf zich aan de beschermers van het Gereformeerde kerkelijk getuigenis bijkans magisch over, zonder te bemerken, hoe dit door hen op belangrijke punten verminkt werd. De praedestinatieleer werd bijvoorbeeld zóó op den voorgrond geplaatst, dat de oproep tot bekeering als zondig werd gekenschetst. Nauwelijks durfde men het te wagen op het gebed aan te dringen. Alles stond in den geest van het alle ware godsvrucht uitdoovende: „mocht de Heere ook aan mij eens doen, wat Hij hier of daar deed”. Voor velen gaf dit gebed toestemming om bij een zondig leven te volharden. Het hart bleef gesloten voor de roepstem tot bekeering en de beursing al evenmin open in het belang van de uitbreiding van Gods

Koninkrijk. Op Noord-Beveland kwam een boer terug van een zendingsbijeenkomst om bij zijn thuiskomst tot zijn vrouw te zeggen: „Als het de Heere nu maar eens behaagde om ons los van het geld te maken”. Daarna ging hij tot de orde van den dag over. Scherp zag Heldring ook, dat ook door de dweepers of sectaristen, al was het van een anderen kant, het hart uit de christelijke prediking. „Gods zoon in het vleesch”, werd weggesneden. Was Christus geen mensch geworden om zondaren macht te verleenen uit God geboren te worden? Was er geen gouden keten tusschen Christus' komst op aarde tot verzoening van zonde en de uitstorting van Zijn Geest met het oog op de roeping van kinderen Gods ten eeuwigen leven? Welk een krachtige taal spraken ook in dit opzicht de belijdenis-geschriften, die een belangrijke plaats voor het leven der dankbaarheid inruimden! Van lijdelijkheid wilde Heldring niets weten. Met de Reformatoren wilde hij den weg der vrije genade bewandelen, zooals deze openbaar werd in een leven, dat bewust door Christus aan God werd gewijd.

Aan het slot van beide artikelen schrijft hij: „Wij achten het een heilige plicht te waarschuwen tegen de nachtvorst der geestdrijverij, die de heerlijkste bloemen van het nieuwe leven verwoest, maar ook tegen de doode kracht van het humanisme, dat nimmer anders dan een schijnleven over den in zonden ontvangen en geboren mensch heeft kunnen doen ontwaken”.

Het allerlieftst hield Heldring zich nog vast aan de woorden van het Doopformulier: dat er in alle verbonden twee deelen begrepen waren. De roeping Gods in Jezus Christus vroeg in Gods kracht onvoorwaardelijk dienen van den Heer. Onder het oog van den levenden Heer was alle lijdelijkheid uit den booze. Zoo verstond hij de sprake van de belijdenisgeschriften van zijn kerk, die hij kende en lief had. Meer dan ooit begreep hij dat Wormser gelijk had door aan te dringen op het herstel der kerk. Een geschrift van Nerin¹: „Antichrist und Secten-geist” had hem hiervan des te meer overtuigd². De weg tot herstel der kerk kon niet beter gebaad worden dan door het mysticisme vanuit de belijdenis-geschriften te bestrijden. Na lang peinzen was hem dat duidelijk geworden³.

1 Helaas kon van dezen theoloog niet nader kennis worden genomen.

2 Heldring aan Beets, 4 Februari 1850.

3 Heldring aan Beets, 4 Januari 1851.

In dit verband willen wij er ook op wijzen, hoe Heldring den bloei van de Maatschappij tot nut van het algemeen in zijn dagen zag als een vegetatie ten koste van de Hervormde kerk. Het nut belastte zich, sinds de kerk haar belijdend karakter verloor met veel wat in eerste instantie aan de kerk ter verzorging toekwam. De kerk was in den christelijken zin van het woord bestemd tot elken tak van philanthropische volksopvoeding. Hoe eerder de synodale inrichting der kerk werd opgeheven, des te beter, want daarmee verkreeg de kerk het uitzicht weer in haar oude rechten hersteld te worden. Onderwijs, zieken- en armenverzorging, arbeid onder gevangenen, en zooveel meer, behoorden allereerst tot kerkewerk. Reorganisatie der kerk was dus eerste eisch. Zij moest weer vrij worden om zelfstandig te kunnen handelen ¹.

Opmerkelijk is, dat Heldring in dezen tijd zoo door en door kerkelijk dacht in tegenstelling tot Beets en De la Saussaye. Geestig schrijft hij aan Beets: „Gij zijt strijders in het vrije gebied. Wij gaan voort op kerkelijk terrein. Wij zijn niet vele wijzen en machtigen, uw machtige staart dwingt ons om geen onberadene, maar zekere stappen te doen. Ik ga voort op kerkelijken weg, omdat ik alleen vrij genoeg ben mijn weg te bewandelen zonder tot partijman te worden. Gij weet dat ik dat niet zijn kan. Nu zijn wij de kerk vooruit. Doch slechts voor een wijle. Nemen wij het Hervormingsstandpunt in, dan kunnen wij voortbouwen ². Wie leefde in den jare rondom 1850 zoo uit de reorganisatie-gedachte als Heldring?

Bij het begin van den zesden jaargang van zijn Maandblad liet hij al evenmin een onzeker geluid hooren. „Het is een diep besef van genade nog te mogen staan op de eigen belijdenis, waarvoor de vaders het martelaarschap verduurd hebben. Het is een vast en heilig gebouw dat wij bewaren. Daarvoor te strijden, te bidden, te arbeiden is een heilige roeping”. Even later luidt het: „Niets is bespottelijker dan een positieve kerk in een toestand te brengen, waarin zij haar eigen waarheden niet meer handhaaft. Het is alsof men een staat met zijn koning en grondwet gaat ignoreeren en het ministerie naar willekeur het land regeert.” Ten opzichte van het veranderen van het „quia” in „quatenus” schrikt hij er niet voor terug van een „satanische kunstgreep” te spreken om

¹ O. G. Heldring, *Binnenlandsche berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang V, pag. 803—804.

² Heldring aan Beets, 24 December 1851.

de harten te verwoesten. Nooit had de kerk anders gewild dan dat het woord Gods heerschte in de gemeente. Met de lieden van een oneerlijk „quatenus” wenschte hij al evenmin te doen te hebben, als met de leden van een schrikbewind met een doodend schibboleth. En aan het slot van deze passage heet het: „wij gunnen gaarne een ieder in onzen tijd den wensch naar een nieuwe formuleering der heiligste waarheden, mits hij eerst weder met ons en wel met zijn beide voeten sta op onze belijdenis-geschriften. Dan kunnen wij spreken over de ontwikkeling der kerk, anders niet. Dan bewandelen wij één weg, anders twee wegen”¹.

Vragen rondom het reorganisatie-ontwerp van 1938 over bewaren en vernieuwen van de belijdenis hielden Heldring reeds in 1852 bezig. Al wist hij zich sedert lang zoowel door het ultra-rechtsche als ultra-linksche kamp uit de synagoge geworpen, en had hij 20 Januari 1852 van Doedes de opmerking te incasseeren toch niet zoo op het aambeeld van rechtzinnige predikanten te slaan, daar het er toch maar op aan kwam, dat zij geloovig waren, hij ging desalniettemin onverstoord zijn eigen weg. Daar week hij ook niet van af toen de „April-beweging” ons land in beroering bracht. Wel voelde hij zich tot emeritus verklaard, maar hij was nuchter genoeg om te zien, dat de haat tegen de pauselijke hiërarchie en belijdend christendom hand aan hand gingen. Zoowel de Roomsch-Katholieken als de Liberalen moesten als afvalligen van het woord Gods gekarakteriseerd worden en binnen korten tijd zouden zij hand aan hand gaan om hen, die trouw bleven aan Gods Woord, te dwarsboomen². Zou de schoolstrijd Heldring geen gelijk geven? Nimmer wenschte deze zich te vereenigen tegen Rome, met hen, die de rechtvaardiging door het geloof loochenden, en wenschte men een boetedag, dan deed men niet beter dan door boete te doen over deze verloochening. Aldus sprak hij zich op de 17de bijeenkomst der christen-vrienden uit. Hij vond het verschrikkelijk, dat de Hervormde kerk, die eenmaal staatskerk was, de eenige kerk zou zijn, die op alle punten onmondig verklaard, gebonden zou blijven en achtte zich verplicht tegen elk beginsel, dat niet zuiver presbyteriaansch was,

¹ O. G. Heldring, *Een inleidend-woord van de Redactie*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, pag. 413 en volgende.

² O. G. Heldring, *Houding tegen Rome*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VII, pag. 731 vvg.

in eigen boezem zijn getuigenis te plaatsen. Aldus Heldrings houding in den strijd met Rome van zijn dagen. Den eisch van kerkherstel liet hij bij vernieuwing hooren.

Een lichtzijde was intusschen aan de April-beweging verbonden. De besten onder de predikanten stonden plotseling aan zijn zijde in het bewandelen van den kerkelijken weg. Trouw aan Gods Woord en steun aan de Gustaaf-Adolf vereeniging moest het wachtwoord blijven ¹. Voor het overige meende Heldring niet beter te kunnen doen dan een eenvoudige woning voor zendeling-werklieden te Oegstgeest te bouwen. Een paleis als van den aartsbisschop kon hij hun niet aanbieden, maar dat zou toch met hun roeping als zendingsmannen ook volkomen in strijd zijn geweest ².

Hoever Heldring er in 1853 vanaf was om het kerkherstel-ideaal uit het oog te verliezen, blijkt voorts duidelijk uit een brief aan Groen van 7 Maart 1853. Daar lezen wij: „Ik wenschte planmatig van onder op een comité — nu ja van opstand — te organiseeren tegen alle aanmatiging van het liberalisme in onze kerk. Deze opstand volgt uit de handhaving der rechten. Laat ieder onzer zich versterken om rondom zich al wat bestaat in goeden kerkelijken zin te vereenigen tot één geheel. Van Felix juist een brief ontvangen. Gisteren sprak ik Schijvliet ³. Gij hebt met mij de eerste vergadering samengeropen (18 Augustus 1848). Gij zult het ook thans doen” ⁴. Stellig zou Heldring, voor het geval de vergadering gehouden was, méér dan een enkel woord hebben gesproken. Scherp maar waar deed hij in de „Stemmen” van dat jaar zijn requisitoir tegen het liberalisme hooren. Het hinderde hem, dat „het paganistisch liberalisme” aan het christendom slechts „eenige schoone klanken” als verdraagzaamheid en liefde ontleende, maar overigens de centrale gedachten daarvan totaal doodzweeg ⁵. In de vrijzinnigen kon hij moeilijk anders dan menschen zien, die de kerk van iedere grondwaarheid beroofden en haar bijna deden ophouden een ware christelijke kerk te zijn ⁶.

¹ *l.a.p.*, pag. 803.

² O. G. Heldring aan Beets, 18 Mei 1853.

³ H. C. G. Schijvliet was een bekend predikant in de vorige eeuw te Utrecht.

⁴ Heldring aan Groen, 7 Maart 1843.

⁵ O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VIII, pag. 129.

⁶ *l.a.p.*, pag. 266.

„DE KLOMP”-VERGADERINGEN

Tot goed begrip van Heldrings verdere ontwikkeling inzake het kerkprobleem dient thans teruggerepen te worden op de predikantenbijeenkomst, die in Heemstede en Hemmen gehouden werd. Heldring had tot dit initiatief zooveel bijgedragen, dat men zonder meer sprak van de vergadering der „Hemmensche vrienden”. Op het Maliehuis te Utrecht kreeg de oprichting der vereniging vaster beslag, waarna op vaste tijden aan De Klomp bij Maarsbergen werd vergaderd. Als voordeel van deze bijeenkomsten zag Heldring, dat er zich predikanten van gematigde en strenge orthodoxe richting vertoonden ¹. Daar de invloed van deze jonge beweging aan Groen niet ontging, verzocht hij in de vergadering der christen-vrienden van den 17en Mei 1848 aan Beets en Heldring daar iets over mee te deelen. Met vreugde werd vermeld, dat de bijeenkomsten zich in een groeiende belangstelling konden verheugen en dat er allerlei onderwerpen van zuiver theologischen aard besproken werden, waarbij veel aandacht werd geschonken aan de geloofsbelijdenis der Ned. Hervormde kerk en alles wat deze tot haar verdediging en ontwikkeling vereischte. Onder meer trokken de referaten van Beets ² en Van Toorenenbergen over de Triniteit sterk de aandacht der vergadering. De predikanten begonnen in te zien, dat zij ook nog een theologische roeping te vervullen hadden. Het gezelschap, dat naar „De Klomp” optrok, was echter te heterogeen samengesteld om langen tijd op elkaars gezelschap gesteld te zijn en de belangstelling daalde zichtbaar, sinds Beets niet uitsluitend aan de Gereformeerden den naam van nachtschool had gegeven, maar aan allen, die het licht van Gods Woord achterstelden bij de belijdenis, en deze daardoor tot een mummie wilden maken. De theologie was toch op de Dordtsche Synode van 1618 en '19 niet doodgelopen, waar zij, met een direct beroep op Gods Woord, op vraagstukken, die toen aan de orde waren, haar licht had doen vallen. De vraag naar de verhouding van de kerk tot de theologie mocht toch niet louter pro memorie worden uitgetrokken! Het ging toch niet aan om zonder meer krachtens recht der historie aan de belijdenisgeschriften fundamenteele beteekenis toe te kennen. De kerk had

¹ Heldring aan Groen, 21 Juli 1853.

² Beets was dus meer theoloog dan hij voor deed komen in zijn schrijven aan Heldring in 1846.

recht bij den voortgang der tijden in het licht der theologische wetenschap haar belijdenis uit te spreken, waarbij de in 1618 erkende belijdenisgeschriften buiten allen twijfel als uitgangspunt hadden te dienen. Verdediging en ontwikkeling der belijdenis hadden samen te gaan. Hiermede was de eenig mogelijke juiste houding aangegeven, maar de bom was met het woord van Beets „de nachtschool” eenmaal gebarsten, en de bijeenkomsten aan „De Klomp” behoorden tot het verleden. Beets schreef aan Heldring, dat zijn schoenen om die vergaderingen te bezoeken, versleten waren ¹.

„ERNST EN VREDE”

Maar het verlangen naar bewuste theologische bezinning kon (gelukkig) niet meer tegen gehouden worden. Dr F. C. van der Ham, Hervormde predikant te Utrecht, stelde zijn woning ter beschikking, waar predikanten, die ook theoloog wilden zijn, welkom waren ter bespreking over de oprichting van een nieuwe vereeniging in het belang der vaderlandsche kerk. Beets trad op als voorzitter van het nieuwe gezelschap en zou al spoedig den naam „Ernst en Vrede” aan de hand doen, terwijl o.a. J. W. Abresch, B. Nijhoff, G. Barger, J. I. Doedes, J. P. Hasebroek, O. G. Heldring, J. L. van Rhijn en J. J. van Toorenenbergen op de presentielijst teekenden. Wij zullen er goed aan doen er grondig kennis van te nemen, dat eerst *na lang beraad* de behartiging van kerkelijke en christelijke nationale belangen als doelstelling der vereeniging werd aangenomen. Want het gemeenschappelijk verlangen naar theologische verdieping nam niet weg, dat de meeningen der aanwezigen (alhoewel toen nog nauwelijks zichtbaar), in verband met de vraag naar de beste oplossing van het kerkelijk vraagstuk stellig uiteenliepen. Over de noodzakelijkheid van de ontwikkeling der belijdenis waren zij het allen eens, mits de kerkelijke weg daartoe slechts bewandeld werd, maar over het bindend stellen der belijdenis liepen de meeningen beslist uiteen. Beets was veel te veel bevriend met Da Costa dan dat hij het heil voor de kerk van iets anders dan van de medische methode kon verwachten. Evangeliseeren, en dat op allerlei wijze, was het eenige middel, waarbij z.i. de kerk baat zou kunnen vinden. Daartegenover stond wel zoo markant mogelijk een man

¹ Beets aan Heldring, 25 Mei 1851.

als Barger, die in de kerk „geen hospitaal” zag, maar een geregelde maatschappij, verbonden door den band der belijdenis ¹. Van Toorenenbergen en Van Rhijn waren stellig ook veel meer naar de confessie georiënteerd dan Beets en Hasebroek, terwijl Heldring in die dagen, zooals wij reeds zagen, klare kerkelijke taal deed hooren.

Het conflict met De Liefde, waar wij spoedig aan toe zullen zijn, deed de leden van „Ernst en Vrede” op de vergadering van 15 November 1854 de volgende nadere verklaring afleggen: „Wij zijn hiertoe samen als leeraren, niet slechts als geroepen tot evangelie-verkondiging in het algemeen, niet slechts als voorgangers van enkele gemeenten, maar als voorgangers in de Ned. Hervormde kerk, der geloofsbelijdenis, welke de eenheid dier kerk uitmaakt, toegedaan en zonder officieel karakter, als broederen vereenigd tot bespreking van hetgeen in de eerste plaats in den tegenwoordigen nood der kerk, in het belang der Ned. Hervormde kerk, door gemeenten en leeraren behoort te worden gedaan” ².

Wanneer wij nu verder grondig kennis nemen van de notulen van dit predikanten-theologen-gezelschap, kunnen wij ons niet onttrekken aan den indruk, dat deze vereeniging onder andere leiding een langer leven zou zijn beschoren geweest. Verschillende leden wilden direct in het belang der kerk werkzaam zijn en waren op den duur van meening, dat er van Beets een remmende invloed uitging, waarom deze het dan ook beter vond in 1858 voor het lidmaatschap te bedanken ³. Van den medischen weg tot kerkherstel liet hij zich nu eenmaal niet afbrengen. Men wilde dus toch blijkbaar een anderen weg op. Wanneer wij daar juist aan een andere leiding dachten, hadden wij echter vooral Dr D. Chantepie de la Saussaye, Waalsch predikant te Leiden, op het oog. Vanzelfsprekend werd aan dezen begaafden theoloog het lidmaatschap van een predikantenvereeniging aangeboden, die onder meer theologische bezinning op haar programma had staan ⁴. Nauw verwant aan den Amsterdamschen Réveil-kring bracht de vriendschap met Gerrit de Clercq hem in aanraking

¹ Zie de in het „Réveil-archief” bewaarde notulen van „Ernst en Vrede”, 8 April 1858.

² Zie de notulen van 15 November 1854.

³ Beets aan Heldring, 4 October 1864.

⁴ M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 287.

met Da Costa, met wien hij al spoedig zeer sympathiseerde. Evenals Da Costa wenschte De la Saussaye nadere bezinning op de belijdenisgeschriften, waar hij stellig groote waardeering voor had zonder er echter aan te denken deze eenig bindend karakter te geven¹. De la Saussaye's „Témoignages contre l'Esprit du Siècle” trokken intusschen zoo de aandacht van de leden van „Ernst en Vrede”, dat hij aanstonds in den vriendenkring werd opgenomen, om er al spoedig een eigen „zeer vooraanstaande plaats” in te nemen. Als geboren theoloog zag De la Saussaye in „het Réveil” een groot tekort aan theologische bezinning, waardoor deze overigens stellig te waardeeren godsdienstige beweging sterk de kans liep te verzanden. Er viel meer te doen dan de Groninger-richting te bestrijden, en met kracht moest er voor gewaakt worden, dat de godsdienstige opwekking niet in een kerkelijke en politieke partij uitliep. Een nieuw op te bouwen theologie, zelf ontsprongen uit de geloofs-opwekking, zou het Réveil kunnen doen herleven². Met hulp van „Ernst en Vrede” wenschte De la Saussaye dit doel te bereiken. Een tweemaandelijksch periodiek, eveneens „Ernst en Vrede” genoemd, waarvan de redactie met hem aan Beets en Doedes was opgedragen, zou daarbij goede diensten verrichten.

Intusschen bleek al spoedig, dat De la Saussaye te veel zijn eigen stempel op deze predikantenvereeniging wilde zetten, wat niet zonder reactie plaats vond. Wel werd door de leden uit respect voor zijn persoon (theoloog) en dien van Beets (literator) zooveel mogelijk een harmonieerende houding aangenomen, maar men stelde er in de vergadering van 15 April 1857 toch prijs op, met klem te herhalen, dat het tijdschrift los van de vereeniging stond. Daar De la Saussaye als redacteur (de anderen traden spoedig af) niet los stond van de vereeniging, kreeg men dezen toestand, dat de Ethisch-Irenische richting, die met De la Saussaye haar intree deed in ons vaderland, zich theologisch meer uit kon leven in de periodiek „Ernst en Vrede”, terwijl het min of meer confessioneele element in de vereeniging van dien naam door de leiding geneutraliseerd werd.

Ons interesseert nu vooral welke plaats Heldring in „Ernst en Vrede” heeft ingenomen, waarvan hij geregeld de vergaderingen

¹ Zie de voorrede van den tweeden jaargang van „Ernst en Vrede”, Januari 1854.

² A. M. Brouwer, *De la Saussaye*, pag. 85, 88 en vvg.

bezocht. Een brief aan Beets komt daarbij allereerst in aanmerking, waarin Heldring zijn verontwaardiging uitte over de houding van het Classicaal Bestuur van Amsterdam, dat zich verstout had te verklaren, dat de prediking van den modernen predikant Dr L. S. P. Meyboom, die van Groningen naar Amsterdam beroepen was, overeenkwam met den geest der formulieren. Letterlijk schreef hij: „Dat is uit den booze. Ik beroep mij op de eerlijkheid van Meyboom tegenover die schurken. En gij? O „Ernst en Vrede”, waak nu op! Het is nu uw tijd, uw roeping. Thans is het oogenblik daar, dat de vijand in het hart kan gegrepen worden”¹. Als deze kreet waarschijnlijk niet genoeg uitwerking heeft gehad, schrijft hij een half jaar later: „het is plicht deze menschen in allen ernst stoutmoedig den oorlog aan te doen. Wij zijn toch tot iets anders bestemd dan zoo maar zoetsappig „vrede, vrede” te roepen. Dit als medestrijder in „Ernst en Vrede”. Donderdag kunt gij mij van den tweeden trein aan het spoor in Utrecht afhalen. Ik moet u spreken”². Niet onmogelijk wilde Heldring nog alle pogingen in het werk stellen om te voorkomen dat het beroep van Meyboom door de synodale commissie als hoogste kerkelijke college werd goedgekeurd. Meyboom had door verschillende geschriften, o.a. in zijn „Leven van Jezus”, de hoofdwaarheden der Heilige Schrift, uitgedrukt in de belijdenis, geloochend en behoorde destijds tot de Groninger richting. Ofschoon door velen niet gewenscht, werd Meyboom, na goedkeuring van zijn beroep, toch in October 1854 te Amsterdam door zijn collega De Voogt, niettegenstaande deze twee sterfgevallen vanwege de cholera in zijn familie had bevestigd. Alle andere predikanten hadden geweigerd de bevestiging te leiden³. In het geheim waren vele nachtwachten opgeroepen om de politie, zoo noodig, bij het bewaren van de orde bij te staan, wat echter niet noodig was, daar Wormser op Kerkhervormingsdag aan Groen kon mededeelen, dat de bevestiging geregeld had plaats gehad.

¹ Heldring aan Beets, 12 Februari 1854.

² Heldring aan Beets, 11 Juli 1854.

³ Wormser aan Groen, 20 October 1854, in: G. Groen van Prinsterer, Brieven van J. A. Wormser, deel II, Amsterdam 1876, pag. 115.

LAATSTE BIJeenKOMST DER CHRISTEN-VRIENDEN

Het spreekt van zelf, dat de gedachten der christen-vrienden op de 20-ste bijeenkomst, die 24 October 1854 plaats vond, geheel in beslag genomen werden door de onverkwikkelijke quaestie Meyboom.

De opkomst was ook in 't oog vallend groot. Terwijl in de eerste jaren circa vijftig personen de presentielijst teekenden, telde men nu meer dan tweehonderd aanwezigen, waarvan het meerendeel het leeken-element vertegenwoordigde. De afwijzing der protesten tegen het beroep door de hoogere kerkelijke besturen had menig-een zóó verbitterd, dat men zich met klem afvroeg, wat nu de rechtzinnige predikanten van plan waren te doen. Men verlangde hen over hun houding te interpelleeren en de conferentie was daartoe de eenige gelegenheid. Om goed beslagen ten ijs te komen, spraken De la Saussaye en Heldring af, hun gedachten over het kerkelijke vraagstuk in enkele stellingen vast te leggen en bekend te maken, terwijl zij beiden de vraag zouden stellen, of de kerk alleen door reglementen bestaan kon. Dat De la Saussaye ter vergadering kwam, was een gebeurtenis, daar hij dit nooit deed, omdat het anti-kerkelijke karakter der bijeenkomsten hem tegenstond en het hem ergerde, dat de dissenter De Liefde, die sinds 1850 de vergaderingen bezocht, zich de vrijheid permitteerde om de predikanten zonder onderscheid aan te vallen en te verguizen. Doch ditmaal waren de bezwaren vervallen, daar de bijeenkomst een specifiek kerkelijk karakter zou dragen, wat ook hierin uitkwam, dat het geheele predikanten-geselschap „Ernst en Vrede” was uitgenoodigd ¹.

Niet zonder spanning werden de twee referaten aangehoord. Voor wie goed kan luisteren, viel aanstonds het verschil in beider uitgangspunt op. Terwijl De la Saussaye er van uitging dat de kerk het lichaam was dat de Geest Gods in de gemeente vormde, wees Heldring op het leerstellig-zedelijk karakter der kerk, dat nimmer uit het oog mocht verloren worden. Met klem poneerde voorts Heldring, dat de kerk moest onderscheiden worden van de personen, die tot haar behooren. Voor hem viel de kerk niet samen met de synode, die haar tijdelijk bestuurde, of met haar uiterlijken verschijningsvorm, die zeer krank was, en al evenmin met haar leden, die haar veelszins miskenden en geweld aandeden. Rotsvast stond het voor hem, dat de kerk haar geschiede-

¹ M. E. Kluit, *Réveil*, pag. 505.

nis, recht en grenzen behield, ook als velen daarvan geen nota meer wenschten te nemen. Scherp zag hij thans het gevaar van Labadisme, Donatisme en Baptisme, dat, uit verlangen naar de kerk der ware geloovigen, het getal der kerkgenootschappen aan dat der middeleeuwsche monnikenorden zou doen evenaren. Aan het slot van zijn betoog wees Heldring op den nauwen band tusschen de Hervormde kerk als kerk der Hervorming en de Gereformeerde belijdenis in haar vast en wijd karakter als draagster van de voor elk christen onmisbare hoofdwaarheden der Heilige Schrift, terwijl hij bij vernieuwing de deur voor ontwikkeling der belijdenis openhield, mits deze niet met vernietiging van wat daarin reeds verkregen was, gelijk stond. Krachtig diende de gemeente opgewekt te worden om te blijven bij de erfenis der vaders, en deze als een verrijkt erfdeel aan de kinderen na te laten. De belijdenisschriften moesten verklaard en verdedigd worden in het midden van de gemeente, niet in het minst aan de jeugd, terwijl bij den warmsten strijd voor de rechten der kerk nimmer vergeten mocht worden, dat de zegen voor de kerk verwacht moest worden van den doorbraak van den Heiligen Geest ¹.

CONFLICT MET DE LIEFDE

Nauwelijks waren de referaten uitgesproken of het woord werd door De Liefde gevraagd en verkregen ². Deze oprechte dienstknecht van Christus, die maar één hartstocht had het evangelie van het Kruis van den Verlosser te brengen en daar als Doopsgezind predikant te Zutphen allerlei miskenning voor over had gehad, miste, waar hij thans buiten ieder kerkgenootschap stond, elk revolutionair element (om des gewetens wil) in de betoogen van Heldring en De la Saussaye. Hij droeg met een ziel, die in lichte laaie stond vanwege al het verdrietelijke der liberale prediking in de Nederlandsch Hervormde kerk, eveneens enkele stellingen voor, waarin hij er met klem tegen protesteerde, dat, ten koste van het behoud der zielen, aan het grootste gedeelte der predikanten een monopolie van dwaalprediking werd verschaft. Dat de predikanten der Nederlandsch Hervormde kerk dit niet zonder

¹ O. G. Heldring, *De kerkelijke beweging, Nog iets over de Kerk*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang IX, pag. 487, vvg., 546 vvg.

² Vgl. over De Liefde, S. Coolsma, *J. de Liefde in zijn leven en werken geschetst*, Nijkerk, 1917.

meer aanvaardden wilden, laat zich volkomen verstaan. Was Heldrings woord geen kreet om kerkherstel geweest?

Daar de opmerking van De Liefde, dat de predikanten door hun weigering het Amsterdamsche eindprotest tegen de goedkeuring van het beroep van Meyboom te teekenen, geen gevaar liepen martelaren te worden, op de lachspieren van enkele aanwezigen werkte, werd een motie van protest tegen den scherpen toon der stellingen ingediend en helaas onder voetgetrappel (de bijeenkomst der christen-vrienden geheel onwaardig) aangenomen, waarop De Liefde zich wel genoodzaakt zag de vergadering te verlaten. Wel kwam 's avonds in den huize Oyens nog een verzoening tot stand tusschen Heldring, Hasebroek en De Liefde, maar dit nam niet weg, dat de vergadering der christen-vrienden met dit droevig incident tot het verleden behoorde. Van een nog staande de vergadering nieuw geprojecteerde vereeniging van Hervormde predikanten en kerkleden kwam niets terecht, en toen het volgend jaar in 't zicht kwam, schreef Wormser aan Groen, dat hij diens bezwaren tegen het weder bijeenroepen der vergadering deelde, daar de lust bij velen, en vooral bij de leiders, daartoe ontbrak ¹.

Inmiddels gebiedt de waarheid er melding van te maken, dat Van der Bruggen zich reeds binnen een week eenstemmig met De Liefde verklaarde, ofschoon hij de snerpende ironie zijner woorden hoogst onbetamelijk vond en dat Da Costa vier maanden na het conflict aan Groen schreef, dat menigeen het met De Liefde eens was, hoewel diens onbescheiden optreden door ieder werd afgekeurd, terwijl Groen in een schrijven aan Heldring als zijn meening ten beste gaf, dat De Liefde, afgezien van de onbillijkheid zijner verwijten, een kostbaar element was in den strijd tegen het Laodiceïsme van vele predikanten ³.

De la Saussaye, die bewust geprotesteerd had, omdat hij zijn kerk ondanks haar diepen val niet in het slijk wenschte geworpen te zien, bleef intusschen als goed theoloog protesteeren en waarschuwen tegen de opvatting, dat iedere kerkvorm tegen de wil van den Heiligen Geest in ging. Hadden de Reformatoren niet met groote kracht het goddelijk karakter der kerk tegen alle Sectariërs

¹ Da Costa aan Groen, 10 Februari 1855, in: G. Groen van Prinsterer, Brieven van Da Costa, Amsterdam 1876, pag. 149.

² Van der Bruggen aan Groen, 28 October 1854.

³ Groen aan Heldring, 29 November 1854.

en Illuminaten gehandhaafd? En was op den kerkendag in Duitschland niet gebleken, dat de Baptisten niet als protestanten in den historischen zin van het woord erkend werden ¹?

De vergadering der christen-vrienden had intusschen blijkbaar dus niet aan haar doel beantwoord. Predikanten en leeken verstonden elkaar niet meer. Toen de herinnering aan het laatste incident wat verbleekt was, dacht menigeen, evenals Heldring, met groote blijdschap aan de talrijke goede dagen in de hoofdstad des lands doorgebracht terug. Aan Groen schreef Heldring: „Ik hoop, hooggeachte vriend, dat de eeuwige liefde ons bewaren zal bij de waarachtige broederliefde, die ons zoo menigmaal tot een troost was in onze Amsterdamsche samenkomsten. De Heer zegene ook de herinnering daaraan. In Christus: Uw vriend O. G. H.” ².

Op de vergadering der „Evangelische Alliantie, opgericht 1853, zouden vele vrienden elkaar weer terug vinden.

HELDRINGS KERKELIJK DENKEN IN 1854

Wie intusschen met belangstelling van Heldrings verklaring in 't najaar van 1854 kennis nam, zal hem moeilijk zonder meer onder de Ethisch-Irenischen kunnen rangschikken. Daarvoor was zijn pleidooi voor een belijdende kerk te krachtig geweest. Een belangrijke brief aan Groen in dezelfde maand geschreven, waarschuwt ons eveneens om Heldring in die jaren daarbij in te deelen. Letterlijk schrijft hij aan Groen: „In ons midden tel ik vier richtingen, die nog overwonnen moeten worden: 1. die van De Liefde, die geheel buiten de kerk staat; 2. die van Van der Brugghen, die in de kerk van hetzelfde beginsel uitgaat (het Godsrijk, niet de kerk); 3. die van Beets, die de subjectieve kerk niet van de objectieve kerk weet te onderscheiden; 4. die van Capadose, die het algemeen-protestantsch karakter thans eenig en alleen ten nadeele van de Hervormde kerk op den voorgrond stelt.

Deze vier richtingen hebben allen haar beteekenis en verdienen onze aandacht, maar zij zijn alle vier onze tegenpartij ³. Een half jaar later schreef hij, eveneens aan Groen, dat er een onderscheid tusschen Beets en hem bestond, maar dat hij nooit een eenmaal gelegden band verbrak, wat niet weg nam, dat Beets

¹ Chantepie de la Saussaye aan Heldring, 1854 (zonder nadere dateering).

² Heldring aan Groen, 2 Mei 1855.

³ Heldring aan Groen, October 1855 (zonder nadere dateering).

de eenige en volkomen tegenstander in hun midden was ¹. Vermeedelijk dateert uit dezen tijd een derde brief aan Groen, waarin hij mededeelt Beets dringend uitgenoodigd te hebben binnen veertien dagen een vergadering van „Ernst en Vrede” te beleggen, daar hij ter sprake wilde brengen, of hij van dit gezelschap nog wel langer lid kon zijn.

Zijns inziens is het een onmogelijke taak met vier tegenstanders een kerk op te bouwen, al is hij ten allen tijde bereid den band van vriendschap aan te houden. Voorts schrijft hij, dat het zeer noodig is den band te versterken met zijn collega's Felix, Schijvliet, Brouwer en Ducloux, waar hij niet meer tegenover staat, wat in 1848 wel het geval was. Binnen de kerk behooren de vrijere en strengere kerkelijke richting haar historisch recht te behouden.

Hoe graag zou hij zien, dat De la Saussaye zich tot een éénstemmig geluid met Felix en Brouwer bereid liet vinden ².

Dat verder in 1855 de aandelen van „Ernst en Vrede” bij Heldring niet hoog staan, blijkt wel uit een brief aan Beets, waarin hij schrijft over een nieuwe Hervormde vergadering. „Ernst en Vrede kan slechts bemiddelend optreden, maar er moet een andere kring komen, die gaat peinzen over een geregeld plan van verzet en opstand”. Terwijl de leden van „Ernst en Vrede”, door hem als aristocratisch-clericale mannen aangeduid, altijd een reserveerende houding aannamen, wenschte hij in den volkshoop te gaan om Spijker noch Scholten als moderne theologen recht te geven triomf te blazen ³.

Naar zijn gedachte moest er wederom een reünie van predikanten en leeken gehouden worden, en hij polste een en ander maal Groen omtrent diens bereidheid ook ditmaal de leiding daarvan op zich te nemen. Deze meende daarvoor te moeten bedanken, omdat de meeste invloedrijke leden van „Ernst en Vrede” hem voor homogeen met „De Nederlander” hielden en uiterst traag waren in hun bereidwilligheid van deze zijde eenig advies te aanvaarden. Daarbij kwam, dat Groen moest zuchten, „dat de meesten onzer geliefde voorgangers voor ieder overleg met de leeken beducht waren, terwijl de verdeeldheid van inzichten toch

¹ Heldring aan Groen, 2 Mei 1855.

² Heldring aan Groen, 1855 (zonder nadere dateering).

³ Heldring aan Beets, 17 Maart 1855.

ook een woordje meesprak" ¹. Zoo zag Heldring zijn wensch in dezen niet vervuld. Maar op „Ernst en Vrede" had hij het niet begrepen, want aan Beets schreef hij, dat het gezelschap zonder schade op kon rukken, voor het geval het nog niet verbroken was en slechts nog in enkele echo's nagalmde.

Dit schreef hij na een zwerftocht van veertien dagen onder vrienden, waarvan hij beu van al het individualisme, dat hij ontmoet had, terug kwam. Letterlijk schreef hij: „Het is om op te springen en boos te worden" ².

HELDRINGS GEDACHTEN KENTEREN

Men zou zich na het lezen van de laatste uitspraak intusschen vergissen door te meenen, dat Heldring van „Ernst en Vrede" afscheid nam. Hij bleef lid tot op den dag, dat dit gezelschap voor het laatst in 1859 bij elkaar kwam, maar wat ons meer interesseert is, dat hij in de laatste jaren behoorde tot de leden, die in discredit geraakten.

Beets had reeds bedankt, omdat men te kennen had gegeven, dat er een remmende invloed van hem uitging, waarbij wij te denken hebben aan het verlangen van meerdere leden, dat er eenige actie tot herstel der kerk van hun vereeniging zou uitgaan. En Heldring schreef 22 Februari 1858 aan Beets: „Er is ook daar een Joden-geslacht opgekomen, dat met de spreuk omgaat, dat er geen gemeenschap tusschen de Joden en Samaritanen is". Wij zijn de Samaritanen, maar bij de Jacobsput werd het beslist, dat God alleen zoekt, die Hem in Geest en Waarheid aanbidden". Wij staan dus voor het feit, dat Heldring eerst in „Ernst en Vrede" den band met de confessioneel georiënteerde leden aanhield om in latere jaren niet meer voor vol te worden aangezien. Eerst oordeelt hij het gezelschap en vervolgens wordt hij daardoor zelf geoordeeld. Ja, het ging zelfs zóó ver, dat hij in dien zelfden brief aan Beets over de ontzettende eenzaamheid in Hemmen schreef en dringend vroeg van zijn vriend eenig levensteeken te mogen ontvangen.

WAT WAREN DAARVAN DE OORZAKEN?

Met de vraag naar de oorzaken van deze belangrijke wijziging in Heldrings kerkelijk denken, hebben wij het ons niet gemakkelijk gemaakt. Wij zijn ons bewust tot de zeer moeilijk te

¹ Groen aan Heldring, 9 Maart en 8 October 1855.

² Heldring aan Beets, 11 December 1855.

schrijven bladzijden van deze biografie genaderd te zijn. Hier zou een persoonlijke verklaring het meest gewenschte licht verschaft hebben. Dit neemt niet weg, dat waar deze ontbreekt, tal van punten naar voren springen, die hier verhelderend kunnen werken.

Allereerst kunnen wij ons niet aan den indruk onttrekken, dat Heldring voor zijn toenadering tot de confessioneelen terug schrok uit vrees dat hun staren op de belijdenis te veel doel op zich zelf zou worden. Dien angst zagen wij hem reeds eerder bekruipen. Had hij de formulieren lief, het werd hem toch in de formulieren-sfeer benauwd om het hart. Wij denken hier aan Gossner, die met groote bewustheid uit de belijdenis leefde, dat Jezus Christus de Heer is, maar bang was, dat belijdenissen in den weg stonden om werkelijk tot Christus te komen en met Hem door het leven te gaan. Ook een uitspraak van De Liefde, ons in een brief van Van der Bruggen aan Heldring bewaard, kan mogelijk meehelpen om Heldrings retrogressie van „de confessie” beter te doen verstaan. „Ik betreur de Groningsche ketterijen, maar zij zijn mij toch liever dan de bloedverstijvende ijsblikken van het doodgevroren Calvinisme”¹. De waarheid in deze krasse uitspraak van De Liefde heeft Heldring stellig evenmin ontkend als Van der Bruggen.

ETHISCH-IRENISCHE RICHTING

In de tweede plaats, ofschoon stellig in verband met het voorafgaande, denken wij aan den invloed van de Ethisch-Irenische richting, die in de jaren 1855—1860 groot geweest is op Heldrings kerkelijk denken. Al zagen wij, dat Heldring nog in 1855 verklaren moest, dat Beets en hij ten opzichte van het kerkelijk vraagstuk verschillende wegen gingen, dat neemt toch niet weg, dat hij zich daarna niet aan diens invloed heeft kunnen onttrekken en zeker niet aan dien van den zooveel meer theologisch georiënteerden Daniël Chantepie de la Saussaye, met wien hij volgens diens zoon met warme vriendschapsbanden verbonden was¹. Al hadden beide laatstgenoemden een verschillende levensroeping, doordat De la Saussaye meer op de theologie en Heldring meer op de praktijk der in- en uitwendige zending ingesteld was, zoo vonden de beide tijdgenooten elkaar toch in wederzijdsche

¹ Van der Bruggen aan Heldring, 11 Januari 1849.

² Vgl. P. D. Chantepie de la Saussaye, O. G. Heldring, in: *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek*, deel IV, pag. 721—725.

belangstelling. Heldring waardeerde de principieel-theologische bestrijding van de leer van Scholten door De la Saussaye in diens tijdschrift „Ernst en Vrede”, terwijl deze Heldrings arbeid steunde door als vice-president van één der Zettensche inrichtingen op te treden. De la Saussaye was, evenals Heldring, zijn leven lang een groot vijand van alles wat aan mystiek determinisme deed denken, waarbij de leer der uitverkiezing zóó centraal werd gesteld, dat alle genade-middelen aan de grootste verachting werden prijs gegeven. Ten opzichte van het kerkelijke vraagstuk zou hij echter slechts korten tijd met Heldring denzelfden weg bewandelen. In ieder geval werd Heldring intusschen in de jaren 1855—1860 tot de Ethisch-Irenischen gerekend, die, onder leiding van Beets en De la Saussaye, liever een ethische dan een intellectueele opvatting der waarheid huldigden en van den medischen weg tot kerkherstel slechts heil wilden verwachten. Volgens een brief van Heldring aan Groen ¹ dateerde de breuk met de Haagsche vrienden eerst definitief sinds den winter van 1858, daar er toen ten huize van Mackay aan iedere samenspreking een eind kwam. Wel had Mackay sinds September 1856 het schrijven van de Politieke Beschouwingen in het Réveiltijdschrift beëindigd, omdat Heldring als hoofd-redacteur niet meer in de te voren door Wormser aangegeven kerkelijke richting koerste, en ontving Heldring bij voortduring hatelijke en kwetsende brieven van zeer trouwe vrienden, die hem aan den rand van de verbittering brachten ², maar dit nam niet weg, dat de vrienden elkaar nog niet geheel ontweken, maar van tijd tot tijd nog correspondeerden en te samen kwamen. Aan Singendonck schreef Heldring: „En nu hoop ik na 20 October naar 's Hage te stoomen. Geen Schwartz (die zeer fel tegen Heldring was) zal mij vooruit zijn. U zal ik wel zien. Ook Groen. Anderen? Ach, de breuk worde niet wijder” ³.

Vijf maanden later schrijft hij, eveneens aan Singendonck: „Nog hebben de orthodoxen niet met mij gebroken en een Amsterdamsch volbloed kerkelijk man logeert hier acht dagen om dag aan dag een geduchte les te ontvangen ⁴. Zelfs in November van het jaar 1857, waarin de schoolwet van Van der Brugghen tot

¹ Heldring aan Groen, 6 November 1858.

² Heldring aan Singendonck, 6 November 1856.

³ Heldring aan Singendonck, 17 October 1856.

⁴ Heldring aan Singendonck, 2 Februari 1857.

stand kwam, ging Heldring nog bij Mackay ten eten ¹. Wenschte Heldring aldus zoo lang mogelijk onder de beide (ethische en confessioneele) groepen te blijven verkeerem, hem was daartoe toch sinds het bewuste bezoek aan den huize Mackay de pas afgesneden, daar men op zijn samenwerking niet langer gesteld was. Ronduit schreef Heldring in den daareven geciteerden brief aan Groen, dat hij uit de synagoge geworpen was. Vooral Capadose was daarbij fel van leer getrokken.

Hoe smartelijk voor beide partijen de scheiding ook geweest moge zijn, het moet toch vastgesteld worden, dat Heldring in den loop van enkele jaren een groote zwenking had gemaakt. In „De Vereeniging” liet hij een geheel ander geluid hooren. Aan Singendonck schreef hij, dat er aan hem geen wettische haar te vinden was, en dat hij te zeer van het ware standpunt der evangelische vrijheid overtuigd was om er zich niet van ganscher harte aan toe te wijden en „De Vereeniging” in dien geest verder te leiden ². Het was dan ook waarlijk geen wonder, dat deze koerswijziging van verschillende zijden niet zonder meer voor kennisgeving werd aangenomen. Zij bezorgde aan de Haagsche vrienden-kring pijnlijke momenten. En zij bracht mede, dat Heldring, aan wiens zenuwleven een zware proef werd gesteld, voor de tweede maal steun zocht in het woord van Camphuizen: „Wat schaadt een felle stoot, wat deert een harde slag; Zoo 't hart van binnen heeft, waaraan 't zich houden mag”.

Van Heldrings veranderd standpunt, waartoe hij met „biddende ernst” gekomen was, nemen wij ook kennis uit een brief aan Beets, daags na Kerstfeest 1855. Daaruit blijkt, dat J. H. Gunning, sinds een tweetal jaren predikant te Blauwkapel, ofschoon zeer jong, een man van invloed was. Letterlijk schreef Heldring: „Op onze vergadering (vermoedelijk van „Ernst en Vrede”) heeft zoo iets eigenaardigs plaats gehad, dat ik moet gelooven er komen andere tijden. Gunning bracht bij alle vastheid der leer voor anderen het beginsel der volkomen leervrijheid mede. Dit had zoo iets treffends in de trouwheid van dat eerlijke gemoed, dat het allen een zwijgen oplegde en zoo ik geloof, iets in de vergadering bracht, dat tot nog toe daar niet aanwezig was. Ik misken niet meer het werk des Heiligen Geestes aan de

¹ Heldring aan Beets, 28 October 1857.

² Heldring aan Singendonck, 6 November 1856.

zijde der liberalen. Zie daar mijn praktische leefregel" ¹. Wanneer wij bedenken, dat Gunning reeds in 1855 in kerkelijk opzicht van „Ernst en Vrede" verschildte ², ligt de conclusie voor de hand, dat hij mede in het kerkelijke denken van Heldring een wissel heeft verzet, waardoor deze na 1855 een andere houding in dit predikanten-gezelschap aannam dan tevoren. Heldrings houding tegenover de liberalen was gewijzigd. Aan Groen schreef hij, dat er daaronder tegenover één ultra wel negen positieven stonden, voor wien de deur wijd open gehouden moest worden ³. Het eert Groen, die bijna altijd kort van stof in zijn briefwisseling was, dat hij in een uitvoerig schrijven op bezadigden toon probeerde Heldring tot orde te roepen. Heldring was z.i. met de beste bedoelingen bezig onberekenbaar nadeel te stichten en hij moest bedenken, dat juist de vermenging van het element van waarheid met de dwaling de eigenlijke kracht van het verderfelijk liberaal systeem uitmaakte. Het ging in den strijd tegen het liberalisme niet om een meer of minder, maar zonder meer om een valsch beginsel. Daarmee moest ook in het uiterst moeilijk schoolprobleem ⁴ rekening gehouden worden. Aan het slot van dezen brief van Groen lezen wij: „Ik weet dat het aannemen uwer niet-irenische houding ook tegen mij, u moeite gekost heeft en dat er een grond van overeenstemming in Hem, aan wien wij wenschen uit dankbaarheid gehoorzaam te zijn, bestaat, die door geen verscheidenheid der meeningen van den dag aan het wankelen gebracht kan worden" ⁵.

BUITENLANDSCH CONTACT

In de derde plaats wijzen wij op het contact met Duitsche theologen om het gewijzigd kerkelijk denken van Heldring te verklaren.

Van uit zijn eenvoudige woonplaats intens medelevend met de groote gebeurtenissen van zijn tijd, interesseerde hem vanzelfsprekend ook de eerste zoogenaamde „Kerkendag" voor Duitschland te Wittenberg, die mede op instigatie van Wichern ge-

¹ Heldring aan Beets, 27 December 1855.

² Vgl. J. H. Semmelink, *Prof. Dr J. H. Gunning, zijn ontwikkelingsgang en zijne beginselen*, Zeist 1926, pag. 37.

³ Heldring aan Groen, 7 November 1856.

⁴ Zie hoofdstuk VI.

⁵ Groen aan Heldring, 9 November 1856.

houden werd, en tot doel had de aaneensluiting der landskerken te bevorderen en een bolwerk op te richten tegen de gevaren, die de kerk bedreigden van den kant van het opkomend Marxisme. Toen in den loop der volgende jaren op verschillende plaatsen in Duitschland meerdere van dergelijke kerkendagen gehouden werden, kon men er zeker van zijn meermalen Heldring, aanvankelijk als eenige Nederlander, daarbij aan te treffen. Hij verwarmde zich daar aan het oplevend kerkelijk leven en denken zijner oostelijke naburen en liep er geen kans met „lichtvrienden” of „nachtscholieren” in aanraking te komen. Zoo gaf hij te Elberfeld, Bremen, Stuttgart en Bonn van zijn belangstelling blijk. Hij was daar een zeer gezien gast, en nam met warme belangstelling ook aan de besprekingen deel. Van deze groote bijeenkomsten, waaraan door de opkomst der spoorwegen soms wel drie duizend menschen deelnamen, heeft hij in enkele geschriften menigen goeden indruk vastgelegd¹. Verkwikt naar ziel en lichaam kwam hij na deze bezoeken meestal weer naar zijn vaderland terug.

In verband met deze reizen naar Duitschland trof ons in een brief van Heldring aan Beets de mededeeling, dat hij te Bonn gedurig bij Dorner en Rothe was, „waar zijn ketterijen met volle instemming als beproefd goud werden aangenomen”².

Wanneer wij beide professoren in de theologie met een enkel woord bij onze lezers mogen introduceeren, zoo zij medegedeeld, dat Isaak Augustus Dorner en Richard Rothe, wat hun theologisch standpunt betrof, het midden hielden tusschen de liberale en de strakke confessioneele school van hun tijd. De laatste was stellig een tegenstander van alles wat op rationalisme wees. Dit nam echter niet weg, dat hij toch ook lid was van de Protestantenvereeniging in Duitschland, die, naast verzoening van religie en cultuur en verzet tegen dogmen-dwang, strijd voor de presbyteriale kerkinrichting op haar program had, terwijl de leiding in liberale handen was. De ketterijen, die Heldring bij deze, meer met Schleiermacher verwante theologen ten beste gaf, zullen vermoedelijk in verband te brengen zijn met zijn mogelijk toen reeds opnieuw ontwakend verlangen ook anderen dan directe geestverwanten in den kring van zijn belangstelling te trekken.

¹ Vgl. O. G. Heldring, *Reistochtje naar Stuttgart*, Amsterdam, 1851. *Twee Kerkdagen, Tocht naar Elberfeld en Bremen*, Arnhem, 1853.

² Heldring aan Beets, 1853 (zonder nadere dateering).

Wanneer ons vermoeden juist is, zien wij, dat dit verlangen enkele jaren later met zooveel kracht naar voren kwam, dat het eerst in de oprichting van de „Protestantsche Unie” zijn vervulling zou krijgen.

Voor wij over deze beweging in Nederland handelen, wijzen wij op het contact dat Heldring nog met andere professoren in Duitschland had. Allereerst denken wij aan Professor Klemens Perthes, jurist te Bonn, die in hetzelfde jaar, waarin hij Heldrings gastheer was (1854), de eerste „Herberge zur Heimat” voor rondtrekkende ambachtsgezellen opende. Met Perthes besprak onze predikant van Hemmen uitvoerig het kerkelijk vraagstuk. Aan Beets schreef Heldring, dat hij door dit bezoek tot helderheid gekomen was, doch vooreerst nog alle mogelijke rust wenschte te nemen om nog tot meer klaarheid te komen om daarna consequent den *nieuwen weg* te gaan bewandelen ¹. Hier hebben wij een duidelijk gegeven, dat buitenlandsch contact een wending in Heldrings kerkelijk denken bracht.

Zulk een bewijs hebben wij ook in het verslag van den Kerken-dag te Stuttgart van het jaar 1857 ². Hoogst belangrijk achtte Heldring den strijd tusschen Stahl en Bethman Holweg, die hij wettisch en evangelisch anti-revolutionair noemde. Hun pendanten vonden zij z.i. in Nederland in Groen van Prinsterer en Van der Bruggen. Met groote waardeering nam Heldring ook kennis van het optreden van de leerlingen van den Tübinger Hoog-leeraar Beck, die, in navolging van hun leermeester, niet hoogkerkelijk, maar streng-Bijbelsch dachten. Naar zijn meening was Beck veel te weinig in Nederland bekend, waarom hij hem bij zijn lezers introduceerde als een theoloog, die, mild en vrij in zijn optreden, de Kerk, waarin hij geboren was, verheerlijkte noch verwierp, en de eenvoudige Bijbelsche waarheid wilde voorstaan zonder dat daar „standaards of vanen” bij te pas kwamen. Onnoodig te zeggen, dat deze introductie in verband stond met Heldrings sympathie met Becks gedachtenwereld in die dagen.

UTRECHTSCH E UNIE

Als gevolg van zijn vrijer geworden kerkelijk denken moet nu

¹ Heldring aan Beets, 7 Augustus 1854.

² O. G. Heldring, *De „Kirchentag” te Stuttgart*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XII, pag. 313—317.

Heldrings houding gezien worden tegenover de „Utrechtsche Unie”.

Men zag hem op den 5den Augustus 1856 met collega's van allerlei kerkgenootschap en richting naar de Domkamer te Utrecht optrekken om een vereeniging in het leven te roepen, die ten doel zou hebben alle vereenigbare Protestantsche krachten tot samenwerking op te roepen, ten einde de zaak van waarheid, vrijheid en godsdienst in het vaderland te doen zegevieren ¹. In afwijking van zijn eerst ingenomen standpunt had Heldring mede tot deze bijeenkomst, die stellig nog met de Aprilbeweging van enkele jaren geleden in verband stond, den stoot gegeven. Tevoren had hij immers reeds met zijn meeren-deels liberale collega's C. W. Pape, A. Rutgers van der Loeff en G. P. Kits van Heyningen in een commissie plaats genomen, die zich tot taak stelde de eenheid van de Protestantsche pers te bevorderen om den strijd tegen Rome met meer succes te kunnen voeren ². Eén blik op de presentie-lijst deed zien, dat vogels van zeer verschillende kerkelijke pluimage van hun belangstelling in de Dom-consistorie blijk gaven. Behalve de reeds genoemden noteerden wij o.a. de namen van G. Barger, J. C. Zaalberg, D. Chantepie de la Saussaye, Nicolaas Beets, I. da Costa, J. H. Gunning en C. Schwartz.

Stellig waren de motieven tot deelname aan deze bijeenkomst bij deze uiteenloopende figuren zeer verschillend. Da Costa en Schwartz, die in die dagen meermalen samen op pad waren, wenschten zooveel mogelijk van de positieve beginselen van het Protestantisme in een eventueel te maken reglement der nieuwe vereeniging te behouden, waardoor De la Saussaye en Beets in hun leiding het niet verder brachten dan de aanneming van artikel 1 van het concept-reglement, dat melding maakte van het bestaan van een Nederlandsche Protestantsche Unie, samengesteld uit leden van onderscheiden Protestantsche Kerkgenootschappen. Door zijn optreden, dat niet aan zijden handschoenen deed denken, had Da Costa, naar Groen ter oore kwam, de qualificatie van „apologeet der tweedracht” moeten incasseeren, maar Groen, die, bij gemis aan een vast en liefst Reformatorisch

¹ Da Costa aan Groen, 5 Augustus 1856, in: *Brieven van Da Costa aan Groen*, deel III, pag. 43.

² O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XI, pag. 56.

uitgangspunt in deze beweging, bang was, dat zij spoedig tot een Poolschen landdag zou degradeeren, zag in Da Costa's optreden meer een waarschuwing tegen valsche eensgezindheid¹. De la Saussaye aanvaardde deze gelegenheid tot samenspreking met groote dankbaarheid, omdat hij het wenschelijk achtte den strijd tegen de liberalen van het papier naar het gesprek over te brengen. Als theoloog was het zijn verlangen om met allen, die spreken wilden, van gedachten te wisselen, waarbij hij geen oogenblik dacht aan verflauwing der begrippen om de breuk, die eenmaal bestond tusschen rechts en links, te verbergen².

Wanneer wij nu tot Heldring terugkeeren en naar zijn houding ten opzichte van deze „Unie“-beweging vragen, kunnen wij dankbaar constateeren, dat de beschikbare gegevens ons daaromtrent niet in het onzekere laten. Naar zijn eigen verklaring maakte hij de eerste bijeenkomst met klimmend genoegen mee. Ook hij vond het zeer gewenscht, dat aanhangers der onderscheidene richtingen tot samenspreking bijeen kwamen. En niet zonder een tikje romantiek schreef hij: „geef mij slechts spoorwegen en gij zult zien, dat het woord van hart tot hart gesproken de overwinning behaalt“. Opgetogen als hij was over de spoorsnelheid, die de trage loomheid verving, juichte hij den nieuwen tijd van vergaderingen toe, die, naar hij stellig verwachtte, de overwinning van het gesproken op het geschreven woord met zich mee zou brengen.

Daarbij kwam dat hij in „De Unie“, waarvan de vergaderingen al spoedig meer het karakter van een congres of dispuut-college aannamen³, een dankbaar aan te grijpen kans zag om een eind aan het wederzijdsch wantrouwen der richtlijnen te maken⁴. Het ging toch niet langer aan elkaar te bestrijden zonder elkaar ooit ontmoet te hebben! Werd het in het belang van alles niet hoog tijd, dat de discussies op behoorlijk peil werden gebracht? Het elkaar beschieten vanuit verschansingen moest zoo spoedig mogelijk tot het verleden behooren. En wie zou hem daarin geen

¹ Groen aan Da Costa, 17 Augustus 1856.

² A. M. Brouwer, *De la Saussaye*, pag. 92.

³ Groen aan Wormser, 5 November 1856, in: *Brieven aan Wormser aan Groen*, deel II, pag. 203 en Da Costa aan Groen, November 1856 in: *Brieven van Da Costa aan Groen*, deel III, pag. 72.

⁴ Heldring aan Beets, 18 October 1856.

gelijk geven? Kent ook onze tijd niet haar poging om de mondelinge discussies tusschen recht- en vrijzinnigen op behoorlijk peil te brengen?

Toch hebben wij daarmede nog niet alles gezegd, want er is meer, dat hier onze aandacht vraagt. Met groote droefheid zag Heldring, dat hyper-orthodoxen in na-Dordtschen stijl eenerzijds en felle liberalen van de school van Opzoomer anderzijds, naar de meening van zeer vele gemeenteleden, die eigenlijk geen van beide kanten op wilden, bezig waren de vaderlandsche kerk in tweeën te splitsen. Noodgedwongen (om toch ergens bij te behooren) werd men Farizeër, omdat men geen Sadduceër wilde worden, of men werd het laatste, omdat men van het eerste in ieder geval niets wilde weten. De uitersten aan rechter- en linkerzijde hadden in de kerk alles te zeggen. Men viel de leerlingen op de catechisatie lastig met het stijfgeplooid en overrechtzinnige leerboekje van Hellebroek of met dat werkje, waarin Jodendom, Mohammedanisme en Christendom zonder aarzeling op één lijn werden gesteld ¹. Een krachtig offensief moest volgens Heldring ingezet worden om daaraan een eind te maken. Orthodoxen, die geen doode rechtzinnigheid op den troon wilden hebben, moesten daarbij samengaan met die liberalen, die nog op de hoofdwaarden der Reformatorische belijdenis prijs stelden en stellig de kerk niet door volstreckte leervrijheid aan een algeheele slooping wilden prijsgeven. Beiden hadden samen te gaan om de kerk tegen Donatistische aanmatiging en Feuerbachsche verwoestingen te beschermen. In „De Unie” zag Heldring een goede gelegenheid voor de welgezinde orthodoxen en liberalen om elkaar te ontmoeten. Aan Beets schreef hij, dat de Unie-mannen zich door tweecërlei karakteristiek hadden te kenmerken. Allereerst, dat zij van hun geloof een gewetenszaak maakten en voorts, dat zij den Bijbel als kenbron voor den inhoud van hun geloofsovertuiging aannamen. Naar zijn meening zou het kerkelijk gesprek zich dan binnen een half jaar op de belijdenis-geschriften richten. Daartegen bestond geen enkel bezwaar, omdat de formulieren langs dezen weg niet van den wettischen, maar van den evangelischen kant werden benaderd ².

Wanneer wij dit alles lezen, twijfelen wij geen oogenblik aan

¹ O. G. Heldring, *Ons kerkelijk standpunt in betrekking tot de school*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIII, pag. 308—314.

² Heldring aan Beets, 18 October 1856.

Heldrings nobele bedoelingen het kerkelijk gesprek aan den gang te brengen. Ongetwijfeld zat er veel sympathieks in zijn optreden. Maar afgezien daarvan ontkomen wij toch ook niet aan den indruk, dat hij te goeder trouw te ver ging in het contact zoeken met de welgezinde liberalen. Dat maken wij op uit den daareven reeds geciteerden brief aan Beets, waarin hij hem verzocht er niet zooveel zwaarigheid in te zien, wanneer hij waarlijk in zijn onnoozelheid verder dan iemand van zijn geestverwanten in de Unie-beweging ging. Beets had hem dus blijkbaar gewaarschuwd. Dit was ook het geval met Singendonck, wiens vriendschap Heldring juist in dezen tijd zoo bijzonder welkom was. Zonder meer schreef de griffier der Staten, dat hij Heldrings houding weifelend vond, wat hem smart deed ¹. Vermoedelijk zullen ook de vele booze brieven, die in Hemmen bezorgd werden van vroegere vrienden, welke bij hun Haagsche oriëntatie gebleven waren, medegewerkt hebben om het verlangen naar contact aan de andere zijde te versterken. Hij was „den Rubicon overgestapt” en trachtte „sans peur et sans crime” zijn weg te vinden ². Contact kon hij nu eenmaal niet missen en maar al te zwaar leed hij er onder „telkenmaal door lange golfslagen op zijn eenzaam strand teruggeslagen” te worden.

Had Höveker, de uitgever van zijn tijdschrift, hem geen (stellig overdreven) bericht gezonden, dat de lezers, allen volbloed anti-revolutionairen, een grooten weerzin tegen de Unie hadden? ³. Het mocht waar zijn. Heldring ging op den ingeslagen weg voort en was te gast bij Verschuur, Sloet en Wittewaal, allen volbloed Thorbeckianen. Het was hem nu eenmaal pijnlijk te kwetsen, die hij nog hoopte te vereenigen, waarbij nog kwam, dat het voor zijn philanthropische roeping onontbeerlijk was, dat hij met niemand brak ⁴. Voor dit laatste argument wenschen wij niet uit den weg te gaan, daar de scheiding van algemeene en christelijke philanthropie, door Heldring steeds zoo krachtig aangewezen, ook op financieel gebied, gevolgen had, die zonder meer te aanvaarden waren. Heldring had geloovig het risico moeten loopen door vast te houden aan zijn zuiver Bijbelsch georiënteerde opvatting van philanthropie, dat anderen, die daarmede niet

¹ Heldring aan Singendonck, 6 November 1856, 2 Februari 1857.

² Heldring aan Beets, Juni 1856 (zonder nadere dateering).

³ Höveker aan Heldring, 27 Januari 1857.

⁴ Heldring aan Singendonck, 2 Februari 1857.

accoord gingen, hem zijn steun onthielden. Maar hadden de belijdende menschen in die dagen niet door ruimer openen van hun beurs Heldring voor dit conflict kunnen bewaren?

Dat de liberale predikanten een „envoye” naar Heldring zonden met de vraag weder in hun midden op alle vergaderingen te verschijnen, verbaast ons niets, maar wij nemen van dit gebaar toch kennis als een bewijs te meer van Heldrings kentering in die dagen.

Al deelde Elout van Soeterwoude hem schriftelijk zijn bezwaren tegen zijn optreden mede, de hoop ontzonk hem toch nog niet in dat contact met de liberalen iets goeds tot stand te kunnen brengen. Hoewel het optreden in de Unie van Da Costa, getuige de eerste vergadering, stellig aanmerkelijk meer belijnd was dan dat van Heldring, ging deze laatste toch gaarne accoord met de verklaring van zijn vriend aan Groen, dat hij ronduit moest bekennen, dat hij op dat oogenblik meer kans zag in het midden van de tegenpartij met de banier in de hand iets te weeg te brengen door getuigenis en samenspreking dan onder de vrienden ¹. Alleen hebben wij goed te bedenken, dat Da Costa met klare taal van „de tegenpartij” sprak, welk woord waarschijnlijk in die dagen, gezien zijn hoop op vereeniging, niet zoo vlot uit Heldrings pen zou gevloeid zijn.

Wanneer de mondelinge overlevering waar is, dat Heldring eenmaal zijn kansel aan Hofstede de Groot heeft afgestaan, dateeren wij dat gebeuren het best in dezen tijd en zouden wij daarin een duidelijk bewijs hebben, dat hij bij zijn contact met de liberalen de grenzen te buiten ging. Zijn eerlijk verlangen dwars tegen alle partijformatie te rechter- en linkerzijde in te gaan, heeft hem, zonder dat hij er erg in had, tenslotte parten gespeeld. Men zou echter bij de beoordeeling van Heldrings optreden eveneens de grens overschrijden, wanneer men ging twijfelen aan zijn persoonlijke geloofsovertuiging. Aan Beets schreef hij, dat zijn welwillendheid slechts één keerzijde had, die hij niet aarzelde trouw aan den Heiland te noemen. Als die ontbroken had, zou hij zichzelf van karakterloosheid hebben beschuldigd ². En in een anderen brief, eveneens aan Beets, verklaarde hij, dat zijn hart trouwer en warmer dan ooit te voren aan de heilige

¹ Da Costa aan Groen, in: *Brieven van Da Costa aan Groen*, deel III, pag. 46.

² Heldring aan Beets, 23 Februari 1857.

waarheid was toevertrouwd ¹, terwijl hij aan Singendonck schreef, dat hij de vaan niet verliet, al trok hij niet met de vaandragers te velde ².

Het best vinden wij Heldring in deze jaren (1855—1860) terug in zijn persoonlijke instemming met het woord van Newton uit diens eersten brief van het tweede deel zijner „Cardiphonia”: „Maar terwijl ik de gezonde leerstukken van het evangelie bekeer vast te houden, wensch ik, ten opzichte van de *personen* mijner mede-schepselen alle gematigdheid en goed-willigheid te oefenen. Protestanten of Roomsche-gezinden, Socinianen of Deïsten, Joden, Samaritanen of Mohammedanen, allen zijn ze mijn naasten: allen hebben zij recht om den algemeenen dienst, belooningen der menschlievendheid, van mij te verwachten. Wat de godsdienst betreft, daarin kunnen zij onmogelijk allen de waarheid aan hun zijde hebben. Ik ben gevoelig overtuigd van de waarheid van het gezegde van Johannes de Dooper: Een mensch kan geen ding aannemen, zoo het hem van den Hemel niet gegeven zij. Ik heb derhalve geen recht om gramstorig of ongeduldig tegen medemenschen te zijn. Ik ben het redetwisten moe en het handelen over geschilpunten en bekeer slechts voor mij zelve te kiezen en anderen Maria's deel aan te prijzen n.l.: aan Jezus' voeten neer te zitten om Zijn woorden te hooren. Ik ben bereid, als een getuige van Gods zaak, mijn eenvoudig getuigenis af te leggen, wanneer ik daartoe gepaste roeping vind” ³.

Wanneer men op grond van dit citaat zou meenen, dat Heldring zijn liefde voor een belijdende kerk totaal had begraven, zou men, hoe wonderlijk het ook moge klinken, toch mistasten. Heldring, die vol verrassingen zat, schreef in 1858 een scherp requisitoir tegen de synode, dat zonder meer aan een „consilium abeundi” deed denken. Zijns inziens kon de synode gemist worden, daar het contact met de Indische gemeenten verbroken bleef, het initiatief tot het stichten van nieuwe gemeenten op zich liet wachten, terwijl tal van gemeenten in Gelderland en Brabant van de lijst verdwenen, de kerkelijke opleiding der aanstaande predikanten tot de vrome wenschen bleef behooren, de roeping van de kerk ten opzichte van het onderwijs niet verstaan

¹ Heldring aan Beets, 1856 (zonder nadere dateering).

² Heldring aan Singendonck, 13 Januari 1857.

³ O. G. Heldring, *Correspondentie en berichten*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XI, pag 189 vvg.

werd en de dolingen op het terrein der Waarheid in den boezem der kerk niet werden bestreden. Als de plenaire classis van predikanten en ouderlingen gegeven werd, kon de synode zonder meer naar huis toe gaan ¹.

En in datzelfde jaar schreef hij ter inleiding op den dertienden jaargang van zijn tijdschrift, dat hij hoopte, dat een nieuw kerkelijk leven zich zóó zou ontwikkelen, dat de aanmatigingen van het liberalisme en van het fanatisme met gelijke kracht bestreden zouden worden ². Verstikte niet „de „reglementen-bajert” het kerkelijk leven? ³. En men verzuime ook niet van Heldrings waardige houding kennis te nemen op „den Kerkendag” in Stuttgart in 1858, waar hij voor de moeilijke taak gesteld werd Capadose tot de orde te roepen, die zich zóó scherp over de Nederlandsche toestanden uitliet, dat hij zich niet ontzag de Utrechtsche Theologische Faculteit, ofschoon rechtzinnig, „ein Leichnam” te noemen, waardoor hem door de vergadering en bloc het zwijgen werd opgelegd. Alles wat Heldring toen sprak kan niet medegedeeld worden, maar één citaat willen wij toch gaarne geven: „wat zou het grootste voorrecht eener Hervormde gemeente anders zijn dan hare zelfstandigheid om beide, Gods woord en de Reformatorische belijdenisgeschriften, waardoor zij haar aanschijn verkreeg, zoo te kunnen behouden, dat niemand ze ooit kan ontrooven”. Hadden de gezamenlijke gemeenten zich deze schatten laten ontrooven, dan had de afzonderlijke gemeente toe te zien deze te behouden ⁴.

HELDRING GRIJPT TERUG OP HET CONFESSIONEEL STANDPUNT

Wanneer wij uit deze laatste uitspraken mogen afleiden, dat de gedachte aan de belijdende kerk in zijn meer uitgesproken Ethisch-Irenische jaren voor Heldring niet zonder beteekenis is geweest, stemt het ons tot vreugde vast te mogen stellen, dat hij reeds in 1860 wederom met Groen en de zijnen contact heeft gezocht. Dit contact zou thans tot wederzijdsch genoegen niet

¹ O. G. Heldring, *De Synode*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XII, pag. 466—470.

² O. G. Heldring, *Kerkelijk leven*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIII, pag. 1.

³ Heldring aan Beets, 10 Maart 1858.

⁴ *Antwoord aan Dr Capadose*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XII, pag. 540, 541.

meer worden verbroken. Den zevenden Juni van gemeld jaar meldde Heldring aan Groen, dat hij naar de vergadering van de hoofdcommissie van de Unie gereisd was om zijn betrekking neer te leggen, omdat streng en krachtig optreden (op kerkelijk terrein) zijns inziens alleszins geboden was. In denzelfden brief deelde hij mede, dat hij tot het mild Gereformeerd kerkelijk standpunt was teruggekeerd. Als altijd spoedig — „wanneer hij niet omneveld was” — tot handelen paraat, behartigde hij met zijn collega Verhoeff een rondzendbrief, waarin tal van vroegere vrienden, waarvan wij, behalve Groen, Mackay, Elout en Van der Kemp noteerden, verzocht werden, antwoord te geven op de vraag, wat er thans op het kerkelijk terrein moest gebeuren ¹. Dat het Groen en de zijnen wonderlijk te moede was bij Heldrings onverwachts terugkeeren tot de juridisch-confessioneele lijn, kunnen wij begrijpen ². Heldring had evenwel te veel van het fanatisme der moderne theologie gezien om ditmaal niet met vasten tred op den eenmaal ingeslagen weg voort te gaan. Was in dat jaar door de synode niet de verplichting opgeheven om uit den door hem zoo geliefden Heidelberger Catechismus te prediken? De ontwikkeling van het modernisme was dan ook van dien aard, dat zij Heldring bij zijn welwillend contact met de liberalen tot bezinning bracht. Hij begreep, dat de „ergernis van het kruis” een onoverbrugbare kloof bleef tusschen recht- en vrijzinnigen, dat de zwaarste strijd, die op aarde gestreden werd, die tusschen Humanisme en Christendom was ³, en dat het er thans op aan kwam allen, die één Heer wilden dienen, zooveel mogelijk te vereenigen. Ten opzichte van het vraagstuk van kerk en belijdenis liet hij dan ook spoedig weer een duidelijker geluid hooren. Toen Van der Bruggen een beroep deed op de kerk om het onderwijs toch met meer ijver ter hand te nemen, schreef Heldring, dat men door te rekenen op een kerk zonder belijdenis, evengoed een beroep kon doen op iemand, die niet wist, wat hij wilde ⁴. Van belang is ook, dat hij De la Saussaye in een open

¹ Heldring aan Groen, 15 Juni 1860.

² Groen aan Heldring, 25 Juni 1860.

³ O. G. Heldring, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XXIII, pag. 36.

⁴ J. J. L. van der Bruggen, „Open brief aan de Bestuurders en leden der Hervormde Kerk in Nederland”, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIV, pag. 808—817.

brief bij het begin van den zestienden jaargang van zijn maandblad, na een opmerking dat de spanning tusschen het kerkelijk dogma der voldoening en het ethisch standpunt een beginsel raakte, er op wees, dat hij meermalen het standpunt der confessioneelen niet juist had voorgesteld¹. Met name herinnerde hij De la Saussaye aan zijn bewering in jaargang zes van „Ernst en Vrede”, dat het kerkrechtelijk (lees confessioneel) standpunt het werk des Heiligen Geestes aan de belijdenis der Vaderen bond. Dit standpunt hadden de kerkrechtelijke mannen nooit ingenomen en zou ook ten allen tijde met hun opvatting in strijd zijn. Juist door te belijden, dat de Heilige Geest de oogen opende om de waarheid te doen verstaan, sprak men uit, dat het werk van den Heiligen Geest nimmer aan banden kon worden gelegd. In dit verband moge er ook op gewezen worden, dat ook Groens verlangen de belijdenis te handhaven nimmer aan het conserveeren van een mummie mag doen denken, daar hij wel degelijk, bij een voortdurend beroep op Gods Woord, de belijdenis voor herziening vatbaar achtte. Uit een brief aan Da Costa valt duidelijk op te maken, dat hij de belijdenis „allerminst aan de gestadige toetsing” en „wanneer die noodig mocht zijn aan zuivering van het menschelijk werk” wilde onttrekken². Heldring aarzelde niet de confessie ethisch te noemen, waarmee hij bedoelde, dat zij vijandig tegenover ieder dood formalisme stond. De confessie stelde de waarheid niet stereotyp vast, maar was steeds vatbaar voor nadere ontwikkeling³. Evenals Wormser⁴ was hij zeer bevreesd voor doode orthodoxie. Maar de gemeenschap der geloovigen werd toch gevonden bij een gemeenschappelijk geloof in den éénen Heer. Daarom schreef hij: „Zij zijn

¹ Op zijn beurt schreef De la Saussaye 22 Juni 1864 aan Heldring, dat diens Groningsche sympathieën slechts ten halve bij hem weerklank vonden, daar Holstede de Groot toch een onverbeterlijk Ariaan bleef. Dus ook in zijn confessioneelen tijd sprong Heldring wel eens uit de band. Het gold hier een benoeming van een candidaat van Groninger richting tot hulpprediker, die noch in de gemeente, noch op de gestichten gewild was.

² Groen aan Da Costa, 1 September 1845, in: *Brieven van Da Costa aan Groen*, deel I, pag. 238.

³ O. G. Heldring, *Een antwoord aan onderscheidene vrienden*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XX, pag. 82.

⁴ Wormser aan Groen, 23 Maart 1844, in: *Brieven van Wormser aan Groen*, deel I, pag. 10.

niet uit één gemeenschap, niet van één gemeente, die daar loochenen, dat Christus in het vleesch gekomen is en zij, die Hem verheerlijken. Zij zijn niet van ons, zij behooren niet bij ons. Slechts zij, die met ons één Heer kennen en één Woord als Gods Woord aannemen, kunnen met ons één huis bewonen. De anderen niet. Die tijd is voorbij. Hij dan zegene en heilige deze dagen der beproeving. Wie ze biddend doorleeft, zal niet in den afval deelen" ¹. En dat hij niet te veel de rechtzinnige leer op den voorgrond schoof, blijkt uit het volgende, bijna profetisch te noemen citaat: „Het is niet door de overmacht des geloofs, maar door gebrek aan geloofsoefening en geloofswerken, dat de Filistijnen thans rooven en plunderen in het Heilige land. Verrijst als één eenig man voor den troon des Heeren tegen den driesten vijand van Christus op het grondgebied der kerk. Zoo onze belijdenis gedood werd, zou de doodsklok van de geheele kerk van Christus spoedig getrokken worden. Mocht alzoo het goed gezinde deel eendrachtig strijden, getrouwer getuigen, vuriger bidden, dan zal binnen de grenzen van het kerkgenootschap de Hervormde kerk sterker en grooter worden en al is het dan ook slechts na menige bange worsteling, de triumf op hare vijanden behalen.

Met zulk een hoop in het hart, ziende op den oversten Leidsman en Voleinder des Geloofs, loopen wij met lijdzaamheid en blijmoedigheid de loopbaan, die onze kerk is voorgesteld, volgende hare bloedgetuigen en grondleggers, wier helden-geest en geloofskracht uwe bede en het eigendom van ons allen moge zijn door Gods genade in den Zoon zijner liefde. Amen" ².

Ten slotte willen wij zien, hoe klaar Heldring het probleem der belijdende kerk doordacht heeft. Wij doen dit aan de hand van enkele van zijn stellingen „over het confessioneele standpunt in betrekking tot de leervrijheid" ³.

Het doel der belijdenis is drievoudig:

¹ O. G. Heldring, *Deze dagen*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XVIII, pag. 729—730.

² O. G. Heldring, *Boekaankondiging*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XXII, pag. 110—115.

³ O. G. Heldring, *Eenige theses over het confessioneele standpunt in betrekking tot de leervrijheid*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XX, pag. 160—164.

- a. Thetisch, opdat de gemeente hare geloofsgemeenschap bestemder en levendiger door de confessie zich bewust zal worden.
- b. Anti-thetisch, om zich tegenover andere geloofs-gemeenschappen bepaalder te plaatsen.
- c. Declaratief, om een getuigenis aan de wereld en staat te geven.

Zonder geloofsbelijdenis is er geen kerk, zoomin als van een geordend tesamen leven van vele menschen zonder een staatsverband sprake kan zijn.

De geloofsbelijdenissen worden niet gemaakt, maar ontstaan uit innerlijke noodzakelijkheid. Telkens als de kerk, na een zwaren strijd, een nieuwe ontwikkeling doorleefd heeft, bewijst zij hare overwinning door een nieuwe of vernieuwde belijdenis om die te verzekeren.

De latere confessiën hebben de voorafgaande tot een grondslag.

VERHOUDING VAN DE BELIIDENIS TOT DE HEILIGE SCHRIFT

De Heilige Schrift kan de confessie niet zijn. Op haar beroept zich elke kerk. De veelzijdigheid is van dien aard, dat elke ketter zijn letter heeft.

Alle confessiën moeten op de Heilige Schrift als *sola regula fidei* (eenige geloofsregel) rusten en moeten eigenlijk slechts tot een bepaalde uitdrukking brengen, hoe de kerk de Heilige Schrift heeft begrepen.

VERHOUDING VAN BELIIDENIS TOT DE KERK

De geloofsbelijdenissen alleen constitueeren de kerk.

De reglementen, de cultus, vloeien uit de confessie.

In de reformatorische kerken dekt zich het Christelijke en Kerkelijke niet, zooals in de Roomsche, door canoniseering, maar er blijft naast het „quia” een „quatenus” staan.

De kerk, die de norma van haar geloof in de belijdenis heeft neergelegd, heeft het recht hare dienaren daartoe te verplichten en moet macht hebben over haar leer te waken.

De belijdenis-schriften beperken de absolute leervrijheid.

VERHOUDING VAN BELIJDENIS TOT THEOLOGIE

Alle belijdenis-schriften behooren een drievoudig karakter in zich te dragen:

- a. zij bestrijden het subjectivisme. Geen toestand is ondrage-lijker in eenig tijdvak dan die, waar alle objectieve waarheid wordt verworpen en alleen subjectieve overtuigingen worden verkondigd;
- b. zij bestrijden het separatisme. In het separatisme zien wij, in verband met het subjectivisme, den toekomstigen afval;
- c. zij bestrijden het formalisme. Confessies zonder herziening zijn ondenkbaar. Dit begrepen zelfs de Dordtsche vadersen ¹.

Terwijl wij het jammer vinden, dat Heldring niet voortging met zijn publicaties op dit terrein, kunnen wij het volkomen begrijpen, dat de man van deze stellingen vertrouwensman van vele gemeenten was ² en 12 October 1864 te Utrecht leiding gaf aan de constitueerende vergadering van de Confessioneele Vereeniging ³.

¹ Da Costa zeide terecht: „De kracht der belijdenis ligt in hare verschheid”. Vgl. Da Costa aan Groen, 4 October 1847, in: *Brieven van Da Costa aan Groen*, deel I, pag. 275.

² O. G. Heldring, *De nood der gemeente*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIX, pag. 297—300.

³ Op deze vergadering verdedigde Heldring tegenover Rooseboom zijn standpunt, dat de Gereformeerde kerk zoowel wereldverzoening als praedestinatie aannam. (O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel IV B, pag. 38).

HOOFDSTUK VI

HET ONDERWIJSVRAAGSTUK - HELDRING ALS MENSCH - ZIJN LEVENSEINDE

Nu wij Heldrings verhouding tot het kerkprobleem besproken hebben, willen wij in aansluiting daarop onmiddellijk nagaan, hoe Heldring dacht over het lager en hooger onderwijs van zijn dagen.

DE CHRISTEN-VRIENDEN EN HET LAGER ONDERWIJS

Wanneer wij kennis nemen van de notulen van de vergaderingen der christen-vrienden, valt ons aanstonds op, met hoeveel trouw de belangen van de bijzondere lagere school daar behartigd zijn. Op de achtste bijeenkomst van 11 en 12 October 1848 werd met groote dankbaarheid melding gemaakt van de vorderingen, die de strijd voor vrijheid van onderwijs had gemaakt door de aanneming der gewijzigde grondwet in Nederland, waarbij tot het geven van bijzonder onderwijs vrijheid werd verleend¹.

Het was Heldring, die bij deze gelegenheid aanstonds het woord vroeg over de vraag, of de voorstanders van christelijk onderwijs zich nu met hun invloed enkel hadden te bepalen tot de bijzondere scholen en van meening moesten zijn, dat alle godsdienst-onderwijs van de openbare school moest worden geweerd. Als zijn gevoelen ontwikkelde hij de gedachte, dat de staat in ieder geval moest zorgen, dat het volks-onderwijs christelijk bleef. Hoe dankbaar hij ook was, dat de vrijheid tot oprichten van bijzondere scholen verkregen was, Heldring was in die dagen toch nog zóó aan de openbare school gehecht, dat hij alles in het werk wenschte te zien gesteld om haar christelijk karakter te bewaren. Hij doorzag nog niet volkomen, dat de wijziging van de grondwet ook noodzakelijk wijziging van de positie van de openbare school tengevolge moest hebben. Als evangelie-dienaar wilde hij de kinderen van openbare en bijzondere scholen met het evangelie laten opgroeien. Als Nederlander, die onder de grondwet had te leven, moest hij nog leeren bedenken, dat, als de staat eenmaal uitgesproken had, geen godsdienst te belijden, de mogelijkheid tot het geven van godsdienstonderwijs op de openbare staatschool aanmerkelijk minder of liever illussionair was geworden.

Da Costa begreep de nieuwe situatie aanstonds beter door op

¹ Vgl. *De achtste bijeenkomst van de christen-vrienden*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang III, pag. 311 en vvg.

te merken, dat nu de vrijheid voor de christelijke school onvoorwaardelijk verworven was, een openbaar staats-christendom als schadelijk voor het aannemen der „waarheid” moest worden afgewezen.

Singendonck was van meening, dat, al beled de staat geen godsdienst, de scholen niet zonder meer dit voorbeeld behoeften te volgen. Wanneer niemand zich aan het gebruik van den Bijbel ergerde, kon deze op de openbare school z.i. gerust gelezen worden. Groen, die het ideaal van een christelijke regeering aan het hoofd van een christelijken staat gaarne vasthield, trad als pleiter op voor christelijke staatscholen, waar verdraagzaamheid voor andersdenkenden aan den dag werd gelegd. Wanneer dit ideaal niet voor verwezenlijking vatbaar was, achtte hij de stichting van gezindheidsscholen met subsidie van den staat de juiste oplossing van het lager-onderwijs probleem, mits de staat er voor zorgde, dat de staatschool nimmer godsdienstloos werd. Want land en volk behielden hun godsdienst, ook al trad het belijdend karakter van den staat geheel op den achtergrond. Evenals Heldring verlangde Groen met de beste bedoelingen meer dan de omstandigheden mogelijk maakten. Feitelijk begeerde hij de christelijke gezindheids-school eenerzijds en de christelijke staats-school anderzijds. Maar was dit billijk en mogelijk? Zoo zien wij dat in 1848 de meeningen reeds verdeeld waren over de wijze, waarop de brandende onderwijskwestie geregeld moest worden. Da Costa waarschuwt tegen officieel staats-christendom, terwijl Groen daar een lans voor breekt. Het verwondert ons niets, dat bij de volgende bijeenkomst der christen-vrienden, 18 en 19 April 1849, aanstonds weer het onderwijsvraagstuk aan de orde werd gesteld¹. Singendonck bracht de vraag naar voren, of de christelijke staatsburger er in kon berusten, dat de openbare school ten opzichte van het godsdienstige geheel naar onzijdig grondgebied werd overgebracht. Beets sprak een wijs woord door op te merken, dat de christen nimmer met den staat in het belang van het onderwijs over beginselen moest transigeeren. Het christelijk beginsel mocht geen coëfficiënt zijn in het organiseeren door den staat van een onderwijs, dat nimmer aan de christelijke behoefte zou voldoen. Beets begreep, dat men van een niet belijdenden staat geen christelijk onderwijs kon verlangen, dat

¹ Vgl. *De negende bijeenkomst der christen-vrienden*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang IV, pag. 713 en vvg.

belijdend kerkelijk Nederland kon bevredigen. Daarmede rekende Beets met de nuchtere werkelijkheid. Heldring, wiens gedachten-gang sinds de vorige bijeenkomst blijkbaar eenige ontwikkeling had doorgemaakt, ondersteunde aanstonds het door Beets geopperde gevoelen. Door de oprichting van bijzondere scholen protesteerde men reeds tegen het slechts christelijk gekleurde volksonderwijs. Ook zijn wenschen strekten zich verder uit, en konden door onderhandeling met den staat niet vervuld worden. Heldrings oogen waren voor den werkelijken stand van zaken opengegaan. Singendonck liet, bij ontstentenis van Groen, een ander geluid hooren. Zijns inziens moesten alle godsdienstige staatsburgers bij de aanstaande regeling van het openbaar onderwijs dezen eisch doen gelden: „Krenk onze rechten als leden eener bepaalde gezindheid niet, door de eerbiediging onzer godsdienstige begrippen, welke de grondwet u gebiedt, zóó toe te passen, dat gij op uw school aan onze kinderen onthoudt, hetgeen ons boven alles noodig en dierbaar is.” Met dit woord zou Singendonck recht van spreken gehad hebben, als de grondwet geen vrijheid voor het bijzonder onderwijs had geproclameerd. Thans vroeg hij iets, dat niet gevraagd kon worden. De staat kon toch niet voor openbaar christelijk onderwijs zorgen met behoud van alles, wat voor belijdende christenen als Singendonck noodig en dierbaar was.

In de tiende bijeenkomst der christen-vrienden werd de discussie over dit belangrijk onderwerp aanstonds hervat ¹. Groen protesteerde tegen het onrecht, dat zoowel in Rotterdam als in Schoonhoven een aanvraag voor oprichting eener christelijke school geweigerd was. De vrijheid van onderwijs, bij de grondwet geregeld, moest werkelijkheid en geen schijn zijn. Daarmede had hij zonder twijfel het recht aan zijn kant. Maar daarbij bleef het, want een oogenblik later gaf hij als zijn meening te kennen, dat de staat met de verschillende gezindheden in overleg moest treden, ten einde met waarachtige eerbiediging van den godsdienst, het beginsel van vrij onderwijs, bij de grondwet gewaarborgd, onpartijdig en rechtvaardig toe te passen en te handhaven. Het was Van Lynden, die aanstonds mededeelde, zich met het gevoelen van den geachten voorzitter niet te kunnen vereenigen. Hij voorzag met vrees, dat er, na het noodige transigeeren over begin-

¹ Vgl. *De tiende bijeenkomst van christen-vrienden*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang V, pag. 275 en vvg.

selen, eindelijk van een geadopteerden staatsgodsdienst zou sprake zijn. Eenheid van gevoelen mocht niet door opoffering van overtuiging verkregen worden. Zijns inziens moest de volle aandacht gericht worden op de vrijheid, die voor het bijzonder onderwijs was verkregen. Tegenover een kleurlooze staatsschool zou een bijzondere school altijd bloeien. Voor het geval, dat er een beginsel moest worden aangenomen, scheen het Van Lynden het beste toe uit te spreken, dat het onderwijs (lees: bijzonder onderwijs) niet bij den staat, maar bij de kerk behoorde. Groen kwam daar met klem tegen op door er op te wijzen, dat door de grondwet het geven van openbaar onderwijs verplicht werd gesteld. Ten onrechte werd bij de vigeerende wet de bijzondere school tot privaatgenootschappen beperkt, terwijl ieder toch een publiek recht op het openbaar onderwijs had. Groen vergat alleen te bedenken, dat men niet als belijgend christen recht had op de openbare school. Nimmer kunnen kinderen van belijdende ouders van de openbare school geweerd worden, als deze genoeg nemen met het feit, dat op deze onderwijsinrichting geen positief christelijk onderwijs gegeven kan worden.

Da Costa sprak wederom klare taal door er op te wijzen, dat men in den vriendenkring toch alleen met een wezenlijk positief Protestantsch christelijk onderwijs genoeg kon nemen. En dit was, volgens de grondwet, op de openbare school niet te verkrijgen. Beets voegde daar onder meer zeer ad rem aan toe, dat men van den staat niet kon vorderen, wat men voor het Koninkrijk Gods wenschelijk achtte. Zijns inziens moest de staat niet in de verschillende gezindheden inkomen. De beslissing, welke de leer en de vereischten der onderscheidene gezindten waren, lag buiten zijn bevoegdheid. Wel mocht men van den staat een school met den Bijbel eischen en de staat had de billijkheid van dien eisch te erkennen. Maar Beets dacht daarbij aan de bijzondere school, uitgaande van kerk of vereeniging.

Ook de elfde bijeenkomst der christen-vrienden was nauwelijks geopend of de onderwijs-kwestie werd ter tafel gebracht ¹.

Groen verdedigde de stelling, dat geen nationale instelling zoo ingericht mocht worden, dat zij voor de natie onbruikbaar werd gemaakt. Groen verloor met de bedoeling der stelling de verhouding van geboorte tot wedergeboorte uit het oog. Men is

¹ Vgl. *De elfde bijeenkomst der christen-vrienden*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, pag. 690 en vvg.

Nederlander van geboorte en behoort als zoodanig tot de Nederlandsche natie. De staat kan alleen op de staatsschool voor een onderwijs zorgen, dat voor alle daar schoolgaande kinderen van die natie geschikt is. Juist door aan de staatsschool een positief christelijk karakter te willen verleenē was hij bezig die school voor de natie onbruikbaar te maken. Men is nu eenmaal geen christen krachtens geboorte, maar krachtens wedergeboorte. Het christendom kon den uitzonderingstoestand niet ontloopen. Geen woord zou dan ook zoo eerlijk zijn als „de bijzondere school”. Op de veertiende bijeenkomst der christen-vrienden herhaalde Groen wederom als zijn meening, dat men voor een christelijke volksofvoeding niet enkel op het bijzondere, maar vooral op het openbare schoolwezen had acht te slaan. Daar een plotseling organiseeren van christelijke scholen buiten menschelijk bereik lag, moest het niet onmogelijk en ongeoorloofd worden geacht, dat op de openbare school de Bijbel gebruikt en de vaderlandsche geschiedenis in Protestantschen, dat is echt historischen zin, onderwezen werd ¹. Bij vernieuwing bewees Groen daarmee, dat hij niet begreep welk een belangrijke verandering was ingetreden door de vrijstelling van het bijzonder onderwijs krachtens de grondwet.

VAN DER BRUGGHEN

Nu wij gezien hebben, dat op de vergaderingen der christen-vrienden de geesten uiteengingen in verband met het onderwijsvraagstuk, willen wij thans stil staan bij het standpunt van Van der Bruggen. Wij beginnen met op te merken, dat hij naar het woord van Groen, terwille van het christelijk onderwijs meer smaadheid heeft moeten verdragen dan één van zijn medestrijders. Woorden als „Protestantsche Jezuïet” en „orthodoxe huichelaar” waren al van de vriendelijkste qualificaties, die men voor hem meende te moeten gebruiken. Wie de artikelen van het Nijmeegsche schoolblad gelezen heeft, zal met P. Oosterlee van harte instemmen, dat de promotor van de christelijke school weinig overeenkomst vertoont met een riet, dat van den wind her- en derwaarts werd bewogen, een beeld, dat teleurgestelden van hem hebben ontworpen ². Reeds in December 1844 stond zijn over-

¹ Vgl. *De veertiende bijeenkomst der christen-vrienden*, in: *De Vereniging, Christelijke Stemmen*, jaargang VI, pag. 308.

² P. Oosterlee, *Geschiedenis van het Christelijk onderwijs*, Haarlem 1929, pag. 24.

tuiging over het onderwijsvraagstuk, waaraan hij tot zijn verscheiden in 1863 onwrikbaar trouw is gebleven, vast. Zijns inziens was de oplossing van het moeilijke vraagstuk eenvoudig daarin gelegen, dat men terugkeerde tot het standpunt van waarheid en recht, waarbij aan ieder gegeven werd, wat hem toekwam, namelijk vrijheid. Dit bracht mede, dat aan de Roomsche Katholieken Roomsche bijzondere scholen en aan de Protestanten Protestantse bijzondere scholen gegeven werden, terwijl aan allen, die zich verwant wisten aan de Maatschappij tot nut van 't algemeen ook geen stroohalm in den weg mocht worden gelegd om scholen van het door hen gewenscht karakter op eigen kosten te openen. In de meest mogelijke vrijheid voor bijzonder onderwijs, gepaard gaande met handhaving van een strikte neutraliteit op de van staatswege bestaande openbare scholen zag Van der Bruggen alleen heil wat betreft de onderwijskwestie¹. Het probleem op te willen lossen, hoe men in de gemengde school, zonder met woorden te spelen, christelijk onderwijs zou kunnen geven, dat niet aanstootelijk was voor den geloovigen Jood, was in zijn oogen een zoeken naar de quadratuur van den cirkel. Daar voor de wet allen gelijk waren, moest hij als christen eischen, dat de staat, ook het geweten van den niet-christen zou eerbiedigen. Van der Bruggen ging niet accoord met hen, die drieërlei gezindheidsscholen van staatswege wilden invoeren, daar deze oplossing de emancipatie der school, waartoe het toch eenmaal komen moest, slechts vertragen zou. Gezindheidsscholen, die van den staat uitgingen, achtte hij vanaf 1844 ongewenscht en voorzoover het de Protestantse overtuiging betrof, achtte hij hen onmogelijk. In 1853 heeft hij dit aan minister Van Reenen geschreven, en in 1854 heeft hij er Groen van in kennis gesteld. Letterlijk schreef hij aan Groen: „Bij mij staat het, ik moet het zeggen, vast, dat een openbare gezindheidsschool, als regel, niet mogelijk, maar ook niet wenschelijk is”². Zijns inziens zou een christelijke staatschool een vorm zonder wezen verkrijgen, of zij zou de gewetensvrijheid van anderen aanranden. Dat ons volk christelijk zou zijn, was voor hem constitutioneel een onwaarheid en actueel een

¹ Vgl. Nijmeegsche schoolblad, 1e jaargang, 1844, blz. 43.

² Van der Bruggen aan Groen, 13 October, in: G. Groen van Prinsterer, *Hoe de onderwijswet van 1857 tot stand kwam*, Amsterdam, 1876, pag. 7.

illusie. Het woord van Beets, dat men van den staat niet kon eischen, wat voor het Koninkrijk Gods gewenscht werd, was dan ook uit zijn hart gegrepen. Het was hem niet onbekend, dat het convent van Wezel (1568) en de synoden van Emden (1571), Dordrecht (1574) en Middelburg (1578) het recht op de school zonder voorbehoud aan de wereldlijke overheid hadden toegekend, maar hij wilde geen nieuwe lap op een oud kleed zetten. Thans moesten, waar er van een belijdende overheid geen sprake meer was, nieuwe wegen bewandeld worden. Voor de kerkgenootschappelijke scholen was Van der Bruggen evenmin, omdat de ambtsdragers (lees predikanten) dan alles zouden bedisselen en zodoende zouden belemmeren, dat het onderwijs zaak van de ouders zou worden.

De vrije associatie-school was in zijn oogen de eenige bedding, waardoor de nieuwe stroom van het lager onderwijs zijn loop nemen zou, omdat deze voor alle richtingen, voor elke godsdienstige overtuiging ruimte van beweging aanbood. Dat de onderwijzers der bestaande scholen die vrijheid niet wilden toegestaan zien, begreep hij: de veerschippers en huurkoetsiers zagen in de spoorwegen ook slechts wegen van dood en zedelijk bederf. Er zou wel een tijd komen, dat men aan den nieuwen toestand gewend was geraakt.

Wij doen goed op grond van het voorafgaande vast te stellen, dat de beide vrienden Groen en Van der Bruggen overtuigde voorstanders waren van christelijk onderwijs, maar met dien verstande, dat Groens blik (tot 1857) op de openbare en die van Van der Bruggen op de bijzondere school gericht was. Terwijl Groen de openbare school als regel vroeg, zag Van der Bruggen met vooruitzienden blik, dat deze onderwijs-inrichting in ons vaderland haar bloeitijd zou overleven. Maar met die gedachte stond hij bij het begin van de tweede helft der vorige eeuw nog vrijwel alleen, al zou de geschiedenis hem eenmaal volkomen gelijk geven.

NIEUWE ONDERWIJSWET

Het spreekt vanzelf, dat Groen en Van der Bruggen, als harts-tochtelijke strijders voor christelijk onderwijs, zich nauw betrokken gevoelden bij de nieuwe onderwijswet, waar het Nederlandsche volk sinds de grondwetsherziening van 1848 niet zonder spanning naar uitzag. Daar het ministerie Thorbecke stellig begreep, hoe-

veel haken en oogen er aan een te ontwerpen onderwijswet verbonden zouden zijn, werd wel wat al te lang met het aanpakken van deze materie gewacht. De wet, die uiterlijk in de zitting van 1849—1850 ter goedkeuring aan de volksvertegenwoordiging had moeten worden aangeboden, was nog niet verschenen, toen Thorbecke door de Aprilbeweging genoodzaakt werd als minister af te treden. Dat tijdsgebrek daarvan de verklaring zou geven, kan ons door D. Hans, den biograaf van Thorbecke, moeilijk op goede gronden worden gesuggereerd¹. Met zijn scherpen blik voorzag deze staatsman, hoe de geesten in beweging zouden komen, als werkelijk deze belangrijke zaak aan de orde werd gesteld. Na het optreden van het ministerie Van Hall—Donker Curtius duurde het nog tot 4 September 1854, eer minister Van Reenen de lang verbeide nieuwe schoolwet bij de kamer indiende. Dat er voor de voorstanders van christelijk onderwijs weinig goeds te verwachten viel, kon te voren reeds dááruit opgemaakt worden, dat minister Van Reenen verklaarde, nimmer een weigering eener goedkeuring van bevoegde autoriteiten om een bijzondere school te stichten, te zullen vernietigen². Een voorstel van Groen, dat bij aanvraag om autorisatie tot oprichting eener school door gemeentelijke en geestelijke besturen binnen zes weken moest worden geantwoord, en dat bij weigering der vergunning beroep op de kroon mogelijk was, werd afgestemd met een en dertig tegen zeventien stemmen, trots de pleitrede van Van der Brugghen³. Hier zien wij de twee vrienden dus nog in het belang van het christelijk onderwijs schouder aan schouder staan. Veel goeds had Van Reenen met zijn wet niet aan de kamer aan te bieden, daar het in zijn bedoeling lag allen godsdienst uit de school te weren en deze louter op burgerlijk-maatschappelijke leest te schoeien. Wel was het mogelijk, waar de plaatselijke omstandigheden zulks toelieten, om afzonderlijke openbare scholen voor kinderen van dezelfde gezindheid te openen, maar dat het hier weinig meer dan een phrase gold, kan men opmaken uit de memorie van toelichting, waarin de minister als zijn meening uitsprak, dat dit wel onmogelijk in praktijk kon worden

¹ D. Hans, *Thorbecke*, 's-Gravenhage, 1932, pag. 144.

² M. D. van Otterloo, *Bijdragen tot toelichting van de schoolkwestie*, Amsterdam, 1874, pag. 92.

³ M. D. van Otterloo, *t.a.p.*, pag. 99 en 100.

gebracht, daar er zeventien godsdienstige gezindheden gevonden werden.

Deze wet zou alleszins aannemelijk geweest zijn, als er wegen voor het geven en ontvangen van christelijk onderwijs naast de openbare school in waren aangewezen. Dan zou althans Van der Bruggen zonder aarzelen voor haar aanneming gestemd hebben. Hij kon den minister niet anders dan gelijk geven, toen hij verklaarde, dat het met de grondwet in de hand niet mogelijk was, op de openbare school een christelijke opleiding te geven. Deze was immers zijns inziens niet van een openbare staatsschool te verwachten. Daar kwam de bijzondere school slechts voor in aanmerking. Maar daar van de bijzondere school geen sprake was, moest Van der Bruggen zich tegen deze eerste wet Van Reenen verzetten. Om andere redenen sloten de meeste kamerleden zich bij hem aan. Groen wilde een christelijke openbare staatsschool. En nu zou van de volksschool allen godsdienst geweerd worden? De kamerleden, die tot de groote Protestant-sche partij behoorden, dachten er geen oogenblik aan om mee te helpen allen godsdienst van hun geliefde openbare school te verwijderen. Dus bleef er voor minister Van Reenen niets anders over dan zijn wet in te trekken. Maar veel veranderingen waren daarin niet aangebracht, toen hij haar als gewijzigd ontwerp in December 1855 aan de Kamer aanbood. Ook ditmaal werd er op de openbare school geen plaats voor een christelijk-godsdienstige opvoeding ingeruimd. Het geven van onderwijs in den godsdienst werd overgelaten aan de kerkgenootschappen. Het was bij de verdediging van zijn standpunt, dat Van Reenen in de Kamer zijn merkwaardige woorden sprak: vraagt men mij, of wij een christelijke natie zijn, dan antwoord ik: ja en neen; zonder twijfel is onze natie een christelijke natie, als men let op haar geschiedenis en haar zielental, maar vraagt men, of wij staatsrechtelijk een christelijke natie zijn, dan is het antwoord: neen; staatsrechtelijk kan een natie alleen van een bepaalde gezindheid, van een bepaalden godsdienst zijn, indien het door de grondwet wordt bepaald en aangezien nu ten onzent de grondwet aan alle gezindheden gelijke rechten toekent, kan onze natie staatsrechtelijk geen christelijke genoemd worden¹. Deze ware uitspraak van den minister, dat wij staatsrechtelijk geen christelijke natie waren,

¹ Vgl. A. Goslinga, *Het conflict Groen—Van der Bruggen*, in: *Christendom en Historie*, Amsterdam 1925, pag. 285.

raakte de schoolkwestie in het hart. Van der Bruggen was het hierin volkomen met Van Reenen eens zonder liberaal te zijn. De waarheid gebood hem dat standpunt in te nemen. Dat Groenfel protesteerde, laat zich begrijpen. Had hij in „De Nederlander” van 23 November 1854 niet als zijn eischen bekend gemaakt: vrijheid van bijzonder onderwijs, goed ingerichte openbare scholen, afzonderlijke scholen van staatswege voor Protestanten en Roomsch-Katholieken, geen godsdienstlooze school, die aan de overmacht van „Rome” door terzijdestelling van den Bijbel en volkshistorie den weg baande. Ook buiten de kamer werd er verzet aangeteekend. Tal van verzoekschriften bereikten het Binnenhof om de wet Van Reenen ook in tweede lezing niet te aanvaarden. Met name noemen wij dat van een achttal predikanten, waaronder Heldrings naam het eerst te lezen stond. Zijn collega's L. J. van Rhijn, F. C. van den Ham, L. Merens, J. H. Bösken, J. I. Doedes, D. Chantepie de la Saussaye, J. J. van Toorenenbergen hadden mede opgewekt tot teekenen van dit verzoek om afzonderlijke scholen voor Protestanten, Roomschen, Israëlieten, met dien verstande, dat in kleinere gemeenten art. 22 en 23 van het reglement A der wet van 1806 (opleiding tot alle gemeenschappelijke en christelijke deugden en verbod van leerstellig onderwijs) gehandhaafd zouden blijven. Heldring dacht dus, blijkens deze petitie, eind 1855 in de lijn van Groen. Toch was dit ook weer niet geheel waar, want wij hebben te bedenken, dat dit adres weliswaar op naam van Heldring, als eerste ondertekenaar, staat, maar door Groen, wiens raad door de predikanten was ingenomen, zoo goed als geheel werd opgesteld. De twee zinnen, die niet van Groen waren, had Van Rhijn er aan toegevoegd. Alleen omdat hij de oudste was, stond Heldrings naam als eerste onder het verzoekschrift¹. Het was den predikanten blijkbaar in het belang van het herderlijk werk om behoud van christelijk onderwijs te doen. Had Heldring het onderwijsprobleem doordacht als Van der Bruggen, dan zou hij er voor teruggeschrokken zijn van den staat iets te vragen, wat deze toch onmogelijk schenken kon, n.l. een Protestantsch christelijke staatsschool. Het spreekt vanzelf, dat Van der Bruggen zijn naam onder het verzoekschrift van Heldring (lees: Groen) niet plaatsen wilde. Met de daarin aangegeven oplossing van het schoolprobleem kon hij zich immers in het geheel niet ver-

¹ Vgl. P. Smit, *Minister van der Bruggen*, Nijmegen, 1913, pag. 112.

eenigen. Wel teekende hij, ofschoon ook niet con amore, het verzoekschrift van een groep ingezetenen uit Nijmegen, dat, aan Heldrings adres aansluitend, door Ds J. A. Stoop was opgesteld. Later heeft Van der Bruggen deze petitie als een protest verklaard tegen „eene volstrekte ontchristelijking van de school”. Maar wij zullen hebben te bedenken, dat Van der Bruggen, tot teekenen uitgenoodigd, opgemerkt heeft, dat hij zelf geen andere wet zou kunnen geven, maar dat hij, juist om te bewijzen, dat hij zulk een school voor zijn kinderen begeerde, niet wilde weigeren zijn handteekening te plaatsen¹. Om voor zijn verlangen naar bijzonder onderwijs uit te komen teekende Van der Bruggen. In ieder geval ging Groen te ver, toen hij vanuit Nijmegen zonder meer een stem voor facultatieve splitsing vernam. Althans wat Van der Bruggen betreft, kon hij goed weten, dat hij daarbij van een verkeerden kant hulp verwachtte. Trouwens het adres uit Utrecht, ingezonden door A. J. van Beek Calkoen e.a., werd door Groen ook ten onrechte voor zijn doel geannexeerd, terwijl daarin toch met geen enkel woord van splitsing der school sprake was².

De Kamer reageerde intusschen in het geheel niet op de verschillende adressen. Een voorstel van Groen tot benoeming van een commissie om over de ingekomen verzoekschriften rapport uit te brengen werd met groote meerderheid verworpen. Van Hall verklaarde, dat het geheele kabinet voor de wet pal zou staan. Maar het kwam er mee ten val. Want de koning weigerde met den gang van zaken accoord te gaan. Het bestek van dit boek laat stellig niet toe breedvoerig bij de oplossing van deze kabinets-crisis en de daaruit voortvloeiende onderwijswetgeving stil te staan. Toch moeten wij ook hier een en ander over Van der Bruggen opmerken, die, tot aan zijn sterven in 1863, behalve van Beets, ook van Heldring warme vriendschap ondervinden mocht. Dat Van der Bruggen bij zijn benoeming tot kabinets-formateur in 1856 van meening was geen levensvatbaar kabinet in het leven te kunnen roepen, wanneer hij zoowel door Thorbecke als door Groen zou worden tegengewerkt, laat zich verstaan³.

¹ P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 115.

² P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 115.

³ Van der Bruggen aan Groen, 2 December 1856, in: G. Groen van Prinsterer, *Hoe de onderwijswet van 1857 tot stand kwam*, Amsterdam 1876, pag. 105.

De eenige mogelijkheid voor een welslagen zijnerzijds lag dus in een samenspreking met Groen, die positieve resultaten zou opleveren. Kon hij met Groen niet in zekeren zin tot overeenstemming komen, dan stond hem niets anders te doen dan aan den koning te verzoeken van een verdere opdracht tot kabinetsformatie verschoond te mogen blijven. Het zal voor den historicus wel moeilijk blijven zich er bij neer te leggen, dat de ontmoeting der twee vrienden op den 15den Juni 1856 op het buiten van Groen te Oud-Wassenaar in het teeken van een treurig misverstand heeft gestaan. Vermoedelijk heeft Van der Bruggen, in de emotie van zich mogelijk geroepen te weten om tot de oplossing van het onderwijsprobleem mee te werken, Groens herhaalde, maar toch omsluiserde verzekering, dat hij aan zijn beginselen vasthield, onbewust niet au serieux genomen, terwijl Groen er beter voor had moeten zorgen, dat zijn vriend niet eerder zijn buiten verliet voor deze er grondig van op de hoogte was, dat hij aan de christelijke staatsschool wenschte vast te houden. De mededeeling, waarmede Van der Bruggen bij Groen met de deur in huis viel, „dat hij en niet Groen de man van het oogenblik was, want dat Groens ministerie aan dat van Polignac gelijk zou zijn”¹ moge door Goslinga waarschijnlijk niet ten onrechte een bruusk optreden genoemd zijn², zij was toch verre van „nevelachtige breedsprikigheid”³, en bevatte in ieder geval de zuivere waarheid. Groen zou nooit een meerderheid in de Kamer achter zich gekregen hebben. Binnen tien dagen zou dan ook Chantepie de la Saussaye aan Van der Bruggen schrijven: „Vergun mij u te zeggen, dat uwe intrede in het ministerie mij meer heilspellend schijnt te zijn dan het optreden van een geheel ministerie Groen, dat onhoudbaar zou zijn. Daarom vind ik uwe aanvaarding van de portefeuille een geloofsdaad”⁴. Bevestigt dit woord ons in de overtuiging, dat Groen met zijn wensch van facultatieve splitsing der staatsschool in de Kamer weinig had uitgericht, zoo nemen wij er tevens dankbaar nota van, dat het optreden van Van der Bruggen door één van zijn beste vrienden als een geloofsdaad

¹ Jules Auguste Armand Marie, prins van Polignac, 1780—1847, werd na een kortstondig ministerschap wegens zijn reactionaire beginselen ten val gebracht.

² A. Goslinga, *Het conflict*, t.a.p., pag. 299.

³ Groen heeft het misverstand daaraan geweten. Vgl. G. Groen van Prinsterer, *Hoe de onderwijswet van 1857 tot stand kwam*, pag. 55.

⁴ P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 152.

werd gekarakteriseerd. Ook Beets liet daaromtrent geen onzeker geluid hooren. Hij schreef immers aan zijn vriend van „De Klokenberg”: „Met een biddend hart volg ik u op uwen weg, dankbaar, dat gij de zelfverloochening gehad hebt dien op te treden”¹. Beets was er dan ook zeer mee ingenomen geweest, dat aan Van der Bruggen het vormen van een ministerie was opgedragen. Groen rekende hij evenmin als Thorbecke tot de echte Nederlandsche typen, ofschoon hun partijangers dat met alle kracht van hen wilden maken². Hij moest Van der Bruggen volkomen gelijk geven, die in het liberalisme denzelfden familietrek als in het anti-revolutionaire systeem zag: idealisme, exclusivisme, gebrek aan nationaliteit³.

Heldring deed in waardeering voor Van der Bruggen voor Beets niet onder. Want aan Singendonck schreef hij: „Maar vraag ook slechts, of er bij mogelijkheid een ministerie te vinden is, dat zoo recht voor allen wil als dit”⁴. Met deze citaten zijn wij intusschen reeds op den gang van zaken vooruitgelopen. Van der Bruggen nam na het bewuste onderhoud van Groen afscheid in de overtuiging, dat deze hem niet zou tegenwerken. Den eersten Juli 1856 trad het ministerie op, dat aan Van der Bruggen zijn naam had te danken. Daar Groen ten onrechte van meening was, dat de koning zonder meer een oplossing van het onderwijsprobleem verwachtte in zijn (Groens) geest, was hij aanstonds teleurgesteld, toen den vijfden Juli door den Minister van Binnenlandsche Zaken werd medegedeeld, dat de koning, getroffen door de gemoedsbezwaren van vele zijner onderdanen tegen het ontwerp, verlangde dat een middel gezocht werd om deze gewichtige zaak zóó te regelen, dat niemands geweten gekwetst werd, zonder dat afgeweken werd van het beginsel der gemengde school, waaraan sedert 1806 de natie gehecht was. Groen, die zich vereenzelvigd had met de gedachte aan de christelijke staatsschool, mocht zich teleurgesteld achten; dat de waarheid uitgesproken was, kon toch moeilijk ontkend worden.

Het kon niet uitblijven, dat Groens teleurstelling groeide bij de discussies over het ontwerp-adres van antwoord op de troonrede, waarin door den koning in denzelfden trant over de onderwijs-

¹ P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 132.

² De la Saussaye, *Nicolaas Beets*, pag. 142.

³ P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 141.

⁴ Heldring aan Singendonck, 23 December 1856.

kwestie was gesproken als door den Minister van Binnenlandsche Zaken bij zijn sluitingsrede. Van der Bruggen verklaarde de politiek van het ministerie als een politiek van verzoening door zich allereerst te stellen op den grondslag van erkenning en waardeering der actueele waarheid van feiten en toestanden. Naar het standpunt der regeering was het niet haar taak om voor de christelijke behoeften van het volk te zorgen. Dat was geenszins de taak van den wetgever. Andere organen waren daarvoor aangewezen (denk aan huisgezin en kerk). De regeering had wetten te schrijven voor een volk zooals het bestond¹. Bij een andere gelegenheid sprak Van der Bruggen als zijn meening uit, dat iedere politiek, die zich met een christelijke richting identificeerde, noodzakelijk exclusief moest worden. Zij ging haar ideaal zoeken, òf in een geanticipeerde toekomst, òf in het verleden, toen haar leerbegrip bloeide. Daarom kon hij de anti-revolutionaire politiek niet nationaal noemen². Nationaal moest, volgens Van der Bruggen een politiek genoemd worden, die met aanvaarding van het beginsel van scheiding van kerk en staat, voor alle partijen de mogelijkheid van gewenscht onderwijs open stelde. En daar was het hem om te doen. Recht voor allen, ook voor hen, die de bijzondere school verlangden.

Wanneer men grondig van de verklaringen van Van der Bruggen kennis neemt, zal men niet anders dan tot de overtuiging moeten komen, dat hij zijn eenmaal aanvaard beginsel, dat zich scherp tegen een christelijke staatschool uitsprak, onverzwakt gehandhaafd heeft. Het gaat niet aan om met Groen op Van der Bruggens antecedenten te wijzen, waarmee vooral zijn beide uitspraken over de onmogelijkheid een christelijk karakter aan de gemengde school te verleenen, bedoeld werden. Om voor eens en voor altijd aan de vertroebelende antecedenten-polemiek een eind te maken, vestigde hij in de Kamer er met het volste recht de aandacht op, dat hij als dilettant-theoloog, paedagoog en schoolman van een ander gevoelen was dan als staatsman en wetgever³. Dat de spanning tusschen hem en Groen daardoor grooter werd, lag niet aan Van der Bruggen. Groot was voor den laatste de steun, dien hij van Beets ontving. Deze begreep hem en verklaarde: „De Christelijke staatsman is niet hij, die à tort et à travers een

¹ P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 135 en 136.

² P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 140.

³ P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 140.

Christelijken staat, naar de gedachte zijns hoofds, wil formeeren en fatsoeneeren, maar die met den staat, met zijn volk christelijk handelt, en er alles voor over heeft om, met het beste in zijn hart, zijn volk met geduld van het gebrekkige tot het betere op te voeren" ¹. Dat Beets zoo sprak, bewees, dat de scheiding van Ethisch-Irenischen en Confessioneeelen van het kerkelijke naar het politieke terrein was overgeplaatst. Het bewees ook, dat hij Van der Bruggen volkomen begreep, die in zijn eerste politiek vertoog in verband met de grondwetsherziening verklaard had: „Het is onrecht en dwang, het beginsel, de leer, het begrip, dat men is toegedaan, te willen doen zegevieren, door het op te dringen, door het alleen te willen laten spreken en aan het tegenovergestelde den mond te snoeren. Het is onrecht, wanneer een partij wil, dat alléén voor hare godsdienstige zienswijze op de school plaats zal zijn; al ware het ook een uitgemaakte zaak, dat hare zienswijze de ware is. Overtuigingen laten zich door wetten niet voor-schrijven" ².

Dankbaar, zich door Beets moreel gesteund te weten, diende Van der Bruggen 23 Februari 1857 zijn wet op het lager onderwijs bij de Kamer in. In dit ontwerp luidt art. 21: „het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden. De onderwijzer onthoudt zich van iets te leeren, te doen of te laten, wat strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Hij prent aan de kinderen dien eerbied in en wekt hen op tot onderlinge liefde en verdraagzaamheid. Het geven van onderwijs in den godsdienst wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen. Hiertoe zijn de schoollokalen buiten de schooluren voor de leerlingen der school beschikbaar. Waar de kinderen van het bezoeken der openbare school, uit hoofde van godsdienstige bezwaren der ouders, worden teruggehouden en deze bezwaren na een zorgvuldig onderzoek niet kunnen worden uit den weg geruimd, wordt, indien hieraan kan tegemoet gekomen worden door de oprichting van eene bijzondere school, tot het oprichten en onderhouden van zoodanige school, desge-

¹ P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 145.

² P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 149.

vorderd, hulp verleend door middel van een rijkssubsidie. Het verleen van zoodanige subsidie geschiedt door de wet" ¹.

Tragisch was het conflict, dat door het indienen van deze wet tusschen de vroegere vrienden Groen en Van der Bruggen ontstond. De eerste meende de wet als christen te moeten bestrijden, wat hij dan ook op een hartstochtelijke wijze, die te bewonderen zal blijven, deed, daar hij van meening was, dat met de christelijke staatsschool de christelijke schoolopvoeding werd getorpedeerd; de tweede verdedigde de wet als christen, daar hij van meening was, dat het opdringen van een christelijke staatsschool aan het Nederlandsche volk, naar de bedoeling van Groen, als onchristelijk moest worden gekarakteriseerd. Wij kiezen voor Van der Bruggen, omdat hij den weg voor de bijzondere school, door de grondwet geopend, niet heeft gebarricadeerd. Met een manlijke poging heeft hij in zijn ontwerp het subsidiestelsel naar voren gebracht, doch hij moest het laten vallen, daar de tijd er eenvoudig nog niet rijp voor was. Hem dit euvel te duiden zou niet anders dan onheusch zijn. De subsidiegedachte, die in 1857 nog onaanvaardbaar was (zelfs Groen moet tegengestemd hebben ²), bleek eerst bij de wet Mackay in 1886 eenigszins voor verwerkelijking vatbaar. Mackay heeft voor de bijzondere school het werk van Van der Bruggen voortgezet. En De Visser heeft het in 1922 voltooid.

Ook willen wij een enkel woord wijden aan de opname van de christelijke en maatschappelijke deugden in Van der Bruggens schoolwet. Als minister moest Van der Bruggen een positief-christelijke schoolopleiding voor de bijzondere school reserveeren. Daar hoorde deze thuis. Maar waar het nog niet zoover was gekomen, dat deze onderwijsinrichting van alle kanten met vreugde begroet werd, kon hij toch moeilijk iedere gedachte of herinnering aan het christendom aan de openbare school onthouden. Stellig moest deze school neutraal zijn, maar wat van het christendom nog sluimerde in de traditie, en in de ziel van het volk, al was het niet volkomen bewust, nog voortleefde, moest en kon toch vastgehouden worden. Met die bedoeling schreef Van der Bruggen zijn „christelijke deugden” in zijn schoolwet. De talrijke vruchten van het christendom konden toch binnen de muren der openbare school als ethische krachten gewaardeerd

¹ P. Smit, *Van der Bruggen*, pag. 152.

² P. Oosterlee, *Geschiedenis van het christelijk onderwijs*, pag. 268.

worden. Daarbij kwam, dat hij er rekening mee moest houden, dat de groote Protestantsche partij ieder wetsontwerp zou hebben afgewezen, waarin de vermelding der christelijke deugden ontbrak. En werd het niet hoog tijd, dat men eindelijk eens uit de onderwijs-impasse kwam?

Hoe het zij, de wet werd in de beide Kamers aangenomen en 15 Augustus 1857 door den Koning geteekend. Van der Bruggen, als een afvallige gebrandmerkt, nam van het politieke leven afscheid. De man, die zoo warm voor het bijzonder onderwijs gestreden had, zag zich tot zijn diep leedwezen genoodzaakt in het belang van zijn geesteskind als bestuurslid van „De Klokkenberg” te bedanken en had van zijn vroegere vrienden de bittere vernedering te ondergaan, dat hij geen lid van de nieuw opgerichte Vereeniging van Christelijk Nationaal Onderwijs mocht worden, voordat hij schuldbelijdenis had gedaan. Het eert Van der Bruggen, dat hij verder van toetreding tot de nieuwe vereeniging heeft afgezien. Zijn kracht lag ook in het isolement. Zijn groote verdienste zal blijven, dat hij Nederland voor de christelijke staatsschool, die Groen te goeder trouw aan ons vaderland wilde opdringen, bewaard heeft. Dat er voor de bijzondere school na de invoering van zijn wet uiterst moeilijke jaren aanbraken, mag men toch werkelijk Van der Bruggen niet ten laste leggen. De liberalen mogen op allerlei wijzen getracht hebben het bolwerk van de openbare school te versterken en te verdedigen¹, de weg voor vrij, bijzonder onderwijs door Van der Bruggen geopend, zou eenmaal van alle obstakels voorgoed bevrijd worden. Van der Bruggen heeft in een tijd, waarin bijkans niemand hem begreep, juist gezien, dat in de toekomst verreweg het grootste gedeelte der Nederlandsche schooljeugd de bijzondere scholen zou bezoeken. Eere zij zijn nagedachtenis!

HOUDING VAN HELDRING

Wanneer wij er ons toe zetten om vast te stellen, hoe Heldrings houding ten opzichte van het brandend schoolprobleem van zijn dagen geweest is, zien wij allereerst, dat hij reeds in 1840 zoo-

¹ Vgl. D. Langedijk, *De schoolstrijd in de eerste jaren na de wet van 1857*, Kampen 1937. In dit boek worden de bezwaren, die de bijzondere school in den weg gelegd zijn, op hun wezenlijke waarde geschat.

wel met Groen als met Koenen over de onderwijs-kwestie gecorrespondeerd heeft. Opmerkelijk blijft Heldrings lijst van „pia vota”. Allereerst wenschte hij de onderwijsopleiding verbeterd te zien door de oprichting van twee Protestantische en één Rooms-Katholiek onderwijzersseminaria. Alle toekomstige onderwijzers zouden daar minstens een jaar moeten doorbrengen om in alle noodige nuttige vakken bekwaamd en geëxamineerd te worden. Als hoofdonderwijs moest de Bijbelsche historie en christelijke geloofsleer aangewezen worden. Alle onkosten daarvoor konden bestreden worden door de schoolopziensers af te schaffen, die elk toezicht op de school van de gemeentebesturen en de geestelijken in den weg stonden en door hun jaarlijksch bezoek van een half uur van echt toezicht houden weinig terecht brachten. Zijns inziens diende een commissie van toezicht door den kerkeraad ter plaatse benoemd te worden, waar de gemeenteraad één lid aan toevoegde, met dien verstande, dat de burgemeester als voorzitter optrad. Zoodoende werd, zoowel het stipt schoolhouden als het stipt op school komen, verzekerd en was het ook mogelijk bij schoolverzuim het verschil tusschen niet willen en niet kunnen vast te stellen. De schoolcommissie moest op haar beurt onder toezicht staan van den district-commissaris of van een lid van de Gedeputeerde Staten, maar eveneens van het Classicaal Bestuur der Nederlandsch Hervormde kerk, dat te zorgen had, dat de kerkvisitatoren de scholen bezochten met de uitgesproken bedoeling op het zedelijk en godsdienstig leven der onderwijzers acht te geven.

Voorts wenschte Heldring, dat bij de beoordeeling der vergelijkende examens in verband met onderwijsbenoemingen vooral gelet werd op het vertellen van de Bijbelsche geschiedenis. Naar zijn gedachte moesten de gemengde scholen zooveel mogelijk vervangen worden door gezindheidsscholen. In overwegend Protestantische streken moesten de Rooms-Katholieke kinderen de Protestantische scholen bezoeken, met behoud van de vrijheid om al of niet aan het godsdienst-onderwijs deel te nemen, terwijl omgekeerd in overwegend Rooms-Katholieke streken de Protestantische jeugd op Rooms-Katholieke scholen diende te worden ondergebracht, met behoud van dezelfde vrijheid. Waar de algemeene scholen bestaan bleven, moesten de onderwijzers, mits zij Protestant waren, gehouden zijn dagelijks na schooltijd een half uur Bijbelsche geschiedenis te vertellen. Tenslotte pleitte

Heldring voor een vacantie op de lagere school van twee maanden over het geheele jaar te verdeelen ¹.

Wanneer wij deze gedachten van Heldring critisch bezien, valt x aanstonds zijn groote waardeering voor Bijbelsch onderricht te prijzen. Zooals hij enkele jaren tevoren eveneens aan Groen schreef, had hij slechts één groote klacht tegen het schoolonderwijs en wel, dat men er den Bijbel niet leerde lezen ². Dat hij er warm voor streed, dat daarin verandering zou worden aangebracht, kan hem moeilijk anders dan ten goede worden aangerekend. Dat hij verder een lans brak voor beter schooltoezicht, valt stellig eveneens in hem te prijzen. Hij zag reeds honderd jaren geleden, dat er alleszins plaats was voor een plaatselijke commissie van toezicht, die op het schoolhouden en het schoolbezoeken behoorlijk acht gaf. Het jaarlijksche bezoek van een schoolopziener van een half uur deed wat al te veel aan een wassen neus denken. Voor het overige kunnen wij ons moeilijk v onttrekken aan den indruk, dat Heldring voor een belangrijk deel van zijn gedachten in 1840 terug wilde grijpen naar den toestand tijdens de Republiek. Stellig wilde hij een plaats inruimen voor Roomsche-Katholieke scholen, maar, wat de Protestantsche scholen betreft, wilde hij het verband tusschen kerk en staat toch op een wijze leggen, die moeilijk meer gehandhaafd kon worden. Was ieder Protestantsch onderwijzer maar zonder meer geschikt om na schooltijd een half uur Bijbelsche geschiedenis te vertellen? Werd aan de kerkeraden niet te veel bevoegdheid gegeven, wanneer zij de commissies van toezicht moesten benoemen? Was het juist louter en alleen aan Protestantsche en Roomsche-Katholieke seminaria de onderwijzersopleiding te verbinden? Wij aarzelen niet deze vragen ontkennend te beantwoorden. Groen moge er veel in gevonden hebben, waar hij mee kon instemmen ³. Heldring wenschte de klok achteruit, in plaats van vooruit te zetten. Zoo moest het niet. Daar Heldring in een brief aan Koenen dezelfde gedachten ontwikkelde, kunnen wij dezen stilzwijgend voorbijgaan; alleen diene opgemerkt te worden, dat hij zich nog beslister uitsprak, dat iedere school of Protestantsch of Katholiek moest zijn. Wanneer men met het godsdienstig onderwijs geen genoegen kon nemen, moest de geestelijkheid van

¹ Heldring aan Groen, 14 November 1840.

² Heldring aan Groen, 13 Februari 1843.

³ Heldring aan Koenen, 10 December 1840.

het kerkgenootschap, waartoe men behoorde, daarin voorzien ¹. In de jaren die volgden kwam er voorloopig geen verandering in Heldrings gedachtenwereld. In den tijd van „de April-beweging” schreef hij aan Beets: „Maar u en mij is het goed te weten, dat wij, zonder paniek en zonder beven kalm en bedaard den vijand onder het oog kunnen zien en luide mogen roepen: nu geen armenwet ² en een gescheiden school” ³. Aan Groen verklaarde hij: „Zonder de rechtvaardiging door het geloof kan geen gereformeerde kerk philanthropisch bestaan. Daarom alleen reeds kan zij nimmer gemengde scholen verduren” ⁴. Wij zouden hierin met Heldring mee kunnen gaan, als hij niet bedoelde, dat alles wat niet vrijmetselaar was zich om de christelijke staatsschool, confessioneel gescheiden, moest scharen. De schoolonderwijzer had te zorgen, dat de jeugd den catechismus van buiten leerde. Aldus schreef hij in een volgenden brief aan Groen, dien hij besloot met de opmerking, dat hij een vreeselijke kamp tegemoet zag, wanneer hij uit dit beginsel de zaak der school zou willen behandelen ⁵. Daarin zag hij goed. Het zou de roeping van Van der Bruggen worden dezen weg tot oplossing van het schoolvraagstuk voorgoed af te sluiten. In hetzelfde jaar schreef Heldring, wederom aan Groen, dat hij bezoek had gehad van een geloovig onderwijzer, die hem verzekerde, dat onder de onderwijzers van zijn district de overtuiging leefde, dat de *gescheiden school* volstrekt noodzakelijk was. Pastoors gingen in den gang van zaken in het onderwijs ingrijpen. Het kwam Heldring voor, dat de tijden nu rijp werden om gewichtige dingen door te zetten. De christen-vrienden moesten volgens hem in deze richting gemobiliseerd worden ⁶.

Drie jaren later begon zich eenige verandering in Heldrings gedachtenwereld af te teekenen. In zijn „Politieke Beschouwingen” van October 1856 verzoende hij zich eenigszins met de gemengde school. Allereerst begon hij met uit te spreken, dat hij zeer sterk voor de gescheiden school was, maar door de coalitie van de Roomschen met de liberalen was naar zijn meening de tijd daar-

¹ Heldring aan Koenen, 10 December 1840.

² Deze armenwet bedoelde de vrijheid der Diaconie aan banden te leggen.

³ Heldring aan Beets, 2 April 1853.

⁴ Heldring aan Groen, 18 April 1853.

⁵ Heldring aan Groen, 4 Juli 1853.

⁶ Heldring aan Groen, 10 October 1853.

toe nog niet gekomen. Men moest niet het ideale, onbereikbare verwachten, maar uitzien naar een gezonde, bruikbare wet, die van lieverlede de natie bracht naar de school die vrij was, zoodat het verlangen naar gescheiden Protestantsche, Roomsche en Joodsche scholen vervuld werd¹. Wanneer Heldring met „de vrije school” de gedachte aan de christelijke staatsschool in zijn beschouwingen bezig was los te laten, valt een verandering ten goede in zijn opvattingen te constateeren. Van der Bruggen zou die gezonde wet brengen zonder er verantwoordelijk voor te zijn, dat men er schandelijk misbruik van zou maken. Zijn wet zou inderdaad eenmaal het verlangen naar vrije, gescheiden Protestantsche en Roomsche scholen bevredigen. Uit een brief aan Singendonck blijkt intusschen eveneens, dat Heldring bezig was in zijn gedachtenwereld een wijziging te ondergaan. Na verzocht te hebben zijn hartelijke groeten aan Van der Bruggen over te brengen, schreef hij, dat niet het ideale wettische, maar wat in de realiteit mogelijk was, als het beste kon worden aangemerkt². In dien geest schreef hij enkele weken later weer aan Singendonck. De verandering wordt echter bij Heldring bewuster. Nu hij eenmaal tegen het wettische, politieke element gekozen heeft, meent hij het ook zoo krachtig mogelijk te moeten overvleugelen. Onder de gegeven omstandigheden moest naar de beste oplossing gezocht worden. De minderheid kon haar meening niet aan de meerderheid opdringen. De groote steden waren bijna alle in de Thorbeckiaansche richting brutaal georganiseerd³. Nog vóór het jaar 1856 ten einde liep schreef hij wederom aan Singendonck, dat hij niemand kwalijk nam, wanneer hij in dezen tijd van opinie veranderde. Het liefst voelde hij zich thuis bij de bede van Psalm 25, waarin de Psalmist om voorlichting vroeg voor den weg, dien hij gaan moest⁴. Deze verklaring van Heldring verdient in het geding gebracht te worden bij het oordeel van H. H. Kemink, die aan Groen schreef, dat Heldring zoo gemakkelijk van inzicht veranderde⁵. Diens verklaring aan Singen-

¹ O. G. Heldring, *Politieke beschouwingen*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XI, pag. 315.

² Heldring aan Singendonck, 17 October 1856.

³ Heldring aan Singendonck, 6 November 1856.

⁴ Heldring aan Singendonck, 23 December 1856.

⁵ H. H. Kemink aan Groen, 5 December 1856, in: G. Groen van Prinsterer, *Hoe de onderwijswet van 1857 tot stand kwam*, Amsterdam, 1876, pag. 111.

donck werpt daarop toch ook wel een ander licht! In zijn brief aan Singendonck schreef Heldring verder, dat hij het begrijpen kon, dat minister Van der Bruggen vooralsnog de oogen gevestigd hield op de christelijke gemengde school. Juist dat woord „vooralsnog” moeten wij ter beoordeeling van Van der Bruggen goed vast houden. De weg naar de vrije christelijke school in zijn eigen geest hield Van der Bruggen open, al moest hij door de tijdsomstandigheden op een christelijke gemengde school de oogen vestigen. Heldring aarzelde niet te verklaren, dat het christendom op de christelijke gemengde school hem slechts aan een zeepbel deed denken. Juist in die dagen had hij de laatste hand gelegd aan een boek, waarin hij de wedergeboorte ten leven van een dorp had beschreven, waarbij hij geheel van de groote beteekenis van den Bijbel was uitgegaan¹. Voor hem was er maar één opvoeding mogelijk, en wel, die in den Bijbel haar uitgangspunt vond. In de „politieke beschouwingen” van December 1856 verklaarde hij zich dan ook persoonlijk voor de gescheiden scholen, maar hij verzuimde niet er uitdrukkelijk bij te schrijven, dat hij uit beginsel volkomen ministerieel was². Dan volgt in den brief aan Singendonck al spoedig één van de helderste blikken van Heldring op de onderwijskwestie zijner dagen. Zijns inziens was het regeeren bij de bestaande constitutie onmogelijk geworden. Het betere moest aan het slechtere opgeofferd worden, zoolang deze grondwet bestond. Van der Bruggen had met de harde werkelijkheid te rekenen, dat hij de christelijke openbare school niet christelijker kon maken dan de grondwet toeliet. Hij doorzag de status quo zoo goed als bijkans geen ander. Maar hij troostte zich, dat, wanneer de oogen der natie open gingen, de weg voor het wezenlijk christelijk onderwijs gebaad was.

Wij zagen reeds, dat de passage in de schoolwet van Van der Bruggen over „de christelijke deugden” heel wat te doen bracht in het kamp der christen-vrienden. De critiek was bijna doorlopend afkeurend. Heldring maakte daarop een uitzondering, getuige zijn politieke beschouwingen in het voorjaar van 1857. Hij doorzag, dat er in Nederland nog veel wakker geroepen moest worden ten gunste van het christelijk onderwijs. Van den strijd

¹ Dit boek hebben wij te Zetten in manuscript teruggevonden. Men vraagt zich af, waarom het niet werd uitgegeven. Het was het stellig waard.

² O. G. Heldring, *Politieke beschouwingen*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XI, pag. 467.

verwachtte hij meer dan van de overwinning. Er zouden naar zijn verwachting behoeften ontstaan, die weg en baan zouden weten te vinden, ook daar waar niemand er aan dacht. Zijns inziens was de wet in zooverre christelijk als de Protestantsche natie van 1857 christelijk was. Zijn lof voor de wet was gering, grensde zelfs aan satyre, maar van de regeering kon hij geen andere wet verwachten. Met vreugde gaf hij in het verdere verloop van zijn beschouwingen het woord aan Singendonck, die met groote kennis van zaken een verdediging van het ontwerp gaf en de facultatieve school-splitsing bestreed. Het was aan Singendonck toevertrouwd er kalm maar beslist op te wijzen, dat door den koning slechts een mogelijke taak op de schouders der regeering gelegd kon zijn. Niet in het genoegdoen aan de wenschen van het petitionnement, maar in het geven van een practische oplossing van het zeer veelzijdige onderwijs-vraagstuk lag haar opdracht. De grondwettige scheiding van kerk en staat maakte christelijke staatshoofden in den geest van Groen onmogelijk. Op welk gevaarlijk terrein zou de staat zich bewegen, wanneer hij geroepen werd den inhoud van het woord christelijk vast te stellen! Deed het kerkelijk verschil tusschen gescheidenen en niet-gescheidenen op sommige plaatsen niet reeds de behoefte aan afzonderlijke bijzondere scholen ontstaan? De staat had het christendom als grondslag der beschaving en zedelijkheid van een christelijk volk te erkennen. Daarom was hij verplicht het schoolwezen van dit levenwekkend element niet te berooven, maar verder ging zijn bevoegdheid niet. Want hij was geen christelijke staat. Hij had niet te bepalen, *wat* het christendom in en voor de school zou wezen.

Na deze uiteenzettingen van zijn vriend Singendonck besloot Heldring zijn beschouwingen door het ministerie op te wekken zonder de minste toegeeflijkheid iederen aanval, van welke zijde die ook kwam, op het hoofdbeginsel van de wet moedig af te slaan. Alles moest voortaan in het werk gesteld worden om te komen tot die Protestantsche ware unie, waardoor het mogelijk werd één ware christelijke, Protestantsche volksschool te hebben, die met de kerk één weg insloeg: de opvoeding der gemeente¹. Met dit woord sprak Heldring, onder den indruk van de in het vorig hoofdstuk besproken Unie-beweging zichzelf tegen. Hier

¹ O. G. Heldring, *Politieke beschouwingen*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XI, pag. 748—761.

derailleurde hij, of liever hier phantaseerde hij. Nu zag hij weer te veel mogelijkheden in de wet van Van der Bruggen, die deze zelf stellig niet zag. Maar lang zou die Utrechtsche Unie-roes niet duren.

Zijn laatste politieke beschouwingen met de uiteenzetting van Singendonck joegen inmiddels zeer veel stof op. Maar Heldring kwam beslist niet op zijn steun aan Van der Bruggen terug. Integendeel, hij schreef aan zijn vriend, dat het nu zaak was, pal te staan. Samen stonden zij in de critiek, want meer dan honderd abonné's hadden „De Vereeniging” opgezegd. Met klem adviseerde hij Van der Bruggen „om de goedheid en trouw jegens zich zelven te hebben om alle loon van weemoed te laten varen”¹. Dit was voor dezen minister moeilijk ten uitvoer te brengen. Zijn wet werd aangenomen, maar zijn goede bedoelingen werden zoo weinig verstaan, dat hij daarna aftrad. De weemoed zou hem voortaan vergezellen. Maar Heldring zou daar evenmin als Beets de schuld van dragen.

HELDRINGS HOUDING NA 1857

Verschillende korte artikelen in „De Vereeniging, Christelijke Stemmen” stellen ons in staat Heldrings houding na het aannemen van de schoolwet van Van der Bruggen vast te stellen. Daarbij maken wij ook dankbaar van bewaard gebleven correspondentie gebruik.

Aanstands valt op, dat hij daarom vrede met de wet had, omdat zij vrijheid gaf om scholen te stichten. Want van een christelijke staatschool verwachtte hij niets. Wat al te scherp liet hij zich daarover uit door op te merken, dat daar slechts verwarde hoofden naar vroegen². Naar zijn overtuiging, die hij tot aan het eind van zijn leven heeft vastgehouden, lag het op den weg van de kerk zich met het godsdienstig onderwijs van de kinderen te bemoeien. Onderwijs en opvoeding moesten in christelijken zin hand aan hand gaan. Slechts de kerk kon daartoe den juisten weg banen. Wanneer de staat zich op dat terrein begaf, gebeurden er ongelukken. Tijdens de behandeling van de onderwijswet in de Kamer was hij in Pfalzdorf, waar het christelijk godsdienstig onderwijs, zooals in geheel Pruisen, bij de wet ge-

¹ P. Smit, *Minister Van der Bruggen*, pag. 162.

² O. G. Heldring, *De christen-werkman*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIII, pag. 58.

regeld was. De Catechismus werd precies overhoord als de andere lessen. Moeilijk was toch aan te nemen, dat deze methode heilzaam kon werken. Voor de kerk was hier een roeping weggelegd. Al leefde hij wel al te optimistisch in de hoop, dat de kerk binnen tien jaren blijk zou geven deze roeping grondig te verstaan door overal vrije, kerkelijke scholen op te richten¹, hij moest toch vooralsnog constateeren, dat de wensch naar christelijk onderwijs in Nederland miniem was. Zijn beide vijanden, humanisme en spiritualisme, waarmee hij het, zooals wij reeds eerder zagen, meermalen te kwaad had, waren ook daarvan de oorzaak. Voor velen bestond hun christendom in het nuttig lid der maatschappij zijn, terwijl de rechtzinnige Veluwe tevreden was, als des Zondags zoowel uitverkiezing als 's menschen onmacht op den voorgrond werden gesteld². Nog in 1865 moest Heldring in een brief aan De Liefde dezelfde klachten doen hooren. Het meest hinderde hem in dit schrijven de fanaticke dolingen van het verkiezingsbegrip, die zich in de hoogste lijdelijkheid openbaarden³. Rekening houdend met het feit, dat de kerk nog niet aanstonds volle activiteit zou gaan ontplooiën door het oprichten van vrije kerkelijke scholen, adviseerde Heldring in 1858 zooveel mogelijk gebruik te maken van de bij de wet gegeven mogelijkheid buiten de officieele uren godsdienstonderwijs op de openbare scholen te geven. Daar er 's morgens van negen tot twaalf uur en 's middags van twee tot vier uur les gegeven werd, kon naar het oordeel van Heldring zeer geschikt een extra uur officieus aan de rooster worden toegevoegd, dat in vele gevallen zeer geschikt tegen een billijke vergoeding door den onderwijzer der betrokken kinderen gegeven kon worden. Uit ervaring van vele jaren wist Heldring, dat het langs dezen weg mogelijk was van een openbare school toch een christelijke school te maken. Voor het geval dat de onderwijzer onwillig of ongeschikt mocht zijn dit extra uur te geven, deed men goed door om te zien naar een ander bevoegd onderwijzer, of naar een geschikt godsdienstonderwijzer⁴. In dit ver-

¹ O. G. Heldring, *Nog iets over de schoolwet*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XII, pag. 190—192.

² O. G. Heldring, *De wensch naar Christelijk onderwijs*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIV, pag. 383—387.

³ Heldring aan De Liefde, niet gedateerd, doch na de opening der Normaalschool.

⁴ O. G. Heldring, *De Schoolwet*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XII, pag. 529—532.

band moet men dan ook Heldrings poging op de algemeene vergadering van de Nederlandsche Protestantsche Unie van 24 Juni 1858 te Utrecht zien om de kerk wat actiever te maken in het belang van het onderwijs. Volgens hem moesten, om voorloopig uit de impasse te komen, godsdienstonderwijzers door de predikanten worden opgeleid om na het behalen van de acte op de scholen les te kunnen geven in de uren, die de wet beschikbaar stelde. Zoo zou het mogelijk zijn vier tot vijf uur per week onderwijs te geven in Bijbellezen, Bijbelsche geschiedenis, Algemeene, Vaderlandsche en Kerkgeschiedenis en in vierstemmig koraalgezang. Op deze wijze hoopte Heldring de leerlingen der openbare school voor ontkerstening te bewaren¹. Al moeten wij Van Otterloo² voor een deel gelijk geven, die het zoowel uit een practisch als uit een paedagogisch oogpunt ongewenscht vond om geregeld beslag op het zesde uur te leggen³, zoo neemt dit toch niet weg, dat wij van meening zijn, dat er in den door Heldring aangegeven weg toch stellig ook wel wat goeds te vinden zou geweest zijn. Op menige openbare school zou later door personen, die daartoe door den kerkeraad der Nederlandsch Hervormde gemeente ter plaatse waren aangewezen, alleszins te waardeeren evangeliseerend werk verricht worden. Van der Bruggen had zelf ook na de aanneming van zijn wet van de kerk verwacht, dat zij met getrouwheid zou doen, wat haar hand vond om te doen. Toen hij daarin teleurgesteld werd, schreef hij in April 1860 zijn „Open brief aan de bestuurders en leden van de Hervormde Kerk” waarin hij met kracht aandrang op de stichting van Bijbel- en Zondagscholen. Maar zijn stem was als die van een roepende in de woestijn⁴. De kerk verstond haar roeping helaas niet. En toch moest volgens Heldring van die zijde ook het bijzonder onderwijs ter hand genomen worden. Want voor bijzondere scholen, die niet van de kerk uitgingen, was hij huiverig. Terwijl in de scholen van het Nut van het algemeen alle positief christelijk onderwijs ontbrak, liepen de niet-kerkelijke,

¹ D. Langendijk, *De schoolstrijd*, pag. 31.

² Michiel Derk van Otterloo, 1810—1870, onderhield als hoofdonderwijzer van de openbare school te Valburg vanaf 1854 een onafgebroken correspondentie met Groen over het onderwijsvraagstuk.

³ M. D. Otterloo, *Nieuwe bijdragen ter toelichting van de schoolkwestie*, Amsterdam 1876, pag. 48.

⁴ D. Langendijk, *De schoolstrijd*, pag. 31.

vrije, christelijke scholen gevaar een sectarisch karakter te gaan dragen, waar het gevaar van een nec plus ultra van christelijkheid allerminst denkbeeldig was. Vijand als Heldring was van dat treurig sectarisme, dat in zelfverheerlijking steeds het oude liedje zong „wij zijn de christenen en de anderen vormen de onwetende schare”, wenschte hij de christelijke school zeer bepaald van de kerk te zien uitgaan. De vrije school kon met alle wind der geïmproviseerde leer aan iemand van echt gereformeerde beginselen niet geven, wat van een christelijke school verwacht mocht worden, die van de kerk uitging. Daar het wezenlijk karakter der Nederlandsch Hervormde kerk volgens Heldring in en rondom den Heidelbergschen Catechismus te vinden was, verwachtte Heldring, dat aan dat leerboek op de bijzondere, kerkelijke scholen ook grondig aandacht werd geschonken. Slechts aan de vrije kerkelijke school kon Heldring zijn volle goedkeuring geven ¹. Uit een brief van Heldring aan Groen blijkt duidelijk, dat Heldrings blik eigenlijk steeds op de kerkelijke school gericht is geweest. Letterlijk schreef hij: „Ik heb te veel mijn solitaire positie verlaten, toen ik mij in de staats-christelijke, facultatief gescheiden school overplaatste. Ik verliet toen het standpunt, dat ik persoonlijk heb ingenomen. Het is dat der kerkelijke school” ². Zooals wij reeds zagen, heeft Heldring tot aan zijn heengaan aan dat standpunt vastgehouden. In 1866 schreef hij aan Groen, dat hij in correspondentie was getreden met alle Classicale Besturen der vaderlandsche kerk, met vriendelijk verzoek hem mede te deelen, wat er in hun ressort nog bestond aan kosterij-goederen. De inkomsten daarvan wilde hij mede gebruikt zien voor het aanstellen van onderwijzers, die aan het hoofd van kerkelijke scholen dienden te komen staan ³. In 1868 schreef hij in zijn tijdschrift: „Wij willen kerkelijke scholen, waartoe de staat het zijne bijdraagt, zoodat hij vindt, dat de school voldoet aan de vereischten van goed onderwijs” ⁴. En in 1872 schreef hij wederom aan Groen: „Mijn hoofdartikel is en blijft, hoe de school aan de kerk verbonden moet worden. Daarheen moet voortaan mijns inziens

¹ O. G. Heldring, *Ons kerkelijk standpunt in betrekking tot de school*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIII, pag. 308—314.

² Heldring aan Groen, 9 November 1858.

³ Heldring aan Groen, 25 Januari 1866.

⁴ O. G. Heldring, *Een reis naar Bremen en Berlijn*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XXIII, pag. 108—113.

alles leiden. De kerk is het grootste zedelijk lichaam" ¹. Opvoeding en onderwijs konden nergens zoo goed hand aan hand gaan dan op de kerkelijke school.

HELDRING EN CHRISTELIJK NATIONAAL SCHOOLONDERWIJS

Al was Heldring dus, zooals wij zagen, een warm voorstander van de christelijke school, die van de kerk uitging, hij was toch ruim genoeg van opvatting om ook van harte zijn steun te verleen aan bijzondere christelijke scholen, die niet direct van de kerk uitgingen. Een artikel van de hand van den bekwamen Israëlitischen rechtsgeleerde De Pinto over „De openbare school en de Bijbelsche geschiedenis” ² deed hem zijn huivering voor vrije, christelijke scholen opzij zetten. De nood was hem zonder meer opgelegd om deze mede in het leven te roepen. In bedoeld artikel sneed De Pinto de cardinale vraag aan, of de Bijbel en de Bijbelsche geschiedenissen op de openbare school konden worden gebruikt, of als contrabande moesten worden afgewezen. De Pinto aarzelde niet het pleit voor de laatste opvatting te voeren, daar Israëlitische kinderen toch zeker in hun godsdienstige overtuiging gekwetst werden, wanneer de Bijbelsche geschiedenis, en vooral die van het Nieuwe Testament, deel uit mocht maken van de leerstof. Zelfs het Oude Testament moest bezwaren opleveren, daar toch de Protestantsche onderwijzer geheel anders tegenover deze stof stond dan zijn Joodsche collega. Dit artikel hielp Heldring om de wet van Van der Bruggen meer dan voorheen te zien in het licht van de bedoeling van den ontwerper, die werkelijk christelijk onderwijs voor de bijzondere christelijke school reservereen wilde.

Op de presentielijst van de vergadering, die 30 October 1860 in het Wapen van Amsterdam op het Rusland in de hoofdstad gehouden werd om tot de voorloopige oprichting van de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs te komen, was dan ook de naam van Heldring te lezen. Weliswaar brak hij ook toen een lans voor oprichting van kerkelijke scholen op

¹ Heldring aan Groen, 21 Mei 1872.

² Vgl. A. de Pinto, *De openbare school en de Bijbelsche geschiedenis*, in: *Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal- en Gemeentebestuur in Nederland*, deel IV, Rotterdam, 1860, pag. 347—352.

reformatorischen grondslag, maar toen Groen in zijn repliek aan zijn adres vroeg, of hij zich met de hoofdgedachten van het concept-reglement vereenigen kon, antwoordde hij toch „onvoorwaardelijk”¹. Stellig had Heldring geen spijt van deze houding, daar Groen hem vier dagen later schreef, dat het doel was alles zooveel mogelijk op kerkelijken grondslag te bouwen². Tot vreugde van Groen was Heldring ook present op de vergadering van 23 April 1861, die de definitieve constitueering der vereeniging met zich mede zou brengen. De opening van de bijeenkomst was hem daarbij toevertrouwd³. Groen was daarom zoo op de aanwezigheid van Heldring gesteld, omdat hij in hem een welkome trait d'union vond tusschen hen, die in 1857 in verband met de onderwijswet tegenover elkaar gestaan hadden⁴. Heldring had tot zijn leedwezen leeren zien, welke misbruiken van de wet Van der Bruggen gemaakt werden. Groen moest hij gelijk geven, dat onder de gegeven omstandigheden met kracht geëischt moest worden, dat de openbare school volstrekt neutraal bleef, daar het niet aanging, dat christenen van den nieuwen stempel overal in den lande hun ongeloof en twijfeling gingen verspreiden⁵. Hij begreep, dat de nieuwe vereeniging, wier bekwame secretaris Nicolaas Mattheüs Feringa in 1849 op zijn advies aan een bijzondere school te Amsterdam als hoofdonderwijzer was verbonden⁶, in het belang van werkelijk, christelijk onderwijs recht had op zijn volle medewerking. Een en andermaal schreef hij in zijn maandblad over het Christelijk nationaal onderwijs, waarbij hij wees op het onrecht, dat het bijzonder onderwijs werd aangedaan door de onedele concurrentie van de openbare staatsschool, waarover het gezond verstand nooit een goed woord kon spreken⁷. Onder meer dacht hij aan het kosteloos schoolonderwijs op vele openbare scholen en aan de verplichting, dat aan de bijzondere scholen steeds een hoofdonder-

¹ D. Langedijk, *De geboorte van de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs*, in: *De Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs*, 1860—1935. Wageningen 1935, pag. 64.

² Groen aan Heldring, 3 November 1860.

³ D. Langedijk, *t.a.p.*, pag. 85.

⁴ Groen aan Heldring, 1 April 1861.

⁵ Groen aan Heldring, 29 Mei 1861.

⁶ J. C. Rullman, *Onze voortrekkers*, Delft 1932, pag. 162.

⁷ Vgl. O. G. Heldring, *Het Christelijk nationaal onderwijs*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XX, pag. 650—651.

wijzer verbonden moest zijn, terwijl dit op de kleine openbare scholen niet het geval was ¹. Een andermaal voelde hij zich gedrongen tegen het woord christelijke deugden te protesteeren, omdat daardoor de wet de grootste vijandin van het Christelijk nationaal onderwijs was geworden ². Reeds in 1862 zag Heldring, dat, als op de openbare school ethiek van dogmatiek gescheiden werd, slechts van natuurlijke godsdienst overbleef, die ten slotte tegenover het christendom vijandig kwam te staan ³. Toen Beets zich dan ook op de vergadering van „Christelijk Nationaal” van 19 Mei 1869 schrap zette tegen het voorstel van Groen om stappen te doen, dat het woord „christelijke deugden” uit de wet van 1857 zou worden geschrapt, door deze poging misdadig te noemen, ging Heldring, afgezien van het feit, dat hij het optreden van Dr Kuyper, die de heerschende staatsidee satanisch had genoemd, ook ongepast vond, daar in het geheel niet mee accoord, daar hij het alleszins billijk achtte, wanneer men een wetsartikel, waarvan misbruik werd gemaakt, eerlijk en open bestreed ⁴. Met vreugde is hij nog een reeks van jaren van den groei van „Christelijk Nationaal” getuige geweest, terwijl zijn profetie, dat deze vereeniging eenmaal een der heerlijkste overwinningen ten deel zou vallen, volkomen in vervulling is gegaan ⁵. In de geschiedenis van den schoolstrijd heeft Heldring zijn eigen plaats ingenomen, waardoor het ook begrijpelijk is, dat zijn naam aan één der Haagsche bijzondere scholen verbonden blijft.

HELDRING EN HET HOGER ONDERWIJS

Thans vraagt nog Heldrings houding ten opzichte van het Hooger onderwijs enkele oogenblikken onze aandacht. Wij doen goed door daarbij uit te gaan van een brief, dien Heldring, na de vergadering, die 18 Augustus 1848 in het belang van het herstel der vaderlandsche kerk plaats vond, aan Da Costa schreef. Terwille van het belang der zaak veroorloven wij ons daaruit enkele uitgebreide citaten.

¹ Vgl. O. G. Heldring, *Concurrentie der staatsschool met de vrije school*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XXIII, pag. 669—672.

² Vgl. O. G. Heldring, *Het Christelijk nationaal onderwijs*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XXII, pag. 226—230.

³ Vgl. O. G. Heldring, 6de jaarverslag van Talitha-kumi, 1682.

⁴ Heldring aan Groen, 21 Mei 1872.

⁵ O. G. Heldring, *Reis naar Londen*, pag. 64.

„Toen wij in de laatst verlopen week op den snelvliegende spoorwagen aan onze gedachten in levendig gesprek den vrijen loop gaven, wenschte gij, dat ik over één onderwerp mijn pen zou opvatten en u een brief schrijven. Wij spraken n.l. over de verhouding van onze academie tot onze Gereformeerde kerk. Het liefst zou ik de door u en velen met u uitgesproken wensch, die kerk ook op onze academie wettig gerepresenteerd te zien, aldus willen formuleeren: Laten wij deze wettige representatie zoowel in de literaire, wijsgeerige, als godgeleerde wetenschappen trachten te bereiken op onze universiteiten. Of laten wij een vrije academie (lees vrij seminarium) oprichten, waarvan voorbeelden te vinden zijn in de Luthersche, Remonstrantsche en Doopsgezinde seminariën.

Het lijkt mij goed, dat de tienduizenden, die thans belang stellen in het behoud onzer Gereformeerde kerk, zich vereenigen en een termijn vaststellen, binnen welke de zaak aan onze Hoogescholen geregeld moet zijn. Is die termijn verstreken, dan moeten zij overgaan tot het oprichten van een vrije academie (lees vrij seminarie), waar een volledig onderwijs gegeven zal worden in alle wetenschap, die tot het gansche gebied der godgeleerde vakken behoort. Ik heb er niets op tegen, dat de staat hoogescholen voor alle wetenschappen en dus ook voor de godgeleerde vakken vanuit zijn standpunt handhaaft, maar ik heb bezwaar dat de kerk, die de draagster is van groote waarheden en die in ons land nog haar aanzien bezit, die academiën niet de hare mag noemen. Wel verre, dat deze academiën de groote waarheden, op Gods Woord gegrond, handhaven, volgen zij reeds thans voor een goed deel een richting, die de slooping onzer geheele kerk beoogt, ja reeds volbracht heeft, voorzoover haar macht zich daartoe uitstrekt. Ik zou nooit begeeren, dat eenig geweten om onzentwil geweld aangedaan werd. Ik acht niets treuriger dan de vrije waarheid aan banden te leggen. Ik heet elk streven naar waarheid, zoo het uit een oprecht gemoed voortkomt, welkom. Het is mij dierbaar. Want het herinnert mij aan mijn eigen levensweg. Aan den strijd, dien ik streed. Maar ik begeer, evenals duizenden met mij, dat het wetenschappelijk standpunt van de door ons erkende christelijke waarheid, in het Woord Gods gevonden en in onze kerk opgenomen, gehandhaafd wordt en dat daartoe, of aan onze Hoogescholen een geheel bijzonder, christelijk, gereformeerd onderwijs in elk vak, dat de Godgeleerde noodig heeft, zal gegeven worden.

of dat wij er toe overgaan zoodanige mannen uit ons midden te benoemen en te bezoldigen, die dit onderwijs geven. Zouden wij niet twee literatoren, één wijsgeer en twee godgeleerden in ons land kunnen vinden, die bereid zijn om deze taak op zich te nemen? Zou het een zoo moeilijke zaak zijn voor ieder jaarlijks het inkomen van f 3.000.— te vinden? Zouden vijftien-duizend gulden de krachten onzer kerk te boven gaan? Gij glimlacht? Verre van daar, zegt gij. Hoevele duizenden brachten wij reeds bij elkander in de laatste jaren tot uitbreiding van het Koninkrijk Gods! Leed iemand onzer daaronder? Verloren wij iets? Zouden de tienduizenden, die de leer des kruises in onze kerk toegedaan zijn, hier, waar het alles geldt, ten achter blijven? Gewis niet! Doch genoeg, mijn gedachten formuleerde ik zoo goed ik kon. Nu is het aan u mij te zeggen, of ik dwaal, of goed zie" ¹.

Het liefst was Heldring aanstonds tot benoeming van verschillende docenten overgegaan. Want hij had zijn mannen daar reeds voor gevonden. In denzelfden brief lezen wij namelijk, dat hij Da Costa op het oog had voor de exegetische en historische vakken, Valeton voor Hebreeuwsch en Oostersche talen, De Liefde of Beynen voor de literaire opleiding en Van Toorenenbergen voor de dogmatiek. Heldrings kijk op deze heeren was zoo vreemd niet, want twee uit hen zouden later werkelijk de professoren-toga dragen. Wij denken aan Valeton en Van Toorenenbergen.

Met Groen correspondeerde Heldring ook over deze zaak. Want in een brief van Groen lezen wij: „Een vrije academie! Voorzeker, dat ware zeer wenschelijk. Brummelkamp sprak er mij dezer dagen over in een aangenaam bezoek, dat ik van hem ontving. Laat uwe gedachten ernstig gaan over de wijze, waarop men tot verwezenlijking van dezen wensch zou kunnen geraken. Mij is dit nog niet duidelijk. Altijd is het goed op de behoefte daaraan te doen letten" ².

Opmerkelijk is, dat ook Groen van een vrije academie sprak, terwijl toch allereerst door Heldring aan een seminarie voor aanstaande predikanten gedacht werd.

Zooals wij in het vorig hoofdstuk reeds zagen, maakte Heldrings kerkelijk denken in het jaar 1849 een inzinking door, die niet

¹ Heldring aan Da Costa, 1848 (zonder nadere dateering).

² Groen aan Heldring, 19 September 1848.

naliet van invloed te zijn op zijn enthousiasme voor een meer kerkelijke opleiding der aanstaande predikanten. Niet zonder humor schreef hij aan Beets: „Een vrije academie? groote gedachte! De jonge moeder beviel ontijdig van een kind. De wieg ontbrak. De luiers en de baker ontbraken eveneens. Nochtans kwam het wonder terecht. Zoudt gij het er op wagen om zoo ontijdig een kind geboren te doen worden”¹. En ruim veertien dagen later schreef hij, eveneens aan Beets: „Gij ontvangt van Van Eeghen Wichern's „Innere Mission”. O, lees dat kostelijke boek vóór 10 October. Het beziele uw hart met hoogere gedachten dan een vrije academie”². Dus Beets heeft zich ook voor de predikanten-opleiding geïnteresseerd. Vanzelfsprekend moest Heldring over zijn verandering van inzicht ook aan Da Costa schrijven. Dit deed hij dan ook in dienzelfden tijd, waarbij hij verklaarde te veel onder den indruk van de vergadering van den achttienden Augustus gedacht te hebben³. Intusschen meene men niet, dat Heldring aan de opleiding der aanstaande predikanten verder geen aandacht meer schonk. Het tegendeel is waar. Zijn enthousiasme voor een zelfstandige theologische opleiding mocht gedoofd zijn, een goede scholing der theologen op reformatische basis bleef hem ter harte gaan.

Als bewijs daarvoor diene het volgende. Toen hij op zijn collectereis voor „Steenbeek” ook aan Leiden een bezoek bracht, ontmoette hij bij zijn neef Janssen Professor Scholten, die al spoedig de denkbeelden van zijn collega Opzoomer, te Utrecht, hevig bestreed. Heldring verklaarde, dat hij er ook verre van was de denkbeelden van Opzoomer te huldigen, maar dat hij gaarne zou zien, dat het theologisch onderwijs aan de academie door privaaticenten verdubbeld werd. Scholten achtte dit wel een schoon denkbeeld, maar vond het spijtig, dat die mannen geen brood zouden hebben, waarop Heldring hem er op wees, dat in Duitschland toch ook een man als Tholuck te Halle aan een leerstoel was geholpen. Na een oogenblik van stilte meende Scholten toch op te moeten merken, dat de staat in ieder geval de studenten de verplichting had op te leggen, bij de bestaande hoogleeraren college's te loopen om de waarheid te hooren voordragen, zooals de staat wilde, dat deze gedoceed zou worden. Heldring kon een

¹ Heldring aan Beets, 8 September 1849.

² Heldring aan Beets, 26 September 1849.

³ Heldring aan Da Costa, 14 September 1849.

glimlach niet bedwingen en was van gedachte, dat Opzoomer en Scholten, als 't er op aankwam, uit één hout gesneden waren ¹. Ook op de achtste vergadering der christen-vrienden sneed Heldring de vraag aan, wat er te doen stond om de kerk aan waarborgen te helpen, dat haar toekomstige predikanten in haar eigen leer werden opgeleid. Wel bleek bij de discussie, dat het een schreeuwende anomalie was, dat de theologische studenten te Utrecht verplicht waren de voorbereidende college's te loopen bij een man ², die het evangelie in het openbaar voor een wespennest van fabelen had uitgemaakt, maar voor een seminarie voelde men niet, daar dit op een ongewenschte scheiding zou uitloopen. En privaattochters liepen kans spoedig op het vijfde rad aan den wagen te gaan gelijken. Wel moest op een verandering van de verhouding van het academisch onderwijs tot de kerk aangedrongen worden. Algemeen was men van gevoelen, dat de eisch om het academisch onderwijs in overeenstemming te brengen met het recht der Hervormde gezindheid, geldend gemaakt moest worden ³. Aanstonds springt het in het oog, dat Groen hier zijn stempel op de meening der vergadering drukte, door aan de gedachte van een belijdenden staat vast te houden. De oplossing van het vraagstuk zou komen, maar op een andere wijze dan Groen verlangde.

Nog tweemaal heeft Heldring over het academisch, theologisch onderwijs gesproken. In 1858 schreef hij: „waar zijn de mannen der veelzijdige wetenschap, die zichzelf aan den voet van het kruis van Christus scharen om van daar uit hun leerlingen toe te roepen: „Hij is om onze overtredingen verwond”? Arm is het land, waar de kruisprediking aan de hoogeschole wordt verdonkerd. Arm is het volk, dat leeraren ontvangen moet, die slechts onderwezen zijn in alle wetenschap, die de Heilige Schrift schade acht om de uitnemende kennis van onzen Heere Jezus” ⁴. En in 1865 plaatste hij een artikel in zijn tijdschrift, dat zonder meer tot titel „Ondragelijk” droeg. Allereerst viel onder dat oordeel, dat de staat, die zich van de kerk had losgescheurd, vrijmachtig,

¹ Heldring aan Beets, 23 October 1849.

² C. W. Opzoomer.

³ Achtste bijeenkomst der christen-vrienden, in: *De Vereeniging, Christelijk Stemmen*, jaargang XIII, pag. 311 en vvg.

⁴ O. G. Heldring, *De Hoogeschole*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XIII, pag. 83—85.

zonder invloed der kerk, alle hoogleeraren benoemde, die de jonge theologen tot evangelie-dienaren hadden op te leiden. Voorts noemde hij het ondragelijk, dat de staat de theologen aan de academie veel te veel met wiskunde lastig viel. Zijns inziens moest voor de theologen de wiskunde naar het gymnasium verhuizen. Verlangde dan de staat een examen, zoo moest hij vaststellen, hoever de kennis van medicus, theoloog en jurist boven het getal „pi” moest uitgaan. In de derde plaats wees Heldring in dit artikel op den wantoestand, dat gymnasia, waaraan slechts één rector verbonden was, jonge menschen tot de academie konden bevorderen, terwijl jongeren, die in eigen huis werden opgeleid, zich aan een naar verhouding veel te moeilijk toelatingsexamen moesten onderwerpen. Tenslotte wees hij er op, dat op de gymnasia niet alleen heidensche schrijvers gelezen moesten worden, daar men goed deed ook aan de uitmuntende kerkvaders aandacht te schenken ¹.

Wanneer men zoo van Heldrings wenschen kennis neemt, moet opgemerkt worden, dat zij voor het grootste gedeelte in den loop der jaren allen in vervulling gingen. De oplossing van het vraagstuk van de opleiding der predikanten moge niet in den geest van Groen gevonden zijn, zij was er niet minder om. De autonomie der kerk bracht mede, dat zij sinds 1876 haar eigen kerkelijke hoogleeraren voor haar aanstaande predikanten benoemen mocht. Met andere kerkgenootschappen in ons vaderland werd de Nederduitsch Hervormde kerk op één lijn gesteld, zoodat zij de kerkelijke opleiding van haar aanstaande evangeliedienaren voor een belangrijk deel in eigen hand kan houden. En wanneer de kerk eenmaal haar belijdend karakter zal hebben teruggekregen, zal haar synode ook moeilijk anders kunnen doen dan mannen tot kerkelijke hoogleeraren benoemen, die de belijdenis der kerk hoog houden.

HELDRING ALS MENSCH

Wanneer wij, na allerlei aspecten in het leven van Heldring gezien te hebben, tenslotte nog wat nader met Neerland's christenphilantroop als mensch kennis willen maken, doen wij 't best door uit te gaan van een karakterschets, die in het jaar 1853 werd opgesteld in verband met Heldrings handschrift, waarmee hij

¹ O. G. Heldring, *Ondragelijk*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, jaargang XX, pag. 358—368.

twee woorden (rechtvaardigmaking en heiligmaking) had opgeschreven. Zij luidt als volgt: „Dit schrift geeft het bewijs van een fijn, buigzaam en bijzonder werkzaam verstand. De schrijver schijnt met een helder hoofd en verbeelding begaafd te zijn, geschikt om kennis te verkrijgen met meer dan gewone gemakkelijheid en vooral begaafd voor zulke studie, die veronderstellende geestvermogens vereischen. Zijn omgang en zijn gezellige hoedanigheden zijn van een hoogen rang. Hij is van een warm karakter, gereed om de toekomst als zijn eigendom te beschouwen, zeer genegen om de kansen eener gelukkige uitkomst in de toekomst te hoog te stellen; maar in alles de invloed van teleurstellingen spoedig van zich afwerpende, en gereed in zulke omstandigheden goed te handelen, waarin men eenige kunst moet toonen om „vroolijk” te blijven.

Wij gelooven, dat hij orde bezit, maar niet zeer geduldig is. Hij bezit, mag men denken, veel lichamelijke activiteit en vindt genoeg in verandering van tooneelen.

Hij kan zich gemakkelijk schikken met een groote verscheidenheid van karakters en in het algemeen op degenen, waarmee hij omgaat, een tint van zijn eigen gedachten en gevoelens werpen. Zijn wil is zeer vast, maar wij moeten hem het recht laten wederbaren, dat hij bijzonder zachtmoedig is, wanneer alles naar zijn wensch gaat”¹.

Zonder ons in de vraag te verdiepen, hoe het mogelijk is, dat men zooveel in twee woorden vinden kan ter karakteriseering van een bepaald persoon, moet ons toch de opmerking van het hart, dat deze woorden in vele opzichten juist zijn, wat niet wegneemt, dat een enkel woord van commentaar nog zeker op zijn plaats is. Heldrings optimisme moet stellig in verband gebracht worden met zijn diepe geloofsovertuiging, dat God de diepstgevallene tot Zijn kind kan maken, terwijl zijn gave om spoedig teleurstellingen te kunnen overwinnen gezien moet worden in het licht van zijn persoonlijke omgang met den levenden Christus, die hem telkens alle krachten schonk, die noodig waren om staande te blijven. Zonder twijfel bezat hij orde in zijn leven, getuige zijn dagverdeeling, waar hij zich gaarne aan hield. Maar volgens zijn eigen verklaring aan Beets behoorde accuratesse al evenmin

¹ Deze karakterschets vindt men aan de binnenzijde bevestigd van deel III van Heldrings autobiografische aantekeningen.

als statigheid tot zijn krachtigste zijden ¹. Daar was hij veel te veel man van de groote lijnen voor. Wij denken hier ook aan de gesprekken, die hij met zijn medewerkers hield, die hij, vriend van alles wat aan bondigheid deed denken, meermalen met zijn bekend gebleven „doch nu genoeg” deed beëindigen. Zelf was hij ook zuinig met zijn woorden, wanneer hij voor een of ander doel het pleit had te voeren. Naar zijn gewoonte sprak hij dan niet te vlug, maar wel met klem, terwijl iedere zin een gedachte doorgaf en zijn opmerkingen door haar juistheid tot ieders verstand en gemoed doordrongen. Na in een zeer korte rede een bepaald vraagstuk van alle kanten bekeken te hebben, sprong hij met jeugdige vlugheid van het spreekgestoelte, om zich aan betuigingen van bijval en sympathie, die hem meermalen ten deel vielen, zoo spoedig te onttrekken ². Want Heldring was nu eenmaal geen parade-christen, die uitbundige lof met welbehagen oogsten kon. Schreef hij niet aan Van der Bruggen in verband met het optreden van een „Streber”, dat eer begeeren alle geloof uitsloot? ³. Hier vraagt dan ook de karakterschets noodzakelijk eenige aanvulling, daar zij nog niet op Heldrings nederigheid, ootmoed en zelfverloochening wees. Toen Beets eens van lof sprak, schreef Heldring: „Lof zal ik niet oogsten, maar ik bid dag en nacht slechts niet verloren te gaan” ⁴. En na de ontvangst van de voor zijn arbeid hoogst welkome ridderorde, waar Beets bij den minister voor gepleit had, schreef Heldring, dat hij persoonlijk 't meest genoot van de onderscheiding, die hem, evenals Zacheüs, ten deel was gevallen door de komst van Christus in zijn leven. Het door Christus gekend te zijn was alles, wat hij te wenschen had ⁵. Dat de een van den ander in zijn dagen zoo gaarne eer aannam, was voor hem een bewijs, dat zijn tijd arm aan geloof was. Aan het eind van zijn leven had hij nog hinder van al de loforaties, die hij eens op een Landbouwkundig congres had moeten aanhooren. Aan Koenen schreef hij, dat hij voor den arbeid zeer ongeschikt was en dat zijn eenige aanbeveling

¹ Heldring aan Beets, 28 October 1857.

² Zie Amsterdamsche Courant, 8 Januari 1881, waarin Heldrings toespraak in „Felix meritis” over het weezen-probleem vermeld werd.

³ Heldring aan Van der Bruggen, 2 October 1847.

⁴ Heldring aan Beets, 8 Maart 1857.

⁵ Heldring aan Beets, 10 Maart 1858.

⁶ O. G. Heldring, *Autobiografische aantekeningen*, deel III, pag. 23.

was, dat hij bij den Heer bekend was ¹. En opmerkelijk blijft ook het antwoord aan Professor Rutgers, die Heldring over zijn arbeid te Zetten wilde laten spreken, waarin deze zonder meer zijn eigen werk tot nul reduceerde, maar over dat van Wichern enthousiast voor den dag kwam. Die eenvoud, die ootmoed karakteriseert Heldring het schoonst. Diep bewust als hij zich was dagelijks een Middelaar noodig te hebben, genoot hij van de allerhoogste eer, die een sterveling te beurt kan vallen, gezant te mogen zijn van den gekruisten en opgestanen Heer om vrede in het bloed des kruises te verkondigen. Het spreekt vanzelf, dat een man, die zoo bewust bij genade wilde leven niet gaarne te doen had met menschen, die met zichzelf ingenomen waren. Hoe verdraagzaam Heldring ook was, zoo kon en wilde hij deze karakters niet verdragen, en zeker niet in zijn naaste omgeving als zijn medewerkers, want dat zou slechts botsingen gegeven hebben. Zonder zelfverloochening voor het kruis van Christus kon men nu eenmaal geen waar christen zijn, en nooit goeden arbeid in Gods Koninkrijk verrichten, waar genade het eerste en het laatste woord bleef. Die ootmoed is velen voor het persoonlijk geestelijk leven ten zegen geworden en wekte telkens menschen op het werk te Zetten moreel en financieel te steunen. Dat Heldring voor Christus streed heeft aan het eind van zijn leven niemand meer kunnen en willen betwijfelen. Daarvoor was zijn levenswandel te transparant geweest.

Ook het slot van de karakteristiek, waarin gesproken werd over Heldrings sterken wil vraagt nog eenige toelichting. Deze stond n.l. in onmiddellijk verband met zijn diepe overtuiging door God tot zijn arbeid geroepen te zijn. Nimmer en nooit behoorde hij tot de groote plannenmakers, die de wereld, zooals Mr A. de Graaf terecht heeft opgemerkt, maar weinig vooruit hebben gebracht en veel verwarringen hebben gesticht ². Gelukkig als hij was in het geloof te kunnen handelen, voelde hij zich met onweersaanbare macht toegerust tot het bereiken van het door God gestelde doel. Het voorwaarts lag te diep in zijn hart om het niet altijd te doen hooren. En de talrijke moeilijkheden, die hij op zijn weg ontmoette, waren nimmer in staat om hem het halt toe te roepen of tot langzamer tempo op te wekken. Wanneer hij een-

¹ Heldring aan Koenen, 12 December 1845.

² A. de Graaf, *Verpleging van zieken en ouden van dagen*, Utrecht, 1914, pag. 55.

maal duidelijk gezien had, dat de Heer hem tot eenigen arbeid riep, getroostte hij zich alle moeilijkheden om met een gering offer van zijn arbeid den Heer dank te brengen voor alles, wat hij van Hem voor eigen leven had mogen ontvangen¹. Dat het persoonlijk gebed hem daarbij tot grooten steun was, spreekt vanzelf. Aan Eliëzer denken wij, als hij aan Beets schrijft, dat het wel zeker is, dat hij met een biddend hart staat om te zien, of de Heer zijn weg al of niet voorspoedig zal maken. Enkele jaren te voren schreef hij aan den zelfden vriend, dat de Heer en het gebed hem alleen staande hielden². En schreef hij niet voor den aanvang van zijn philanthropisch werk aan Koenen, dat hij het goed wist zeer nauw acht te moeten geven op den weg, dien God met hem gaan zou, met ter zijde stelling van de begeerten van zijn eigen hart³. Zulke uitspraken stellen toch den eisch om bij Heldrings ijzeren wil iedere gedachte aan eigenzinnigheid of koppigheid op een grooten afstand te houden. Hij stond „in 's Heeren aanbevolen werk, standvastig, onbeweeglijk, sterk”. Als hij dan ook voor een groote zaak in 's Heeren koninkrijk op reis was, hield hij steeds dat ééne doel voor oogen en liet hij zich door niemand en niets daarvan afbrengen. Want de lijfspreuk van Johan de Witt „Ago quod ago”, d.w.z. wat ik doe, doe ik met mijn geheele belangstelling, was ook de zijne. Duizend aambeelden had hij nu eenmaal in den tijd, dien hij beleefde, noodig om met duizend hamers het ijzer te smeden, als het heet was⁴.

Het kwam Heldring, die zijn leven lang met volle intensiteit zijn werk verrichtte, bijzonder te stade, dat hij over zulk een sterke gezondheid mocht beschikken, dat een medicus verklaren moest, slechts zelden zulk een goede pols gevoeld te hebben als de zijne⁵. Zelfs als hij op reis was stond hij om vijf of zes uur op om de copie voor zijn tijdschrift te verzorgen. En hoe groot was zijn dagtaak! Veel te groot! Daardoor werd hij wel eens ziek van verlangen een enkel uur eens in de avondschemering stil te

¹ Heldring aan Groen, 13 Maart 1848.

² Heldring aan Beets, 12 Maart 1853 en 20 Februari 1850.

³ Heldring aan Koenen, 9 September 1845.

⁴ Heldring aan Beets, 9 Maart 1855.

⁵ O. G. Heldring, *Kissingen*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, deel XXI, pag. 326—330.

staan om eens, van alle zorgen ontheven, zijn gedachten te kunnen ordenen. Rust heeft hij te weinig gekend, of het moest zijn de rust, die hij genoot, als hij, geheel zondig in eigen oog, neerzank aan de voeten van zijn Meester¹. Maar die rust activeerde hem weer krachtig tot nieuwen arbeid, die hem vol vreugde vijand deed zijn en blijven van het streven van velen van zijn tijdgenooten om een zoo gemakkelijk mogelijk leven te leiden. Arbeid was ook voor hem nog een laatste herinnering aan het paradijs. Maar de boog kon niet altijd gespannen blijven, en meermalen moest in het buitenland herstel van krachten gezocht worden, als na tijden van onvermoeid werken de oververmoeidheid zich kwam melden. Rijke herinnering bewaarde hij aan zijn reis naar Zwitserland, waar hij met diepe ontroering op zijn vijftigsten verjaardag den Rigi beklom. Aan Freule Dedel schreef hij: „als ik eens den tijd heb, zal ik u dat overheerlijk tooneel van Gods almacht beschrijven. Hij moet wassen, maar ik moet minder worden. O, ik wil nog wel eenige jaren minder worden en in de liefde tot Christus toenemen.” Zoo stonden ook die reizen bij Heldring in dienst van zijn Heer. Want als hij zijn vaderland verliet, genoot hij al van de gedachte straks met Gods hulp genezen terug te keeren en zijn arbeid weer voort te zetten. Maar hoe waren aan hem buitenlandsche reizen besteed, hetzij ze voor zijn werk, of voor zijn gezondheid gemaakt werden! Hij, die observeeren kon als de beste, genoot als hij boven op één der vele omnibussen door Londen's city reed, maar niet minder als hij zich in het berglandschap in flora en fauna verdiepte. In Kissingen in Beieren, waar hij in 1866 na een cholera-epidemie in Nederland herstel voor zijn gezondheid zocht, zag hij aanstonds de Italiaansche bijen, die door zijn gastheer geïmporteerd waren, en kocht hij één der nieuwste werken over de bijencultuur². En ook in eigen vaderland greep hij gaarne de gelegenheid aan om zijn liefde tot de natuur tot uiting te brengen. Zoo deelde de teelt van zijderupsen van den Heer Eyndhoven onder Empe in zijn volle belangstelling en onderhield hij zijn jeugdliefde voor bloemen te midden van zijn druksten arbeid nog zoo, dat hij Beets een spanen doos met zelfgekweekte bloemen kon sturen. Ook zijn

¹ Heldring aan Beets, 24 Mei 1850.

² O. G. Heldring, *Uit Kissingen*, in: *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*, deel XXI, pag. 584—588.

bloemen hielpen hem bij zijn arbeid. Want wanneer hij door zijn kort audiëntieverleenen aan medewerkers wel eens oogenschijnlijk den indruk had gegeven, dat hij te weinig aandacht schonk aan de moeilijkheden, die te berde werden gebracht, bewees hij het tegendeel door onverwachts een ruiker bloemen met een hartelijk woord aan de betrokken persoon ten geschenke te geven.

Het is ons ook mogelijk er een voorstelling van te maken, hoe Heldring in den letterlijken zin van het woord tusschen de paden van zijn inrichtingen zijn weg ging. „Wie den werkzamen man”, aldus Johan van 't Lindenhout, „eens in zijn leven ontmoette zou de herinnering aan zijn beeld niet gemakkelijk vergeten. Dat donkere oog, met die zware wenkbrauwen, die gesloten mond, die maar weinig sprak, maar immer een woord op zijn pas wist te zeggen, dat ietwat gefronste voorhoofd met diepe groeven, kenteekenen van lijden en strijd, die statige, langzame tred, waarmede hij, steeds nadenkende, dagelijks zijn inrichtingen rondwandelde, zullen nog lang in de verbeelding van zijn vele vrienden blijven voortbestaan”¹.

Het spreekt vanzelf, dat een man als Heldring, die zoo druk bezet met arbeid was, tijd noch lust tot lange visites had. Deze lieten in zijn bewustzijn altijd een verschrikkelijke leegte achter. Dat neemt niet weg, dat hij zeer op gezelligheid gesteld was en bijzonder graag in eigen huis of bij vrienden van gedachten wisselde over onderwerpen, die hij interessant vond. In den trein, waarin hij om „het belangrijke gezelschap”, dat hij daar aantrof, met voorliefde in de derde klas plaats nam, kocht hij ook gaarne den tijd uit om met zijn mede-reizigers te spreken. Zijn landgenooten te ontmoeten in allerlei schakeeringen was hem een telkens terugkeerend genoegen. Bijzondere vreugde bracht een kort bezoek bij één van zijn vrienden, waarvan wij Beets en Van der Brugghen met name moeten noemen. Aardig schreef de laatste eens na een bezoek van Heldring op zijn landgoed: „Wat hebben wij gepraat bij uw tweedaagsch bezoek te Dieden. Gij waart moede van vergaderingen, comité's, belangstellende vreemdelingen en kwaamt naar dat stille Dieden, uren ver van alle spoorwegen en steden. Gij bracht er uw onvermoeid hoofd mede en een kolossaal

¹ Joh. van 't Lindenhout, O. G. Heldring, in: „Het Oosten”, 10 Juli 1876.

conversatievermogen, en zoo hebben wij gepraat over alles, van 's morgens vroeg tot 't avonds laat, gepraat onder de statige eikenboomen, in de breede lanen van het oude bosch, gepraat binnen en buiten, zooveel gepraat, dat mij eindelijk het hoofd er van draaide, en ik stellig van den stoel zou gepraat zijn, als ik mij niet in het stille studeervertrek wat was gaan verpoozen met lezen en schrijven." En dat er belangrijke onderwerpen werden aangesneden, die aan alle kanten bekeken werden, blijkt uit de mededeeling, dat onder meer gehandeld werd over de verhouding van orthodox en modern en over de beteekenis van het Oude Testament ¹.

Wij zagen voorts reeds, dat Heldring graag in een internationaal gezelschap verkeerde, liefst van christelijke vrienden, als zij maar niet van het type waren, dat in doen en laten aan het „Des Heeren Tempel zijn wij" herinnerde. Want dan moest hij altijd aan een lastige Sirokko-wind denken, die allen groei en wasdom in de samenwerking ten spoedigste vernietigde. Aan Freule Dedel schreef hij, dat ware vriendschap slechts daar gevonden werd, waar men gemeenschappelijk uit de rechtvaardigmaking door het geloof in Christus wilde leven. Hoe graag werd hij door zijn vrienden gezien als iemand, die in alles een Middelaar noodig had. En als hij zijnerzijds ook zoo zijn vrienden mocht benaderen, was de weg gebaad om gemeenschappelijk den Heiland groot te maken ². Het spreekt vanzelf, dat zijn vrienden herhaaldelijk een beroep deden op Heldrings uitgebreide menschenkennis, die hij zich, mede door een omgang met talloos velen, eigen had gemaakt. Met zijn scherp blik doorzag hij allen, die tot hem kwamen, meestal vrij spoedig, waarbij het hem tot eer strekte, dat hij doorgaans weldra het goede in hen zag. En afgezien van uitzonderingen vergiste hij zich zelden in zijn blik op zijn medemenschen. Onnoodig te zeggen, hoe hem deze gave bijzonder ten goede kwam bij de keuze van zijn medewerkers. Deze waren niet lang op Zetten werkzaam, of zij verkwikten zich aan Heldrings gezond en krachtig, godsdienstig leven. Aanstonds viel op, dat hun directeur nimmer op een vroom praatje of stichtelijk gesprek zonder meer gesteld en vijand van alle dweepzieke vroomheid was, die in den grond tot de treurigste zelfzucht kon herleid worden. Om Christus' wil leven en werken voor een ander was

¹ Van der Bruggen aan Heldring, 1862 (zonder nadere dateering).

² Heldring aan Freule Dedel, 24 October 1855.

nu eenmaal Heldrings van God gekregen parool. Daarbij hield hij de hand er aan, dat zijn werkkamer nooit als een consultatiebureau werd beschouwd, waar „christelijke recepten” werden afgegeven ¹. Hoe graag hij ook zijn omgeving met raad en daad ter zijde stond, er moest toch door ieder afzonderlijk in de persoonlijke ontmoeting van God in een oprecht gebedsleven kracht en wijsheid tot den arbeid gezocht worden. In dit verband wijzen wij er op, dat, hoezeer Heldring ook de beteekenis van het gebed verstaan heeft, bijzondere bidstonden toch weinig bij hem in de gunst stonden. Doorgaans waren deze uren niet anders dan aan elkaar geregen parelen van Bijbelteksten uit Psalmen en Profeten, die, hoe schoon ook gekozen, het eenvoudige, krachtige gebed in gedrang brachten. Alles wat lang was, en zich in andere woorden herhaalde, vermoeide en hinderde hem. Uitgebreide formuliergebeden aan tafel opzeggen was een euvel, dat zijns inziens dan ook in vele gezinnen zoo spoedig mogelijk moest worden opgeruimd. Hoe uiterst miniem was het gehalte aan Godsyrucht, wanneer dag in dag uit, in doodende sleur de tafolgebeden werden opgezegd. Voor menig huisvader was hier als priester in het gezin een gloednieuwe taak weggelegd.

Tenslotte willen wij om Heldrings karakteristiek te voltooien nog op vijf punten wijzen.

Allereerst op zijn sterk gevoel voor recht en onrecht, dat hij tot zijn vreugde van zijn Schepper bij zijn geboorte had meegekregen. Door het gebruiken van dit talent heeft hij menigeen voor het leven aan zich verplicht. Den rechten weg moest hij nu eenmaal bewandelen ².

In de tweede plaats denken wij nog eens aan zijn humor. Ook die zag hij als een gave van God, die hem van onberekenbare beteekenis is geweest. Door zijn humor kon hij de neiging tot ziekelijke somberheid, die zich meer dan eens aanmeldde, meester blijven. De lach en de traan hielden hem psychologisch gezien dan in evenwicht. Vervolgens verdient Heldrings ootmoed nog eenmaal onze aandacht. Aan Beets schreef hij: „Ik beken ook, dat ik spoedig in elke zaak mij zelve vergeet en zeker dan, wanneer de egoïst-philantroop zich naast mij plaatst en mij in de hoogte begint te steken. Dan zou ik wel achter een haag willen

¹ Heldring aan Beets, 16 December 1849.

² Heldring aan Beets, 26 November 1850.

kruipen en zeggen: „was ik niet wijzer dan gij, ik verdiende geen christen genaamd te worden”¹.

Ook willen wij nog eens met nadruk op de gastvrijheid wijzen, die Heldring, evenals zijn vrouw, reeksen van jaren aan den dag heeft gelegd. Deze zag hij niet anders dan als een groote schuld aan Hem, die geen plaats had, waar Hij het hoofd kon neerleggen. En meermalen heeft hij zijn pastorie opengezet voor jongeren, die onder zijn vaste leiding aan de studie trokken, om na geslaagde examens hun plaats in de maatschappij in te nemen².

Tenslotte zij nog Heldrings liefde voor goede lectuur vermeld. Daar de gelegenheid tot lezen uiterst schaars in zijn leven was, hield hij zich, als werkelijk eens een boek ter hand genomen kon worden, graag met iets goeds bezig. Pascal rekende hij tot zijn vrienden³. En het verwondert ons na de kennismaking met Heldrings persoon niets, dat Dickens en Shakespeare tot zijn meest geliefde schrijvers behoorden⁴. Verandering van tooneelen was hem ook wat waard bij zijn lectuur. Wanneer hij een enkele maal door een keelontsteking gedwongen werd zijn werkzaamheden te onderbreken, kon hij zich uren aaneen in zulke lectuur verdiepen.

OTTO GERHARD HELDRING JR

In de uitgebreide correspondenties, die wij onder oogen kregen, wordt in het groote gezin van Ds Heldring vrijwel nooit over ziekte gesproken. Ouders en kinderen mochten zich blijkbaar bij voortduring in een goede gezondheid verheugen. Slechts Heldrings oudste zoon, eveneens Otto Gerhard genaamd, maakte daarop helaas een uitzondering. Na zijn candidaatsexamen in de theologie openbaarde zich een zeer gevreesde ziekte, die na een haastig verloop tot een scheiding aan deze zijde van het graf bracht. Bijzonder smartelijk was het verlies voor de ouders, die zich in zijn vlot verlopen academische studie zoo hartelijk verheugd hadden. Daarbij kwam, dat de jonge Otto „met zijn allerbeminnelijkst uiterlijk en hartinnemend voorkomen”⁵, tot weder-

¹ Heldring aan Beets, 1 September 1848.

² Heldring aan Groen, 7 Juni 1860.

³ Heldring aan Beets, 20 Februari 1850.

⁴ Heldring aan Beets, 24 Januari 1850 en 12 Februari 1854.

⁵ Doedes aan Heldring, 6 Juni 1856.

zijdsche vreugde, bestemd scheen om zijn vader in alles na voltooiing van zijn studie ter zijde te staan. Had hij niet reeds één collectereis met de beste resultaten ten einde gebracht? Aan Beets bleef van de hand van Otto een brief bewaard, waarin deze zijn vreugde uitte over de spoedig te verwachten overkomst van Beets naar Utrecht. Enkele passages nemen wij daaruit op om vast te stellen, dat Heldrings oudste zoon in vele opzichten aan zijn vader deed denken. „De gedachte weldra in Utrecht één huis te hebben, waar ik gelukkig zonder hoed zal toegelaten worden, is mij, die met zooveel moeite staatsievisites maak, een gouden toekomst. Ik heb vele vrienden, die het gezellig familieleven geheel afsterven, omdat de wijze, waarop zij in familie ontvangen worden, hun schrik inboezemt. Velen van hen komen op een daartoe vastgestelden avond bij den een of anderen dominé. Men vindt daar gewoonlijk eenige sprakelooze, zwartgerokte studenten zitten. Wanneer de een of ander het waagt om over de dingen van het meest algemeen belang een gesprek te openen, loopt dat dadelijk uit op een berekend over en weer werpen van de armzaligste gemeenplaatsen, die over dat onderwerp gedebiteerd kunnen worden. Is er één onzer, die eens een jongelingsgedachte moedig durft uitspreken, dan heerscht er algemeene stilte, waarvan de vrouw des huizes dadelijk gebruik maakt door over het lengen der dagen in te vallen. Wagen wij het iets nieuws over zulk een onderwerp te zeggen, na eerst met oneindige moeite de zaak belangrijk voorgesteld te hebben, dan komt de dominé met zijn gevreesde aphorismen als „allemaal gekheid tegenwoordig”, waardoor het discours en de zaak wordt afgebroken. Ik weet, dat ik hier niet te ver ga en het slechts bejammer, dat er nooit ferm uit het hart gesproken wordt. Maar de receptie bij Ds Beets kan ik mij niet anders voorstellen dan zooals zij in Heemstede was, en zoo was zij goed.” In een andere passage lezen wij: „Ik dank den hemel, dat er een positieve, christelijke leeraar tegenover het schoone negativisme der Utrechtsche Hoogeschool zal staan. Toen ik als jong student van Utrecht terugkeerde, werden mijn oogen door u 't eerst geopend voor de verleidelijkheid van Opzoomers behandelen van den godsdienst in 't algemeen en van het christendom in het bijzonder. 's Mans subjectieve godsdienst, alleen voortspruitende uit de uitspraken van het godsdienstig gevoel als eenige kenbron, bleef mij langs dien weg altijd een bezwaar. Goddank, dat ik een betere paarl,

een christelijk gemoed had, dat vele mijner vrienden missen, die wel alle negatieve en afbrekende schoone denkbeelden uit Opzoomers Religionsphilosophie met graagte aannemen, maar geen geloof, geen fonds hebben om er iets voor in de plaats te zetten. Met dat hechten aan het subjectief-godsdienstig bewustzijn en zijn uitspraken valt de openbaring en vallen alle waarheden à priori. Sommige menschen beginnen op Opzoomeer te schelden, maar dat schijnt ons zwakte. Laten ze hem weerleggen, maar schelden tegen onzen besten leermeester verbittert ons en met recht. Mijn studies en het gehoorde hebben altijd een goede contrôle te Hemmen. Maar dan is het al een tijd geleden. Te Utrecht iemand te hebben, dien ik raadplegen kan als een vaderlijk vriend, die voor jongeren voelt, ziedaar het punt, waarin ik mij aan u eerwaarden beveel met vele van mijn vrienden. Misschien zal ik niet in Utrecht kunnen zijn, als u komt. Slotenmaker is er dan echter nog. Deze behoort al mede tot de beste studenten van heel Utrecht. Hij zij u bevolen. Na mijn hartelijkste gelukwensen in verband met den nieuwen zoon, met de diepste hoogachting, Otto Heldring" ¹.

Wij twifelen er geen oogenblik aan, of Otto heeft in Utrecht onder de leidinggevende theologische studenten behoord, die, brekend met alle doodende conventie, zijn eigen weg ging, ook (mede dank zij zijn ouderlijk huis en Beets) in het bewaren van den eerbied voor de geopenbaarde waarheid zonder daarbij in ongeoorloofde polemiek te vervallen. Al wenschte hij allerminst tot de school van Opzoomeer te behooren, zoo wist hij dezen Hoogleeraar toch stellig vooral als mensch te waardeeren, al schrok hij er niet voor terug als 't noodig was zijn leermeester met „der Geist der stets verneint” uit Goethe's Faust op één lijn te stellen. Twee jaren heeft Otto van de vriendschap in den huize Beets kunnen genieten. Zijn zwakke gezondheid vervulde intusschen vele van zijn vrienden met zorg. 22 Mei 1856 schreef zijn vader aan hem: „Heden nacht in stilte nadenkende over een gesprek, gehouden met den Heer van Lijnden, kwam bij mij een gedachte op, die ik noodig met u moet bespreken en vooral met den Heer en Mevrouw Pierson overleggen. Het betreft het verlaten van de school. Gij zult al uw verstand noodig hebben om mij goed te begrijpen en al uw hart om mij te volgen, doch het geldt u, zoowel als Hein. Ik geloof niet, dat het onaangenaam zal zijn.”

¹ O. G. Heldring Jr. aan Beets, 29 April 1854.

Vermoedelijk heeft vader Heldring het plan gehad om de beide vrienden, tot herstel van gezondheid van Otto, een buitenlandsch reisje te laten maken. Maar 't moest bij het plan blijven, daar een kort ziekbed slechts hier nog voor Otto weggelegd was. Hoe intens graag zijn ouders hem ook hadden behouden, zij kregen toch de kracht om Otto, die volkomen bereid was, aan de genade van den Heere Jezus Christus toe te vertrouwen. 3 Juni 1856 ging hij in den vroegen morgen de heerlijkheid in, terwijl zijn innigste vriend, Hein Pierson, die later zijn plaats als opvolger van zijn vader zou innemen, zeer tot zijn spijt te laat kwam om bij het sterven aanwezig te zijn ¹. Nog denzelfden dag schreef zijn vader aan Beets: „En nu is Otto bij uwe lieve Aleid,” waaruit bleek, dat beider vriendschap thans in dubbelen zin beproefd was. Beets had zijn vrouw immers 13 Mei van datzelfde jaar moeten afstaan. Hoe treffend was het medeleven van vele Réveilvrienden! „Zijn opvoeding was dus niet voor de aarde, maar voor den Hemel”, schreef Chantepie de la Saussaye ² en Capadose condoleerde:

*„Daar treurt een Beets, met dank in 't hart,
Daar looft een Heldring in de smart,
De schatten waren hen geleend,
Wat hier vanéén gaat, wordt vereend.
Vereend voor eeuwig voor Gods troon.
Ook daar vindt g' Uw geliefden zoon” ³.*

LAATSTE JAREN ALS PREDIKANT-EMERITUS

Bij allen troost van God en van menschen was het heengaan van Otto voor Heldring toch bijzonder smartelijk. Tal van jaren had hij boven zijn krachten gewerkt, met de hoopvolle gedachte, dat zijn zoon zijn plaats als predikant te Hemmen in zou nemen, terwijl hij zichzelf dan geheel aan zijn gestichten kon wijden ⁴. Reeds betrekkelijk kort na de opening van Steenbeek werd hem

¹ Hein Pierson las op het kerkhof een vers voor, dat hij na het heengaan van Otto in diens schrijftafel te Utrecht gevonden had. Het luidde:

*„Mijn versleten gewaad reikt met moeite ten einde,
Maar in het Huis van mijn Vader is meer nog voor mij,
Waar het kleed van de ruime, de heiligste liefde,
Mij beter bedekt dan mijn aardsche kleedij”.*

² Chantepie de la Saussaye aan Heldring, 6 Juni 1856.

³ Capadose aan Heldring, 10 Juli 1856.

⁴ Heldring aan Singendonck, 20 Februari 1857.

van verschillende zijden geadviseerd zijn ambt als predikant neer te leggen om zich geheel aan het werk der Inwendige Zending te kunnen geven, maar men verzuimde daarbij wegen te openen om dit Heldring mogelijk te maken ¹. De gedachte, straks in zijn eigen zoon een geschikte hulp te zullen vinden, gaf Heldring moed om zijn veelomvattenden arbeid zoo goed mogelijk vol te houden, al stemde het hem meermalen tot droefheid, dat hij, bij vrijwel volkomen gemis aan rust, zijn aandacht aan zooveel belangen moest schenken, dat hij voor zijn gevoel nergens meer met „een volkomen hart” notitie van kon nemen ². Hoe verdroot het hem, dat hij niet, evenals Wichern en Fliedner, door candidaten werd omringd, die mede hun schouders onder den dagelijks terugkeerenden arbeid konden zetten. Als wij bedenken, dat ook het heengaan van Otto voor de bestuurderen van Steenbeek en annexe gestichten nog niet het psychologisch moment bracht om te zorgen, dat Heldring als directeur der inrichtingen in een directeurswoning zijn werk kon voortzetten, valt het niet moeilijk ons in te denken, hoe Heldring te moede geweest is in de jaren, dat het heengaan van Otto nog zoo versch in het geheugen lag. Wel werd er over Heldrings wenschen gesproken, maar tot daden kwam het niet. Om de kans om onbillijk te zijn te ontloopen, moeten wij er misschien aan toevoegen, dat de tijd ook mogelijk om financieele redenen daartoe nog niet rijp was. Maar dit neemt niet weg, dat deze gang van zaken het uiterste van Heldrings lichamelijke en geestelijke kracht gevraagd heeft. Er zouden nog jaren overheen gaan, eer er van de zijde der inrichtingen van een hulp sprake zou zijn (1865) en de directeurswoning gebouwd kon worden (1866). Deze laatste mocht dank zij het initiatief van Beets ³, door Heldring in 1867 betrokken worden, nadat hij 1 April van dat jaar op eervolle wijze emeritus der Nederlandsch Hervormde kerk geworden was. Typeerend voor Heldring nam hij met de woorden van 2 Koningen 4 : 13: „Ik woon in het midden mijns volks” afscheid. Een groote groep van vrienden maakte bij het neerleggen van den herdersstaf door Hemmen's trouwen pastor van de gelegenheid gebruik om door een privé-geschenk van f 20.000, begeleid door een keurige, door Beets opgestelde oorkonde, hun erkentelijkheid uit te spreken voor al

¹ Heldring aan Beets, 29 Augustus 1850.

² Heldring aan Beets, 8 Maart 1857.

³ Heldring aan Beets, 29 Maart 1866.

den arbeid, door Heldring op het groote terrein der christelijke philanthropie verricht ¹. Het waren de Heeren C. P. van Eeghen, J. van Eik, G. H. de Marez Oyens en W. van Oosterwijk Bruyn, die de nationale hulde naar Hemmen overbrachten. Uit de bewaarde correspondentie blijkt, dat allen met groote vreugde hun grootere of kleinere giften hadden bijgedragen. Met kracht verzorgde Heldring daarna een zestal jaren vanuit zijn nieuwe woning de belangen zijner inrichtingen, onder meer door van 1868 en 1869 als redacteur van „Het Zettensche Dorpskroniekske” op te treden, tot de dag van 10 October 1873 wederom een groot leed in zijn leven bracht door het heengaan van zijn trouwe echtgenoot.

MEVROUW HELDRING STERFT

Dat verlies heeft hem wel zeer zwaar getroffen, want met het heengaan van haar, die hem jaar en dag in alles terzijde had gestaan, miste hij voortaan in zijn naaste omgeving de stille stuwkracht tot den arbeid. De Réveilvrienden waren het zonder uitzondering eens met Beets, die naar Hemmen schreef, dat zij christelijk Nederland ten duurste aan zich verplicht had ². Na dagen en nachten van stille gemeenschappelijke gebedsovergave aan den Heer was het Heldring wel uiterst eenzaam te moede, toen het uur van scheiden werkelijk geslagen had, al kon hij Paulus' woord „droevig, doch altoos blij” met Gods hulp ook tot het zijne maken ³. Met diepbewogen hart leefden tal van menschen mee op den dag van de begrafenis van Mevrouw Heldring. Men wist immers veel te goed, hoeveel het werk der christelijke barmhartigheid in haar verloor en Heldring wist zelf het best, wie zij voor zijn gezin geweest was. Onwillekeurig denken wij aan het bezoek, dat Ds Robertson uit Kaap de Goede Hoop eenmaal op Zetten bracht. Na op „Steenbeek” het evangelie gebracht te hebben verlangde hij zoo spoedig mogelijk met Heldrings eigen omgeving kennis te maken, waar hij weldra in een levendig gesprek met Mevrouw Heldring gewikkeld werd. Den volgenden dag kon de Kaapsche prediker niet nalaten vóór

¹ Reeds bij zijn zilveren ambtsjubileum was Heldring door Minister van der Bruggen, op dringend verzoek van Beets, voor een ridderorde bij den Koning voorgedragen. (Vgl. Beets aan Van der Bruggen, 1857).

² Beets aan Heldring, 14 October 1873.

³ Heldring aan Beets, 20 October 1873.

zijn vertrek aan Heldring de oorzaak van zijn haast na de preek op Steenbeek te verklaren. Zonder omwegen verklaarde hij, dat het hem om de kennismaking met Mevrouw Heldring te doen geweest was, daar hij op zijn vele reizen bij herhaling gezien had, dat bij uitnemende philantropen eigen huis vaak in de war, 't huiselijk geluk dikwijls zoek en de huisvrouw meermalen weinig in eere was. Zonder bezwaar kon hij zich deze openhartigheid permitteeren, daar hij Heldring gelukwenschen mocht, zulk een beminnelijke rechterhand voor werk en gezin van God ontvangen te hebben ¹. Zelf verklaarde Heldring, dat hij in een hoogst gelukkig huwelijk van veertig jaren door den Heer voor veel bewaard was, dat bij minder trouwe hulp en raad onherstelbaar was geweest. Geen wonder, dat Heldring door het heengaan van zijn vrouw voor zijn verdere leven als gebroken was. Wel werkte hij oogenschijnlijk nog enkele jaren in zijn volle kracht voort, daar hij zich eenmaal tot arbeid voor zijn Heer geroepen wist, maar de gedachte aan het Vaderhuis kon hem toch niet meer los laten. Het liefst was hij bezig met de gedachte aan het wederzien van zijn in Christus ontslapen dierbaren. Zijn omgeving deed hij telkens denken aan het woord van Stilling, wiens werken zijn moeder zoo graag las: „Zalig zijn zij, die het heimwee hebben, want zij zullen thuishkomen”.

HELDRINGS KINDEREN

Toch trachtte hij zijn geestkracht te bewaren, onder meer door zich warm te interesseeren voor de theologische doctoraal-studie van zijn zoon Louis ². Hoe verheugde het hem, dat ook deze de christelijke philantropie een warm hart toedroeg en met den zoon van Wichern van harte vriendschap sloot ³. Met de anderen behoorde Louis tot het zevental kinderen, waarin de Heer hem, volgens zijn verklaring aan Groen, had rijk gemaakt. Dat zijn oudste twee zonen als christenen voor den handel naar Indië getrokken waren, kon hem, in verband met zijn standpunt ten opzichte van de christianiseering van Indië moeilijk anders dan

¹ J. J. van Noort, O. G. Heldring, in: *De Christelijke Familiekring*, Nijkerk, December 1916.

² Heldring aan Beets, 8 April 1875.

³ Wichern aan Heldring, 20 April 1876. Interessant is ook, dat deze zoon van Heldring met Ds J. W. A. Klinkhamer Bredius den stoot gaf tot de stichting van „Valkenheide”, het opvoedingsgesticht der Ned. Herv. Kerk.

goed doen. Christenen waren er in Indië nu eenmaal nog meer noodig dan zendelingen¹. Niet minder stemde het hem tot vreugde, dat zijn oudste dochter, door haar huwelijk met een Duitsch predikant, Bastian van naam, reeds sinds 1858 als Directeursvrouw optrad van een Magdalena-huis en een jongens-Mettray. Stellig is dit huwelijk een bijzondere vreugde voor Heldring geweest. Door dit alles viel afgezien van de eenzaamheid, ook nog menige zonnestraal op zijn levensweg.

LAATSTE LEVENSJAREN

Maar spoedig zou toch blijken dat Heldrings jaren in dit leven geteld waren. En daar was hij zich ten volle van bewust. 't Was de gedachte aan de opstanding uit de dooden die hem daartoe kracht gaf. Het jaar 1874 begon hij met een prediking over het bekende woord: „Zie, Ik maak alle dingen nieuw”, waarbij hij de gemeente wees op het nieuwe lichaam, dat de geloovigen eenmaal met Christus' komst in eere, zonder verderf, krachtig en geestelijk zouden deelachtig worden. Aldus lezen wij in den Nieuwjaarsbrief aan Groen van dat jaar². Twee jaren later reisde hij nog eenmaal naar Den Haag om persoonlijk van dezen vriend afscheid te nemen. Naar Heldrings eigen verklaring zou hij tot aan den morgen der eeuwigheid die ure in herinnering houden. Vóór zij uiteen gingen knielden de beide, in 's Heeren dienst vergrijsde christen-vrienden neer om uit één hart te bidden³. Kort daarop ging Groen, die nog met enkele woorden Heldring bijzonder voor zijn bezoek bedankt had, de eeuwigheid in. Andere Réveilvrienden waren hem reeds vooruit gegaan, waarvan wij Van der Brugghen, Chantepie de la Saussaye, Mackay en Van Loon slechts willen noemen. Een gevoel van eenzaamheid kon daardoor moeilijk uitblijven, maar ditmaal was de pijn er aan ontnomen, daar het verlangen met den dag grooter werd eveneens van den post ontheven te worden. Sinds een ziekte in het voorjaar 1876 wandelde hij dagelijks naar 't kerkhof, omdat de gedachte aan rust hem hoe langer hoe meer lief was en de band met 't Vaderhuis steeds nauwer werd gevoeld. Zijn eerste optreden in de Junimaand na deze ziekteperiode voor zijn gestichtsgemeente zou ook zijn laatste zijn, waarvan zoowel Heldring

¹ Heldring aan Groen, 17 October 1860.

² Heldring aan Groen, 6 Januari 1874.

³ Heldring aan Mevrouw Groen van Prinsterer, 30 Mei 1876.

zelf als zijn hoorders een voorgevoel hadden. Al aanstonds, bij het voorlezen van den voorzang, bleek door den nadruk op het woordje „Mij”, uit den eersten regel, wat er omging in zijn ziel:

*„Hoe zal 't mij dan, o dan eens zijn,
Als ik, verlost van smart en pijn
Ontwaak tot hooger waarde,
Door geene zonde meer misleid,
Ontheven van de sterfelijkheid,
Niet meer de mensch van d' aarde.*

Groot was aller ontroering, toen hij de gemeente bij het heengaan van Stephanus bepalen wilde, in verband met Handelingen 7 : 60 „En als hij dat gezegd had, ontsliep hij”. Naar aanleiding van deze woorden sprak hij over den dood van Stephanus als de overwinning in aanschouwen van geloof, hoop en liefde, daar hij den hemel geopend zag, zijn ziel aan den Heer toevertrouwde en nog een gebed deed hooren voor zijn vijanden. De wijze, waarop hij, niet zonder inspanning, de prediking en den zegen uitsprak, kon niet laten bij de gemeente den indruk te wekken, dat zij de laatste godsdienstoefening onder leiding van haar geliefden predikant had bijgewoond.

Toch begeerde deze ook zijn laatste krachten nog in dienst van zijn Heer te besteden. Den twintigsten Juni wenschte hij leiding te geven aan de toelating van een negental leerlingen der normaalschool tot de openbare belijdenis in het midden der gemeente, een plechtigheid, die in tegenwoordigheid der geheele schoolbevolking plaats vond.

Ds Heldring zat voor de deur, die tot den tuin toegang gaf, terwijl aan zijn linker zijde juffrouw Weyland en aan zijn rechterzijde een ouderling had plaats genomen en de „aannemelingen” in een halven cirkel daaromheen waren geschaard. Al viel het hem zwaar, hij zette het onderzoek naar de kennis der meisjes toch tot het einde voort, waarna hij diep geroerd mejuffrouw Weyland de hand gaf zonder in staat te zijn een enkel woord uit te brengen. Hierna sprak hij, na zich hersteld te hebben, ieder meisje afzonderlijk in de kamer van mejuffrouw Weyland met enkele hartelijke woorden toe, onder overreiking van een tekst, dien de directrice der school voor hem had opgeschreven. Waar zijn gedachten naar uitgingen, bleek uit de keuze der teksten,

waarvan er één luidde: „Houdt sterk aan in 't gebed, en waakt in hetzelfde met dankzegging.”

Aan den avond van dezen emotievollen dag was hij zeer lijdende, waarom hij dan ook den anderen morgen direct naar Mariënbad in Bohemen vertrok om zoo mogelijk nog herstel voor zijn gezondheid te zoeken. Zijn opvolger in Hemmen, Ds P. D. Chantepie de la Saussaye, zou met de belijdende jongeren der kerk in zijn plaats het Avondmaal vieren ¹. Zelf zou hij spoedig deel mogen nemen aan de Bruiloft des Lams. Want niemand van zijn omgeving zou hij meer terugzien.

LEVENSEINDE

Reeds spoedig na aankomst in Mariënbad bleek, dat een ernstige hersenziekte beterschap moest uitsluiten. Was het hem aanvankelijk nog mogelijk in de morgenuren een gesprek te voeren, zijn ziekte nam spoedig zulk een ongunstige wending, dat hij telkens het helder bewustzijn miste van de omgeving, waarin hij zich bevond. Zijn laatste gedachte, zijn laatste wensch was weer gericht op het oogenblik, waarop de Heer hem tot zich zou nemen. Hij verzocht hem nog eens uit den 42sten psalm voor te lezen: „Gelijk een hert schreeuwt naar de waterstroomen, alzoo schreeuwt mijn ziel tot U, o God: Mijn ziel dorst naar God, naar den levenden God. Wanneer zal ik ingaan, en voor Gods aangezicht verschijnen...? Doch vóór de psalm ten einde was gelezen, sluimerde hij in, en uit dien slaap, die spoedig tot bewusteloosheid overging, is hij hier niet meer ontwaakt, want 11 Juli 1876 ontsliep hij. Het was de Heer der Kerk, die Zijn gezant terugriep.

Beets ijde aanstonds na het hooren van het heengaan van zijn onvergetelijken vriend naar Zetten om allen, oud en jong, aldaar te troosten in het zoo droevig verlies en mede leiding te geven aan de voorbereidselen tot de komende begravenis ². Deze had op 17 Juli op eerbiedige wijze plaats. Met de bevolking der drie gestichten en der normaalschool had zich een groote schare van vrienden en belangstellenden in het kerkgebouw op den Vluchtheuvel vereenigd om te luisteren naar de troostvolle prediking, die Beets mocht brengen naar aanleiding van het schriftwoord:

¹ *De Christelijke Normaalschool te Zetten, 1864—1914*, Hoenderloo, 1914, pag. 35.

² M. Bastian—Heldring aan Beets, 9 Augustus 1876.

„Jezus Christus is gisteren en heden dezelfde en tot in eeuwigheid” (Hebr. 13 : 8). Beets zou zichzelf niet geweest zijn, als hij na zijn prediking niet zijn gansche ziel gelegd had in het voordragen van een lied, dat hem in die voor allen bewogen dagen uit de pen vloeide. Nadat van verschillende zijde nog gewezen was op den rijken zegen, dien de ontslapene tot aan zijn verscheiden door 's Heeren goedheid had mogen verspreiden, onder meer bij monde van den Heer Nobels, schaarden alle aanwezigen zich onder het zingen van Ps. 73 : 12 en Ps. 42 : 1, 3 en 6 achter de doodenbaar, om van de begrafenis die in allen eenvoud plaats vond, getuige te zijn. De kinderen van Talitha Kumi voldeden aan het verzoek van de familie door het lied van Gerdes door vader Heldring zoo hartelijk bemind, aan te heffen: „Er ruischt langs de wolken een lieflijke naam”, waarna allen diep onder den indruk het kerkhof verlieten.

Acht dagen later trad Prof. Dr N. Beets andermaal voor de Vluchtheuvel-gemeente op om naar aanleiding van Handelingen 13 : 36a „Want David, als hij in zijn tijd den raad van God gediend had, is ontslapen”, een onvergetelijke herdenkingsrede te houden. Aan wien was het beter dan aan Beets toevertrouwd om Heldring te schetsen als mensch en christen-philantroop, met de rijke variatie van diens geestesgaven? Van wien konden de Heldring-zonen met meer waardeering de opwekking aanvaarden om in 's Heeren kracht ook Gods raad te willen dienen dan van den trouwen vriend van hun vader?

Beets' woord kon niet nalaten diepen indruk te maken op de talrijke aanwezigen. Velen werden, doordat het zoowel in Nederland als in Duitschland in druk verscheen, ook buiten Hemmen in staat gesteld er kennis van te nemen¹. Het beeld van Neerland's christen-philantroop was werkelijk goed getroffen. Toch zijn wij dankbaar, dat wij met een eigen woord van Heldring onze biografie mogen besluiten. Wij denken aan „een wensch voor het leven”, waarvan wij eens dank zij ons archief-onderzoek in Zetten kennis namen, waardoor wij nog eenmaal in staat gesteld worden kort maar krachtig het beeld van Heldring ons voor oogen te stellen. Zij luidt als volgt: „O, mocht ook ik getrouw bevonden worden tot aan den dood, opdat de kroon des levens eenmaal mijn deel zij. Mocht op de reis naar het vaderland geen last mij te zwaar zijn, geen pad te moeilijk, als het maar opwaarts

¹ M. Bastian—Heldring aan Beets, 9 Augustus 1876.

voert, en mocht ik immer bedenken, dat het gebed de ademtucht van het geestelijk ziele-leven is; mocht ik mij immer in alle beproevingen aan hetzelfde houden, opdat ik moed en geloof behoude in den strijd tegen de zonde, voor het inslapen bewaard worde, en steeds in verbinding met den Heere blijve, ook als hij verre schijnt te zijn: Mochten ook in mij de hemelsche gedachten een hemelschen zin wekken, en mocht ik de hartelijke barmhartigheid Gods in den Verlosser recht gevoelen en onder vinden, opdat ook ik rijk worde in ontferming en gaarne barmhartig, gastvrij en dienende zij en de barmhartigheid in mijn geheele leven en al mijn daden doorstrale, en ik mij in alles als een rechte onderdaan des barmhartigen Vaders zoek te gedragen. O, het moet een zalige toestand zijn, als men met de gedachte aan de barmhartigheid opstaat en rondgaat, en nederzit en ligt, ontwaakt en inslaapt...”

Met de gedachte aan de barmhartigheid Gods in Christus Jezus ging Otto Gerhard Heldring het leven door en de heerlijkheid in.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

A

Aa, C. T. E. van der, 76
 Abresh, J. W., 246
 Ameshoff, H., 48

B

Bähler, C. S. L., 88
 Bandel, H. H. W., 118
 Barger, G., 145, 215, 246, 247, 262
 Bastian-Heldring, M., 326
 Beck, J. T., 261
 Becker, Augusta, 131
 Beek Calkoen, A. J., 284
 Beets, Nicolaas, 11, 24, 44, 90, 91, 92,
 95 vvg., 108, 117, 120, 143, 164, 204,
 262, 303, 327,
 Bekker, B., 41
 Beynen, L. R., 305
 Bichon van IJsselmonde, M., 198
 Bie, H. de, 74
 Bilderdijk, W., 9
 Boetzelaer van Dubbeldam, C. W. J. van,
 206

Bodelschwing, F. von, 208, 209, 210
 Bodelschwing, M. von, 209
 Bosboom-Toussaint, A. L. G., 147
 Bosch, van den, 33
 Bösken, J. H., 283
 Bosscher, 114
 Bouman, H., 10
 Bouwhuis, J., 24
 Brakel, W. à, 111
 Braun, W., 138
 Brill, W. G., 98
 Brilman, D., 135, 140
 Brinio, 39
 Bringenberg, A., 57
 Bronsveld, A. W., 48, 163
 Brooke, J., 34
 Brouwer, A. M., 9, 248
 Brouwer, J. J., 128
 Bruggen, J. J. L. v. d., 67, 68, 107, 109,
 111, 164, 180, 204, 233, 278, 281, 282,
 289, 295, 324
 Bruin, D. de, 71
 Bruining, W., 117
 Bruin Kops, de, 130
 Brummelkamp, A., 75, 109, 167, 215, 239,
 303
 Brumund, J. T. G., 114
 Budding, H. J., 51, 52
 Buitendijk, S. H., 150
 Bunyan, 83
 Bijdam, 57, 61
 Bylandt, van, 132
 Byron, 49

C

Callenbach, C. C., 53, 108, 211

Camphuyzen, D. R., 42, 258
 Capadose, A., 15, 35, 94, 106, 107, 108,
 146, 206
 Capadose, J., 198
 Cate, E. ten, 72
 Chevallereau, 237
 Claudius, M., 46, 49
 Clercq, W. de, 55, 87, 108
 Clercq, G. de, 247
 Cloux, A. P. A. du, 220, 230
 Cock, H. de, 55
 Coen, J. P., 115
 Cohen Stuart, M., 146
 Collot d'Escury, 84
 Condé, 84
 Correggio, 161
 Costa, I. da, 15, 32, 34, 55, 87, 88, 90, 91,
 106, vvg., 112, 159, 205, 211, 219, 223,
 227, 239, 262, 270, 277, 303.
 Cramer, J. A., 10, 13
 Cremer, J. J., 48
 Creutzberg, L. G. Th., 86, 87, 212

D

Dalton, H., 124
 Dante, 135
 Dedel, freule, 315
 Dedel, Mevrouw, 66
 Delcourt van Krimpen, A. A., 66
 Dermout, I. J., 93
 Deuffer-Wiel, A. E., 42
 Dickens, R., 49
 Dirks, H., 149
 Doedes, J. I., 24, 75, 143, 164, 165, 243,
 246, 283
 Donker Curtius, D., 281
 Dorner, A., 260
 Duymaer van Twist, 115, 128
 Dijkmeester, H. J., 121
 Dijk, J. van, 207
 Dijken, J. van, 116

E

Eeghen, C. P. van, 68, 69, 73, 154, 160,
 164, 322
 Egeling, L., 15, 94
 Eigeman, P. M., 12
 Eik, J. van, 106, 201, 322
 Eik, P. van, 69, 106
 Elout van Soeterwoude, P. J., 108, 117, 266,
 269
 Engelen, H., 79
 Essen, J. van, 86
 Esser, I., 128, 129, 130, 143

F

Felix, J. W., 125, 244
 Feringa, N. M., 302

Fliedner, Th., 121, 321
 Francken, A., 232
 Freys, J. P., 117
 Fry, Elisabeth, 159
 Fyne, Passchier de, 45
 Fynebuik, H. J., 5

G

Gaay Fortman, B. de, 185
 Gangel, B., 65, 68, 69, 74
 Gangel, J. H. F., 69
 Gasparin, A. de, 229
 Geerlings, J. C., 35
 Geissler, 150, 152
 Gerhardt, M., 118, 121
 Gewin, B., 107
 Gezelle Meerburg, G. F., 88
 Gildemeester, H. D., 117
 Goebel, M., 85, 254
 Goedhart, A., 68
 Goes, W. van der, 117
 Goethe, 42
 Goslinga, A., 126, 127, 282, 299
 Gossner, J. E., 41, 118, 125, 124, 125
 Goudoever, A. van, 9
 Graaf, A. de, 108, 209, 311
 Grim, 36
 Groen van Prinsterer-Van der Hoop, E. M.
 M., 99
 Groen van Prinsterer, G., 31, 51, 55, 61,
 88, 92, 93, 98, 104, 109, 117, 204, 218,
 269, 285, 289
 Grohe, A., 135, 137
 Grothe, J. A., 206
 Gunning, J. H., 165, 258, 262
 Gunning, J. H. Wzn., 73
 Gunning, J. H. Hzn., 51
 Gützlaff, K., 126
 Gijtenbeck, J. van, 36

H

Haar, B. ter, 98
 Haasloop Werner, G., 61, 62
 Hall, M. C. van, 281
 Hallius, J., 42
 Ham, F. C. van den, 215, 283
 Hanapier, J., 111
 Hans, D., 281
 Hardeland, 116
 Hardenberg, A., 124
 Harms, L., 148
 Harting, P., 40
 Hartogh, G. M. den, 204
 Hasebroek, J. P., 44, 97, 165, 197, 204,
 215, 246
 Hasselt, L. J. van, 134
 Hasselt, F. J. F. van, 145
 Hazewinkel, J. H. O., 5
 Heemskerk, J. van, 200
 Heemstra, van, 72

Heldring-Deuffer-Wiel, A. E., 322, 325
 Heldring, Henriëtte, 53
 Heldring, Louise, Johanna, 53, 54
 Heldring Senior, O. G., 1, 53
 Heldring, Otto, 99, 317 vvg.
 Heldring, L., 72, 109
 Heldring Junior, O. G., 75, 101, 202
 Hendriks, 148
 Herder, J. G., 9
 Heringa, J., 10, 12, 81
 Herman de Ridder, J., 27, 57
 Heusde, Ph. W. van, 9, 10
 Hiebink, H., 143
 Hilst, van der, 147
 Hofstede de Groot, C. P., 149, 270
 Hoog, J., 17
 Hoorn, J. van der, 69, 70
 Höveker, H., 111, 205, 204
 Huisman, D., 10
 Huydecoper, Th. C. R., 95

I

Iemhoff, A., 75
 Immerzeel, 148

J

Jacobi, F. H., 9
 Janssen, J. W., 2
 Janssen, J. J. L., 8, 40
 Janssen, W., 40
 John, 170
 Jolle, Mevrouw le, 128

K

Kalbfleisch, 72
 Kasteels, P., 206
 Kate, J. J. L. ten, 79
 Kelling, F., 135, 136, 137, 144
 Kelling, P., 137
 Kemink, H. H., 294
 Kemp, C. M. van der, 269
 Kempis, Thomas à, 85
 Keuchenius, A. A. M. W., 139
 King, E. W., 128
 Kist, N. C., 10
 Kits van Heyningen, G. P., 262
 Klinkhamer Bredius, J. W. A., 325
 Kluit, M. E., 106, 107 en passim
 Koenen, H. J., 29, 85 vvg., 108, 111, 206
 Koenen-Pauw, H. J., 88
 Kolff, D. H., 54, 114
 Kraemer, H., 151
 Kreckeldorf, Emilia, 131
 Kruijff, E. F., 146
 Kruyt, J., 127
 Kuyper, A., 206, 305

afgevoerd bij de letter B.

L

Labadie, J. de, 85
 Labouchère, H. M., 117
 Lakke, A. J., 10
 Lammerts van Bueren, J., 202
 Langedijk, D., 290
 Langelaan, H. N., 190
 Lennep, J. F. van, 69
 Lentz, L. C., 109
 Leroy Vogel, 206
 Lessing, 54
 Liefde, J. de, 59, 55, 71, 102, 109, 205,
 251, 252, 305
 Limburg Stirum, van, 200
 Lineman, 156
 Lindenhout, J. van 't, 207, 208
 Lingen, F. P. L. C. van, 198
 Lodewijk XIV. Koning, 84
 Loenen, F. A. van, 68, 76
 Looman, T. M., 112, 150
 Loon, L. W. van, 324
 Louwerse, P., 68
 Lublink Weddik, B. T., 44
 Luther, M., 18
 Lynden, F. G. van, 17
 Lynden, W. J. E. van, 17
 Lynden-Munter, M. C. van, 17

M

Maenen, F. C. van, 50
 Maatsuiker, 115
 Mackay, A., 289
 Mackay, P. A., 61, 106, 108, 109, 206, 218
 Malan, C., 51, 52
 Marez Oyens, G. H., 109, 211, 322
 Martens, J., 149
 Medenbach Wakker, L. M. N. van, 127
 Merens, M., 285
 Meyboom, L. S. P., 249, 252
 Michaëlis, 150, 151, 152
 Miereveldt, 147
 Millies, H. C., 40
 Molenaar, D., 95, 96, 212
 Moll, J., 95, 146
 Morees, B., 52
 Mossel, 115
 Mulder, B., 69
 Mühlnickel, Adolf, 127, 150
 Mühlnickel, August, 127, 129
 Munter, C., 17

N

Naeff, N., 35
 Nagel, C. van, 46
 Napoleon, 62, 84, 90
 Neef, J. de, 135, 154
 Newton, 267
 Nicolai, Ph., 86

Nieuwveen, A. M., 185, 189
 Nitzsch, K. I., 125
 Noort, J. J. van, 525
 Norel, O., 118
 Nyhoff, B., 246
 Nyhoff, I. A., 85

O

Oberin, Frau, 119, 120
 Oehler, C. F., 85
 Oldenburg, F., 184
 Olivier, 114
 Oosterlee, P., 278
 Oosterwijk Bruin, W. van, 322
 Opzoomer, C. W., 306, 307
 Otterloo, M. D., 281, 299
 Ottow, K., 151, 152, 142

P

Palland, G. van, 55
 Palm, J. H. van der, 81
 Pape, C. W., 262
 Pareau, J. H., 9
 Paul, J., 59, 60, 61
 Perthes, K., 261
 Pestalozzi, 65
 Petersen, J., 84
 Pierson, J. L. Gregory, 64, 107, 108, 109,
 110, 161
 Pierson, A., 50, 88, 92, 108
 Pierson, H., 202, 320
 Pinto, A. de, 301
 Polignac, J. A. A. M. Prins van, 285
 Posthumus Meyes, E. J. W., 94
 Prochnow, J. P., 124
 Puy, du, 128

R

Raben, J., 35
 Rafaël, 161
 Reenen, G. C. J. van, 279, 282
 Rhijn, L. J. van, 114, 155, 165, 246, 285
 Rhijn, M. van, 10
 Richter, 141
 Robidé van der Aa, C. P. E., 49, 60
 Rochussen, 52
 Ronkel, Ph. S. van, 215
 Roos, W. J., 70
 Roozeboom, J., 66, 68
 Roskot, 116
 Rothe, R., 98, 260
 Roy, J. J. le, 215
 Roynards, H. J., 10
 Rullman, J. C., 94, 302
 Runge, M., 118
 Rutgers, A., 94, 311
 Rutgers, F. L., 94
 Rutgers van der Loeff, A., 256, 262

Ruyter, Michiel de, 86
Rijn, G. van, 50, 106

S

Sack, F. F. A., 19, 21
Saussaye, D. Chantepie de la, 9, 11, 242,
247, 250, 252, 256, 262, 269, 285, 324
Saussaye, P. D. Chantepie de la, 326
Schermbek, J. C. van, 77
Schiller, 8
Schleiermacher, F., 118, 220, 260
Schneider, 150
Scholte, H. P., 52, 51, 88, 109
Scholten, J. H., 254, 306
Schotel, G. D. J., 85
Schröder, C. W. L. M., 135
Schröder, A. P., 158, 139
Schröder, J. F. L., 9
Schulz, 122
Schurman, Anna, Maria, van, 85
Schwellen Grebel, Henriëtte, 119
Schijn, H., 42
Schwartz, C., 204, 257, 262
Schijvliet, H. C. G., 244
Scott, W., 114
Secretan, J. C. I., 109, 219, 220, 227
Sieveking, Amalia, 120, 195
Sieveking, D., 118
Singendonck, J. A., 182, 185, 276, 296, 297
Sloet van Oldhuys, B. W. A. E., 52, 61
Sloet van Oldhuys, J. A. J., 59
Smit, P., 95, 285
Spinoza, 9
Stahl, F. J., 122, 229
Steller, E. T., 135, 158, 139, 144
Steller, K. G. F., 140
Stillig, J., 49
Stowe, Miss, 205
Suringar, W. H., 70, 71, 102
Swart, J. de, 55

T

Taats, B. J. H., 108, 215
Tacitus, 50
Teding van Berkhout, J. J., 117, 164
Teding van Berkhout, P. J., 105
Teding van Berkhout, A. J. N., 209
Theremin, 54

Thieme, A. C., 23
Tholuck, A., 86, 306
Thorbecke, J. R., 15, 51
Tims, C., 73
Toledo, Ximenes van, 169
Tombe, F. des, 45
Toorenenbergen, J. J. van, 108, 145, 215,
216, 217

U

Ulfers, 118

V

Valeton, J. J. P., 202, 305
Valentijn, 114
Veen, J. van der, 128
Vergilius, 4
Verhoeff, J. C., 269
Vhelen, A. van, 1
Visser, J. Th. de, 289
Voes, H., 86
Vollenhoven, J. Messchert van, 67, 68, 70, 71,
74, 164
Voorhoeve, J., 109, 146
Vries, Jeronimo de, 154, 156, 164
Voutte, Pietje, 162, 165, 164, 177

W

Westhoff, C., 86
Weyland, J. J., 196, 197, 198, 324
Weyland, H. J., 164
Wichern, J. H., 24, 26, 118, 119, 155, 196,
259, 321
Willink van Bennebroek, G., 212
Witt, Johan de, 312
Wolff, J., 68
Wolters, J., 207
Wormser, J. A., 68, 108, 109, 111, 112,
249
Wttewaal, G., 15, 56
Wyhe, M. van, 72

Z

Zaalberg, J. C., 146, 262
Zeese, A., 127
Zimmermann, D. E., 19, 21
Zubli, E. A., 106, 108

STELLINGEN

I

De beteekenis van Heldring moet niet op theologisch-dogmatisch, maar op practisch-godsdienstig gebied worden gezocht.

II

Terecht zag Heldring in de rechtvaardiging door het geloof de roeping en de beweegkracht tot de philanthropie.

III

Het was juist, dat Heldring geheel den philanthropischen arbeid voor de kerk opeischte.

IV

In de geschiedenis van den strijd voor herstel van het belijdend karakter der Nederlandsch Hervormde kerk neemt Heldring een eigen plaats in.

V

Het zendingswerk van Heldring moet in het licht van zijn tijd beoordeeld worden.

VI

P. D. Chantepie de la Saussaye laat in „Het Leven van Nicolaas Beets” te weinig licht vallen op de vriendschap tusschen Beets en Heldring.

(Vgl. P. D. Chantepie de la Saussaye, Het Leven van Nicolaas Beets, Haarlem 1904.)

VII

Wanneer Dr G. van der Leeuw tegenover de dialectische theologie in verband met haar scheppingsleer opmerkt: „Wir suchen

nicht die Tangente, auf welcher Gott und Welt sich im mathematischen Punkte berühren — sondern die Form, die Gestalt Gottes" (Der Mensch und die Religion, Basel 1941, S. 137) —, dan moet tegenover deze uitspraak de stelling van Dr O. Noordmans overwogen worden: „Het prediken van de schepping als vorm is heidendom". (Herschepping, Zeist 1954, pag. 71.)

VIII

Het begrip „heilig" heeft in den Bijbel een essentieel anderen inhoud dan bij Otto.

(Vgl. R. Otto, Das Heilige, München 1936.)

IX

De door H. Th. Obbink getrokken parallel: „priester: magier = medicus: kwakzalver" kan voortgezet worden met: „predikant: oefenaar".

(Vgl. H. Th. Obbink, Magie, in: Godsdienstwetenschap", Groningen 1920, pag. 159.)

X

In Micha 2 : 7 leze men הָאֱלֹהִים in plaats van הָאֱלֹהִים .

XI

De laatste oplossing, die E. Sellin geeft van het probleem van den Knecht des Heeren in Jesaja 53 is niet te aanvaarden.

(Vgl. E. Sellin, Die Lösung des deuteromesajatischen Gottesknechträtsels, in: Z. A. W., Heft 3/4 1937, S. 177 u.s.w.)

XII

In 1 Corinthe 2 : 2 moet $\epsilon\nu\ \upsilon\mu\iota\nu$ gezien worden als tegenstelling tot $\epsilon\nu\ \text{'Αθηναίς}$.

XIII

Terecht verklaart Karl Bornhäuser de uitdrukking „ὄψιας γενομένης" in Mattheüs 14 : 15 als een aanduiding, dat het middaguur verstreken was, zoodat de spijziging van de vijfduizend menschen 's namiddags en niet 's avonds plaats vond.

(Vgl. K. Bornhäuser, Tage und Stunden im Neuen Testament, Gütersloh 1937, S. 24.)

XIV

Iedere poging om aan de kerkelijke huwelijksbevestiging het karakter van sacrament te verleenen moet als in strijd met het Gereformeerd Protestantisme ten stelligste worden afgewezen.

XV

Hans Asmussen waardeert het burgerlijk huwelijk te hoog.

(Vgl. H. Asmussen, *Die Seelsorge*, München 1934, S. 118.)

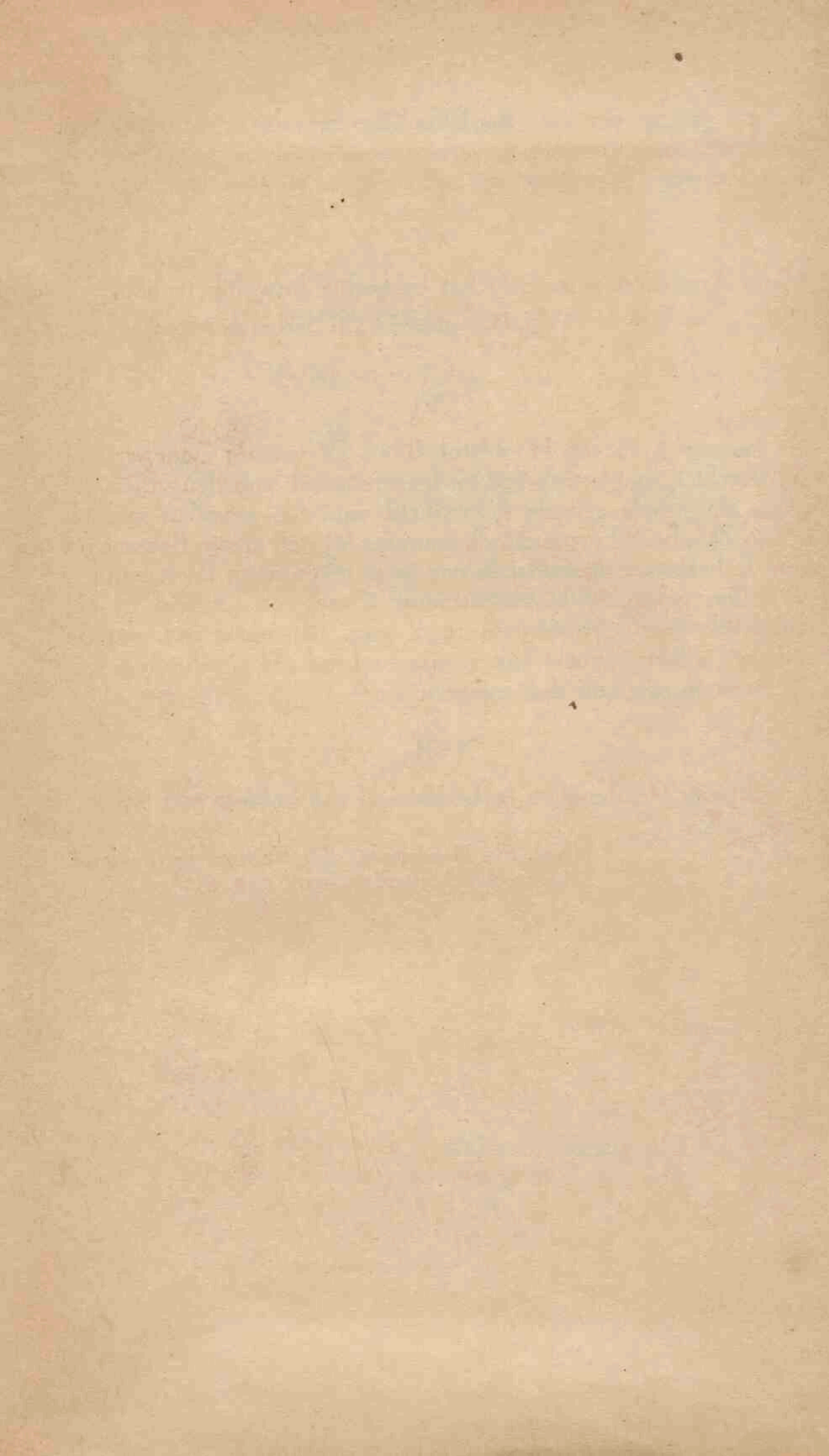
XVI

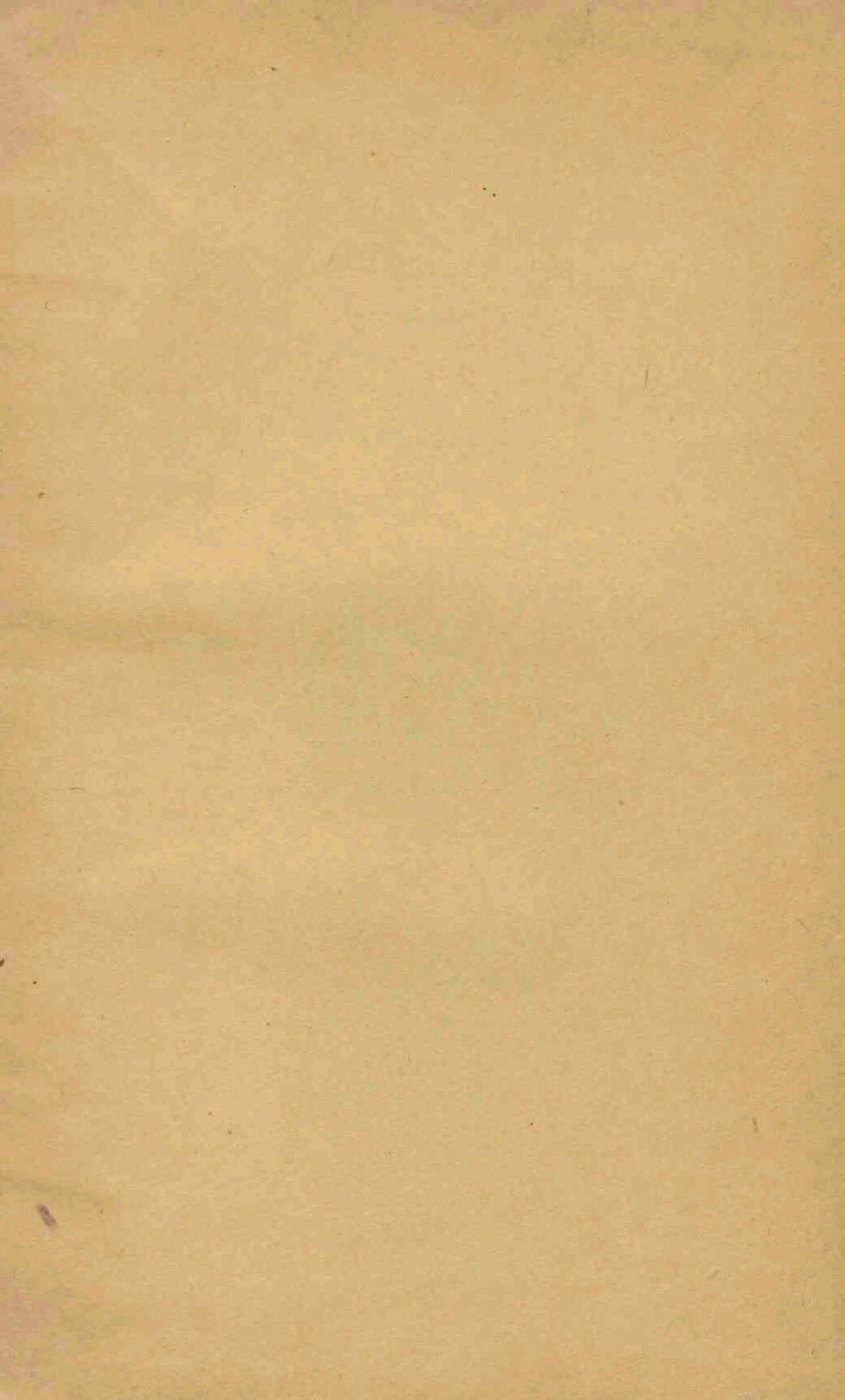
De zin van § 16 van Hoofdstuk III en IV van de Canones van Dordrecht is met betrekking tot het vraagstuk van den vrijen wil niet, „dat Gods genade de vrijheid van den gevallen mensch in zijn *Zijn* heeft bewaard, ook wanneer hij zich in zijn *Bewustzijn* van de herkomst dier genade nog geen rekenschap heeft kunnen of willen geven” (Ph. Kohnstamm, *Gezag en vrijheid in het christelijk leven*, Amsterdam 1942, pag. 18), maar wèl, dat de vrije wil alleen formeel kan worden erkend als aanduiding van het persoon-zijn van den mensch.

XVII

Terecht zag Hoedemaker in kerkherstel een belang voor het geheele volk.

(Vgl. Ph. Hoedemaker, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, Amsterdam 1904, pag. 252.)

Handwritten marks or characters in the top right corner, possibly including the number '11'.

